

9 28/2135 183
BUDAPESTI SZEMLE

MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NEGYVENKILENCZEDIK KÖTET

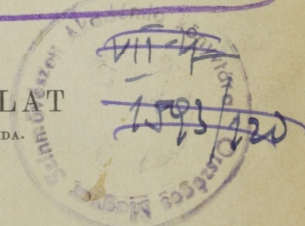
(121. 122. 123. SZÁM.)

dp
BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1887.

Leltáraspló 4762
tetele alatti bevételezve.
Bp. 195 3 10.22

26.-

Orsz. Levéltár Könyvtára
1895n. 61. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

CXXI. SZÁM.

DEÁK ÉS BEUST TALÁLKOZÁSA. — Csengery Antaltól	1
KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE. (I.) — Hunfalvy Páltól	9
CSALÁDFÖNTARTÁS ÉS ÖRÖKJOGI JAVASLAT. — Zsögöd Benőtől ...	49
ÖSTÖRTÉNET ÉS NEMZETI HIÚSÁG. — Vámbéry Ármintól	70
EGY SZAKÁLL TÖRTÉNETE. Beszély. — Berezik Árpádtól	92
KÖLTEMÉNYEK: <i>Mindvégig.</i> — <i>Intés.</i> — Arany Jánostól.	105
GRÓF BEUST FERDINÁND. — Pulszky Ferencztől	108
BIZTOSÍTÁSI POLITIKA. — Fenyvessy Adolftól	112
PAULER GYULA MINT KRITIKUS. (I.) — Salamon Ferencztől ...	124
ÉRTESITŐ: Kemény Zsigmond: <i>Ködképek a kedély lúthatarán.</i> —d.— Michalek M.: <i>Nala.</i> — Sz. K. — Guillemin A.: <i>A mágnesség és elektromosság.</i> Forditották Bartoniek G. és Czogler A. Lengyel Istvántól	150

CXXII. SZÁM.

A FATUSKÓ. Beszély. France Anatol után, francziából. — Lőrincz Bélától	161
KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE. (II.) — Hunfalvy Páltól	209
HUMOROS BÖLCSESZET. — Grünwald Bélától	251
ZENÉSZETI SZEMLE. (Sárosi Ferencz <i>Abencerage</i> dalműve.) — Schütz Miksától	266
KÖLTEMÉNYEK: <i>Piroska</i> , Lévy Józseftől. — <i>Oh fecske, fecske, a ki délre szállsz...</i> Tennyson Alfred után, angolból. Jánosi Gusztávtól	283
PAULER GYULA MINT KRITIKUS. (II.) — Salamon Ferencztől ...	285
ÉRTESITŐ. Hensch Árpád: <i>Az okszerű talajművelés elmélete és gya- korlata.</i> — Békessy László: <i>A tejgazdaság és sajtóiparja.</i> Lengyel Istvántól. — Tolnai Lajos: <i>Irodalom</i>	313

CXXIII. SZÁM.

A RÉGI MAGYARORSZÁG. — Grünwald Bélától	321
KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE. (III.) — Hunfalvy Páltól	356
ÁLLAMSZÖVETSÉGEK PÉNZÜGYEI. — Fenyvessy Adolfától	382
VITZFUM GRÓF EMLÉKIRATAI. (I.) — Berzeviczy Alberttől	408
~~A HAJLÉKONYABB ÁG.~~ Elbeszélés. — Mikszáth Kálmántól... ..	419
KÖLTEMÉNYEK: <i>Látogatók.</i> Lévy Józseftől. — <i>Erdélyi szász népdalok.</i> Wlislöcki H. kiadatlan gyűjteményéből fordította Herrmann Antal	431
A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT JUBILÁRIS TÁRLATA. — Szeinere Atillától	436
NYILT LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ. — Salamon F. <i>Pauler Gy. mint</i> <i>kritikus</i> czimű czikke ügyében. — <i>Pauler Gyulától</i>	449
SCHLAUCH LÖRINCZ A KÖZÉPKORRÓL —e—	471

DEÁK ÉS BEUST TALÁLKOZÁSA.*)

1866 december 20-dikán esti nyolcz órakor ment Beust, külügyminiszter, Deákhoz. Majláth kancellár jelenté be. A bemutatás után nem nyújtottak egymásnak kezét. Deák Beustot a pamlagra ültetvén, vele szemközt az asztal előtti karosszéken, Majláth a pamlag végén levő karosszéken foglaltak helyet. A beszélgetés igen merev volt. Többszöri, több percznyi félbeszakítással folyt. Deák nem akarta mellékkérdésekkel megszakasztani. Beust hosszasan gondolkozott közben azon, a mit Deák mondott, s azon, hogy hogyan fűzze tovább a beszélgetést. Mindenekelőtt Beust kezdte meg a beszédet. Mondá, hogy főleg azért jött Pestre, hogy Deákkal értekezhessék. Érinté Deák rendkívüli hatalmát, befolyását az országban. Deák mondá, hogy minden befolyása onnan van, mivel oly szerencsés, hogy sokan vannak vele egy véleményen, vagy ő van oly véleményen, melyben sokan osztoznak. De e befolyás nem terjed oda ki, hogy ő képezhesse a véleményeket. Magyarországon, hosszas közléte következtében, minden műveltebb embernek, jó vagy

---

*) E följegyzés Csengery Antal iratai között találtatott s fia, Csengery Loránt, szívességéből közöljük. Deák Ferencz gyakran elmondotta Csengerynek nevezetesebb politikai beszélgetéseit s Csengery nem egyszer még az nap lejegyezte azokat. Így keletkezett e följegyzés is. Deáknak ez első találkozója volt Beusttal a kiegyezkedés ügyében. Volt-e második, nem tudjuk. Mi azt hisszük, nem volt. Deák sokkal határozottabban beszélt, mintsem Beustnak reménye lehetett volna arra nézve, hogy változtathat a dolgokon. Úgy látszik, hogy e találkozás meggyőzte őt arról, hogy a Deák ajánlotta mód a főnforgó körülmények között az egyetlen, mely a bonyodalmakból kivezet.

Szerk.

rossz, nem vitatja, de határozott politikai véleménye van a közügyek körül.

A véleménykülönbségek csakhamar fölmerültek a két államférfiú közt.

Beust mondá, hogy a kormány őszintén óhajtja a kiegyenlítést. Deák hasonló biztosítást tőn a nemzet részéről.

Beust kiemelte a kormány nagy közeledését. Deák azt mondá, hogy a nemzet, nézete szerint, szintén megtett mindent a kiegyenlítés előmozdítására, a mit alkotmánya visszaállítása előtt tehet. Gyakori eset az életben, veté hozzá Deák, hogy két viszálgató fél közül, kik egymással ki akarnak egyezni, minde-
nik azt hiszi, hogy részéről mindent megtett, a mit lehetett, a kiegyenlítés valószínűsítésére. Hogy legalább az egyik csalódik, onnan tetszik meg, mivel a kiegyezés még sem jött létre. Melyikünk csalódik kettőnk közül, Isten tudja!

Beust mondá, hogy a kormány hajlandó föltételeinek elő-
leges teljesítése mellett, több engedményre is, hajlandó a miniszteriumot is megadni.

Deák megjegyzé, hogy a kormány körében hibás nézet uralkodik a jogfolytonosságról. Két eszmét zavarnak egybe. Az alkotmány visszaállítását és a közös viszonyok rendezését. Az előbbit a végrehajtó hatalomtól föltétlenül követeli a nemzet, az utóbbi az, a mi egyezkedés tárgya. Az alkotmány vissza-
állítása, a miniszterium kinevezése nem engedmény, hanem oly jogszerű kívánság, mely a *pragmatica sancti*óból s az alkotmányosság elméletéből foly. A *pragmatica sancti*óban az uralkodó ház, midőn örököségi jogát elismerte a nemzet, a nemzet jogainak, alkotmányának föntartására kötelezte magát; s minden alkotmány, sőt a jól rendezett absolutismusnak is alapelve, hogy a törvényeket, míg újak nem alkottatnak, végre kell hajtani.

Beust arra figyelmeztette Deákot, bár igen gyöngéden, hogy e visszaállítandó törvények közt vannak a 48-dikiak is, és hogy az uralkodó, ki alatt hozattak a törvények, beteges volt, hogy e törvények a körülmények nyomása alatt hozattak, hogy azokat forradalom, belháború, népek föltámadása követték.

Deák részletesen válaszolt ez ellenvetésekre. Ha úgy mond, a 48-diki törvények ellen azt hozzák föl, hogy a körülmények nyomása alatt hozattak : akkor ez ellenvetésben fenyegető intést látunk, hogy a jelen viszonyok közt, melyek a birodalomra

nézve sokkal nyomasztóbbak, mint a 48-dikiak voltak, ne lépünk egyességre. Mert bármi lesz, a miben megállapodunk, ugyanazon logikával, a melylyel a 48-diki törvények érvényességét megtámadják, meg fogják támadhatni bármikor az újonnan létesítendő egyezkedéseket is. A mi a 48-diki törvények alkotását követő belviszályokat illeti: e vádat legkevesébbé tanácsos fölhozni, úgymond Deák, előttem, a kinek szerencsétlenségem volt állásomnál fogva, az akkori eseményeket legközelebről, közvetlen figyelemmel kísérnem. Nem a 48-diki törvények, hanem az a reactió, mely e törvények következtében hatalmát elvesztette, idézte föl az érintett belháborút, a népek támadásait, s a forradalmat. E törvények alig hozattak meg, s már fegyverben állottak ellenünk a reactió által fölízgatott népfajok. A fejedelem s törvényes kormánya rendeletéből ott harczoltak a rendes sorkatonák a lázadók ellen, s e sorkatonákkal szintén osztrák katonaság állott szemben a lázadók élén. Midőn e miatt én, úgymond Deák Batthyányival, panaszt emeltünk Bécsben, azt válaszolta gúnyosan Latour, osztrák hadügyminiszter: töröljük el a 48-diki törvényt, s azonnal rendet fognak csinálni. Az osztrák miniszterium egy másik tagja, Wessenberg, kivel szintén előadtuk panaszunkat, határozottan kimondá: hogy Bécsben jelenleg két kormány van, egy nyilvános és egy titkos. Ő, Wessenberg, csak az előbbinek, a nyilvánosnak tagja. A mik Magyarországon történnek, az ő tudta nélkül, a titkos kormány rendeletéből történnek. Mintán a magyar miniszterium már ki volt nevezve: egy hét múlva, e miniszterium tudta és megkérdezése nélkül, történt egy bevalott illir izgatónak, Jellasicsnak, horvátországi bánná kinevezetése. Az hozatott föl mentségül, hogy a törvények akkor még nem voltak formaszerint szentesítve. A magyar miniszteriumnak mindamellett első teendője volt, meghívni miniszteri tanácsába a mellőzésével kinevezett bánt, felszólítván, hogy Horvátország érdekében közösen tegyenek meg mindent, a mi a horvát nép megnyugtatóására szükséges. A bán megvetéssel utasította vissza a jóakarató föl hívást. Magas állású egyének kézrekerült levelezései mutatták, honnan szíttatott a belviszály tüze. Oly dolgok ezek, melyeket nem tanácsos ellenünk fölhozni. Mert a legmagasabb körökig nyúlik föl a compromissio. Ez okból nyilvánosan nem akar e tárgyról szólni Deák; de a midőn négy szem közt, oly férfiú részéről hozatik föl, mint ő excellen-

lentiája, kit nála tisztel, lehetetlen elfojtani észrevételeit. A 48-ki törvények csak ráma volt, melyet még ezután kell vala betölteni. Ha a sajnos belviszályok be nem következnek: a körvonalak rég kiegészítettek volna, rég tisztába jött volna az ország a közös viszonyokra nézve is. Hogy ez eddig nem történhetett: épen nem nemzetünkön múlt.

Beust kifejezéstelen diplomata arczczal igyekvék hallgatni a Deák beszédét, de mégis föl-fölgyúlt a vér arczában s többször orrát is pir futotta el. Érinté, hogy a 48 óta közbejött bevégzett tényeket még sem lehet ignorálni. Deák a jog ellenében soha sem fogadhatja el a bevégzett tények döntő erejét, annál kevésbbé oly tényekét, melyek épen nem tudtak bevégzettekké lenni, szüntelen változtak, s a melyek mindannyiszor föntarthatatlannak bizonyultak.

A beszélgetés sarkpontját főleg a hadügy képezte.

Beust mint mellőzhetetlen föltételt emelte ki, hogy a hadseregnek egységesnek kell lenni s ezzel — a legjelesebb katonai capacitások egyező véleménye szerint — nem fér össze Magyarország külön újonczajánlási joga, nem lehet, hogy Magyarországon a hadkiegészítés módja máskép történjék; a honvédelmi rendszert Magyarországon a magyar országgyűlés külön szabályozza.

Deák viszonzá, hogy azon katonai tekintélyek ellen, kik így nyilatkoznak, 150 év tanúlsága szól. 150 éve, hogy az állandó hadsereg Magyarországon behozatott, s az időtől fogva mindig gyakorolta a magyar országgyűlés az érintett jogokat, s ez idő alatt a birodalom, súlyos európai háborúk közepett, jobban meg volt védve, mint a közelebb lefolyt időszakban az egységes hadsereg által. Azon régibb időkben három különböző rendszer állott föl csak a capitulatióra nézve is. Hat év Olaszországon, nyolcz Magyarországon és tíz év a német-szláv örökös tartományokban. A magyar törvényhozás hozzászólási joga a honvédelmi rendszert illetőleg nem zárja ki azt, hogy a birodalom két része által, a két miniszterium által előterjesztve, egyforma védrendszer ne fogadtassék el. Ellenkezőleg. A honvédelmi rendszer oly tárgy, melyben egy európai állam sem különözheti el magát a többitől. Az átalakítást kénytelen mindenik elfogadni, önértékében. Mint két ember, a kik egymással bottal küzdenek. Ha egyik puskát szerez, a másik is kénytelen szerezni, ha veszni nem akar. Magyarország eddig sem ma-

radt el e részben az európai reformoktól. A condotierek korában meg volt nekünk is fekete seregünk. S midőn XIV. Lajos behozta az állandó hadsereget: a banderiális rendszert őseink is csakhamar állandó katonasággal cserélték föl. Előbb örökös volt a hadiszolgálat; majd a capitulatio rendszere váltotta föl. E részben is követtük Európát. Az újabb fejlődéseket sem fogja hazánk visszautasítani. De jogáról a nemzet, se az újonczajánlást, se a védrendszer meghatározását illetőleg nem mondhat le. Minden alkotmány biztosítékaiul tekinti e jogokat. Angliában fogadott katonaság van. Ott a mutiny-bill évenkénti megszavazása pótolja az újonczajánlást. Nem szól a többi európai alkotmányokról; csak a franczia császári alkotmányt említi, még ez octroyált alkotmány sem vélte a nemzettől elvonhatni, minden hiányai daczára, s a conscriptió rendszere mellett se, az újonczajánlás jogát. Oly jog ez, melyről egy alkotmányos nép sem fog soha önként lemondani. Hasonló a fegyverhez, melyet önvédelemre tartunk szobánkban; meglehet évekig nem használjuk, de azért nem örömet válnánk meg tőle, mert nem éreznők többé magunkat bátorságban.

Midőn Beust kérdezte, hogy hát a 67-es bizottságban sem véli Deák kivihetőnek e «kívánatunk» elfogadását.

«Ha e szó alatt «kívánatunk», felelé Deák, az én kívánatomat is érti excellentiád: az ellen tiltakoznom kell.»

«Úgy nagyon értem, hogy nem lesz kivihető», veté közbe Beust.

A 67-es bizottság albizottsága, monda folytatólag Deák, a tudvalevő javaslatával is gyanúsításoknak tette ki magát. Azt mondják rólunk, kik e javaslatot készítettük, elárultuk a nemzet jogait. Fölemelt fővel, nyílt homlokkal nézünk szembe e vádakkal, mert ki tudjuk mutatni, hogy semmit föl nem adtunk, sőt új biztosítékokat szereztünk. De ha a katona-ajánlást föladvák, nem mernénk ily bátran szembe nézni, mert igaz volna az ellenünk emelt vád. S azt hiszi excellentiád, hogy ha sikerülne is a 67-es bizottságban ilyesmit keresztülvinni: lehetne oly törvényes magyar országgyűlés, melylyel azt elfogadtathatnánk. Ellenkezőleg. Az az egy pont, mely e részben a nemzet jogát föladvák, meg fognák buktatni az egész közös ügyi javaslatot.

Beust igen lehangoltnak látszott, bármikép igyekvék indulatán uralkodni.

«De hát, hogy álljon az osztrák kormány a lajtántúli kép-

viselet elé, ha Magyarországon nem tud eredményt fölmutatni!» mondá mintegy szemrehányólag a külügyminiszter. Az alkotmány «sistirozása» túl a Lajtán Magyarország érdekében történt. S mit mondjon a kormány, ha nem tud fölmutatni eredményt!

Hogy eredmény legyen, viszonzá Deák, csak a kormánytól függ. Állítsa vissza a magyar alkotmányt, ismerje el a nemzet sarkalatos jogait: s tüstént lesz eredmény! A mi az alkotmány sistirozását a Lajtán túl illeti: nem ismerheti el Deák, hogy az Magyarország érdekében történt volna.

Legalább, mondá Beust, a magyarok is örültek annak.

Különböztessünk, válaszolá Deák. Magyarország örvendett annak, hogy a februári patens Magyarországra vonatkozó része, mely Magyarországot be akará olvasztani, fölfüggesztetett. Hogy a lajtántúliakat illető része fölfüggesztetett, hogy az alkotmány általában szüneteljen ott, azt Magyarország nem óhajtotta, annak Magyarország soha sem örvendett.

Hosszas idei szünet után ismét visszatért Beust azon biztosításra, hogy a kormány nem idegen engedményeket adni, a mint hogy eddig is tett már ily engedményeket, Erdély és Horvátországnak a magyar országgyűlésre meghívásával; de viszont garantiákat kíván a nemzettől. Garantiákat kívánnak a lajtántúli országok is Magyarországtól.

Deák mindenekelőtt megjegyze, hogy a minek megtagadása jogtalanság, annak teljesítése nem engedmény, hanem kötelesség. Így Erdély és Horvátország jogtalanul szakítottak el a magyar koronától, ezeknek meghívása a magyar országgyűlésre törvényes kötelesség volt. A kötelesség teljesítése fejében pedig nem követelhetni, hogy a nemzet legfontosabb alkotmányos jogairól mondjon le. E lemondást még azzal sem lehetne igazolni, hogy legalább anyagi jólétet nyerünk azok helyett. A mi a garantiák kívánását illeti: régóta hallja és lapokban is olvassa ezt Deák, de mindez ideig nem tudta fölfogni, *mire* kívánnak tőlünk garantiákat, és *minő* garantiákat kívánnak. Arra nézve kívánnak garantiákat, hogy nem fogunk elszakadni. E részben jogi tekintetben soha sem nyújthat a nemzet jobb garantiát, mint a minőt azon kétoldalú ünnepélyes szerződésben, mely az «indivisibiliter» és inseparabiliter birtoklást biztosítja. Ha ez nem elég biztosíték: hogyan nyújtsa a nemzet újabb törvényes biztosítékot, míg a törvényhozás útja el van előtte

zárva. Nem adják vissza a nemzetnek alkotmányát, mielőtt újabb biztosítékot nem nyújt; s a törvényhozás útját, melyen ily biztosítékok adhatók volnának, elzárják a nemzet elől. *Circulus vitiosus*, melyből nincsen kigázolás. S az örökös tartományok kívánnak tőlünk garantiákat az elszakadásra nézve. Excellentiád maga mondá, hogy a kapocs föntartása, mely köztünk és azon országok között van, Magyarországra nézve életszükség. E meggyőződés erősen nyilatkozott a magyar országgyűlés közelebbi vitáiban is. Egy szónok csak távolról érintette azon politika veszélyes eredményeit, mely elszakadásra vezetne; s mily erőlyesen utasították vissza a ház baloldalának legszélsőbb árnyalatú szónokai is csak árnyát is a gyanúnak, mintha ők elszakadást terveznének. Ellenkezőleg a lajtántúli országok landtagjain és hírlapjaiban nyíltan kimondák, nyíltan tárgyalták az elszakadás eshetőségét. Valóban e nyilatkozatok és a közelebbi események után, úgy tetszik, rajtunk volna inkább a sor, biztosítékokat kívánni a lajtántúli országoktól az elszakadás ellen, s azon kapocs föntartására nézve, a mely, mint excellentiád maga elismeré, ránk nézve életkérdés.

Beust a *pragmatica sanctió*ra nézve megjegyzé, hogy e biztosíték nem akadályozta meg azon eseményeket, a mik 49-ben bekövetkeztek.

Értem, válaszolá Deák. Az ápril 14-diki nyilatkozatot érte excellentiád. Sajnos esemény, egyaránt helytelen lépés politikai és jogi tekintetben. Részemről ugyan azt hiszem s excellentiádnak is csak azt felelhetem, hogy egy kétoldalú szerződést, azon okból, mivel a másik rész megsértette, egyik fél sincs jogosítva teljesen fölbontottnak tekinteni. Követelnie kell, hogy tartsa meg a másik fél is. Nem lehet e mellett excellentiádat, nem ugyan mentségül, de a dolog földerítése végett, nem emlékeztetnem, hogy ápril 14-dikét márczius 4-dike, oly nap és oly okmány kibocsátása előzte meg, mely egy tollvonással eltörölte Magyarország alkotmányát, önállóságát, teljesen félretéve a *pragmatica sanctió* azon részét, mely ez alkotmányt, ez önállóságot biztosította.

Beust kifogyott ellenvetéseiből, melyekben nem tanúsított több bölcseséget azon elődeinél, kik tizennyolcz év óta vezették a birodalom kül- és belügyeit. Sokáig hallgatott. Végre fölállott, — búcsúzni. Kezét nyújtá, s aztán sajnálkozását fejezte ki, hogy nem vihet kellemes választ ő felségének.

S én még inkább sajnálom, monda Deák, ha a nézetek, melyeket elmondék, ő felsége előtt nem kellemesek.

Deák az ajtón kikísérte vendégeit. Majláth az ajtón kívül visszafordult még egyszer köszönni. Beust visszatekintés nélkül távozott.

Másnap gróf Széchennek mondá Beust, hogy beszélgetése Deákkal igen «szőrellenes» volt. *** sokkal jobb bonyomást tett reá.

Vajon mivel nyerte meg a szász tetszését ***? kérdezém Deáktól. Nem tudom, válaszolt Deák, de bármit ígért: nincsen bátorsága arra, hogy tőlünk külön válják!

Igaz; csak hogy ígéretekkal, melyeket nem lehet beváltani, legfőlebb a csalódások számát növeljük, s a kiegyenlítés ügyét nem mozdítjuk elő.

CSENGERY ANTAL.

KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE.

Első közlemény.

I.

N A S Z Ó D. Ó - R O D N A.

1886 június 7-dikén indulánk Buda-Pestről, én tudniillik és nőm. Sok részét nem láttam még Erdélynek; azonkívül bár futtában is, itt-ott a nemzetiségi állapotokat is szemlélhetem: ez vala útazásom célja.

Magyarországon a szárazság ellen hangzik a panasz. Ha még néhány napig tart ez időjárás, a tengerinek is vége lesz. Szűk aratás, a búzának csekély ára, a takarmány híja: biz' ez aggasztja a gazdákat.

De borús reggel van s íme eső kísér Nagy-Váradig; tehát az egész Alföld megújulhat. A szárazság ellenére Kis-Új-Szállás és Karczag vidékein álló vizeket látunk. Különben is fátlanok, kietlenek. Csak egy századdal előbb is milyen álló vizek lehettek itt; mert hogy a vizek statistikája, ha szabad így neveznem, nagyon változik a síkságon, mindenkinek 30 éves tapasztalása tudja.

Nagy-Váradon túl a hegyek közt mind nagyobb az eső. Éjfél tájban Kolozsvárra is esőben érkezünk.

Június 8-dikán az egyetemi könyvtárba, hol Szabó Károlyt reményilem találhatni, utasítatom magamat. Nem is csatlakoztam. Előtte Bod Péter egyházi történetének IV. kötete van, egy 600 lapnyi folio. Mint Szabó allítja, Bodnak sajátkezű gondos írása, mely bizonyosan nyomtatás alá készült. A szatmári békekötéstől fogva a szerző idejéig foglalja magában az erdélyi protestáns egyház történeteit.

Tudnivaló, hogy Lédában (Leiden) Bod egyházi történeteit megtalálták, melyeket alkalmasint Bod maga kiadás végett küldött volt oda. Elmaradván a kiadás, a kézirat a lédei könyvtárban lappangott, míg reája Szalay magyar theologus akadt, ki annak becses mivoltát az ottani tudósokkal megismerteté. Most ki akarják adni, de erről a IV. kötetről nincs tudomásuk — legalább június elején nem is lehet vala tudomásuk — pedig az talán még inkább arra való, hogy kiadassék, olyan kort foglalván magában, melynek utolsó része Bod saját tapasztalásának körébe esik.

Hogyan került az erdélyi múzeumba, Szabó Károly nem tudja. Bod kéziratai mind az enyedi kollegium könyvtárában őriztettek meg, de azt az oláhok 1849 január 8—9-kén megsemmisítették «ad majorem Romanorum gloriam». Ez a kötet tehát csodálatosan menekülven meg, valaki gróf Mikónak, az erdélyi múzeum alapítójának, adta el. Így jutott a Mikó gyűjteményébe s evvel együtt az erdélyi múzeumba.

Kolozsvárott egy-két napig mulatánk, további utazásunkat tervezvén. Szándékunk vala tudniillik Beszterczéről legelőbb Naszódra és Rodnára, meg azután Borszékra menni.

Egyik főgymnasium olvasó szobájában, a hol épen néhány deák vala, a kitárt hírlapokra vetém szememet. Csak ezeket olvassák-e? kérdém. «Mi mindnyájan ellenzékiek vagyunk», felele nagy öntudatosan egyik ifjú. Nékem a gymnasiumi ifjúság olvasására nézve az a meggyőződés, hogy lehetőleg vissza kellene tartóztatni a napi lapok, értem a hírlapok olvasásától, mely bizonyára ellenközik avval, a mit a gymnasium az ifjúság komoly olvasásától reményl. Hírlapjaink nagy része bátran ítél előkről holtakról s beszél az eseményekről oly «szakavatottan», mint néha épen a tejes szájúságtól telik. Ez tehát nem gymnasiumi ifjúságnak való táplálék. Plato az ő képzelte államából a költők bizonyos fajtáját tiltja ki, mondván, hogy egetverő lángeszeknek nincs helyök az ő szerény, de józan republikájában. Ő bizonyosan a gymnasiumok republikájából is kiltaná a hírlapoknak bizonyos fajtáját. Tudjuk, hogy a költők azon fajtája nagyon haragszik Platóra: ánde haragjok csak igazolja Plató nézetét. A hírlapok bizonyos fajtája is felförmedne Plató tiltakozása ellen, avval hasonlóképen csak igazolván a bölcs nézetet. Meltóztatassék meggondolni, mennyi elbizakodás egyfelől s mennyi értelmetlenség másfelől nyilatkozik 18—19

éves ifjúnak szájából, a ki némi büszkeséggel azt mondja: Mi mindnyájan ellenzékiek vagyunk. Mit tudhat ilyen ifjú a világnak akár múltjáról, akár jelenjéről? Ismeri-e, de hát ismerheti-e a politikai bonyolódott viszonyokat? ismeri-e az erdélyi viszonyokat? S politikai bíró akar lenni!

Bár azelőtt már egyszer jártam is Kolozsvárott, de nem tudom miért, Kolos-Monostort, a híres «locus credibilis»-t, nem látogattam meg. Oda hajtatánk tehát most. Igazán «incredibilis»-nek találám. Egy darab épület, a sanctuarium, van meg, melyben néha miséznek. Ennek is a kulcsát oláh asszony őrzi. Valóban a hajdan és a most közötti különbséget semmi sem mutatja szembetűnőbben, mint az a körülmény, hogy a híres monostornak csak ennyi maradt meg, azt is oláh asszony nyitja meg nekünk! A régi «lakság», a «terra Hungarorum» levéltára, a birtoki jogok okleveleinek biztosítója, volt ez: s a mi az épületekből még látható, annak kulcsát oláh asszony őrzi! Ez Jeremiás prófétának való elmelködési tárgy! De a kolosmonostori házak előtt annyi oláh gyermek játszik, a menyit azután más, nem-oláh helységben nem láttunk. Pizkosak, rongyosak ugyan, de egészségesek; fejeik olyanok, milyenek a gömbölyű kövek, a melyek közt futkosnak, s úgy látszik, olyan erősek, kemények is, mint a kövek.

Régi ösmerőseinket, Finály Henriket, Brassai Sámuelét is felkeresők. Brassai, öreg létire is, oly érdeklődéssel viseltetik az irodalom napi jelenségei iránt, és annyit olvas, hogy bámulatos. Egy szanszkrit könyvbe merültek találók. Ha szöke nem volna, egy hindu brahmánt gondolnál látni. Mi vette Brassait arra, hogy öreg korában megtanúlja a szanszkritot, úgy hogy most több szanszkrit könyve van, mint akármely nyilvános könyvtárunknak? Az anekdotákban néha historiai való is rejlik, tehát egy anekdotát beszélek el.

Midőn az ötvenes években a finn nyelv tanulását ajánlgatni kezdettem, s az akadémiai üléseken olyféle fölolvasásokat is tartottam, melyek egy és más kedves véleménybe ütköztek, nem kis háborodás kele föl ellenem. Mert azt, hogy soha semmi historiai szerepet nem viselt nemzetektől származtatom a magyart, nem 1886-ban mondák ki először nyilvános pathosszal: azt már az ötvenes években hangoztatták; sőt némelyek, hazafias buzgóságukban, annyira is ragadtattak, hogy hiszik vala, hogy engemet az osztrák kormány vesztegetett meg, a magya-

rok hírének, hitelének lerontására. Szóval, a finnesködés nem vala kedves a közvélemény előtt, kivált nem az erdélyieké, különösen nem a székelyeké előtt, a kik büszkéek lévén Attilára, sehogy sem akartak a finnségig lesüllyedni. Méltán is, hisz a finnségről nem tudnak vala semmit: s ez nem volna elég arra, hogy megvessék! Brassai úgy is mint magyar, úgy is mint erdélyi, hasonlóképen rázogató a fejét. Egyszer azt súgta nekem a hír: Brassai a szanszkritot kezdi tanulni, hogy megczáfolja veszedelmes theoriámat. Jó, felelék a hírnek, csak tanulja a szanszkritot, tudom, nem lesz ellene a finn tanulásnak. Ez, hogy ellene nem lett annak, bételjesedett: de hogy annyira viszi a szanszkrit tanulmányt, a mennyire valóban vitte, azt nem merém akkor jósolni, nem ösmervén nagy lelki tehetségét. Brassai jó barátunkká lőn, szívesen mulata nálunk, míg Pesten lakott; s valahányszor azután Kolozsvárról idejött, mindenkor szívesen meglátogata. Most Kolozsvárott nem viszonozható látogatásunkat, mert az öregség béklyóba teszi a lábát.

Mind ő mind Finály és Szabó Károly azt tanácsolák nekünk, hogy Meltzl Hugó egyetemi tanárhoz forduljunk, ki Beszterczén az ipjánál tölti a nyári szünidőt, s a ki legjobban megmondhatja majd, miképen intézzük további útazásunkat Beszterczéről.

Június 10-dikén indulánk el Kolozsvárról, a vasút már Beszterczéig ér. Apahidán válik el az új szárny. Nagy-Iklód és más helység mellett elhaladván, hamar a szamosújvári kettős tornyú egyház tűnik föl. A várost többnyire örmények lakják, kik, mint tudjuk, Apafi alatt költöztek be, s Leopoldtól nyertek engedelmet a város építésére; azért neve (Szamos-) Újvár, de Armenopolis is a deákos világban, németül Armenierstadt. Honnan származik az oláh név Gyerla, nem sejttem; hihető, ez volt a helység régi szláv neve, melyet az oláhok elfogadtak. Egy *Abra de Gerla* már a XV. században előfordúl. *) 1854 óta Szamos-Újvár egy új egyesült görög-római püspökség széke. Jelenlegi püspöke 1879 óta Szabó János, ki magát így írja alá: «Joanu Szabó, episcopulu gr. cat. de Gherla». De a püspökség fölállítását megerősítő pápai bulla *Armenopolis*nak nevezi a várost. **)

*) *Hunyadiak kora.* XI, 14. Gr. Teleki József.

**) *Tum Magno-Varadiensis et Fogarasiensis, tum duarum per*

Deésnek karcsú tornyai is messzire látszanak. Retteg, Betlen, Somkerék, Sajó-Magyaros, Szeretfalva helységek határain azt látja a szem, hogy többnyire tengerit természetnek, melyet most a hosszú szárazságra következő eső után szorgalmatosan kapálnak. Még az is föltűnik, hogy tengeri után tengerit ültetnek, trágyázás alá ugart alig hagyván; legalább én ott nem láttam trágyával meghordott szántóföldet. A mint Beszterczéhez közeledünk, más természet tűnik elő, úgy mint a közönséges szemes élet, búza, rozs, árpa mellett, burgonya, répa, lucerna is.

Beszterczére is szakadó esőben érkezőnk, a csurgós eresztől alig bírunk a fogadó kapujába jutni. Van-e szoba? Nem siet előnkbe senki; rossz jel az. Végre asszony jő elő, s vonatva ejti a szót: van. Be is nyit egy földszinti szobába, melyet az útczai és udvari eső miatt nagyon kietlennek, homályosnak, nyirkosnak találunk. De más nincsen a nagy épületben, mert fő-fő katona tisztség, ki nagy kísérettel a határokon való vadászatra vagy vizsgálatra jött el, a helyiségeket elfoglalva tartja. Künn van ugyan most a társaság; estére azonban visszatér.

Így lévén a dolog, első járásom Meltzl tanárnak fölkérésére, a kit addig nem volt szerencsém ismernem. Szívesen fogadván, legott kész kalaúzni. Megtudván szállási bajunkat, azt mondá, hogy ebből a szobából Torma Zsófia kisasszony is az estve ment el. Néhány napra jött volna ide a kisasszony: de a rossz szállás miatt nem maradhatta itt; tehát mi sem maradhatunk abban. De Naszódra szándékozván rándulni, menjünk, úgy mond, kocsit keresni, hogy holnap reggel indulhassanak. Én fölötte sajnáltam, hogy Torma kisasszonynyal, ki már egy-két levéllel fölkeresett, nem találkozhatám. Az útczán lévén, a város tiszteleteséhez, Budaker úrhoz, jó lesz egy pillanatra betérnünk, tanácsolá kalauzom. A paplak szemközt van az egyházzal, mely mellett az evangélikus gymnasium is van. Főtisztelendő Budaker, virágzó egészséget mutató úr, nyájasan fogada; én pedig meglepetésemre azon beszterceit találám nála, kivel mint besztercei képviselővel, 1849-ben Debreczenben ösmer-

---

Nos erectarum Lugosiensis nimirum et *Armenopolitanae* dioecesium territoria una cum ibi existentibus civitatibus oppidis et pagis aliisque accessoriis in Ecclesiasticam Provinciam Graeco-Catholicam unitam linguae Romaniae . . . erigimus et instituimus.

ködttem meg. Kocsisról lévén szó, s Budakertől is egy-két nevet hallván, elsieténk, hogy előlünk a jobb alkalmatosságot el ne foglalják. A volt debreczeni ösmerösömmel nem találkoztam többé, más-más gondolatok foglalván el engemet, hogy sem utána kérdezősködtem volna.

Menet közben azt is mondtam Meltzl tanárnak, hogy a naszódi és rodnai (radnai) vidékek mai viszonyait is óhajtom, mennyire utazáson történhet, megtudni. Arra, úgymond, ipamat, Berger törvényszéki tanácsost, ajánlhatom, a ki legjártasabb ebben az ügyben egész Beszterczen. A véletlen tehát, gondolám, nagyon segít rajtam. Ha Meltzl tanárt nem ajánlják a kolozsváriak, bajosan akadok Berger Károly úrra, kinek létét sem tudhattam. Kocsist fogadván, ki holnap reggel Naszódra és Radnára vigyen, s a fogadóban azt is hallváu, hogy a katonatisztség egy nap múlva elútazik, s mi azután az emeletben jó szállást kaphatunk, az egy éjtszakát elég jó kedvvel töltök a rossz szobában.

Pénteken (június 11-dikén) napfényes időben indulunk ki Beszterczéről. Az eső után ragyog a természet. A beszterczei vidék gyönyörű. Legközelebb falu Wallendorf vagy Aldorf, mely jobbra marad el; azon túl Jaad látszik, nagy község, magyaráz a kocsis (eine grosse Gemeinde). Útunk balra fordul; gyönyörű szőlők, gyümölcsös kertek között haladunk el. Szép kertet mutat a kocsis: ez Budaker tisztelendő úré, úgymond; s amaz ott, folytatja, a jaadi tisztelendő-é. Szász földön járunk. Szent-Demeter (Mettersdorf), Csépán szász protestáns helységek. Priszlop, a melyre most érünk, oláh község; Entredám csupa zsidó lakosból áll. Úgy mondták nekem, hogy a Betlenek telepítették ide, mikor? nem tudhattam meg. Priszlop határából bérelnék földeket. Ilyen tiszta zsidó községet csak Máramarosban, Máramaros-Sziget és Szarvaszó között, találtam.

Naszódra délben érkezénk. Meltzltől ajánlásom lévén dr. Moisil Konstantin tanárhoz, azt keresém föl legelőbb is. Ebéd után szíves vala több tanárral együtt körülvezetni, s mutogatni a látni valókat. Az egyház két tornyú nagy épület, új alkotmány. Az oltárt, a szószéket Bécsben csinálták. A gymnasium egy régi épületben van; most egy újnak föllállítását tervezik; a hely ki van már mutatva. Az iskolai alaphól épül majd. A természettudományi gyűjtemények, a gyűlő könyvtár más-más helyen vannak, valamint a rajziskola is. A könyvtárban a ma-

gyar akadémia küldeményeit mutaták nekem, valamint a bukaresti román akadémiáéit, köztök a veroneczi codexet is, mely bibliai fordításokat tartalmaz, és melyet legrégibb oláh nyelvű könyvnek alítanak. Nekem nem volt még alkalmam olvasnom és megvizsgálnom. — A látott rajzok szép haladást mutatnak osztályonkiint; a rajztanító bizonyosan ügyes. A mi most szanaszet van, az, természetesen, mind együtt lesz majd az új épületben.

A tavali gymnasiumi *Értesítő*nek czíme sok tudnivalót ígér. Magyarúl így szól: A naszódi görög-katolikus román főgymnasium XVI. értesítője, némely adattal együtt azon más iskolákról, melyeket az iskolai alap tart fenn, mint a gymnasiumot, tudniillik a *naszódi* görög-katolikus román normális fiú- és leányiskoláról, a *monori* görög-katolikus normalis fiúiskoláról; a *borgo-prundi* görög-keleti normalis fiúiskoláról; a *szentgyörgyi*, *telesi* és *zágrai* görög-katolikus trivialis fiúiskoláról.*)

A naszódi gymnasium tanítási nyelve a román, az «instrumentum fundationale» (pe basea instrumentului fundationale) szerint, mely Naszódon 1865 aug. 18-dikán költ s az illető egyházi hatóságok által megvizsgálva, Ő Felségétől 1871 márczius 23-dikán jóváhagyatott, úgymond az *Értesítő*. A gymnasium patronusa és föntartója az iskolai alapnak igazgató bizottsága, melynek negyvenhét tagja van, s melynek elnöke a szamosújvári püspök vikarius, Moisi Gergely, radnai g. kath. lelkész. A negyvenhét tagú bizottság, a folyó ügyek elintézésére, hét tagú albizottságot nevez ki, melynek elnöke 1885-ben Csokán János, gymnasiumi igazgató vala. Az egyházi főhatóság pedig a szamosújvári g. k. román consistorium.

A gymnasium 1884 okt. 4-dikén a gymnasium létének évi fordulóját, novemb. 22-dikén pedig a naszódi normalis

---

*) Reportulu alu XVI-lea despre gimnasiulu superioru gr. cat. romanescu din Nasendu, deinpreuna cu unele date despre celalte scole sustienute, casi gimnasiulu, din fondulu scolastecu centrale granitierescu din Nasendu, si anume: despre scola normale gr. c. romanésca de baieti si de fetitie din Nasendu; despre cea normale gr. c. romanésca de baieti din Monoru; despre cea normale gr. orientale din Borgo-Prundu; si despre cea normale gr. cat. de batieti din Sangeorgiu, Telciu si Zagra. Pre anulu scolastecu 1884.5. Gherla, inprimai a «Aurora» p. A. Todoranu. 1885 (Az 1884.5. iskolai évre. Szamos-Újváratt. «Aurora» nevű nyomdájában Todoranu A-nak. 1885.)

iskola megnyitásának századik évfordulóját ünnepelte. A gymnasiumnak 14 tanára és 173 tanítványa vala (a VI. osztályban tizenöt, a VII-ben tizenhatsz, a VIII-ban tizenöt).

A naszódi fiú- és leányiskolákban hét férfi és két nő (invetiatorésa) tanító működött, a fiú-iskola négy osztályból állván 124 tanítvánnyal; a leányiskola három osztályában csak negyvenkilenczen tanúlván.

A monori normalis iskolában öt tanító négy osztályban nyolczvannegy tanítványt oktattat.

A szentgyörgyi trivialis iskolában három tanító alatt harmincznégy fiú és tizenöt leány tanult.

A telcsi fiú-iskolában két tanító harminczkét gyermeket oktata.

A zagrai iskolákban három tanítónak huszonhat fiú és tizenkét leány tanítványa volt. A szentgyörgyi, telcsi és zagrai községekben az első osztály hitfelekezeti, tehát vagy görög-katholikus vagy görög-keleti; csak a második és harmadik osztály közös.

A borgo-prundi görög-keleti iskolának öt tanítója alatt négy osztályban 121 fiú tanula.

A határörvidék iskolai alapja tehát a naszódi fő gymnasiumon kívül hat népiskolát tart fönn és negyvenegy tanítót fizet. Látván az előttem lévő 1884—85-dik évbeli *Ertesítő*ből, hogy Naszódon az első népiskola 1784-ben állíttatott föl, hogy ott tehát azelőtt semmiféle iskola nem volt, s látván, hogy az iskolai alap 1865—1871-ben alakult meg, bizonyára örvendetesnek kell a haladást mondanunk. Miből, hogyan alakult az iskolai alap, módomban lett oklevelekből megtudni.

Moisil tanár a saját könyvgyűjteményében az én műveimet is, melyek az oláh kérdést tárgyalják, megmutatá. Ő, úgy mond, legalább a naszódi oláhság ösvoltát hiszi. Bajos, viszontám, ezt történeti adatokkal megerősíteni. Erre nem felele, én meg annál kevésbbé folytatám a tárgyat.

Naszód épülő helység, mely város akar lenni, s valóban, tanintézeteinél fogva is, a vidéknek román metropólisa lesz. Midőn Erdélynek egy új görög-katolikus román püspökség fölállításáról gondolkodnak vala, székét Besztercze városába szertették volna tenni. Úgy hallottam, hogy a beszterczei közönség nem kapott ilyféle kitüntetésen, s örült, hogy mellőzték. Szamos-Újvárt, mint tudjuk, leginkább római katolikus örmények

lakják; de oda tették az új püspökség székét, mivelhogy román város nem találhatának. Idővel Naszód válhatik román püspöki várossá.

A nagy egyház előtti tér nagy áradásnak nyomát mutatja, teli lévén újdön hordott kavicscsal. Az elmúlt napokon a zápor-
esőktől megáradt Szamos elöntötte a várost. De mi jó időben folytatók utazásunkat, a Szamos mentében fölfelé,

Neposzon és Földrán keresztül haladván, Szent-Györgyön hálánk. A fogadós jól beszél magyarul, mert gróf Bethleneknél mint szakács szolgált volt. Itt fürdő is van, mely a községé. Új nagy ház épülőben van, a «feredő» vendégek számára. Mint mondták Beszterczén, ez a «feredő» (így ejtik ott a magyarul beszélők) az oláh fürdősök gyűlhelye, valamint Dombhát a magyaroké.

Szent-Györgyről is jó időben indulánk ki. Útunk folyvást a Szamos mentiben marad fölfelé. Pünkösöd szombatja lévén, a Szamos partján sok helyütt mosó asszonyokat látunk, füstölő katlanok mellett, melyek alatt lobogó tűz melegíti a vizet. Majer helységén hajtván keresztül, épen a gyerekek omlának ki az iskolából; száz, de sőt ötven évvel ezelőtt oláh gyerek nem hallott itt iskoláról beszélni. A földeken mindenütt tengerikapálók dolgoznak; az elkésett tengerit a nagy eső fölvidítja, sietnek tehát a kapálók.

Föltetszett nekünk, hogy Szent-Demeteren, Csepán szász lutheránus községekben a régies nagyegyházak romladozó színt mutatnak, mintha a mostani lakosok nem bírnák jó karban föntartani; ellenben Naszódon, Szent-Györgyön, Majeren igazán fényesek az egyházak, fehér bádoggal fődött s messzire eltündöklő tornyaikkal. Az is nagyon föltetsző, hogy az oláh községek utcáin sokkal több gyereket látni, mint szász községekben. Lehet, hogy ezekben a gyerekeket nem bízzák annyira az utcákra, mint az oláh községekben.

Ó-Rodnán nem tartózkodván, a «Valea vinului»-ba (Bor-völgybe) hajtánk. Szegényes egy fürdő; úgy látszik nekem, az oláhok benne Borszék hasonlóját akarják látni és láttatni. Különös változáson esett keresztül a «Valea vinului» név. A Marienburg geographiájában*) magyarul *Bor-bereknek*, oláh-

*) Lucas Jos. Marienburg. *Geographie des Grossfürstenthumes Siebenbürgen*. II. 381. Hernanstadt, 1813.

húl *Lunka zsinuluinak*; a katonai térképen, mely újabb időben készült, *Lunka vinuluinak* van nevezve. Se Marienburg, se a katonai térkép, nemzetiségi balítéletből nem írtak, hanem az oláh nép elnevezését fogadták el. A szláv *lunka* szó az oláh nyelvben ugyan azt jelenti, mit a magyar *berek* szó; a magyar pedig a savanyú vizet is *bornak* nevezi, mert a *bor* szó eredetileg savanyú italt jelentett volt. *Bor-berek* tehát *Bor-szék*hez hasonló elnevezés. Az erdélyi oláhok is a latin *vinum* szót, mint a balkaniak, *gyin* (*zsinu*)-nek ejtik, s utánozván a magyar szokást, evvel a savanyú vizet is értik. Tehát *lunka gvinului* vagy *zsinului* tökéletesen jó fordítása a *bor-berek*nek. A katonai térkép nem ír már *zsint*, hanem *vint*, így: *lunka vinului*. A legújabb változás, a rómaiaskodás szellemében, most a *lunka* szláv szót kilöki, és a latin *valet* teszi helyére, így *valé'a vinului* = a bornak völgye.

A Bor-völgy mellett kinestári olvasztó van, melyben ólmot olvasztanak vala, mit mi most először láttunk. Pogácsákba öntik az ólmot, de azokat, az ezüst kiválasztása végett, újra megolvasztják. A fölügyelőt kérdém, micsodások a munkások? azt felelé: magyarok és oláhok. Székelyeket is, úgymond, akartam ide szerezni, de azok nem maradnak itt.

A Bor-völgyből visszatérvén Ó-Rodnára, egy Pfeiffer nevű bajor németnek fogadójaiba szállunk. Pfeiffer August uram özvegy ember, alig szolgálhat valamivel most: de meg fog ismét házasodni, s néhány héttel utóbb különben leszünk szolgálva. Mi azonban nem várhatván meg a lakodalmát, beérjük a rántottával, melyet a kertből elősiető húga, ki az interimre Würzburgból jött bátyjának segítségére, hamarosan készít. Azalatt a beszédes fogadós, ki boltot is tart, tehát nagyon el van foglalva, kivált ma, hetivásár idején, mégis elbeszélhette történeteit. Harmincz éve, hogy itt van; az előtt a nagy fogadóban gazdálkodott, de megvevén ezt a telket és házat építvén, itt nyitott fogadót. Jól is folyt a dolga, míg felesége élt. Halála után el akarta adni házáat, kertjét, mi neki összesen 6000 forintba van, s visszatérni hazájába, Würzburgba, de csak 3000-et akarnak adni. Tehát újra megházasodik, s itt marad. Trines István, zenetanító Szász-Sebesről, kit «Herr Kapellmeister»-nek szólítanak, úgy látszik, gyakori látogatója Pfeiffer úrnak. Ez is beleveggyúlven a társalgásba, kalaúznak ajálkozik, mert reggel keresztül hajtván a helységen, nem láthattuk, a mit érdemes

megnézni. Menet közben, ez az én házam, úgymond, egy csinosan épült új házra mutatván. Ő nemcsak zenét tanít, hanem az alakuló evangélikus községnek cantora és curatora is. A magyar nyelvben is gyakorolja magát — ámbár itt kevés alkalma van reá — s neheztel a szászsebesiekre, hogy jobban nem tanítatják a magyar nyelvet. Pedig, folytatja, büszkék lehetnek most, mint ő is büszkélkedik, hogy Fabinyi Tófil igazságügyi miniszter lett, kinek atyja Szász-Sebesről származott.

Az utcák telve árúsokkal, vevőkkel. Ez idén a keleti egyháznak pünkösdje a nyugati egyházéval egy vasárnapra esik, s itt a szombat hetivásár napja is. Sok embernek a vidékről lehet madolga. Meg-megnézvén az árúkat (nagy mennyiségben bárányt is kínálnak) és a népet, a rom felé tartunk, mely a régi jeles Rodnának utolsó maradványa. Egy kapu-ív, talán a régi templomnak kapuja, s mellette egy toronynak romja íves ablakkal, ennyi még látható. Mert az új oláh egyház és bádogos tetejű tornya a régi épület köveiből épült, mint a fölírás vele dicsekszik, mely így szól: «La anulu 1859 s'au renovatu si mai lungitu pe ruinele templei derimate prein mongoli la 1242». Azaz: 1859-ben megújíttatott és nagyobbíttatott az egyház romjaiból, melyet a mongolok 1242-ben lerontának. — A fölírás utója nem mond igazat. A mongolok 1242-ben meglepték ugyan a város német lakosságát, de magát a várost talán nem pusztíták el, mert grévje*) (comes) Archibald kénytelenségből 600 emberrel a mongol sereg útsínálója lőn. Rodna 1242 után is sokáig fennállott mint német (*Rodenau*) város; a rom is későbbi gót ízlésű építést mutat, miről azonban a régészek jobban ítélnének, mint én. Az egyház, mint majdan látjuk, a múlt század közepéig állhatott. Úgy hallottam, hogy a régiségekre ügyelő bécsi kormány igen rossz néven vette annak idejében a romok elhordását az oláh templom építésére: ámde a hatóságok rendszeren akkor haragusznak meg, mikor már késő.

A mint másutt, úgy Rodnán is, temetőhely környékezte a templomot. Még látszanak a régi sírok helyei, s Trines egy sírkőre figyelmeztetett, mely a kerítés mellett dülő helyzetben áll. A magas nyirkos fűben gázolva menénk oda, s meg is talál-

---

*) Mai napig a Besztercze vidékén a német falusi bírákat *grév*-
(graf)-nek nevezik.

lók a követ. A föld felé hajló oldalon lévő fölírásból csak ezt olvashatám:

Hic jacet . . .

N . . . ac generos

us . . . . .

M rus . . . Christo

phorus junior . . .

jakok (?) . . .

judex . . . . .

ætatis 54.

Megkérém Trinest, hogy ha lehet vitesse lakására a követ, talán kiolvasható lesz, ezen 54 éves ifjabb Christophorus bíró, mikor halt meg, tehát mikor volt még német bíró Rodnán. Trines megígérte, a mit annyiival inkább tehetni gondol, mert az oláh papné szász eredetű s neki jó ismerőse. A kis leányka, ki körülöttünk vala, szőke hajával és kék szemével édes anyjának nemzetiségét bizonyítja, de nem beszél németül csak oláhlól. Atyja, tisztelendő Babb (ha Trines jól ejtette ki nevét), barna szakálú szép ember, a rácsos kerítésen túl, mintha elégedetlen képet mutatna, sétálgat, de midőn megakartam szólítani, eltűnt volt. Nem egyetlen popa ő; tudjuk, hogy Moisl Gergely püspöki vikarius is ott lakik; talán még több popa is van ott.

A rodnai popa leánya csak oláhlól beszél, a szász eredetű asszony nem bírja megnémetesíteni háza népét. Oláh asszony ellenben oláhlá teszi akár német akár magyar férjének a gyermekeit. Egy unitarius leány — a kolozsvári Boros unitarius professor-pap beszélette nekünk — oláh legénybe lévén szerelmes, reá nem vala bírható, hogy unitarius pappal eskettesse magát.

Ó-Rodnán kathólikus község is van, sőt lutheranus község is keletkezik. A városféle helység tehát nem egészen rumun, mint Naszód. Különben is bányatisztek, szolgabíró, járásbíró stb. laknak itt. A piacot emeletes házak ékesítik. A helység határán vannak-e még bányák, nem tudom. A távolabbi Új-Rodnán kincstári bányák vannak, melyeket meg nem látogathattam.

Visszafelé térünk, ismét Szent-Györgyön akarván hálni. Most nézők meg Dombhátot is, melynek birtokosa gróf Betlen András. Az a fürdő sok szép alkalmatosságot mutat és gyönyörű erdőt, melyben kellemetes séták vannak, és még kellemetesebbek lehetnének. A savanyúvíz-forrása oly bő s annyi

meszes földet tartalmaz, hogy kifolyása már egy jókora kúp alakú dombot képezett, a mitől a «dombhát» név is származik. Vannak meleg, vannak hideg fürdői, milyen a «lobogó» két osztálylyal, férfiak és nők számára. A dombháti forrás fölött, a Medvepatak völgyében is Antoni nevű fürdő van. Rövid megtekintésből is gyanítja az ember, hogy ez a fürdő előbb való lehetne a szentgyörgyi fürdőnél, ha elég költséget fordítanak rája. Pedig az a magyarok gyűlhelye — úgy mondták Beszterczen — mint Szent-György a rumunoké.

Szent-Györgyön meghálván, pünköst napján a templomba járó népet nézhetők ünnepies ruhájában. A mi fogadósunk is előbb indult ki hazulról a templom felé, mint mink további útunkra.

Ilva-Mika (Kis-Ilva) előtt hagyók el a Földrára és Naszódra vezető utat, mert által akarunk csapni a Borgó völgy felé. Az Ilva folyó mentiben jó úton, szép erdők közt haladánk. Ez a nagy erdő a Jaad községe, magyarázá megint kocsisunk; Jaad igen nagy község (ist eine grosse Gemeinde — így ejtven a Gemeinde szót). Borgo-Prundon szándékozunk étetni és delelni, azért sietünk is. Azonban a mint az erdős hegyek közül kijutunk, beborúlt az ég, s mi nagy esőben lubiczkolunk Borgo-Medzlosen keresztül, melynek utcáján patakot nevel az eső. A völgyön fölfelé, melyet a Nagy-Besztercze folyó és a Tibucza hegyi patak képeznek, nyolcz kisebb-nagyobb Borgo nevű község van, mint Borgo-Rusz, Borgo-Dzosen, Borgo-Medzlosen, Borgo-Szusen stb. Köztük Borgo-Prund a legnagyobb, körülbelül 600 házzal, ha igaz. Ennek is nagy temploma van, feje bádogos tetejű toronnyal. A naszódi főgymnasium *Értesítőjéből* tudjuk, hogy az ottani középponti iskolai alap itt négy osztályú fiúiskolát tart fenn, öt tanítóval.

A fogadóban, melyben ebédelni akarunk, a *Tribuna* és *Gazeta Transilvaniei* rumun hírlapokat, meg a Buda-Pesten megjelenő *Rumänische Revue*t találjuk. Az *Ungarische Revue*t, mely hasonlóképen Buda-Pesten megjelenik, egy magyarországi és erdélyi fogadóban sem találod. A fogadós műveltebb osztályhoz tartozó, mit már a megnevezett lapok és a folyóirat is tanúsítanak. Beszédbe eredvén vele, azt mondá többi közt, hogy nagy aggodalomban vannak a borgoprundiak.

Ők egy erdőrészt Götz bécsi társaságnak eladtak, melynek fáját a revők az Aranyos-Bisztricen, Szereten, tehát vízen vitetik

Galaczig. Ámde a fölemelt vám miatt ez a kivitel meg van akadályozva, s a társaság alkalmasint fölbontja a szerződést. Borgo-Prundnak adóssága van, melyet a szerződés után befolyt pénzzel akart törleszteni; de ha ez fölbomlik, a község nem teljesítheti kötelezettségét. Ügyvédjök Lika román ember ugyan, de az Götzéknek is ügyvédje, úgymond a fogadós. — Ez baj, felelék, de arról nem tehet a magyar kormány, mint nem arról, hogy a romániai kormány emelte föl a vámot. Ezt szántsándékkal mondtam. Magunkra lévén, a *Tribunát* és a *Gazetát* olvasám. Mind két lap mérges czikkeket tárt ki olvasóinak a pesti demonstrációkról. «A magyar megjavíthatatlan nép, elbizakodott dölýfében nem kímél senkit és semmit. A kolozsvári kulturegylettel, a mely a románok létét megtámadja, kezdte meg újabb kicsapongásait, most már a hadsereg ellen tör. Világos, hogy vesztébe rohan a magyar.» A Jánuszky-ügy csakugyan óhajtott alkalmat szolgáltat a magyar állam összes elleneinek, hogy azt gyanúsítsák, gyalázzák. De hiába! A kolozsvári deák azt mondta: «Műellenzékiek vagyunk!»

Borgo-Prundon papírgyár van, melynek papírja híres. A gyár, úgy emlékszem, beszterceziek tulajdona. S minthogy az ég megint kiderült, s mi az első utcának házait meg-megtekintettük, elhagyók delelő helyünket, s nem sokára Jaadra és Wallendorf szász helységekre érünk, melyek, kivált az első, városhoz hasonlóbba, mintsem faluhoz. Egyházaik, tornyaik, iskolaépületeik, paplakai szembetünő jelesek. Pünkösdi vasárnap délutánja lévén, a fiatalság ünnepi ruhákban mozog az utcán. Imitt-amott egy éltes ember méltóságosan szíjja a porcelán pipát az ablakba dőlve vagy a ház előtti utcái padon ülve. Jólét látszik ki mindenkől.

Beszterczén pedig a fogadó emeletében nyájasabb, kényelmesebb szállásra találunk.

II.

BESZTERCZE. A NASZÓDI KATONAI HATÁRŐRVIDÉK.

A naszódiaiak azt hiszik, hogy a románok vagy oláhok a volt besztercezi kerületnek és katonai határőrvidéknek ős lakosai, tehát azon földek birtokosai is valának, míg őket az érkező

magyarok és németek ki nem szorították. Mások is hiszik, de nem csak azt, hanem a naszódiakkal együtt azt is hiszik, hogy az oláhok, a római uralkodástól fogva, egész Erdélynek birtokosai voltak, s csak «per injurias temporum» estek ki az ország bírásából.

Én Berger Károly úrtól leginkább az új változásokról reménylettem kapni némi útbaigazítást; de kaptam tőle oly okleveles bizonytságot is, melyet csak nagy utánajárással szerezhettem volna meg a levéltárakból. Mégis akaratlanul azon ösidőkbe is vetődtünk, melyekben bizonyosan római ember nem ihatik vala még sem a Szamosból, sem a Beszterczéből, sem a Sajóból.

Berger úr a kertjében gyümölcsfák ültetésére gödröket ásatván, cserepeket, arany csigás karikákat, de kivert pénzdarabokat is, köztük egy Cosont talála. A cserepeket a bécsi régészek — akkor Bécsbe kell vala elküldeni a leleteket — *kelta*-féléknek mondták. Az arany csigás karikákat, megvizsgálás nélkül, olvasztották meg Gyulafejérvárott, becsöket aranyakban adván meg a lelőnek, ki azonképen, mint az olvasztó hivatal, nem tudja vala, mit jelentenek a csigás karikák. A Coson pénzdarab egy ilyenű barbar királytól származik a Balkáni félszigetről. Miféle népség volt Erdélynek hajdani lakossága, talán a Torma Zsófia kisasszonynak és mások leleteiből lesz kisüthető. Úgy látszik, thrákok valának úgy Erdélynek mint a Balkáni félszigetnek ős lakosai; a Herodotus agathyrsei is thrákfélék, mint utóbb a géták és dákok. Amaz ős időből valók a Tisza, Szamos, Maros, Olt folyónevek. Ha tudhatnók, mely népnek nyelvébe valók e folyónevek, a hajdani Erdély lakosainak nemzetiségét határozhatnók meg.

A római hódítás a *Nosznai* földig (Nösner Land), azaz, a volt besztercei kerületig ért. Római útnak nyomai láthatók a szász falvak határain; egy római castrumnak maradványai nem régen még nagyon megvoltak. Ezt a helyet a szászok «Burghallen»-nek, a magyarok «Várhely»-nek nevezik, úgy mint Sarmizegitsa, vagy Ulpia Traiana Augusta romjait is a Hátszezen. Burghallen, vagy Várhely, a Budak patak mellett, keletre esik Besztercze városától. De itt is, mint másutt Erdélyben, emlékezete sem maradt meg a római világnak; élő hagyománya nem jutott el a következő népségekre, úgy, hogy máig fönn volna még. Tagadó bizonytsága a német *Burghallen* és a magyar

Várhely. Ha a római hagyomány itt is nemzedékről nemzedékre száll, mint például Németországban, a hol a fogyó római lakosság az új lakossággal közölte a római helyneveket, úgy hogy ezek nemzedékről nemzedékre átöröklővén, mai napig megmaradhattak: bizonyára a rómaiak után következő népség átvevén a római neveket, azokat a maga utódjainak adta volna által, s így itt is a mai napjainkra eljutottak volna. De itt hiányzott az átadó, hiányzott az átvevő; mert félbeszakadt volt a tradíció. Az utóbb, századok multával érkező magyar, néma romokat találván, *Várhelynek*, s az érkező német azokat *Burghallennek* nevezé el, mert a romoknak egykori tulajdonnevét senki sem tudja vala. Az oláhok is csak *Orheinek* híjják.

E tagadó bizonyyságon kívül világosan állító bizonyyságot az új folyónevek tesznek. A Szamos nevet a római hódítók ott találták, megis hagyták, az új népek is meghagyták; mert a nagy folyók nevei legállandóbbak, minthogy minden új érkező népnek útmutatói. De támadtak új folyónevek: *Aranyos-Besztercze*, *Nagy-Besztercze*, *Sajó*. Ezek nem származnak rómaiaktól, nem is származhatnak oláhoktól, kik ott, a római lakosságnak utódjai lettek volna, mint a naszódiai és igen sok mások hiedelme tartja, mert azok szláv és magyar folyónevek.

A rodnai és nosznai németek (szászok) a Szamos mentiben jöttek fölfelé. Király-Németi-, (Bayersdorf)-nak mind magyar mind német neve Szatmár-Németire emlékeztett, a hová, a hagyomány szerint, Gizella királyné, szent István neje, a bajor Henrik leánya, telepíte németeket. A Szamos vala tehát útja az érkező németeknek, kiknek egy része Rodnáig nyomult föl, a bányamívelés végett. Rodna, a XIII. század latin nyelvén Rodana, németül Rodenau, mi azt jelenti: irtvány-völgy = gerodete Au... Ez a név bizonyítja, hogy az irtványt tevő németeket oláhok nem előzték meg, a kik bányászok lettek volna. Más része a németeknek a Szamosba ömlő Besztercze folyó mentiben talált alkalmas telepedő helyet, s ennek a folyóról adván a nevét, lőn Besztercze (Bistritia) helység, utóbb város. A Besztercze (Bistritz) szláv folyónév, gyors vizet jelent. Bizonyosan előtalálták a németek ezt a folyónevet, tehát ott őket szlávok előzték meg, nem oláhok.

De ugyanazon németek a Sajó folyónévre is találtak, a mely magyar név, sós vizet jelentvén, s a melyet ők, a magyar (Sajog) nevet tartván meg, *Schogennek* hívtak és hívnak.

A naszódiak, s a velök egy történelmi hiedelmet tartók nem alíthatják, hogy a Sajó folyónév oláhoktól származik. Ez a Sajó név, s a Besztercze közelében található *Besenyő* falunév, melyet a németek «Heidendorf»-nak neveznek, világos bizonyossága, hogy ott már magyarok, vagy magyar félék (besenyők) laktak vala, midőn a beszterczeiek oda érkeztek.

Világosnál világosabb tehát, hogy Rodnát, Beszterczét, Királyi-Németet (Bayersdorf), Besenyőt nem oláhok telepítették meg. Naszódról ilyen világos tanúság nincs ugyan: de minthogy egyáltalában nem találunk Erdélyben helységet, melyet az oláhok már a XIII. században mint telepítők laktak volna: Naszódot is nem oláhok telepítette helységnek kell tartanunk.

Az előttem tudva levő oklevelekben, a tatárjárás előtt, 1233-ban a beszterczei (minorita?) egyház említetik meg azok közül, melyek királyi sót kapnak vala, fizetés gyanánt. Azon oklevél szerint, melyet II. András 1233-ban a *beregi* erdőben (királyi vadászat erdejében) kiadott, az erdélyi (gyulafejevári) egyház 2000, a beszterczei egyház 4000 zuan sót, azaz, kősót kapott (ecclesia Albensis Transilvana 2000 zuanorum, ecclesia de Bistritz 4000 zuanorum sales retinebunt ad usus suos).*)

A tatárjárás 1241-ben azt az egész vidéket, Rodnát szintűgy, mely akkor ezüsthányáiból meggazdagodott város vala, mint Beszterczét stb. megrongálta ugyan, de nem semmisítette meg. Mint jövedelmező vidéket azután a királynék birtokában találjuk, a mi alkalmasint eleitől fogva is valának. A Béla és fia István közti háborgást, mondhatni belső hadviselést, a pozsonyi béke 1262-ben megszüntetvén, az egység szerint István, mint ifjabb király (rex junior), Erdélyt és a kúnok szállásait kapta meg osztályrészül. István, most Erdélynek ura, a királyné (az anyjáié) birtokait is elfoglalta. Orbán pápa tehát

---

*) A sóval való fizetést az ismeretes *salarium* (fizetés), *salariat* (fizetett, németül *Salár* szók bizonyítják, ámbár ezt se Ducange (középkori latinság) szótára, se Littrének nagy francia szótára nem tudják, azaz nem mondják. Az említett 1233. évbeli oklevél (Lásd: *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, az 54., 55. lapon) előszámlálja az egyházakat, melyek akár főtt sót (sales aquatici; lehet tengeri só is) akár kősót (sales terrestres) hordhatnak táraikba, a melyekből a királyi sótisztek (salinarii) a sót meghatározott áron eladás végett kivették. Az oda hordott sóból a megnevezett egyházak saját használatukra bizonyos mennyiséget megtarthattak.

1264-ben, erősen megintí, hogy adja vissza Beszterczét, Rodnát, Zolosunot (Zsolnát?) és Királynémetit (Queralit = Kerályit ír az olasz), melyek emberi emlékezetet fölülmúló időtől fogva a királynék birtokai, s melyeket István jogtalanul tulajdonított magának.*) István fia, III. László uralkodása alatt Lodomér esztergomi érsek és pápai legatus is 1287-ben az erdélyi püspököt szólítja föl, hogy biztosítsa a királynénak jövedelmeit a beszterczei kerületben, melyek úgy a főjóságok mint tartozásaik után járnak és sújtsa egyházi átokkal azokat, kik letartóztatják e jövedelmeket.**)

A királynék jövedelmei azonban a tatár becsapások miatt sokszor elmaradhattak. 1255 tavaszán esett ilyen becsapás; lehet azután is többször. Mert III. László király 1255-ben a beszterczeiek adóját, a tatár pusztítások miatt, egy harmadára szállítá alá («quia cives nostri de Bystureh per vastus et incendia tartarorum plurimum sunt destructi et depaupertati»). Ezt az elengedést III. András 1291-ben megújította vagyis megerősítette.

Naszódról azt olvassuk, hogy István ifjabb király (junior rex Ungaria, dux Transilvanus, dominus Cumanorum) azt 1264-ben valami *Hazos* comesnek adományozta, mert az előbbi birtokos, ki az István zászlaja alatt vitézködött volt, örökös nélkül múlt ki. Az is mondatik ott, hogy Naszód, alkalmasint a tatár becsapások miatt, lakos nélkül szűkölködik vala (vacua tamen et habitatoribus carens).

Rodnáról bánya-adásvevési oklevelek is emlékeznek az 1268 és 1279-diki években.

III. András halála után a királyi székért versengők idejében zsákmányra veték a királyi jövedelmeket. László, erdélyi vajda, a rodnai ezüstmányát, a deési sóaknát, Kolost stb. fog-

---

*) «Praetextu cujuisdam compositionis, quae sine ipsius reginae assensu intes te et regem, patrem tuum, olim intervenisse dicitur, quasdam terras *Bistriche, Rodana, Zolosum* et *Querali* vulgariter nuncupatas, quas et ceterae reginae Ungariae, a temporoe, cujus memoria non existit, tenuerunt pacifice et quiete, contra justitiam occupasti, et occupa'as detines in ejusdem reginae pra'judicium et gravamen.» *Urkundenbuch zur Gesch. Siebenbürgens*. G. D. Teutsch u. Firnhaber. Wien, 1857. A 80. lapon.

**) Ugyanott az *Urkundenbuch* 146. lapján. A többi oklevelek is, melyek forrásait nem idézem, abban az *Urkundenbuchban* találhatók.

lálá el, s azokat csak 1310-ben, Gentilis bíbornok békéltető közbenjárása következtében, engedé át az elismert Károly Róbert királynak. (Recognoscimus dominum Carolum, Dei gratia regem Hungariæ; item promittimus eidem restituere et remittere argenti fodinam de Rodna . . . villas Dees, Clus et Zekeli cum officio cameræ in eisdem villis.)*)

Az ellenség pusztításai és a belső villongások apaszták a német lakosokat, a kik közzé mind sűrűbben oláhok vegyülnek. Nincsen eddigelő okleveles tudomásom, miképen jutottak oda az oláhok, vajon úgy-e, hogy a német községek főbbjei, Rodna és Besztercze, kenézek által telepítették azokat, mint az másutt úgy szólván rendesen történt? vagy családonként jelentkeztek-e a hegyeken az oláhok, a legelőért fizetvén valamit az illető községnek? De mihelyt az oklevelek a lakosokat a latin «hospites» és «populus» szókkal jelzik: a «hospites» szón németeket, a «populus» szón nem-németeket, tehát itt oláhokat kell értenünk.

1414-ben Besztercze városának bírása Riemer András és esküttje Scherer Miklós, valamint a nagydemeteri bíró, Globis János, panaszt tesznek Zsigmond előtt, hogy a szomszéd nemesek (kiket névszerint ír ki az oklevél, köztök Bethleneket is) a Jaad helység német és nem-német lakosait szántóföldjeik és kaszálóiik használatában azon patak mentiben, mely a rodnai vár felől a Besztercze folyóba siet, háborgatják. Zsigmond király meghagyja tehát nádasi Szalmo Mihály székely ispánnak és László erdélyi alvajdának, hogy védelmezzék a háborgatók ellen Jaadnak összes német és nem-német lakosait (ipsos nostros *populos et hospites* de Jaad).**)

A következő hatvan év alatt nagy változások estek meg. Vagy Zsigmond vagy az utána következő uralkodók a Rodna völgyének összes oláhait Besztercze városának adományozták; maga Besztercze városa pedig Hunyadi János birtokába került. IV. László király tudniillik meg akarván Hunyadinak úgy mint hadvezérnek, úgy is mint volt kormányzónak érdemeit jutalmazni, a Dobokamegyében lévő Besztercze városát és területét meg összes tartozásait örökös független grófságra emelvén, Hunyadi Jánosnak és örököseinek adományozá. Az adományt a király előbb Bécsben, a rokonsága

*) Fejér, *Code Dipl.* VIII. 1. 389.

**) Fejér, *Cod. Diplom.* X. 8 552.

és összes tanácsa jelenlétében, meg a szokott szertartások mellett, tette volt, (primum in civitate nostra Viennensi in sede et habitu majestatis regalis sublimi constituti, assistantibus nobis quam plurimis ducibus et marchionibus, fratribus nostris, observatis omnibus illis ceremoniis, quæ in talibus observandæ sunt), azután Pozsonyban, a királyi fölségjogánál fogva, ünnepesíté meg 1453 január 30-dikán. Az új grófságot az erdélyi vajdaságtól és valamennyi bírói hatóságtól függetlenné teszi az adomány, csupán magára a királyra, vagy a nádorra és a királyi udvar bírójára lehet följobb hivatkozni. (Comitatum prædictum ab omnium Wayuodarum et quorumlibet judicum et justiciariorum illarum partium — Erdélyt értve — judicatu et omni jurisdictione eximendo, solius nostræ præsentiae aut palatini et judicis curiæ nostræ reservamus.) Az adomány Hunyadi Jánosnak hűségígéretét is magában foglalja (ego Johannes, Comes Bistriciensis promitto stb.) Az igtatás ugyanazon év július 20-dikán ment véghez minden ellenmondás nélkül. Az igtatásról való tudósítás, természet szerint, előszámlája az új grófság vagy megye helységeit.

A helységek neveiben nagy tanúság rejlik, azért közlöm úgy, a mint abban meg vannak írva, melléjük a mai elnevezéseket sorolván, melyek mind a mostani Besztercze-Naszöld megyének jádi, nagysajói és besenyői járásaiiban föltalálhatók; a harmadik oszlopban teszem, a mint azok Marienburg Lukácsnak erdélyi *Földrajzában* (1813-ban) olvashatók.

<i>Az adománybeliek:</i>	<i>A maiak:</i>	<i>A Marienburg-félék:</i>
1. Bistricia	Besztercze	Bistritz, Besztercze
2. Lekencze	Lekencze	Lechnitz, Lekencze
3. Némethi	Király-Némethi	Bayersdorf, Királynémethi
4. Besenyő	Besenyő	Heidendorf, Besenyő
5. Alsó-Waldorf	Aldorf	Wallendorf, Aldorf
6. Schepner	Szépnyér	Zepner, Szépnyer
7. Therpeny	Törpény	Treppen, Terpény
8. Nagy-Demeter	N. Demeter	Mettersdorf, N. Demeter
9. Yaad	Jád	Jadt, Jaad
10. Péntak	Péntek	Pintach, Péntek
11. Aszu-Besztriche	Aszu-Besztercze	Kl.-Bistritz, A.-Besztercze
12. Felső-Waldorf	?	?
13. Vindu	Vinda	Windau, Vinda

14. Újfalú	Újfalú	Neudorf, Újfalú
15. Péterfalva	Petres	Petersdorf, Petrés
16. Kis-Demeter	Kis-Demeter	Waltersdorf, K.-Demeter
17. Zolna	Zsolna	Senndorf, Solna
18. Budak	Budak	Budak, Szász-Budak
19. Molnárk	Malomárka	Minarken, Malomárka
20. Szent-Iván	Sajó-Sz. Iván	— —
21. Zeek	Selyk	Schelken, Selyk
22. Thath	Tacs	Dotsch, Totsch, Táts,
23. Sz. György	Sz. György	St. Gorgen, Sz. György
24. Dyse	Dipse	Dürrbach, Dipse
25. Félegyház	Fejéregyháza	Weisskirch, Fejéregyház
26. Nagyfalu	Nagyfalú	? *)

A Marienburgnál kitett német neveket alapnak lehet venni; Mátyás király is 1486-ban a Besztercze kerületében levő szász városoknak és helységeknek (judici et juratis civibus civitatis Bistriciensis aliisque judicibus et juratis civibus aliarum civitatum et oppidorum *Saxonicalium* in districtu eiusdem civitatis nostrae existentibus) parancsolja, hogy pusztítsák ki a rablókat, kik a kerületben a nemesi birtokokon fészkeltek be magokat. Tehát a szász vagy német helyneveket lehet alapnak venni. Tisztán német nevek: *Bayersdorf*, *Heidendorf*, *Wallendorf*, *Zepner*, *Treppen*, *Metters-* vagy *Mattersdorf*, *Windau*, *Neudorf*, *Petersdorf*, *Senndorf*, *Dürrbach*, *Weisskirch*. A két elsőnek magyar nevei (*Király-Németi*, *Besenyő*) történeti jelentőséget hordanak magukon, mint láttuk; a *Wallendorf*, *Zepner*, *Treppen*, *Windau*, *Schelken* nevei kis változással, magyarul is úgy hangzanak. Miért van *Metters-* vagy *Mattersdorf* magyarban Nagy-Demeter, *Waltersdorf*, magyarban Kis-Demeter? alkalmasint az illető pátronus szentek neveiből magyarázható. De *Senndorf*-nak Zsolna magyar neve hol veszi magát? nem tudom.

Neudorf, *Weisskirchen* magyar nevei: Újfalú, Fejéregyház tiszta fordítások. Az 1453 évbeli oklevélben *Félegyház* áll: de ez bizonyosan *Fér* (= fejér) egyház akar lenni. *Peters-*

---

*) Mind az adománylevél, mely Hunyadinak történeteiről a leg-hitelesebb tudósítás, mind a beiktatási tudósítás Gr. Teleki *Hunyadiak kora* X. kötetében 347 stb., meg 399 stb. lapjain találhatók.

dorf akkor még Péterfalva volt; most csak oláhosan, *Petresnek* nevezik.

Jaad, Budak, Totsch vagy *Tatsch* szláv eredetűek lehetnek. 1453-ban még csak egy Budak, a mai *Szász-Budak*, volt meg; most van mellette *Kis-Budak*, ezen kívül még *Oláh-Budak* is, Kis-Demeterhez keletre. A *Minarken* is szláv képűnek látszik; a *Malom-árka* hangutáni fordítás.

A *Dürrbach* helység név azért nevezetes, hogy *Dipse* név felel meg neki. Az 1453 évbeli oklevél *Dysnek* írja ugyan; de 1475 június 15-dikén Mátyás király Besztercze városának a *Dipsa* Lekencze és Nagy-Demeter helységekre való patronatusi jogot tulajdonítja, minél fogva ezekben a plébánusokat a városi tanács nevezze ki. Tehát nem *Dyse*, hanem *Dypsa* a Dürrbachnak neve. Ez pedig a *δίψα* (= szomjúság) görög szóból lett. Hogy került ez oda még 1453 előtt? Ezt csak oláhok, még pedig a Balkán-félsziget déli részeiből, azaz a görögök szomszédságából, eredő oláhok vitték oda. Ezt a déli eredetet a *Gyinda* (Windau = Vinda) és az előbb említett Lunka-Gyinului, vagy *L.-Zsinului* (Bor-Berek) helynevek is gyaníttatják. Mert a Balkáni oláhnál a latin *V* úgy hangzik, mint *gy*; tehát: *vin*, *gyin*, sőt *zsin* is, *Windau* (Vinda) az oláh kiejtésben *Gyinda*. Mennyi történeti eseménynek emlékezete van a helynevekben mintegy eltemetve, minden lépten-nyomon sejtjük: de a napfényre hozás nem mindenkor sikerül, kivált ha az új divat «tudományos» csirizt ken rájok, mely például «Vale'a Vinului»-t ír és ejt a «Lunka Gyinului» helyett.

Hunyadi János az adománynál fogva ezentúl magát Besztercze örökös grófjának, ispánjának (*comes*) nevezgeté, s a szomszéd hegyen várat is építtete, mely idővel Beszterczének »szorító várává = Zwingburg» lehetett volna. 1456-ban két udvarbírájának, Székely Mihálynak és Héderfái Istvánnak, egy házat adományozta a városban, 700 arany forint fizetésök (*salleriom*) fejében. László fia is örökös beszterczei grófnak nevezgeté magát, sőt a két Hunyadiak halála után 1460-ban Horogszegi Szilágyi Mihály is ezt az elnevezést, hogy «beszterczei örökös gróf» (*comes perpetuus de Besztercze*) használá.

Mátyás király idejében megváltozék ez a viszony, a mely

---

*) Valamint a görög *λείψα* = hiány szóból a rumun *lipsa* lett, úgy lett a *δίψα*-ból a rumun *dipsa* = szomjúság.

egyébiránt Hunyadi János alatt talán nem is volt terhes a városra nézve, mert ennek kértére az ifjú király 1468-ban az atyja engedte kiváltságait erősíté meg.*)

1472-ben a beszterczei bíró, esküttek és egész község elpanaszlották Mátyásnak, hogy ámbátor az előbbi magyar királyok a Rodna völgye összes oláhait örök időre a városnak adományozták volt: mégis a királyi adórovók (dicatores) elszakasztván őket a várostól és a megye nemeseihez számítván, ottan róják meg, szabadságaik nagy sérelmére. A király meghagyá tehát a doboka-megyei adórovóknak, hogy többé ne a megyéhez tartozók gyanánt róják meg a megnevezett oláhokat, hanem a királyi adományok szerint, a városéinak tekintsék azokat.

Itt nincs ugyan megmondva, kicsodák az oláhok közül miféle szabadság mellett adattak a városnak: de az 1472-beli oklevélből annyi kitetszik, hogy a megyében nagyobb adóval terhelik vala őket, mintsem maga a város szokta terhelni. A kérdés tulajdonképen az vala, hogy Rodna és a Rodna völgye Dobokamegyéhez tartoznak-e vagy sem? Ezt a kérdést Mátyás király 1475-ben úgy dönté el, hogy *kivette Rodna mezővárosát a Rodna völgyében levő minden tartozóságával együtt Dobokamegyéből s azt és azokat a városhoz csatolta.* Mert úgy mond, a gyakori ellenséges becsapások által Rodna mezővárosa s minden tartozósága annyira elszegényedtek, hogy az ezüst bányamívelés is majdnem megszűnt. Azon tehát segíteni akarván, különös kegyelménél fogva, Dobokamegyéből ki, s Besztercze városába bekebelezi, úgy hogy Rodnának és hozzátartozóságainak németjei és más lakósai (hospites et inhabitatores earum) minden kiváltsággal és joggal éljenek, a melyekkel maga Besztercze városa él; mindazonáltal, a nevezett mezőváros és tartozóságai mindig a város alattvalói legyenek, s minden rendes és rendkívüli adót is a várossal együtt fizessenek. (*«Ita tamen, quod oppidum ipsum et pertinentiæ ejusdem dictæ civitatis nostræ semper subjecta esse censeantur et cum civibus civitatis nostræ præfatæ Bistriciensis et suis pertinentiis connumerentur, ac in omnibus contributionibus tum ordinariis quam extraordinariis nostræ Majestati pervenire debentibus taxen-*

---

*) Ezen és még alább idézendő oklevelek mind a Teleki Hunyadiak kora XI. és XII. kötetében találhatók. A kitett évek után lehet fölkeresni.

tur.») Ezt a nevezetes adományt ugyanazon 1475-dik évben nyilvános ígtatás erősíté meg, mely Rodna mezővárosában és a szomszédok jelenlétében, ellenmondás nélkül történt.*)

Besztercze városa a maga «szász» kerületével, továbbá Rodna mezővárossal és a Rodna völgyével, mely az egész Szamos völgyéből áll vala, igazán hatalmas városi község lett, melynek kevés, vagy alig volt hasonlója. 1478-ban megújítá Mátyás király azt a jogot is, hogy a város lakosainak valamint a tartozóságaiénak pereit a város bírósága előtt folyjanak, s attól a nagyszebeni bíróságra, s ha kell, magához a királyhoz vagy a királyi tárnokmesterhez vitessenek föl. Föltetsző, de Besztercze városának politikai és társadalmi jelentőségét bizonyító körülmény az is, hogy Mátyás király 1481-ben Kolozsvárt kötelezi, hogy pereit előbb Beszterczére kell megvizsgálás végett küldenie s csak innen mehetnek föl azok Szebenbe.

Besztercze városának történeteit abba hagyom egész Mária Terézia uralkodásáig. E királynő kormányának a katonai határörök fölállítása egyik fő gondja vala. 1761-ben Buccow Adolf Miklós lovassági tábornok Erdély katonai főhadi parancsnokává nevezetvén ki, az egyesült és nem-egyesült oláhok közti viszályok elintézésén kívül a határörség fölállítására is megbízaték. Már 1762-ben tudósítá a fölséget, hogy Besztercze városa átengedi Rodna völgyét, mely okvetetlenül a határörvidékek egyike lesz. Azonban Bécsben az erdélyi kancellária azt a kérdést támasztá: vajon Besztercze a Rodna völgyét *földes úri* vagy csak *törvényhatósági joggal* bírja-e? Azért jogainak igazolása végett a város küldje föl az illető kiváltságleveleit. A felség tehát utasítá Buccowot, szólítsa föl a beszterczeieket, hogy a haza érdekében és a legfelsőbb meglegedés megnyerése végett mondjon le földesúri jogáról, azaz szabad embereknek ismerje el a rodnavölgyieket; jogainak kimutatását azonban és az illető okleveleit küldje föl. Ha a város ezt megteszi, jogos jövedelmeiért illő kárpótlást várhat a felségtől. A város föl is küldé okleveleit. A határörségek fölállítására 1673-ban kinevezett bizottság (báró Lázár János mint elnöke, gróf bethleni Bethlen Miklós és Osztopai báró Siskovich altábornagy, mint tagjai) erősen

---

*) Az említett 1472- és 1475-beli okleveleket a *Hunyadiak kora* nem közli. Lásd tehát Marienburg Lukács Józsefnél: *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. II. 387—390. lapjain.

működék a székelységen : itt azonban csak a beszterczeiek dolgát tekintjük.

A város akadémikoskodását a szász nemzet is, felsőbb utasítás szerint, mérsékelni igyekvék. 1764-ben a felség biztosítást bocsáta ki («Gewährleistung, gegeben zu Wien am 8-ten December 1764, Unserer Reiche in fünfundzwanzigsten Jahre, durch den Hofkriegsrath dem Bistritzer Magistrat einzuhändigen. Feldmarschal Daun»), melynek pontjai következők:

Primo. Az oláh kerület által 1756-tól 1762-ig megtagadott fizetés és szolgálat fejében a kormányzói bizottság 38,481 forint 43³/₄ krajczárt ítélte oda a beszterczeieknek: de a szász nemzet közbejárásánál fogva a beszterczeiek «in toto» 12,000 forinttal érik be, melyeket időközökben megkapnak.

Secundo. A meglévő adósságot arány szerint kell a német és az oláh kerület közt fölosztani.

Tertio. A beszterczei kerületben vegyest lakó oláhokat a katonai kerületbe kell átszállítani, mihelyt számokra szolgálati telkek (Dienstgründe) lesznek kijelölve. A bányákban foglaltos németek és magyarok a bányászat végett ott maradhatnak: de azon németek és magyarok, kik nem bányamunkások, s azokká nem is akarnak lenni, a szász kerületbe kell, hogy átköltözzenek, úgy azonban, hogy az lehetőleg vagyonveszteség nélkül történjék. *Ellenben a Rodnán átadott egyház helyett más akatholikus egyház építését, melyért a beszterczei tanács már több ízben folyamodott, csak azon esetben engedjük meg, ha azon a helyen, a hová az akatholikusok be fognak költözni, vagy közelségében más egyház nem található. Az ilyen egyháznak netalán szándékolt építésére az alamizsna-kéregetés meg lesz engedve, úgy mindazon által, hogy minden kényszerítés mellőztessék.*» («Woher-gegen Wir die von dem Bistritzer Magistrat am Platz der in Rodna abgetretenen Kirche wiederholt angesuchte Erbauung einer dergleichen Kirchen nicht anders als auf den Fall gestatten, wann nemliche in dem künftigen Aufenthaltsorte der übersiedelten Akatholischen oder in der Nähe keine andere Kirche vorhanden sein sollte. Hiernächst auch bei einem allenfalls fürnehmenden Bau einer solchen Kirchen die Almosensammlung verwilligt wird, mit der Einschränkung, dass hiebei aller Zwang vermieden wird.»)

Quarto. Különös bizottság fogja a határokat világosan kitűzni a Rodnai katonai és a szász kerületek között. A határ-

örzöknek nem lesz szabad a szász földön építeni vagy szántóföldeket szerezni. Ha ez mégis a magistratus beleegyezésével történék, a határörzök tartoznak az ilyen földekre eső adót valamint a tizedet is megadni. («Auf dem Falle aber, wenn sie [die Gränzer] mit Vorwissen des Magistrates etwaige Grundstücke auf sächsischem Boden in Bestand nehmen dürfen, die auf solche ausgemessene Contribution sowohl als die Zehenden zu entrichten schuldig sein werden.»)

Quinto. A városi tanács nem mentetik föl a pernek befejezte előtt ki nem adott jóbágyok miatti bepereléstől: ámde a földesurak egy «terminus inclusus» befolyása alatt tartoznak jogaikat a jóbágyokra bebizonyítani, az auditor képviselvén az oláhokat.

Sexto. Egy bűnös sem találhat menedéket a Rodnai völgyben (keinem in dem Rodnaer Thale sich flüchtenden Delinquenten wird dort ein Asylum gestattet.). A bűnös kiadatik, vagy ott büntettetik meg.

Septimo. A beszterczei vagyis a szász kerületben adózó szászok mentesek a határörző szolgálattól, sőt arra el sem fogadtatnak, habár a városi tanács beleegyezése mellett is kedvet mutatnának hozzá. De az oláhok előbbi földesuraik szolgáltatásából kiléphetnek, miután a hátralevő adókat megfizették (nach Abführung der rückständigen Contribution).

Octavo. A szabad oláhok, adósságaik lefizetése után, bármikor beléphetnek a határörzök közé.

Nono. A városi tanácstól kiadott kiváltságos oklevelek neki hiteles másolatokban adatnak vissza (die vom Magistrate übergebenen Privilegien werden ihm in einer beglaubigten Abschrift zugestellt).

Decimo. Ha mi vagy utódjaink nem akarnók többé a Rodnai völgyet megtartani, hanem azt adományképen vagy pénzen másnak szándékoznánk általadni: akkor a nevezett völgy kiváltképen *a beszterczei községnek jusszon, tehát semmi vármegyei hatóság alá ne kerüljön.* («Auf dem Falle, wann nämlich Wir oder unsere Nachfolger das Rodnaer Thal nicht mehr beibehalten geneigt seyn, sondern solches schankweis oder käuflich hintanzugeben Uns dereinstens wieder entschliessen dürften: ermeldetes Thal alsdann vorzüglich den Bistritzer Publico, mithin keiner andern Comitats-Jurisdiction, überlassen werden solle.»)

Erre azután a város az okleveles átengedést következőleg adá meg:

«Mi főbíró, kapitány, és a többi esküdt polgárok, tanácsosok, jegyző és összes lakosai sz. k. Besztercze városának (Nos judex primarius, villicus, cæterique jurati cives, senatores, notarius ac universi inhabitatores liberæ regiæque civitatis Bistriciensis) megtudván, hogy ő Felsége a közbiztosság kedviért határőrző katonaságot akar föllállítani, azon akarat végrehajtására Rodna mezővárosát (oppidum Rodna) ugyanazon nevű völgygyel és a neki alávetett falvakkal együtt, úgy mint *Major, Szent-György, Less, Ilva, Földre, Varajre, Nagy-Rebre, Kis-Rebre, Naszodt, Szalva, Hordo, Telts, Bikis, Szupplaj, Pojana, Zaegni, Gaureny, Runek, Zagra, Maccodt* (Makod) és *Mittite*, valamint az azokban lakó oláh néppel együtt (et cum populo Valachico in iisdem degente), melyek Mátyás magyar királynak 1475-ben kiadott és ugyanazon évben végrehajtott igtatás által — mely ellen semmi óvás nem történt — megerősített adománynál fogva tulajdonunkká lettek, s a melyeket a mai napig békességesen bírtunk, azokat Mária Teréziának és összes utódjainak 1762 május 24-dikén engedték által, most pedig Osztopai báró Siskovich József tábornoknak, a határőri katonaság föllállítására és e cselekedet végrehajtására kiküldött biztosnak kezéhez adjuk, miután ő Felségétől 1764-ben kiadott biztosítást és valamennyi okleveleinket átvettük.

Költ Besztercze városában, 1766 janarius 9-kén Straussenburgi Klein János Fridrik «judex primarius, Dinger Konrád Zsigmond «projudex» & &.

Besztercze városa, mint ebből is látjuk, nagy területnek volt birtokosa. A régi időben, például Mátyás király idejében, a földes uraktól elszökött jóbágyokat szabadon vehették föl a szász városok, így Besztercze is, mit számos oklevél (a *Hunyadiak kora* XI., XII. kötetében) bizonyít. Később törvény szerint az illető földes úr visszakérhette szökött jóbágyát, s a birtokos (magán nemes, vagy város), a kinél menedéket keresett a szökevény, azt a megszabott büntetés (200 forint) alatt tartozott kiadni. Ettől a kötelezettségtől nem menti föl a várost Mária Teréziának biztosítása, azaz nem bántja a földes urak jogait szökött jóbágyaikra nézve, csak meghatározott időre szorítja, melyen túl a visszakövetelés megszűnik. A város jogát mégis annyival megkisebbíti, hogy az oláh jóbágy képviselését a város

ügyésztől elveszi, s a hadi ügyészre, az auditorra, ruházza. A rodnai oláhok már a katonai őrségek föllállítása előtt vonakodtak volt szolgálataikat és fizetéseiket megtenni a városnak. Az erdélyi guberniumtól a meghasonlás eligazítására kiküldött bizottság Besztercze városának igényeit jogosoknak ismerte, s a Rodna völgyét az elmaradt tartozások utánpótlására ítélte. A gubernium ellenkezőleg a rodnavölgyieknek adott igazat. Most a határőrség föllállításában működő bizottság a beszterczeiek kárát 1756-tól fogva 1762-ig 38,481 forintra becsülte ugyan, de a szász nemzet közbenjárása ezt 12,000 forintra szállítá alá, mely összeget, azt mondja a királyi biztosítás, időközben fizetnek majd le («die sollen in Zahlungsfristen ausgefolgt werden»).

Az új katonai kerület oláh legyen, azért rendeltetik a lakosság ki- és átültetése. A német lakosok a Rodna völgyéből, mely most katonai kerületté vált, a szász kerületbe költöznek; csak azon németek maradhatnak régi lakhelyeiken, a kik bányászattal foglalatosak, a kik nélkül tehát a bányamívelést folytatni nem lehetne. Sőt németet el sem fogadnak a határőrző szolgálatba, habár a városi tanács engedelmet adna is reá. Ellenben az oláhokat a szász kerületből átviszik a katonai kerületbe. (Azért ma is a beszterczei volt kerületnek német helységei sokkal németesebbek, mintsem például Nagy-Szeben vidékén. A csordások, kondások stb. többnyire ott is oláhok, de csak időre szegődöttek.) Az oláh jóbágy, eleget tévén kötelességének, elhagyhatta földesurát s beléphetett a határőrző szolgálatba; annál inkább tehetné azt nem-jóbágy oláh.

Besztercze városa Rodnán egy templomot vagy egyházat is adott által, kérvén ő felségét, hogy helyette mást építhessen. Az átengedett egyház protestánsoké, vagyis az akkori stílus szerint akatholikuskoké volt; most Rodnáról és vidékéről a nem bányászkodó protestánsok kénytelenek lévén elköltözni, a városi tanácsnak nem engedtetik meg számokra új egyházat építeni, ha ott, a hová azok költözni fognak, vagy közelségében van ilyen egyház. A rodnai átengedett egyház az-e, melynek romjai máig láthatók? nem tudom, de valószínű.

A biztosítás negyedik pontja szerint különös bizottságnak kellett volna az új katonai és a szász kerületek közt a határokat világosan kitűzni: ámde báró Siskovich önkény szerint, nem hallgatva a város kérelmére, jelölé ki a határokat. A kisebb

Ilva és a Szamos természetes határok lettek volna a két kerület között: Siskovich és emberei az Ilva és Szamos balpartjain lévő hegyek csúcsait tűzték ki határoknak, elvevén a Jád, Nagy-Demeter és Péntek szász helységeinek területéből a hegyek oldalait és aljait a nevezett folyókig. Sok ismételt panasz után végre 1773 február 13-dikán legfelsőbb resolutio a vizsály eldöntésére az udvari hadi tanácsot, udvari kanczelláriát és az erdélyi kormányzót, gróf Auersberg Józsefet, küldé ki. De ezek együttesműködése elmaradt, minthogy József császár maga akarta erdélyi útjában megvizsgálni az ügyet. József utazási naplójából az udvari hadi tanács elnökével, gróf Hadikkal, 1775 június 25-dikén ezt közlé: «Ő Felsége látja, hogy a három szász falu nagy sérelmet szenvedett; mert marháit nem hajtathatja itatás végett a Szamosra: mégsem lehet az elvett területet a szászoknak visszaadni, hanem kárpótlással kell őket kielégíteni.» Együttal azt rendelé József, hogy az 1773 február 13-dikán kiküldött bizottság járjon el megbízatásában.

A vegyes udvari bizottság összeülvén, báró Siskovich indítványára következőt javasolá:

1. A határőröket meg kell hagyni azon terület birtokában, melyet nekik báró Siskovich kijelölt.

2. A szászoktól elvett területet meg kell becsülni, s nekik a méltányos kárpótlást kifizetni.

3. A szászok marháinak itatására kutakat kell ásatni és itató vályúkat csináltatni.

4. A határokat pontosan kell megjelölni, s évenként határjárást tartani.

Legfelsőbb meghagyásból 1777-ben gróf Teleki elnöksége alatt tartaték meg a határjárás, s a Siskovich-vonal megújítottván, a Teleki-bizottság a kárpótlást 10,350 forintra becsülte, melyet legfelsőbb helyen 7966 forintra szállítottak le.

1780 januárius 22-dikén a besztlercei város követjei a szász nemzeti gyűlésen nyugtatványt adának ugyan a 7966 forintról és negyven krajczárról, melyeket «in bonificationem terrenorum e territoriis possessionum Jaad, Pentek et Nagy-Demeter districtui Bistritz ingremiatarum inclitæ militiæ Limitaneæ cessorum» fölvettek, de azon kikötéssel, hogy az átengedett erdőkbeli makkoltatásért még pótlást, valamint két kútnak kamarai költségen való ásatását várják.

Így maradt 51 évig az állapot. De 1828-ban a katonai

községek, midőn a volt Teleki-féle bizottságnak mindenik tagja már elhalt volt, ismét hivatkozván ősi jogaikra, több területet követelének. A törvénykezés útjára utasítatván, az oláhok 1832-ben fegyveres kézzel lépének a Teleki-vonalon túl, azt vitatván, hogy kevesebbet kaptak, mint a mennyit nekik 1766-ban és 1777-ben kijelöltek volt, s a Teleki-féle határjárási oklevélben lévő «*primis cacuminibus*» oda értelmezvén, hogy «*summis cacuminibus*»-t jelent, azaz, hogy területek nem az *első*, hanem a *legmagasabb* (második, harmadik) hegysorig kell hogy érjen. A beszterczei kerület községeinek tiltakozása ellenére az akkor eljáró Horvát-féle bizottság mégis a követelt új határvonalat tűzte ki, s nem várván a felsőbb jóváhagyást, mindjárt a katonai községeknek által is adta. A sérelmet szenvedett szász községek ismételt folyamodására 1847 január 19-dikén a legfelsőbb rendelet egy vegyes bizottságot küldö ki, a mely egyességet eszközöljön a két kerületbeli községek közt, addiglan azonban főnnálljon a Horvát-féle határvonal. Az egyesség nem sikerült. A szász községek új meg új folyamodására a legfelsőbb intézmény kimondá ugyan 1852 augusztus 26-dikán, hogy a Horvát-féle bizottság *nem új határvonal kitűzése, hanem csak a Teleki-féle vonal megjárására volt ugyan kiküldve*: mégis a szász községeket a Teleki-féle határvonalig való terület birtokába tényleg vissza nem lehet helyezni, *mert a hatóság kimutatása szerint azt a románok már tíz év óta bírják!*

Nem folytatom e határpörnek boszantólag nevetséges történeteit, a melyeket egy 1877 október 14-dikén költ emlékirat elbeszél. (Denkschrift in dem Grenzstreite der Gemeinden Jaad, Pintak (Péntek) und Mettersdorf (Nagy-Demeter) gegen die ehemaligen Militärgrenzgemeinden Neposz und Földra). Különben sem volt módom vagy időm annak megtudására, eldöntött-e és hogy a pör 1886-ig.

*

*

*

Az 1848—49-diki öldöklés után Erdélyben a határörző intézet fölbontaték. Ennek következtében a birtokviszonyokat rendezni kellett. Ő felsége tehát Laxenburgból 1861, augusztus 27-dikén Plener (Lieber Edler von Plener) miniszterhez következő rendeletet bocsáta:

1. A mi katonai törzs- vagy pótlék-telek nevén 1851

januárius 22-dikéig a határőrző családok birtokában volt, az minden megváltás vagy kárpótlás nélkül a határőrző lakosság tulajdona marad.

2. Az 1851 januárius 22-dikéig tett irtások is tulajdonaik maradnak: de a mit januárius 22-dike után irtottak, azt per útján, három év lefolyta alatt, vissza lehet követelni.

3. Minden lakos, a szabadosok (Libertinen) is, a községi jogban részesek.

4. Tulajdonainak tekinthetők:

a) a szántóföldek, kaszálók, kertek, melyek a tett összeírásban mint községiek vannak bejegyezve.

b) Minden allodialis fundus, melyek a határőrség fölállításaikor a községek birtokában valának. Az erdők és községi legelők használata is a szabályozásig marad meg nekik.

c) Azonképen minden épület, udvar- és kertkerítés, melyek községi költségen állíttattak föl, tulajdonaik lesznek.

5. Az egyházak és lelkészek mind azon földeket és haszonvételeket megtartják, melyeket a határőrség fölállításakor bírtak vala.

6. Minden egyéb az 1—5. pontokban nem foglalt birtok vagy birtok-rész (Entiteten) a kincstár tulajdona lesz, jelesen:

a) minden akár törzs-, akár pótlék-telek, mely a katonai igazgatás alatt 1851 januárius 22-dikén üresen állott;

b) minden épület udvarostúl, kertestúl, melyek a határőrség fölállításakor mint kincstári épületek adattak át a katonai igazgatásnak, vagy azóta a jövedelmi alaphól avagy egyéb állami költséggel állíttattak föl vagy vétettek meg, a nélkül, hogy egyesek vagy községek tulajdonaivá lettek; azonban tekintet legyen azon különös körülményekre, melyek az ilyen épületek átengedését a volt határőri községeknek ajánlják.

c) minden föld és erdő, melyek a határőrség fölállításakor mint allodialis (fiscalis, dominális) fundusok jegyeztettek meg.

7. A kocsmai jogra nézve a volt állapot marad meg.

8. A malmok is úgy maradnak, mint voltak.

9. A halászat is úgy marad, mint volt.

10. Új vadásztörvény megjelenéseig a szokás marad meg.

11. A heti és országos vásárok jövedelme, mely eddig a jövedelmi alapba folyt, a községeké lesz.

12. A volt második (azaz *naszódí*) román határőr-ezrednek helybeli iskolai alapjához tartozó *állami kötelezvények*, melyek

az illető telkekre be vannak kebelezve, továbbá ez ezrednek *ruházati alapja* (Montursfond), a mint az a határőrség föloszlásakor megvolt, valamint *kamatjai* is, végre a visszaszerzett havasok (revindicirte Gebirge) bérleteinek tiszta fölöslegéből *összegyűlt tőkék* az ajánlott iskolai és oktatási czélokra fordíttassanak (werden zum Behufe der beantragten Widmung für Schul- und Unterrichts-Zwecke erfolgt werden).

13. Hasonlóképen az első (azaz *orláti*) román határőrezrednek ruházati alapja népiskolák föllállítására és föntartására fordíttassék az összes román nemzetiségű volt határőri családok számára, úgy szintén a vegyest lakó székely huszárok családjaira is, a melyek román nemzetiségűek. *)

14. «Tekintettel a Rodna völgyének sajátságos viszonyaira, melyek ott a határőrség föllállítása előtt fönforogtak, megengedem, hogy annak határőri helységei — a visszaszerzett (revindicirt) havasok felőli határozat rájuk is alkalmazva lévén — minden telket és minden legelő havast, melyeket a határőrség fönnállása idejében használtak, megtartsanak, a *harmadik személyek vagy testületek jogainak föntartása mellett*; úgy szintén megtartják a regalékat is, a meglévő bérleti szerződések vagy különös odaengedések lejárta után, azon kötelezettséggel mindazonáltal, hogy a mely kiadásokat a Rodna völgyei és lakosai javára eddig a jövedelmi alap teljesített, azokat ugyanebből jövedőben a községek teljesítsék. A határőri jövedelem alapjából Naszódon föllállított épületek és hozzátartozóságaik pedig, melyek jelenben iskolai czélokra szolgálnak, ezentúl is azokra szolgáljanak.»

15. A birtokrendezésnek, az itt kifejezett határozatok szerint való végrehajtására különös biztosok fognak kiküldetni. «Ez elhatározásom a hatóságoknak, valamint az illető községeknek is, mint kérelmező folyamodásaikra való elintézészt, tudomásúl kell adni.» (Diese meine Entschliessung ist den

---

*) A második román határőrezred a Naszód völgyének ismeretes falvaiból, meg a volt beszterczei kerület, továbbá a volt Torda Kolos- és Dobokamegyék néhány falvaiból állott.

Az első román határőrezred Erdélynek déli részein, a brassói és fogarasi kerületek, a szebeni és szászvárosi székek meg Hunyad megyének némely falvaiból állott. A második román ezred földrajzilag jobban volt kikerekítve: az első román ezred nagyon széllýelszórt falvakkól volt alkotva.

Behörden und den betreffenden Gemeinden, Letzteren in Erledigung ihrer Bittgesuche, bekannt zu machen. Laxenburg, 27-ten August 1861. Franz Joseph, m. pr.)

A birtokrendezésre két bizottság küldeték ki, az egyik az első vagy *orláti* román határőr-ezred birtokának kiválasztására, a másik a második, vagy *naszódi* román határőr-ezred sokkal nagyobb és bonyolódottabb birtokainak meghatározására és rendezésére. Ennek a másik bizottságnak tagjai Thiemann, Berger, Bohetsel, Florián és Kacser valának. A nevezett bizottság irományai, mind az országos levéltárban vannak; azokat kikutatni most nincs érkezésem; még azt az 1863 december 24-dikén kelt legfelsőbb határozatot sem kerestetem ki, mely a gróf és báró Keményeknek a revindikált havasokat föltételeesen oda ítélte, s a melyre utóbb, mint látni fogjuk, hivatkozás történik.

A *revindikált* szóra mégis némi fölvilágosítást adhatok. Határigazítások többször estek volt meg a múltban. I. Rákóczi 1639-ben tétete ilyen igazítást Máramaros megye és a beszterczeiek, vagy jobban mondva, Erdélynek birtokai között. Határvillongásokat pásztorkodó lakosok könnyen támasztgatnak — s ilyenek legeltettek vala a beszterczeiek és más birtokosok havasain, melyek határai Erdély és Moldova között sem valának bizonyosak. Ott történt 1751-ben egy nevezetes határigazítás, melyről Lutsch nevű kapitány egy térképet ada ki. Ez a határigazítás tetemes területet, melyet a moldvaiak lassankint elfoglaltak volt, csatola vissza Erdélyhez. Az így visszaszerzett, vagy visszacsatolt havasokat *revindikált alpeseknek* (revindicirte Alpen) nevezték.

Most közlöm azon oklevelet, mely a volt naszódi határőrség birtokairól végképen határozott.

Szerződés,

mely egyrészt a magyar királyi pénzügyminiszter, mint a magyar állam képviselője, más résztől Naszód vidéke 44 volt határőr községeinek s a Naszód vidéke központi iskola és ösztöndíj alapnak meghatalmazott képviselői közt a határőr-intézmény megszüntetése következtében támadott birtok- és tulajdoni jogviszonyok kérdéseinek végleges elintézése tárgyában,

Ö császári és királyi apostoli felségének legfelsőbb jóváhagyása határozott föltételével, következőleg kötöttett.

I. §.

A magyar királyi kincstár átengedi örökre és megmásíthatatlanul

a) Naszód vidék területén fekvő azon határőri katonai épületeket, belsősegeket, puszta telkeket és tartozmányait, melyek még jelenleg a kincstár birtokában vannak, *a Naszód-vidéki iskolai alapnak*;

b) a «Dosul popeni rotundi» nevű havasrészt és a radnai bányaterületet *a Naszód-vidéki ösztöndíj-alapnak*;

c) minden jogát azon kaszáló, erdő és havas birtokokhoz, melyek ama vidék területén (különösen a borgoprundi és monorijárásokban) fekszenek, és 1864—65 és 66. években az e végre kirendelt *birtokrendező bizottság határozatai által a királyi kincstár, mint volt földesúr részére*, az úrbéri birtokrendezés föntartásával vagy a nélkül kiíteltettek azon *községeknek, melyek e birtokoknak jelenleg tettelegesen birtokában és használatában vannak.*

d) A kincstár, mint földesúr által gyakorlott vagy gyakorolható korcsma, malom és bármi néven nevezendő kisebb királyi haszonvételi jogot úgy és akként, a mint azok az említett birtokrendező bizottság által megíteltettek, hasonlókép a *nevezett központi iskola-alapnak*, azon kikötéssel azonban, hogy ha e jogoknak megváltása vagy megszüntetése törvényhozásilag elrendeltetnék (minthogy ez esetben e haszonvételek megint csak a községeknek, esetleg azok népességének esnek javára), e míveletből az államra és annak kincstárára semmi teher egyáltalában nem hárulhat, s az iskolai alap kárpótlása a községek, esetleg azoknak népessége által lesz teljesítendő.

II. §.

Átengedi pedig a magyar királyi kincstár e jogokat és javadalmakat a nevezett testületeknek jótállás és szavatosság kötelezettsége nélkül 100,000, azaz százezer forint tőke összegért a következő föltételek alatt:

a) az épületekre, belsősegekre és kertekre nézve: mind azon épületek, belső telkek vagy kertbirtokok, melyek jelenleg az állami czélokra használatnak, továbbra is ugyan az állam

használatában hagynak; s ha a többi, most visszaadott épületek vagy telkek valamelyike állami czélokra később szükségeltetnék, azt vagy azokat a tulajdonos iskolaalap az állam részére használat végett ingyen bármikor átengedni köteles. Hasonlóan köteles ingyen átengedni a vidék közigazgatási czéljaira jelenleg már használt vagy jövőben szükségelendő épületeket. Az állam czéljaira használt épületek föntartása az állam kötelessége leendő: a község és megvehetőség által használt épületek föntartásának terheit ellenben ezek viselendik.

Állami czélokra jelenleg föntartott vagy később szükségessé válандó épületek átalakítása, vagy az átadatott telkek valamelyikén új épületek emeltetése a kormánynak korlátlan jogában áll.

Ha a most föntartott vagy később visszaveendő épületek vagy telkek állami czélokra többé nem szükségeltetnek, azok az iskolai alapnak visszaadandók; ily alkalommal lényeges átalakításoknak vagy az új építkezéseknek valódi becsértéke az állami kincstár részére megtérítendő lesz.

b) a kaszálókra, legelőkre, erdőkre és havasokra nézve: a radnai bányatelep és terület azon egész kiterjedésben (mintegy 2469 kat. hold), a mint az a birtokrendező bizottság által 1864 ápril 28-dikán 631. szám alatt hozott ítélet következtében az államkincstár részére kiíteltetett, mérsékelt bérfizetés mellett mind addig a kincstár birtokában marad, meddig a bányamívelés folytattni fog.

E ber jelenleg 25 krajczárban szabatik meg katasztrális holdankint s csupán a földadó változásának megfelelően s arval egyenes arányban változhatik, egyébként épen nem.

E változást illetőleg nem tesz különbséget, ha vajon az adó alapját tevő jövedelemben, vagy az arrá alkalmazott és alkalmazandó adólábban áll-e a változás.

Az iskolai alapnak megengedtetik, hogy a bányatelepen vendéglőt állíthasson. E czélra, valamint a *Valea rinului* fürdő szépítése tekintetéből külön-külön mindegyik czélra két-két hold földterület fog alkalmas helyen kijelölteni, mely területek azonban, *ha valamely telepes birtokában lennének, az iskolai alap által kárpótlandók lesznek.*

A bányaterület erdőségei kereskedelmi czélra nem szolgálhatnak, és rendszeres, a termelési viszonyoknak megfelelő művelés szerint fognak kihasználtatni.

A bányamívelés fölhagyása esetében azon belsőségeket, udvarhelyeket, kerteket, melyeken tisztviselői lakok, bányamíveletek léteznek, vagy általában a bányatelep belsőségeihez tartoznak, a kincstár, a telepések pedig telepjeiket holdankint 1600 négyszög öllel számítva, egy, azaz egy forint évi örökbérnek megfelelő tőkével megválthatják.

E szerződés jogerőre emelkedése után a bányaterület határai közegyetértéssel kiigazítandók s állandósított határjelekkel föntartandók lesznek.

Ha az elhatárolásra nézve egyetértés nem jöhetne létre, a birtokrendező bizottság által 1864 április 28-dikán 631. sz. a. hozott határozat lesz irányadó, s a belügyminiszterium által e vegre kiküldendő biztos által politikai úton eszközözendő.

c) A kisebb királyi haszonvételekre nézve, az iskolai alap e jogokat a kötött szerződések érvényben tartása mellett azon jogokkal és kötelezettségekkel veszi át, melyekkel azokat a kincstár bírja és használja. Ezenfölül átvesz minden létező vagy fölmerülhető patronatusi vagy iskolai terheket.

d) az ezen jogokért és javadalmakért kötelezett 100,000 forintot, azaz egyszázezer forintot s ennek esedékes öt százalékos kamatját húsz egymásutáni évi egyenlő részletekben évenként 7625, azaz hétezer hatszáz huszonöt forintnyi összegben a Naszód vidéki központi iskolai alap a magyar királyi pénzügyminiszterium által kijelölendő pénztárnak két egyenlő részletben félévenként pontosan lefizetni köteles.

A megelőző időből származó hátralékok és követelések az ugyanazon időbeli terhekkal együtt a királyi kincstárt illetik és terhelik; a leszámítás könnyebbsége végett tehát, bármikor emelkedik érvényre e szerződés, 1871. évi július 1-ső napja tűzetik ki azon határidőül, mely napig a jövedelmek és a terhek a kincstárt illetik, azontúl pedig a volt határőri községeket, illetőleg a *központi iskolai és ösztöndíj* alapokat illetendik; ellenben a kötelezett részletfizetések is az 1871. évi július 1-sejétől lesznek számítandók, tehát az első részlet 1872. évi január 1-jén válik esedékessé.

III. §.

Tekintve, hogy a fölösztatott II. román ezredhez tartozott nemely községek birtokában levő *revindikált* havasok az 1863. évi december 24-én kelt legfelsőbb határozat következtében a

gróf és báró Kemény családnak föltételelesen kiíteltettek, a nélkül, hogy az említett család a föltételeknek mindeddig megfelelt volna, s e miatt e közigazgatási úton hozott határozatok foganosíttathatók nem voltak: bekövetkezhetik tehát azon eset, hogy a változott viszonyok következtében nevezett család igénye közigazgatási úton érvényesíthető nem lesz, s ez esetben a család követelésével úgy az egész birtok értékének mint az időközti mulasztott haszonvételek megtérítését illetőleg egyenesen a kincstár fogja pörrel megtámadni; ennél fogva a föloszlott II. román ezredhez tartozó községek fölhatalmazottjai kötelezik az általok képviselt községeket egyenkint és összesen a gróf és báró Kemény család által e havasok megnyerése végett támasztandó rendes per következményeit, a birtokra nézve egészben, az usus fructusra vonatkozólag pedig, a mennyiben megítéltetni fog — viselni s azon esetben, ha az említett család által e pör a magyar kincstár ellen indíttatnék meg, annak irányában szavatosságot vállalnak, magától értetvén, hogy alulírott meghatalmazottak megbízói, mint a havasok tényleges birtokosai, a pör megindításáról a törvény szabta idő alatt értesítendőek s a per folytatására, a szavatosságnak különben elévülése mellett, fölszólítandók lesznek. A védelemhez szükséges és a kincstár birtokában lévő okiratok a szavatosok kíváratára mindenkor kiszolgáltandók lévén.

IV. §.

A királyi kincstár az általa átengedett jogok, javadalmak és birtokra nézve nem szavatol, s azokat csupán annyiban és azon jogalapon adja át, a mennyiben és a mint azok a birtokrendező bizottság által kiítelve lettek, a nélkül, hogy további érvényesítésekre nézve felelősséget vállalna.

V. §.

Alulírott Porcius Florian és Florian János teljhatalmú meghatalmazottak az általuk képviselt Naszód vidéke iskola és ösztöndíj alapja, Naszód vidékének összes községei, névszerint: 1. Naszód, 2. Rebrisiaora, 3. Rebra-Parva, 4. Nepos, 5. Földra, 6. Kis-Ilva, 7. Lesiu, 8. Nagy-Ilva, 9. Szent-József, 10. Mogura, 11. Ó-Radna, 12. Új-Radna, 13. Macru, 14. Sz.-György, 15. Szalva, 16. Hordó, 17. Teles, 18. Romuli, 19. Bichisiu, 20. Miteteiu, 21. Mokod, 22. Zagra, 23. Poieni, 24. Plaiu,

25. Gaureni, 26. Runk, 27. Borgo-Prund, 28. Borgo-Besztercze, 29. Borgo-Tiha, 30. Borgo-Maroseni, 31. Borgo-Szuszeni, 32. B.-Miszlocseni, 33. Borgo-Dioszeszni, 34. Borgo-Rusz, 35. Monor, 36. Gleden, 37. Kis-Sajó, 38. Román, 39. Budak, 40. Ragla, 41. Monosfalu, 42. Maros-Oroszfalu, 43. Nagyfalu és 44. Szent-Iván nevében e szerződést egész terjedésében elfogadják és a föntebbiek szerint részletezett javakért, jogokért és javadalmakért 100,000, azaz egyszáz ezer forint tőkének és e tőke utáni esedékes öt százalékos kamatoknak múlt évi július 1-jétől számítandó 20 egymásutáni év alatt évenként 7625, azaz hétezer hatszáz huszonöt forint összegben s félévi két egyenlő részletben leendő pontos lefizetésére megnevezett meghatalmazóikat egyetemlegesen s készfizetők gyanánt, egyiket a másikért ezennel lekötelezik, a kikötött föltételeket elfogadják és pontosan megtartják s egyúttal kellő biztosítás végett ezennel megengedik, hogy a királyi kincstár e szerződést Naszódvidék nevezett községeinek összes közös oszthatatlan birtokára, s a Naszódvidéki iskola- és ösztöndíj-alap fekvő javaira, azok minden további meghallgatása nélkül, az illető hitellekkönyvekben zálogjogérvénnyel és költségeikre bármikor bekebeleztesse.

Az általános polgári törvénykönyv 934. §. által föltételezett feleérték esetébeni szerződés fölmondhatása jogáról mindkét fél ezennel lemondván.

E szerződés három példányban állíttatik ki, melyeknek egyike a királyi kincstárnál marad, másika Naszód vidéki községének, harmadika pedig Naszód vidéki iskola-alapnak fog kiadatni.

E szerződés aláírás előtt szórul-szóra fölolvastatott s egyúttal román és német nyelven és a szövegszerű pontozatok tartalma szabatos értelmezéssel előadatott.

Kelt Budán 1872. évi márczius hó 12. napján, Kerkápoly Károly, m. k. pénzügyminiszter; Naszód vidéke 44 volt községeinek és a Naszód vidéki központi iskola- és ösztöndíjalap nevében és képviselőjében: Florian Porcius s. k., vaskorona-rendjel harmadik osztályú lovagja Naszód vidéki alkapitány, Florianu C. János s. k. Naszód királyi törvényszéki elnök. Elöttünk Budai Sándor s. k., pénzügyminiszteri tanácsos; Molnár Károly m. k., magyar királyi osztálytanácsos, mint tanúk előtt.

12796. szám.

E szerződés Ő császári és apostoli királyi Felségének folyó évi április 16-dikán kelt legfelsőbb elhatározásával jóváhagyatott. A magyar királyi belügyminiszter Budán, 1872-dik évi május hó 5-dikén (p. h.) Tóth Vilmos, s. k.

A másolat hitelélül.

Budán 1872-dik évi június hó 18-dikán.

Ha szabad minden emberi tettről akár helyeslő akár nem-helyeslő véleményt mondani: az a szerződés is, melyet Kerkápoly Károly 1872 márczius 12-dikén kötött, bíráló alá eshetik. *Először* is azt lehet vélni, szükségtelen volt túlmenni azon, a mit ő Felsége, az 1861. évbeli *nem-magyar* kormányának indítványára vagy javaslatára tett. Ő felsége és akkori kormánya bizonyosan annyi hajlandósággal viseltettek az oláhok vagy románok iránt, és annyi kedvezésben részesítették azokat, a mennyi csak összeférhet vala az ország általános, s a kincstár különös érdekével. Azon túl menni tehát megsértése vala az ország általános és a kincstár különös érdekének; mert akkora kedvezményt az ország más lakosainak lehetetlen juttatni, s mert a kincstár birtokai még sem «Csáky szalmája».

Másodszor ha már szükségesnek tartotta Kerkápoly, túl menni azon, a mit ő felsége 1861-ben határozott, s félretenni, a mit a birtokrendező bizottság az 1864—66-dik években nagy fáradsággal s bizony teljes részrehajlatlansággal a kincstár tulajdonának véleményezett: legalább a függő jogi kérdéseket elhárította volna, a mire legjobb alkalom most nyílt. A szerződés III. §-sa maga vallja meg, hogy a gróf és báró Kemények mind *az egész (igényelt) birtok értékének, mind az időközi haszonvételek megtérítését illetőleg egyenesen a kincstárt fogják perrel megtámadni*, azon esetben tehát a havasok tényleges birtokosai tartoznak majd a pörnek következményeit viselni, azaz a netaláni nyertes családot kielégíteni. Szeretném tudni, mint «contemplálta» ezt a kielégítést Kerkápoly? Az igényelt s megnyert havasokat el fogják-e akkor venni a községektől, mit a katonai kormány idejében nem akartak tenni? Vagy a megnyert havasok értékét pénzben fogják executio útján rajtok megvenni? Pedig, a «do ut des» közönséges és a parasztoktól is megértett alku szerint el lehetett volna hárítani ezt a «kemény» jogi kérdést, kivált, miután az iránt egy 1863 december 24-dikén költ legfelsőbb határozat forog vala szem előtt.

Hát a jádi, nagydemeteri és pénteki helységek jogos és

egyszersmind világos követelését a neposzi és földrai községek ellen nem lehetett-e volna szintén kielégíteni? Vagy erről tudomása sem vala a pénzügyminiszternek?

Harmadszor. Azonban e mulasztások még talán menthetők is: de menthetetlen a szerződés II. §-ának *b* / pontja. A teljes jogú birtokos, a kincstár, a rodnai (radnai) bányatelepet úgy ajándékozza oda, hogy magát haszonbérletjévé teszi annak, a kinek odaajándékozza! Ez bizonyosan «unicum» a finansziiai szerződésekben!

Szóval «gavalléros» egy szerződés az. Azt mondták nekem, hogy *hetven* havas béreleteinek fölöslegéből gyűlt a tőke, melyet ő felségének 1861-dik évi rendeletének 12. pontja megemlít; azt is mondták nekem, hogy *két milliónyi érték adatott el száz-ezer forintért.* Nem akarom elhinni, a mit nekem mondtak: de hinnem kell, mert látom, hogy «gavalléros» a Kerkápoly Károly szerződése.

HUNFALVY PÁL.

CSALÁDFÖNTARTÁS ÉS ÖRÖKJOGI JAVASLAT.

I.

Van már e javaslatnak egy kis múltja, története, a mely megismerését ebben a dologban is könnyíti és az 1871-ik évig vihető vissza.

Emlékezetes, mikép azt az időt gazdasági mint eszmei tekintetben valami fokozottabb haladási tetszomjúság jellemzi.

Magyar jogászggyűlésünk is akkoriban nem egy reform-eszmét nagyobb hévvel karol föl, mint a minővel egyikre-másikra azóta tekintünk.

Így mondatott ki a halálbüntetés eltörlése (1870); a hitbizományi intézményé, mint a mely «egyenlőtlenséget szül a társadalmi tagok között» (1871); a kötelező polgári házasság (1870); esküdtszék bűnügyekben, s a többi mind e napig testté nem vált dolgok.

Ez időből sarjadzott ki egy indítványa épen a jelen javaslat nagyérdemű készítőjének az 1871-ik jogászggyűlésre oly értelemben, hogy a mai régi örökösödési rendet, be sem várva az általános codificatiót, el kell törölni s valamely modernnel helyettesíteni. Győzött.

Később, 1876-ban ez indítvány alapeszméi egy a Sztrókay-pályázaton a magyar tudományos akadémia által dícséretre méltatott pályaműben bővebben kifejtettek, a melyből egyes fontosabb helyek a hivatalos tervezet indokolásába is átjöttek, úgy hogy amaz indítvány, e mű, némely más alkalomszerű kifejtések, a megítélés számára a jelen javaslattal mintegy szellemi egésznek képeznek, mihez még hozzáveendők azok a fölszólalások, a melyek ez irányzatot kivált a jogászggyűlésen (1871),

a magyar jogászegyletben (1882) és az igazságügyminiszteri értekezleten (1884) sikerrel pártolták.

Az országbírói értekezleten a midőn az ausztriai helyébe a régi magyar örökösödési rendet megtisztítva adományrendszertől, fiágiságtól, elidegeníthetetlenségtől stb. visszaállíták, e mellett leginkább azt hozták föl, hogy ez elvégre a hazai történelmi fejlődés tételes fejleménye, a mely egybehangzó a hazai családias fölfogással, támogatja a közérzés, a nemzeti genius és végre az, mikép e rendszer viszonyítva az osztrákhöz családföntartó s így a társadalmi szerkezetben a stabilismus támasza, a mennyiben a családi vagyon elaprózását s idegen családok felé szóródását ellensúlyozza, annyira, a mennyire a szabad birtok elve mellett az öröklés fonala ezt teheti. Fölhozatott különösen bizonyos társadalmi osztályok és családok társadalmi érdeke, «a melyek a magyar történelmet tovább fűzték». Ez és más okokból, a melyek között a modern örökjogoknak véletlenessége, sorsjátékszerűsége s ezzel ethikátlansága emeltetett ki különösen, meglehetősen keményen apostrophálták is az osztrák öröklést, mint idegent, a mely a nemzetre ráerőszakoltatott, melynek eredményei a magyar jogérzet arczulcsapása, s melyet a nemzet soha megérteni, véle megbékélni nem tudott volna.

Ezek a főpontok, a melyekkel a javaslat iránya ellentétbe helyezkedett, kétségbe vonva részint helyességeket, részint itteni kapcsolatukat vagy nyomatekukat.

Mindenekelőtt a magyar volta a mai rendszernek nem állta meg a próbát. Való ugyan, hogy az «Magyarországnak századokon át kötelező szabálya volt», ámde az Anjou királyok és utánok Verböczy ezt is, mint sok egyebet, valamint már szent István a törvényeit, nem magok találták ki, hanem nyugatról vették valahonnan. Nem lehet magyar geniusra hivatkozni olyasmival, a miről bizonyos, hogy az «nem Etelközből hozatott s nem is a négy folyó és három bercz hazájában keletkezett». S valóban már a jogászgyűlésen a geniusra hivatkozás inkább mosolyt, mint komoly hatást gerjesztett. Tény is, hogy a visszaháramló öröklés különböző árnyalatai nem csak az előtt Német- és Francziaország egyes helyein, hanem ma is Svájc egy-egy cantontörvényében előfordulnak, mely általános rokonságra már Frankunk annak idején (1848) szakavatottan utalt volt.

Nehezebb megtámadási pont, legalább a tények szempontjából, a közérzés. Mert azt nem csupán az országbírói értekezleten, de a jogászyűlésen, és legújában a miniszteri értekezleten is kiváló komoly férfiak, «gondos tájékozódás alapján» vallották, hogy az ország lakossága rendi különbség nélkül, a régi örökléssel rokonszenvez, érti, természetesnek találja. Azonban itt a tény nyomatékának kérdése az, a mi különösen fölmerül. Végtére az egész semmi egyéb, mond a javaslatiránya, mint «megszokottságból eredő jognézet», a melyet részben az abbeli tévhit is táplál, mintha e rendszer eredeti ősmagyar volna. Ha tehát hazánkfiait e részben fölvilágosítjuk, és az iránt is, hogy ma már nem szükséges czél az, «hogy a vagyon a családoknak mint ilyeneknek föntartassék», idővel az eddigi megszokás az újnak elvégre is engedni fog. Különben is ma már, «az írott törvények korszakában a törvényhozás a nép jogérzetének kizárólagos alapjára sem támaszkodhatik, sőt e tényezőt túlsúlylyal bírónak nem tekintheti, hanem a jogszabály jogosságára és czélszerűségére kell tekintettel lennie». Ezért a nemzet génusát nem a népnél, hanem «a kérdés horderejét fölfogni tudó személyeknél, az országjogászaik között» kell keresni. Hiszen a népben olyanok is akadnak, kik a testi büntetést, vagy ki tudja még mit nem, visszaállítanának. A mi pedig a jogászságot illeti, ennek többségéről az eddigi nyilvánulások azt tanúsítják, hogy a modern s különösen az ausztriai öröklés behozatalát nem ellenzi. Így jelesen az igazságügyminiszteri értekezleten e mellett hét, míg a hazai mellett csak öt szavazat állott föl.

II.

Kiemelkedő érdekűnek látszik e törvényhozói föladat körében az országbírói értekezleten annyit hangoztatott családföntartási és családísági szempont, főleg a mennyiben e réven a hazai öröklés fönmaradása összeköttetésbe van hozva közpirtokossági osztályunk létérdekével, egy tehát mai nap is nem minden jelentőség nélkülinek tartatni szokott társadalom-politikai problémánkkal.

A midőn a XVII. század vége felé törvényhozásunk az újabb kutatásokkal spanyol eredetűnek bizonyított hitbizományi

intézményt behozta, ezt azzal indokolta, hogy pusztulnak a nagy családok, s hogy ennek meggátlására az akkor pedig virágában volt ösiség nem elegendő.

Az ösiséghez viszonyítva a mai magyar öröklés árnyéka alig a családföntartó erőnek, a mennyiben benne a régiből egyedül az örökösödési rend maradt fenn, míg a szabad rendelkezési korlátok 1848-czal lehulltak.

Nem minden csattanósság nélkül való tehát a kétely, hogyan lehessen ez elbénült rendszerben családföntartó erő, a midőn maga az ösiség alatt annyi család tönkre ment, s a midőn az «Magyarországon mostani alakjában az 1861-dik év óta fönnáll a nélkül, hogy családconserváló hatását észleltük volna».

Mindamelletts kimutatott és mondhatni elismert dolog, hogy e rendszer, bárha az elidegenítésnek és eladásításnak gátat nem vet, de az által, hogy a lefelé elosztott örökséget magtalan elhalások esetében az osztálytársakra visszaviszi, a leosztást paralyzáló s a családi birtokot tömörítő, s e mellett a vagyoneredetre támaszkodó alapeszméje által a nemzetség-családias szellemet ápoló hatással kell hogy legyen, míg az ausztriai és más modern öröklésekben ellenkező a vezérpont.

Csakugyan nem pazar vagy rendelkező korukon alóli családtagok körében, ha a fiágiságra nem nézünk, a hazai öröklés ma sem más, mint az Anjou királyok és Verbóczy korában. (VII.) Ez oldalról véve, az elejtés is, melyet a javaslat célba vesz, nagyobb változtatás örökösödési jogunkon mint az 1848-diki, a mennyiben a rendelkezési megnehezítések csupán biztosítéka valának ez öröklési fonálnak, a mely maga a jogérzetet mélyebbről érinti, s a rendszernek a voltaképeni talpköve.

Ha az eredmények egyetemességéből ítélünk, ekkor is a családföntartó erőnek czáfolata a tényekben nem teljes. A mi magát az ösiséget illeti, nem tagadható, hogy az a megyei birtokosságot 1848-ig nagy erőben conserválta; a jelenlegire nézve pedig hallani és látni, mikép ez osztály, annyi pusztulás után is, főleg a Királyhágón innen, legalább is, létezik.

Az már igaz, hogy minden társadalmi osztály első sorban önönmaga tartja fenn magát, tagjainak a korhoz alkalmazott erényei által. De az intézményi hatás szempontjából annyi is figyelemre méltó lehet, ha igaz, hogy az eddigi öröklés mellett legalább is bírhatta magát föntartani úgy a hogy, míg a modern öröklés, mint többször megjegyezték, menthetetlenül decomponálni fogja.

A mennyiben a hazai öröklés régen mint mai nap egyetemes törvény, és az új is az lesz, természetes, hogy a kétféle rendnek különböző hatása nem szorítkozik valamely bizonyos társadalmi rétegre. Még sem helytelen a kérdést ennek az osztálynak a sorsával szorosabb kapcsolatban látni. Mert a főnemességet tartja a fideicommissum, ott van Ausztria; a földműves osztályban, igaz, hogy a családi vagyonok szintén gyöngülni, szóródni fognak, de végre kútba nem esik semmi, hanem bár értéktelenebb töredékekben ott marad ez osztály tömegében. A középbirtokosság az, a melynek sajátos helyzete családi különülésekkel függ össze, de egyrészt a nélkül, hogy a családi vagyonok a hitbizományi apparatust elbírnák vagy érdemelnék, mégis viszont a nélkül, hogy az új öröklés mellett az értekezleten is fölhozott átlag-vígasz, hogy a mit a család saját családi vagyonából odaveszít, idegen vagyonok szilánkjaiban, ha a véletlen úgy hozza, visszanyerheti, a hatást ellensúlyozhatná. Mert a nexus és szellem, mely a saját családi vagyonban stabilizál, ez itt a döntő.

III.

Saját kérdés mindenestre, vajon hátránya-e s nem-e épen előnye az új öröklésnek, ha ez osztályt mint ilyet föloszlatja?

«Ha igaz az, szólalt föl egy fiatal publiczistánk, a mit róla, a magyar öröklésről, mondanak, hogy a családi vagyont föntartja, megóvja a föloszlástól, akkor én azt mint a modern társadalmi, politikai és gazdasági érdekekkel ellenkező intézményt, mint veszélyes gátját a szabad fejlődésnek, elvetendőnek tartom.» Ugyane szempontból s a demokratikus haladás érdekében meleg szószólója a birtok-elaprózásnak. Ausztriában, mond, ötven millió parcella van kisebb területen, míg a magyar birodalomban csak 35—36 millió. Ha Ausztria még sem látja szükségeseznek, hogy örökösödési jogát megváltoztassa, mi okunk lehet nekünk, hogy a családi vagyon föloszlásának azt a bár csekély gátját is, a melyet a mai öröklésben bírnak, föntartsuk?

Valóban úgy látszik, mikép a javaslat iránya e hatást nem annyira, mint egyéb előnyei által pótlendő hátrányt, hanem magára is előnynek tekinti.

Legalább ezt az összbenyomást teszik ama vezérelvek, a

melyekkel a javaslat ez oldalról az alapmunkálatokban támogatva van.

«Ma a jogegyenlőség és szabad rendelkezés századában, mond a tervezet s az 1876-diki pályamű, a család fönnecsetelt jelentőségét elvesztette s természetes rendeltetésének szűk körébe visszavonúlva, a középkorban kizárólag elfoglalt tért az egyénnek engedte át. Ma már az egyéni tulajdonságok, az egyéni érdem és hibák emelnek és süllyesztenek. Az egyén habár közpolgárnak született és családfáját nagyszüleijéig is nehezen tudja fölvezetni, eszének hatalmával, jellemének emeltyűjével, képes a honpolgári kitüntetés legmagasb polczára fölemelkedni, míg ellenkezőleg az Árpádkorba visszanyúló családfa a család sarjadékainak ilynemű befolyást egymagában nem biztosít. Ma már nem az a föladat, hogy a családi ingatlan törzsvagyon megtartassék, hanem hogy a szakképzettség, a munka és szorgalom új vagyont, a mindinkább tényezővé váló ingó vagyont gyarapítson és teremtsen. Ma már az államnak nem az képezi legfontosabb érdekét, hogy a vagyon a kiváltságos rendhez tartozók családjában föntartassék, hanem hogy minél több elégedett, az általános védkötelezettség teljesítésére hivatott, munkássága által az egyéni s ez által a nemzeti vagyonosodást előmozdító polgára legyen a hazának; s hogy az államok mindinkább nevedő szükségleteinek fedezhetése szempontjából az adóalap ok-szerűen gyarapíttassék. Ma pénz, ismét pénz, és harmadszor is pénz kell. Ma az Uchatius-ágyúk s más efélék évenként sok milliót nyelnek el . . .»

«A mai társadalomnak egyének, munkaképes és munkaszerető honpolgárok, nem pedig hajdan jeles családnak nem mindig az elődök dicső nyomdokain haladó sarjadékai kellenek.»

«Se baj tehát, ha egyes családok tönkre mennek, látjuk, hogy mások, a szorgalom és munka emberei vagyont szereznek, s mert ezek ép oly jó, gyakran jobb hazafiak, mint a tönkre jutottak, nincs mit tartani attól, hogy . . . nemzetünk nem foghat fönnállani.»

Hiszen ma már «a tudomány és élet módokat keres, miként lehessen az ingatlanságokat leginkább mozgósítani».

Ezzel szemben ama családias közérzést is, a melyet a hazai rendszer mellett fölhozni szokás, inkább hibáztatni mint helyeselni látszik.

«Lehet, hogy a nemzet egyesei közt vannak többen az örök-

séget nem váró érdektelenek között is, a kik azon aristokratikus jellegű örökösödési rendszernek hódolnak, mely az ági örökösödésben nyer kifejezést; de hogy ez örökösödési rend a jogegyenlőségi eszme iránt fogékony magyar nemzet zömének közérzlete lenne, azt sokkal könnyebb állítani, mint elhinni, vagy behizonyítani . . . »

«Egyesek talán . . . valamely ősi családnak az ősi címerre és névre a természetes családi köteléknél s az egyéni jogosultságnál többet adó sarjadékai vélekedhetnek így; de hogy e vélekedést az elfogulatlan nemzet tenné magáévá, azt föltenni éppen annyi, mint a nemzet igazságérzetét kétségbe vonni.»

«Ez képezi nálok — hajdan gazdag . . . családoknak takarékoság- és productív munkamellőzés következtében elszegényedett sarjadékainál — a remény horgonyát, mely szerint ismét munka nélkül vagyonna tehetnek szert, s az ekként szerzett vagyonnal aztán ismét könnyelműen gazdálkodhatnak.»

Szintily érthetően, ha nem érthetőbben, ellene nyilatkozott az ez osztály fönmaradására való tekintetnek az igazságügyminiszteri értekezlet többsége. Főleg az egyenlőségi eszme 1848-diki vívmányával látták ellentétben, mert «a villanyosság és gőzerő mai korszakában az intelligentiát egyes családokban petrificálni nem lehet . . . és mert a magyar nemességet minden áron megmenteni, nem képezheti a jogegyenlőség elvéből kiinduló törvényhozásnak föladatát. A czél csak a magyar nemzetiség föntartása lehet. A magyar nemzetiség pedig sokkal nagyobb beolvasztó erővel bír, semhogy az ági örökösödés vagy hasonló mesterséges intézményekre szorúlna.»

Annál elfogulatlanabbak mindenestre e nyilatkozatok, miután olyanoktól is tétettek, a kik magokat egyben ez osztály tagjaiul vallották.

IV.

Tüllépnénk e sorok kitüzött határain, ha eme nagy és nem is egyedül a jelen tárgyhoz tartozó társadalom-politikai kérdésben nem szorítkoznánk arra, hogy egy-két egymást kiegészítő szempontot csupán csak megérintsünk.

Már Bacon az ő egyik filit-falat essayében (*Of Nobility*) és mások is megírták, hogy a számos és befolyásos nemesség

a népek jólétére nem kedvező. Mert pénzbe kerül, és mert a született nemes átlag véve a munkát nem szereti, és mert elszegényedve, a disproporcio az ő igényei és állapota közt csak bajt csinál.

Bizonyára a tételben lehet valami igazság, ha egy nem is többé jogkiváltságok hanem társadalmi hagyományok által elkülönített, de különben más születésűeket is már magához olvasztott, ilyes rendre gondolunk. Mert az ilyen osztály természetsszerűleg másnemű kitünést és erőnyeket emel vezérlökké, mint szorosan a polgári munkát és vagyonosodást, részben olyanokat, melyek ezzel nem összhangzók, vagy legalább nem párhuzamosak, ez által a hasznos szorgalom existimatióját és becsvágyát nyomja, önnön tagjait a productiv foglalkozáságaktól visszatartja, s így tovább.

Ennyiben a javaslat irányában benrejlő ama föltevés, hogy ez osztály erejének, kapcsolatának és hagyományainak siettetett szétörlése, és a birtokban munkaszeretőbb, gazdagodóbb elemekkel való fölváltatásának a javasolt öröklés által leendő még hathatósabb elősegélése, a szorgalom, műveltség, vagyonosodás és általában a polgári haladás szempontjából csak üdvös lehet, semmi alapossági kétségbe, úgy látszik, nem ütközik.

Természetes azonban mikép ennek a tételnek a megállapításával a kérdés voltaképen nincsen kimerítve. A társadalompolitika is azon dolgok közé tartozik, a hol amaz ismert óhajtatásnak a kecskéről és a káposztáról bajos eleget tenni. Az bizony megeszi a káposztát, és még mindig kérdésül maradhat, vajon el kell-e őtet ezért pusztítani.

Azt is írja tudniillik Bacon, hogy a nemesség a nemzetbe életet és lelket önt (life and spirit). Még a rabszolga-intézménynek is az óvilág szempontjából vannak védői, mondván hogy a rabszolga arra való volt, hogy az úr ne dolgozzék, hanem pihenten gondolkozzék, politizáljon.

Elvégre nem elképzelhetetlen, hogy lehet valóban valami politikai só, vagy szellem, vagy életerő, jellem, hajlam, vagy ilyes valami, a mit némely társadalmi osztályokban a történet kiképez, s a mi bár nem szorgalmi és nem is szorosan műveltségi hatvány, mégis államok fönnállásánál fontos.

Egyéni appreciatio dolga, minő mértékben és reductióval találhat e szempont a jelen kérdésre vonatkozást. Azelőtt ez osztály becséről igen kedvező fölfogások voltak. Mai nap is hal-

lani, hogy kivált nemzetiség lakta vidékeken a magyar állam-eszmének nélkülözhetetlen hordozója volna. Összefüggő bár igen nehéz kérdés természetesen, vajon az erdélyi részek hangoztatni szokott politikai petyhüdtisége, ez osztály ottani árnyaival s ez valami részben az ausztriai örökléssel is nem függ-e össze.

Közérzés a lefolyt századokra nézve, hogy államiságunk hajóját kezetfogva a megyei intézmény és a birtok s örökösödési rendszer tartották fönn. Emez volt mintegy a humus, a melyben az előbbi az ő gyökereivel szétterjedett. Nem szenved kétséget, mikép e két historiai institutio mai maradványai közt is, a kapcsolat, föltételezettség, bár lazábban, megvan.

V.

Néhány éve mint tudjuk, hogy valami visszahatás, melyet conservativnak, vagy retrográdnak, vagy reactionáriusnak, és egyáltalában sokféleképen nevezünk, fölkerekedett és nálunk is, előbb ugyan csak a municipalismus megizmosodásában, a iustitia elkülönítésén való tágitásban, kamatmegszorításokban, de azután különösen az úgynevezett agrárius és egyéb mozgalmakban is nyilvánult.

A javaslat előkészítése a mint már az 1871. jogászgyűlési indítvány az akkori áramlat gondos figyelembe vételén alapult, kénytelen volt újabban ezzel a fordulattal is számolni, és ennek tulajdonítható, hogy az 1881. magántervezet a hazai öröklés egy kis darabját, bár mint helytelent, de mint «concessiót a megszokottságnak» és modernizált név alatt (törvényes utóörökösödés) fölvette, míg az 1882. hivatalos tervezet ugyanezt már saját neve alatt (ági örökösödés I. fokban); ezenkívül pedig a családföntartásnak sokkal hatékonyabb és modern eszközöként a hitbizományi helyettesítési intézmény kiterjesztését javasolja.

Utóbbira nézve nemsokára azon enunciatio tétetett, hogy «a változott viszonyok között, a tervezet súlyt fektet, súlyt fektet különösen magyar szempontból arra, hogy a családföntartás bizonyos határig biztosítható legyen», hozzátéven azonban, hogy ezzel «a tervezet talán kissé túl is ment a különben megengedhetendett határokon», és ismételve, hogy a magyar öröklés mint

puszta örökösödési rend erre nem hatályos, ellenben a substitúció a hozzáfűződő elidegenítési tilalmaknál fogva az.

Az úgynevezett *governement by discussion* korszakában a nagyobb szabású reformújítások sikeres előmozdítása sajátos nehézségekkel szokott járni, mert míg egyfelől az ő üdvös hatásuk igen gyakran legalább részben független az elvi iránytól, másfelől mégis e miatt kell nem ritkán a legellentétesebb ostromlásokra elkészülve lenniök. Így a javaslat előkészítése, míg kezdetben egy bizonyos irányt szolgálnia elégségesnek látszott, a mióta az áramlatok változtak, kuszálódttak, arra lön utalva, hogy lehetőleg minden iránynak eleget tegyen.

A mint a tervezet az értekezlet előtt állott, ez megközelítőleg el is volt érve. A jogfolytonosság szempontja azzal volt nyugtatható, hogy bár minő csekély de valami a régiből marad; az agrarius irány a substitúcióval; míg a modernismus békéjére az szolgálhat, hogy előbbit a tervezet maga sem helyesli, családföntartónak sem tekintí, s az a maihoz képest mindenestre nagy reductió; a mi pedig a substitútiót illeti, ez csak egyes kivételes esetekben működik, a midőn a családban van ily rendelkezés, egyebekben az új öröklés végzi a munkáját, és hiszen erre a substitúcióra is megmondta a tervezet, hogy talán sok a jóból.

Így a helyzetben nem csak az volt meg, hogy az egyik oldalról tehető ellenvetések a másik oldalról jövőekkel, hanem hogy a tett propositiók megtámadása a tervezet saját nézetkörére, ezé viszont a rájuk utalással lettek volna neutralisálhatók.

Az igazságügyminiszteri értekezleten azonban a hazai öröklés tervezett darabkája nem jött keresztül. Egyfelől keveselték, míg az ellenes többség arra utalt, hogy az alapúl vett német keretbe nem illik, mindjárt a munkálat legelső szakaszával elvi ellentétben áll, e mellett anorganikus kidolgozatlan. A tervezet készítése részéről mindamellet azóta újonnan ki van jelentve, hogy a törvényhozás, még mindig visszaillesztheti.

Átjött a javaslatba a substitutio. Nem alaptalan talán ez intézményt a javaslat azon pontjai közé sorozni, a melyeknek a politikai érdekkerjesztésre a legtöbb kilátásuk lehet, főleg miután az adott motivumokban van egy kis politikai él, a mely tehát, *pro et contra* szempontfűzésre alkalmas.

Magának a javaslatnak valódi méltathatására e részből, leginkább két kérdés látszik eldöntőnek.

Van-e az utóörökösödés intézményében a mint azt a ter-

vezet és javaslat megállapítja, viszonyítva ez intézményünk eddigi alkatához, olyatén valami progressio, a mely az ő családföntartó erejét lényegesen fokozza?

És minő viszonyban áll általában a substitutio intézménye a mellőzendő magyar törvényes örökösödési rendszerhez a családföntartás szempontjából, és jelesen képes-e azt eme szempontból pótolni?

Sorra vesszük e kérdéseket.

VI.

Azt a szülő mai jogunk szerint is megteheti, hogy vagyonát a gyermekére hagyván, úgy gondoskodik, hogy e vagyon felől a gyermek ne rendelkezhessek, hanem az le legyen kötve az ő gyermekei, testvérei, ezek gyermekei vagy bárkinek javára, a kit a szülő utóörökösül kijelölt.

Csak hogy még sem egészen teheti. Mert a gyermeknek törvény szerint megvan az ő törvényes osztályrésze (köteles rész, magyarán talán leghelyesebben törvényes felerész), melynél fogva a ráeső hányvad felet szabad rendelkezésre követelheti. Ezen is ugyan túljárni a szülőnek nem lehetetlen, ha az esetre ha a gyermek elhez ragaszkodnék, tőle a többinek kötött tulajdonát is elvonja (*cautela Socini*). A gyermek inkább fog beletnyugodni a tízezernek lekötésébe, mint hogy csak ötezeret kapjon. Látjuk is hogy a gyermekek az ily intézkedéseket szeltemben tűrik, és kivált nagyobb városaink telekkönyvei a megkötést elég szaporán mutatják. Ezenkívül ha a gyermek adós vagy pazar, a szülőnek ily intézkedésre egyenes joga van (*exhereditatio bona mente*).

A javaslat már most tovább megy, és a törvényes felerészkövetelést a gyermek saját leszármazói javára szóló intézkedéssel szemben egyáltalán kizárja.

Kétséges azonban, többi közt, hogy ha leszármazók nem maradása esetére mást, fölteszem a többi gyermekeit substituálta a szülő, ezek javára vajon a törvényes felerész erejéig is lesz-e helye az utóörökösödési fonalnak? Interpretálni minden esetre úgy kell, hogy nem lesz, miért is leszármazók nélküli kimúlása esetére erről a gyermek szabadon végrendelkezhetik, s ha nem tette, a törvényes örökösödés rendes (modern) fonalának lesz

helye, tehát belejut a másik szülő, vagy az erről való féltestvérek. Mert épen a törvény eme felerészben ötet egyedül a leszármazók javára kötötte meg.

Ellenben a mai jog szerint, ha a gyermek törvényes felelősről nem támaszt, az intézkedés egészébe önkénytelen belenyugvónak méltán tekintjük.

Látni, hogy a midőn a javaslat e ponttal az utóörökösödési intézményt a mai alkathoz képest egyik irányban erősíti, a másik irányban gyöngíti.

A másik pont, a melylyel a javaslat ez intézményt kiterjeszti, az utóörökösödési fokozatok számára vonatkozik. Meg van engedve, hogy a midőn a végintézkedő saját rokonsága, tehát különösen a lemenői sorából nevez utóörökösöket, nemcsak a közvetlen örökösét terhelheti utóörökséggel, hanem az utóörököst (I.) is még egy utána való utóörökös (II.) javára. Mint a műszójárás mondja, kétfokú substitutiót enged.

A mai jog erre nézve nem bizonyos. Régen, természetesen csak szerzeményről szólva, nem volt korlát, és mint *dispositio maiorum* a szerzőnek *fideicommissaria substitutiója* csakugyan örök időkre szólt. Ez alapon primogenitura is volt az országban igen sok, *consensus regius* nélkül, melyeket a Bach-világ, úgy látszik kíméletes szándékkal, de teljesedésbe nem ment pozitív eredménynyel összeírni rendelt. Mai nap korlát a jogélet alaphasisainál fogva *in thesi* kell hogy legyen. Semmi esetre sem szűkebb, mint az osztrák polgári törvénykönyvé, főleg ingatlanokban. Tehát ezt vehetni összehasonlítás alapjául.

Az ausztriai törvény szerint ingó vagyonban két fokú utóörökösödés van. Ingatlanokban egy fokú. Olyan személyek körében, a kik a végrendeletkor életben vannak, bárminő vagyomra, korlátlan.

Az első irányban tehát a javaslat intézménye a maival egyenlő. A másodikban a mait kiterjeszti. A harmadikban, élők s születendők közt nem tévén különbséget, szűkebb nála.

Merően lefelé véve az utódlást, a mai intézmény e kiterjedettebbisége nem fontos. Igaz, hogy ha a végrendeletkor a szülőnek nemcsak gyermeke, hanem ennek gyermeke (unoka), és még ennek gyermeke (szépunoka), sőt ennek gyermeke (dédunoka) is él, a dédszülő a vagyont ez összes nemzedékekre biztosíthatja, míg a javaslat szerint a szépunoka mint II. fokú utóörökös kezén már szabad lesz, de az életkor ilyesmit ritkán enged.

Jobban kitűnik ez, ha oldalt megyünk. Például az apa hátrahagyván öt gyermekét (A, B, C, D, E), azt akarja, hogy a vagyon magtalan elhalásban fogytig körükben lekötve maradjon. Az ausztriai törvény szerint ezt eléri, a javaslat alapján nem. Mert elhalván A s utána B , igen, lesz utóörökösödés, de már a C, D, E kezén az, a mi rájuk B révén szállt (II. fok) szabad vagyon, s ha C is elhal, róla e rész, ha el sem költi, rámegy az anyjára, hitvesére, végrendeleti örökösére stb.

Másik példa, ha fölteszszük, hogy a végrendeletkor unokák is vannak, mindegyiktől kettő-kettő ($a-k$). Az ausztriai szerint a vagyon ez egész ivadéki körben állandósítható. A javaslat szerint a midőn A után a elhal, róla ugyan az utóörökség (egy tized, I. fok) b -re megy (II. fok), de már ennek kezén szabad vagyon, róla rámegy a másik szülőre (A hitvesére), ennek rokonaira stb. és nem $B-E$ -re vagy törzseikre. Ugyanígy, ha csak egyik vagy másik gyermek után vannak unokák. A változatok, esélyek ki nem meríthetők.

Viszont az ausztriai törvény gyöngébb, ha A -nak vagy bármelyik gyermeknek a végrendelet után született gyermeke, s ez a végrendelkező és a saját szülő után halt el és ingatlannokról van szó.

Figyelemre méltó tehát, hogy utóörökösödési két fok alatt nem szabad két nemzedéket érteni. Gyakran íme az első nemzedéken sem ér végig. A javaslat indokolása «három nemzedéken át» lehető föntartással kecsegtet. Látni, hogy mennyi alappal.

Van általában az utóörökösödési fonalakban az intézmény belső mivoltánál fogva valami esélyesség, törékenység. Egy bár rövidesen születése után elhalt magzat, mint atyjának posthumusa, vagy a szülésbe belehalt anyjánál pár perczezel tovább élő már egy fokot kimerít; kisdél árvák egy-kettő egymás után elhalva pedig az intézkedés hatályát egészen berekesztik, s a vagyon nem megy a családra.

Átmegyünk a másik kérdésre, s azután concludálunk mind a kettő fölött. (IX.)

VII.

Családföntartás alatt ez intézmények világában azt az érdeket szoktuk érteni, hogy a vagyon, a melyet az ember hátrahagy, hosszabb időn és nemzedékeken keresztül maradjon

meg az ő maradványa kezében. Hogy a *fideicommissum* jelesül a *primogenitura* ezt mi által éri el, mindnyájan tudjuk. De már itt látni, hogy ebben voltaképen több dolog van. Mert az alapító elsőben is azt rendeli, hogy ha több a gyermek, ne osztozzanak egyenlően, hanem minden egyé legyen. Ennyiben megváltoztatja a törvény rendét lefelé. De ezenkívül még azt is rendeli, hogy ha a majoresco mag nélkül hal el, ne legyen a jószág sem a hitveséé, sem az anyjáé, sem anyában testvéreié, sőt az apáról testvéreké sem mindig, hanem egyedül a másodszülött fiúé. Ezzel már oldalörökösödési rendet csinál. Végre mindez a rendelkezési jog elvonása által van biztosítva.

Ugyanez elemek föltalálhatók a hitbizományi utóörökösödés intézményében, a mely nem egyéb, mint hitbizomány *en miniature*. Ezzel is lehet primogeniturát alkotni. Csakhogy ezt már, mivelhogy eltérést a descendensek törvényes öröklési rendétől a javaslat kedvezménye a köteles rész szempontjából nem illeti, és különben is messzire nem megy, mert fölteszem, ha az apa, kinek adott példánkhoz hasonlóan öt fia van, vagyona feleből primogeniturát csinál, és azután *A* is, *B* is magtalan elhálnak, *C* kezén (II. fok) a vagyon már szabad lesz, s így a sor az első nemzedék körében megakadt.

Inkább való ez intézmény a családföntartásra, úgy hogy az egyenlő osztályt nem érintve, egyedül arra czéloz, hogy ez osztály a maradvány körére szorítkozzék. A példákat láttuk.

Ha az ily intézkedéseket a magyar örökösödéssel szembe-sítjük, elénk ötlő, hogy itten a szülő egyebet nem csinál, mint azt, hogy a modern örökösödési rend helyébe a magyart tette. Mert ez a másiktól főleg azzal különbözik, hogy a midőn *A* gyermektelenül elhal, az ő apai birtokrésze nem oszol az ő anyjára vagy anyai féltestvéreire, vagy a hitvesére is, hanem még egyedül *B*, *C*, *D*, *E*-re, és hasonlóképen, ha *B*, *C*, *D* mag nélkül elhálnak, vagy águk kifogyott, úgy hogy a birtok végre *E*-nek a kezén marad. Valami hallgatagos substitutio minden elhalt szülő részéről, ez egyik alapeszméje a magyar örökösödésnek.

De mégis csinál valamit. Mert a mai magyar örökösödés szerint, ha nincs substitutio, *A* is, *B* is s így tovább e háramlást a vagyon szabad elköltése által megghiusíthatják, holott a substitutio ez ellen is biztosít.

Alig van csattanósabb következtetés, mint az, hogy íme

tehát az utóörökösödés a családi vagyon föntartásának hatályos intézménye, ellenben a hazai örökösödési rend nem az.

Az itt mindenekelőtt a föladat, megvizsgálni, vajon e conclusióban az egyes eset szemléletéből az intézményi egyetemes hatásra nincsen-e valami ugrás?

Száz szülő közül, a kik gyermekek hátrahagyásával halnak el, vajon tesz-e mindenik ilyen substitualó végintézkedést? A tapasztalás mutatja, hogy tesz egy vagy legföljebb kettő. Sok ennek az oka, a min alig lehet változtatni, és fölösleges föl-sorolni. Nem vagyunk rómaiak. A végrendelet odiosus, népünk túlnyomó rétegei előtt felelmetes, és kivált a szülő szeret a törvény és Isten akaratjában megnyugodni.

A törvényhozás e szerint, a midőn a hazai öröklést elejti, ellenben az utóörökösödést meghagyja, voltaképen két végletet állít egymás mellé. Az egy vagy két esetben azt teszi, hogy a vagyon ne csak visszaháromoljon, sőt erre le is legyen kötve, a többiben a visszaháramlásnak lekötés nélkül sem enged helyet. Két családot egész apparatussal oltalmaz, kilenczvennyolczban a sorompót teljesen fölnyitja.

A mi közelebbről ez utóbbiakat illeti, igaz, hogy a mai magyar öröklés az egyes eseteket véve, a családi vagyon föntartására absolut biztosítékot nem nyújt. De az egyetemes hatás szempontja itt is másra utal. Az élet tanítja, hogy nem minden magtalan ember pazar, vagy tesz olyan rendelkezést, hogy a szülei vagyont az osztályosakra háramlás elől elvonja. Igen sok esetben azért sem, mert elhal kiskorában. Ha a föltett esetben *A, B, C, D, E* atyjok halálakor kicsinyek, s *A, B, C* kiskorukban elhalnak, világos, mikép a hazai öröklés épen oly hatályos, mint a régi ősiség vagy a substitutio, sőt ennél hatályosabb, mivelhogy ez, a legpontosabb rendelkezés mellett is, mint látuk, könnyen meglyukad.

A főnforgó következtetésben tehát, úgy látszik, csakugyan van ugrás, jelesül a *posse ad esse*.

Más volna minden esetre, ha föl lehetne tenni, hogy jövőre az emberek ez intézménnyel nagyobb mértékben fognak elni, tehát száz elhaló szülő közül nem egy vagy kettő, hanem mondjuk kilenczvenkilencz vagy legalább kilenczven, és hogy azon magtalan elhunytak is, kiken az utóörökösödési fonalak véget érnek, ezt saját intézkedéseikkel ismét tovább fűzik. Azonban e reménységre semmi alap nincsen. És igen

nagy kérdés, hogy az mint törvényhozói merő óhajítás, *pium desiderium*, jogosult-e?

Ha az utóörökösödés életvilágát közelebbről szemléljük, hamar rájövünk, mikép minden egyes substitutio az illető családra nézve, a melyben és addig, a meddig hatályos, nem egyéb, mint egy darab ösiség. Mert hogy adott példánkban *A*, *B* s így tovább a szülei vagyonhoz nem nyúlhatnak, s hogy az, ha nincs gyermekek, egyikről a másikra visszaszáll, ezek az aviticitásunk alaptételei. De sőt a réginél keményebb ösiség. Mert míg amott a *fassio quandoquidem valet quandoquidem non valet*-féle kedélyes tanok némi rést az egyénnek engedtek, itt az elidegeníthetlenség a modern jogtechnika abszolút áttörhetetlenségével van körülbástyázva. A substitutiók egyetemes fölkaroltatása tehát egyenlő lenne az ösiség «teljes és tökéletes», sőt tökéletesített visszaállítással.

Láthatólag a magyar törvényhozó, a midőn a családföntartási érdekre súlyt helyezne, és ezt mégis egyedül a jelen intézmény eszközére utalná, kettős önellentmondásban lenne.

Mert akarni, óhajítani azt, hogy a vagyonelszállás a substitutiók segélyén szélitiben úgy történjék, mint a mai magyar öröklés szerint, sőt hogy e fonakra a vagyonok országszerte lekötve legyenek, és mégis elejtve a magyar öröklést, azt csinálni, hogy jövőre végrendelet kell hozzá, a mi eddig egyenest a törvényből ment, a substitutio lekötő eszközének hozzájárulását pedig eddig is ki nem zárta: ez megnehezítése a saját kitűzött czélnek.

De következetlen másodszor, hogy a midőn a substitutiók egyetemességét akarja, nem az erre egyedül biztos és legkönnyebb eszközt ragadja meg, tudniillik az ösiség visszaállítását.

Kétség kívül a törvényhozó egyszerűen azt is mondhatja, hogy ő az utóörökösödést föntartva, meghagyja az eszközt a szülők kezében, de már azt, hogy véle mennyiben fognak élni, nem tudja, nem dictálhatja, sőt ez iránt határozott óhaja sincs. Csakhogy ebben benne rejlik, hogy ő előtte az intézmény hatása közömbös s illetőleg hozzáférhetetlen, más szóval, a családföntartás mint legislatív czélpont desavouálva van.

A fő jellemvonása úgy látszik ez intézménynek a családföntartási elv szempontjából bizonyos, mondhatni drastikusság, és ezzel lehetetlenség. Vagy megmarad a maga eddigi szórva-

nyos tengődésében s ekkor egyetemes jelentősége nincs. Vagy kilépne belőle, egyetemessé válik, országszerte leköti a birtokot, de ekkor oly érdekekbe ütközik, a melyek őt magát kell, hogy mihamar megdöntsék, vagy legalább a politikai áramlatoknak nagyon is exponálják. Már pedig épen az örökösödési intézmények azok, a melyeknek látszatjához kiváló tartósság kell.

VIII.

A substitutio és a magyar öröklés közti adott viszonyzatból folyólag mi sem értetődőbb, mint az, hogy mindazon árnyoldalak, a melyeket az utóbbi ellen fölhozni szokás, ebben az intézményben is megvannak. Jelesül, hogy az egyenlő közelségű rokonokat nem mindig egyaránt részelteti, sőt néha a távolabbiakat praferálja. Láttuk a példában, hogy fölteszem *A* után az ő apai testvérei (*B, C, D, E*) vagy gyermekeik a családi vagyonból az anyát vagy anyai féltestvért szintűgy kirekesztik a substitutiónál, mint a magyar örökjogban, úgy szintén *A*-nak gyermeke után, holott itt már nagybátyák, nagynénék s illetőleg unokatestvérek a közelebb édes anyát. A családföntartási vezérelvvel szemben ez természetesen nem sokat nyom. Mert olyan örökösödési rendszert, a mely ugyan azt a vagyont a családnak is megtartsa és másokat is boldogítson véle, még nem talált föl senki.

Vannak ezután az utóörökösödésnek egészen sajátzerű árnyoldalai, olyanok, a melyek részint már csak az ösiséggel közösek, részint ezen is túltesznek. Lohasztja az egyéni felelősségérzetet az örökösben, feszélyezve őt igen sokban, a mit ma jónak találunk. Mindaz vagy a legtöbb, a mit Széchenyi s utána annyian a kötött birtokrendszer ellen kiemeltek, áll ide is, kivált ha a birtok kicsi, rendezetlen vagy épen terhelve van. Megköti vagy elkedvetlenítő nehézségekkel nyűgözi a helyes cserét, hitelt, beruházást, adósságtisztázást s így tovább.

Keményebb magánál az ösiségnél is, kivált a birtokos hitvesére való tekintetben. Egyszerűen kilöki, míg a régi és mai jog az özvegyről teljesen gondoskodik és a férjet is az újabb gyakorlat, visszatérve a régire, legalább a házi fölszerelésben, bárha családi eredetű is, meghagyja, egy szóval mérsékel, egyeztet.

Általában e szempontokból ez intézmény, mondhatni, kontára a hitbizománynak, a melynél több a segélyforrás és elasticitás.

Érdekes összehasonlítást nyújt végre az annyit hangoztatva úgy nevezett jogegyenlőségi szempont. A magyar örökösödési rendszer családföntartó szelleme ma is, régen is magából a törvényből kiterjed minden társadalmi osztályra. Igaz, hogy ebben a meglevő præpotentiák föntartása is benne rejlik, s ezért oly elterjedt ellene ebből a szempontból érvelni. (III.) Azonban ugyanezt többi közt a közegészségügyi intézmény ellen is föl lehetne hozni, a mennyiben ez az élet oldaláról szintén a meglevő ember- és családállomány conserválásán igyekszik. Az utóörökösödés intézményénél a dolog nem egészen így áll. Itt az oltalom az eszköz használásának föltételei miatt nem egyenlékeny. Arra a széles látkörre áttekintésre, a mit egy helyes substitutionalis végrendelet föltételez, ha nem is tekintjük a jelen javaslat kétértelműségeit, a kicsi vagyonkájú ember nem termett. Túlságos complicált és massiv ilyesmi az ő számára. S így épen a kisbirtok lészen a legzavartalanabbul kiteve a modern öröklésnek, s ezzel a szóródásnak. Csakugyan a javaslat legújabbban már csupán a «vagyonos nagy családoknak föntartása» érdekére szánja az intézményt.

IX.

Ez árnyoldalai a hitbizományi utóörökösödési intézménynek semmi esetre sem valók arra, hogy annak törvénybe foglalása ellen aggályt keltsenek, akár a mai, legkivált az ausztriai jog befolyása alatt álló korlátok közt, akár ama csekély hozzá-tétellel és elvétellel, a mint az a javaslatban concipiálva van. E módosítások ellen lehetnek igen nyomós jogi ellenvetések, az itt tárgyalt egyetemes szempontból a különbség közömbös. Ez intézmény létereje épen azon a bizonyosságon nyugszik, hogy az nem családföntartó, mert igénybevétele gyér, szórványos, és egyébaránt, bárminő fölhasználás mellett is, mint láttuk (VII.), lyukas. Helyes lehet, hogy az individuumnak e széles intézkedési kör megadassék, de az örökösödés általános nagy folyamában ez kevés vizet zavar. Így fogta ezt föl, úgy látszik, az igazságügy-miniszteri értekezlet is, és tehát nem következetlen, a midőn a

családföntartó szellemnek oly egyenesen ellene nyilatkozott (III.) s ez institutiót mégis approbálta. A Franciaországban annyi port verő substitutio nem ez, ez maga a fideicommissum és főleg a nagy családok primogeniturája.

Ezzel a javaslat alapeszméit a föltett kérdéseink fonalán elég világosan szemlélhetni. A javaslat utóörökösödésében ez intézmény mai alkataához viszonyítva nincsen számbavehető progressio. Ellenben az által, hogy a családföntartásnak ma meglevő két eszköze közül a föbbiket, a régi magyar törvényes örökösödési rendet, elejti, családföntartás-ellenes irányban tesz nagy lépést előre. Mert igaz, láttuk, hogy ezt az utóörökösödés a családföntartásban nem képes pótolni.

Az értekezleten ugyan olyan nézet is volt, a mely e két eszköz közt össze nem férést lát. Ennek nincs alapja. Megfordítva, a magyar öröklés az által, hogy vele magában a fensőbb törvényakaratban is a substitutiók családias-nemzetségi szelleme testesül meg, az individuumot bátorítja, hogy ilyes dispositiókat tegyen.

Minél világosabb azonban magának a javaslatnak az ebbeli szelleme, annál nehezebb volna ellebbenteni a ködhomályt, a mely a korábbi előkészítést és jelesül amaz 1882-iki családföntartó enunciatiókat (V.) körülveszi. Azt kellene supponálni, hogy a tervezet tehát reményli vagy legalább óhajtja vala ez intézmény olyatén életre válását, a mely egyenlő lenne az ősiség visszaállításával. Azonban mindjárt a javaslat s a tervezetek bevezető indokolása oly sajátosan különös nyomatékka emeli ki az ősiségnek «teljes és tökéletes» eltörlését az 1848: XV. törvényczikkben, s úgy ez, mint a korábbi alpmunkálatok, annyira buzgón ostromozzák a «vérlázító igazságtalanságot», «a viszonyosság lábbal tiprását», «az ősiség bilincseit», a «hűbériség békóit», «családi érdek molochját» stb. a mai maradványban is, másrészt a szabad birtokot annyi változatban dicsőítik, hogy e föltevés nagyon meg van nehezítve. Úgy kell lenni, hogy ez enunciatiók alkalmával az előkészítés magát a czél s eszköz közötti viszonyt másképen szemlélhette, mint a hogy ezt az iménti megvizsgálásunk lehozza, s mint a hogy maga is azelőtt szemlélni látszik. Mert figyelmet érdemel, hogy a midőn még az alpmunkálatok a családföntartási szellemmel, mint láttuk (III.), nyílt ellentétbe helyezkedének, e

miatt soha sem az utóörökösödésünk, hanem a fönnálló magyar öröklési rend ellen intézik vala a támadást.

Úgy látszik valóban, hogy a magyar legislatio számára a családföntartási alapeszme körében nincsen más döntő pont, mint ez öröklési rendünk megtartása vagy elejtése. Épen az ő magándispositiót nem föltételező egyetemessége és változatosan általszótt intézményeinek összhatása és vezérszellemé által produkálja a magyar örökösödési rendszer a maga hatását a nélkül, hogy a vagyonszabadság nagy vezérelvét érintené. Kétség kívül vannak hatékonyabb eszközök is az agrarismusban. De ez azonkívül, hogy ezúttal nincsen napirenden, egy részt sokkal múltóbb, ma még hazánkban kevésbé önálló, másrészt a jogintézményeket, a közgazdasági eredmény sokkal gépiesebb eszközeül szemlélő irányzat vagy áramlat, semhogy a jogalkotás komoly igényei szempontjából ne lenne egyoldalú. Sajátságos, hogy a midőn a külföldi fejleményeket annyi előszeretettel tárgyalja, ama viszonylagos agrarismust, a mi a mai magyar oldalöröklésben a behozandó ausztriai modernnel szemben van, nem méltatja figyelemre. Igaz, hogy a létező concrét jogérzés és a történelmi fejlődés a javaslat iránya előtt is alárendelt (I.), de ez épen az, a mi e két szélső irányzat mindkettejében olyas valami benyomást tesz, hogy kiinduló pontjaiban talán egyik sem eléggé hazai, illetőleg történelmi.

Helyeslés mint helytelenítés ezek szerint, a melyeket ama családias enunciatiók más-más oldalakról előidéztek, a javaslat és tervezetek concrét tartalmát véve, úgy látszik, tárgy nélküli. Mag, a mely e kijelentéseknek megfelelne, nincsen bennök. A javaslat csupán képzeletileg tért vala le (V.) az ösvényről, a mely, mint láttuk (III.), kezdettől fogva más volt. Csakugyan, egyfelől a családvagyon lehető megóvása, másfelől a nivellálás, vagyonaprózás és mozgósítás elősegélése, annyira egymást kizáró czélpontok, hogy mind a kettő felé a mai állapothoz képest progressiót képviselni, nem csoda, ha ennek az igyekezetnek sem sikerült. Az az egy azonban valószínű, mikép azok a haladási várakozások, a melyek az utóbbi irányban fűződnek a javaslathoz, illetőleg a modern öröklés behozatalához, nem csalókák. Mert igaz lehet, hogy az egyenlősítés és a traditióktól való szabadulás a polgári munkaszeretet s ezzel az általános vagyonosodás felé az útát sietteti. (IV.) Csakhogy ismét a haladásnak is különbözők a válfajai, nemei, módjai; s a javaslat

nem tehet róla, ha az ő emez irányával szemben is vannak ellen-
álló, figyelemre méltó szempontok. Ezek egyike lehet, mint látjuk,
a családföntartási vezérelv, s annak kivált a politikai oldala. Má-
sik, talán még nyomósabb, az általános elvi kiindulás kérdésé-
ből merülhet föl, mivelhogy itt is, mint némely egyéb dolgok-
ban, az elvont, kosmopolit intézmény-képzési alap között, a
melyen a javaslat áll, és a magyar történelmi vagyis intéz-
mény-folytonossági principium között belső elszögellés mutat-
kozik, ugyanaz, a mely eszmei forrásában és görbületeiben a
hazai lét és jövő szempontjából mintegy saját problémát is
képez. De ennek némi körvonalozását más alkalommal fogjuk
netalán megkísérelni.*)

ZSÖGÖD BENŐ.

---

*) Közzöljük e cikket, mint oly dolgozatot, a mely érdekesen
világítja meg az örökjogi javaslatot. Részünkről nem vagyunk hívei a
családföntartás mesterséges eszközeinek, mert azok a családföntartás
egyedül komoly és hatékony módját: a munkát és takarékoságot
másod sorba szorítják vissza, s nem szolgáltatnak reá elég ösztönt.

Szerk.

ÓSTORTÉNET ÉS NEMZETI HIÚSAG.*)

«Suaviter in modo, fortiter in re.»

Igenis, tisztelt akadémia, ez az én jelszóm; mert én azon nézetben vagyok, hogy az ellenkező elméletek által előidézett harczban többet végezhet a bársonyba burkolt vas kar, mint a durva dorong — és e jelszót, a mennyire csak lehet, most is szem előtt fogom tartani, midőn Hunfalvy Pál úrnak azon észrevételeire válaszolok, melyeket ő az ideai nagygyűlés alkalmával *A honfoglaló magyarok jellemzéséhez* czímen tartott előadásomra tenni jónak látott. Hogy én e feleletemben minden személyeskedést — a mennyire lehet — kerülni akarok, az magától érthető. Tudományos polémiában ugyanis a szenvedélytől való elragadtatás csak sajátosságos ízlés és nevelés következménye, én tehát e téren nem fogom ellenfelemet követni; mivel másrészt az élczek szikráztatásához nem értek, sem a támadás szellemességében, a folytonos gúnyolódásban, csúfolódásban nem tudok és nem akarok vele versenyezni: ennélfogva száraz és merően tárgyilagos maradok. Hogy Hunfalvy Pál úr rendkívüli hevességgel neki ront annak, ki a magyarok finn-ugor eredetében kételkedni, vagy plane az ellen könyveket, vagy értekezéseket mer írni, azt nagyon természetesnek találom. Hiszen közel negyven éve már, hogy e tant hirdeti, tehát majdnem fél század óta iparkodik tudományos kutatásainak ebbeli eredményét a nemzet tudatába belecsepegtetni. És így nem csoda, hogy mindannyiszor iszonyúan fölháborodik, valahány-

---

*) Fölolvastatott a magyar tudományos akadémia 1886 november 22-dikén tartott ülésében.

szor e tudományos meggyőződésében ellenfelekre és kétkedőkre vagy plane czáfolókra akad; s noha az ilyen meglepetései a múltban is gyakoriak voltak, jövőben pedig bizonyosan még gyakoriabbak lesznek: ő azért mindig ifjúi hévvel ragadja meg a fegyvert, küzd, harczol, vagdalózik, szóval oly erélyes magaviseletet tanúsít, a mi — tekintve korát — csak dicséretére válnék, hogyha a támadásra használt fegyverei, kitünő tudományos állásához illően, eléggé élesek és hatalmasok volnának. A támadáson tehát egy csöppet sem csodálkozom, de annál inkább azon, hogy miért épen jelen alkalommal intézte támadását, midőn egy, nem akadémikusok, hanem a nagy közönség számára írott dolgozatot olvastam föl, olyan dolgozatot, melyben az ő neve egyetlen egyszer sem fordul elő, s mely a készülőkben levő, nagyobb keretű török-magyar összehasonlító néprajz alaptervéből tartalmaz egyes vonásokat és mint ilyen korántsem szolgáltatja azon adatokat, melyek az elfogulatlan bírálat-hoz okvetetlenül szükségesek. Csodálkozom másodszor azon, hogy Hunfalvy Pál úr épen azon nézeteim és állításaim ellen fordul, melyeket már ezelőtt részint a *Magyarok Eredete* című ethnologiai tanulmányomban, részint pedig ugyan e munkám ellen írt bírálatára adott válaszomban közzé tettem. Persze azonos támadásra csak azonos védekezéssel lehet föllépnem, nem én vagyok tehát oka az ismétlésnek, hanem Hunfalvy Pál úr; de minthogy előbbeni érveléseim mint látom, ellenfelemre nem hatottak meggyőzőleg — mert csak föl nem tehetem róla, hogy azokat el sem olvasta légyen — azért kénytelen vagyok most a nézeteim indoklására szolgáló adatokat imitt-amott kibővíteni, vagy a szükségessé vált könnyebb megérthetés kedvéért újabb adatokkal megtoldani.

Mindenek előtt a praehistoricus korban az Altai hegység déli lejtőin végbe ment ethnikai forradalomról való véleményemet akarom indokolni; mert ez nagy szeget ütött Hunfalvy Pál úr fejébe és sejtven, hogy az e ténnyel összefüggő származtatási theoria az ő negyven év óta hirdetett okoskodásait halomra döntené, azért ez ellen irányozza kritikájának legmérgeesebb nyíleit. Azon kérdésére, hogy «hány hosszúságú fok között nyúlik el az Altai hegység», már csak azért is fölösleges felelni, mert nem akarom és nem tudom hinni, hogy az akadémia I. osztályának tudós elnöke olyan kérdést, melyre minden iskola gyermek felelhetne, komolyan intézett volna; e helyett

inkább szolgálók majd azon forrás-anyaggal, melyből az én merész phantasiámat és a nyegleségemen alapuló adatokat merítettem. Itt természetesen szükséges volna egy egész kis irodalomról megemlékezni, mely a finn-ugor népeknek Hunfalvy Pál úr által nem ismert kiszorításáról kimerítő adatokat tartalmaz. Kezdhetném Castrèn utazási jelentésével, melyben a hatalmaskodó török népeknek az Altai hegységbe való benyomulását és az így létre jött népvegyületek keletkezését alaposan előadva találjuk. Fölemlíthetném Eichwaldnak az orosz régészeti társaság 1857-diki évkönyvében megjelent *(O čuvsz-kikh kopjakh* című értekezését, továbbá Jadrintzev, Rittich, Radloff, Potanin és számos más tudósnak ide vágó dolgozatait, melyekben e Hunfalvy Pál úr előtt ismeretlen tény alaposan tárgyalatik, s végre utalhatnék a déli Szibériában maig is létező apró nemzetiségekre, mint a kojbalok, karagaszok, szojotok törzsére, a kiknek — daczára, hogy törökül beszélnek — ugor, névszerint osztják eredete annyira kétségtelen, hogy maga Castrèn még 1847-ben is talált olyan kojbalokat, a kik előbbi osztják és szamojéd nyelvöknek egyes szavaira még emlékeztek. De minek is ez, minden kezdő ethnographus előtt ismert tényállást ismételni? A legszomorúbb az egészben az, hogy míg ellenfelem előadásának kezdetén nem győz eléggé szidni, hogy hogyan merem én az Altai hegység præshistoricus emberét finn-ugor eredetűnek mondani, addig ugyanezen előadásának utóhangjában szóról-szóra ezt mondja: «Igazat állít tehát Vámbéry, midőn azt mondja, hogy a déli pusztákról eredő töröktatár nép az Altai hegység finn-ugorjainak helyén lakik, de hogy tűntek el a csúdok, senki sem tudja». Mondom, szomorú, hogy az ilyféle bírálatot komolyan venni és arra válaszolni kénytelen vagyok.

Felelni fogok másodszor Hunfalvy Pál úrnak a nyelvi bizonyítékokra vonatkozó okoskodásaira, melyek nála több évtized óta stereotyp alakban megmaradtak s melyekből ő a világért sem változtatna meg egyet sem, habár a tudomány, az idők haladtával tetemesen tárgult látkörénél fogva, ma már homlok-egyenest ellenkező nézetet vall. Ellenfelem még mindig a nyelvet és csakis a nyelvet tartja a népek származtatásában főfő, sőt kizárólagos bizonyítéknak; ő neki hiába mondják és bizonyítják, hogy a nyelv épen olyan változó és mulandó, mint a népelet egyéb tulajdonságai, s hogy számos meg számos pelda

van olyan esetre, hogy például tiszta iráni külsejű népek mai napság ural-altai, vagy megfordítva ural-altai népek iráni nyelven beszélnek; ő neki ez mit sem nyom a latban, mert a török eredetű bolgárban szlávot, a persa eredetű szártban törököt és a mongol eredetű hezarében csak persát lát. Politikai életben, statisztikai összeírásban ez egészen helyes eljárás, de nem az etnológiában, hol a népek régi múltját, első kezdetét és keletkezésének első mozzanatait keressük. Itt nem szabad és nem lehet egyoldalúlag eljárni, itt a kínálkozó tények összeségét kell szem előtt tartanunk és csak akkor, ha kutatásainkat az egyes részekre egyaránt kiterjesztettük, vagyis ha a nyelv, physicum, régiségek, néppsychologia, mythologia, erkölcsök, szokások stb.-ből kifolyó tanúságot kellőleg megvizsgáltuk és megmértük, csak akkor szabad és lehet az illető nép eredetéről véleményt kockáztatnunk, szóval csak akkor lehetne tanulmányaink eredményét a hypothesis foszlékony mezéből az állítás szilárdabb ruhájába öltöztetni. Innen van az, hogy én a magyarok eredetéről szóló munkámat csak tanulmánynak nevezem, csak kísérletképen mutattam be, mert veszélyesnek tartottam Hunfalvy Pál úr eljárását, a ki túlságos és nem indokolt bátorsággal élve, a finn-ugor elméletet mint szentírást hirdeti, átokkal sújtván mindazokat, a kik benne kételkedni vakmerősködnek.

De föltéve, hogy igaza van Hunfalvy Pál úrnak, midőn a nyelvbokrokban a nemzetbokrok lelkeit keresi — a milyen bokor-vadászatot ma ugyan semmifele ethnologus a világon meg nem engedhetne — kérdem vajon sikerül-e neki az általa fölállított nyelvbokorban oly egységes tényezőt fölfedezni, mely a kutatásnak tárgyát képező nemzetbokorra kellő fényt vessen, avagy csakugyan olyan, minden kétséget kizáró finn-ugor jellegű-e az a magyar nyelv, hogy annak folytán és annak segítségével a magyar népet egyszer mindenkorra finn-ugor eredetűnek mondhatnók? Hunfalvy Pál úr erre igennel, én pedig határozott nemmel felelek; mert szerintem a magyar a török-tatár és finn-ugor nyelvek erős vegyülete, melyben az egyik, vagy másik alkatrésznek mennyisége fölött még sokáig folyhat a vita, de az elfogulatlanul ítéelő nyelvész azonnal megláthatja, hogy a szókinésnek túlnyomó nagy része határozottan török-tatár, az alaktanban pedig van legalább is annyi török sajátság, mint a mennyi ugor jelleget eddigelé a finnisták fölfedezni bírtak. Ellenfelem szerint persze ez a legrútább szentségtörés, oly vas-

tag tudatlanság, melyre csak az a nyegleségéről és fölületességéről ismeretes, a nyelvek valóját látni nem akaró Vámbéry képes. De bocsánatot kérek, Hunfalvy Pál úr e tekintetben ismét mögötte maradt a haladó nyelvtudománynak, mert ez újabban nem ismeri el azon régi axiomát, hogy a szókincs lehet ugyan a legtarka-barkább, de az alaktan mindig az egységesség concret jellegét hordja magán. Számos meg számos példából látjuk, hogy bizony a grammatika a rokon, sőt nem-rokon nyelvek különbözőbb elemeiből keletkezett, s hogy még a verbumnál is — melyet ellenfelem a nyelvek csontjának nevez — találunk egyes, más nyelvből átvett idő- és módképzőket, vagy személyragokat. Honnan került a magyarba a futurum *and-end* képzője, ha nem a latinból? honnan került a dravida nyelvekbe sok szanszkrit alak? honnan a tádsikba a postpositio gyanánt szereplő *ba-be* locativusi rag? és hogyan keletkeztek azon, alaktanilag egészen vegyülék jellemű afrikai nyelvek, melyekről Lepsius értekezik? Ellenfelem persze erről egyáltalában mit sem akarván hallani, avult nyelvtudományában annyira megy, hogy szerinte a verbumot más nyelvből átvenni nem lehet és így a magyarban török igét még csak sejteni is abszolút képtelenség. Személye iránti tiszteilem tiltja, hogy vele szemben azon cifrábbnál cifrább epithetonokkal éljek, melyekkel ő az én haszontalanságomat jelölni szokta, de bátorkodom megkérdezni, hogy — ha kölcsönzött igék nincsenek — milyen természetűek hát azon magyar igék, melyekről néhány évvel előbb, a kún codexről írt értekezésében (1881) és Magyarország ethnographiájában (1876) maga Hunfalvy úr mutatta ki, hogy a törökségből kerültek nyelvünkbe és pedig a következők: aratni, bájolni, bocsátani, bögni, bővöltni, csökkenni, gyártani, jární, írni, örölni, söpörni, szidni, szórni, tanulni, túrní (patior). Ugyan miféle észjárással lehet azt mondani, hogy ez a tizenöt ige török eredetű, de azért még sem török eredetű? Vagy igen, ez az a híres módszer, melyre a finn-ugor nyelvészeti harczosai oly nagyon büszkék, de nemcsak tizenöt, hanem sokkal több példa czáfolja meg Hunfalvy úrnak a verbum kölcsönözhetetlen voltáról vallott nézetét. Jól tudom, hogy a finn-ugor nyelvészeti — mely még a napnál világosabb jelenségen is a hibás fölfogás mocskát iparkodik fölfedezni — a szemmel láthatólag török eredetű szók ellen nem restel síkra szállni a philologiai perpatvar, a ferdlítések, a nyaktörő hasonlítgatások és a nevetségessé fajult erőlködés, meg

erőszakoskodás fegyverével. A magyar művelt közönség — a mint a dolgok rendje hozza magával — távol áll a nyelvhasználati remek művek gyönyörűséges műhelyétől, de ha betekintene és látná, hogy miképen csúrik-csavarják, nyesik-faragják, kínozzák és nyúzzák a szegény magyar és török szók fogalmi és alaki minőségét, csakhogy az istenért egymáshoz ne hasonlítsanak, míg más részről jelentés és alak tekintetében egymástól legtávolabb eső, sőt egymással merőn ellenkező magyar és finn-ugor szókra rokonságot erőszakolnak; ha ezt látná, mondom, ép oly kevéssé épülne azon a becsületes és lelkiismeretes finn-ugor nyelvészeten, mint saját magam. És kérem szépen, ugyan komolyan hiszik-e a finn-ugor nyelvészek, hogy az eddig alkalmazott híres módszerökkel az elfogulatlanul ítélőt meggyőzhetik valaha? Az e fajta nyelvészkedésnek előttünk fekvő eddigi eredménye, tudniillik a magyar-ugor összehasonlító szótár, bizony nem arra való, hogy a kételkedő emberi nemet megtérítse vagy az összehasonlító nyelvészet iránt valami különös bámulatot terjesszen. Hogyan is lehetnénk valami különös bizalommal a finn-ugor nyelvészet összehasonlítási módszere iránt, ha annak föltalálója maga is tamáskodik munkájában, midőn szerényen bevallja, hogy föllállított szóhasonlatainak talán csak egy tized része kapja meg az örökkévalóság pecsétjét, míg a többi kilencz tizedrész egészen hasznavehetetlenné válhatik. No, köszönöm én az olyan módszert, melynek vezetése mellett tíz lépésnél kilenczszer megbotlunk és hanyatt esünk, én legalább olyan orvosra, ki tudományával tíz beteg közül kilenczet a más világra küld, nem igen bíznám testem üdvösségét.

Mint ahogy Hunfalvy Pál úr e czáfolatommal szemben mindig a számnevek, testrészek és más kezdetleges fogalmakra vonatkozó szókkal áll elő, vagyis olyan érveléssel, melyet tőle már legalább ötször hallottunk, s mely az akadémia költségén már ötször újra nyomtatott: legyen szabad figyelmeztetnem őt, hogy ez érveléssel éppen az én nézetemnek, nem pedig az övének helyességét bizonyítja. Tudni való, hogy a népekre gyakorolt idegen nyelvi hatás különböző irányú lehet. Az idegen szók ugyanis vagy magasabb culturával bíró néptől erednek, mely esetben leginkább a magasabb cultura vívmányaira vonatkozó fogalmakat fejeznek ki, vagy olyan népelemtől, mely a családi és házi körbe befogadtatván, éppen a családi, vagy házi, azaz a mindennapi életben leginkább használt szokat erőszakolja rá az

öt befogadó ház, vagy család nyelvére. Az első eset csak szomszédsági viszonynak, a második már szigorúan vett együttélésnek, helyesebben népelegyedésnek a következménye. Az első helyen említett idegen és fejlettebb cultura gyakorolta eme nyelvi hatás lényegét és természetét számtalan példából tanulmányozhatjuk, a mi pedig a második viszonyt illeti, annak megfigyelésére legjobb alkalom nyílik olyan esetekben, midőn például valamely tiszta magyar ajkú családba tót, vagy oláh nyelvű cseléd vétetik föl s midőn a magyar család tagjaira, akaratuk ellenére is, könnyebben ragad egy-egy tót, vagy oláh szó, mintsem megfordítva. Így ment végbe minálunk több, mint egy magyar család vagy falu eltótosodása és eloláhosodása s így ment végbe a török ajkú régi magyaroknál is a részleges elugorosodás, még pedig az egyes nemzetségek és családok körébe befogadott, nagy számú ugor rabok által. Csak így magyarázható az, hogy a kezdetleges fogalmak egy része, de korántsem több, mint talán száz vagy százötven szó, ugor eredetű, míg a többi a primitív culturára, továbbá a művelődés minden szakára és rétegére, a politikai és katonai életre vonatkozó szók török eredetűek, még pedig a régi, keleti török nyelvcsoporthoz való, úgy annyira, hogy egy részök az utóbbi csoportból ma már kiveszvé, csak a magyarban találhatók meg — a legrégibb török nyelvűek jellegében. Ha a régi török ajkú magyar nép az ugor raboknak, vagy alattvalóknak a saját nemzeti testébe történt beolvasztásakor már végkép letelepedett és helyhez kötött társadalmat képezett volna: akkor eredeti török nyelve egészen ugorrá változott volna, de minthogy azon korszakban a magyarok még nomádok voltak, (kiket pedig az idegen hatás tökéletesen soha át nem alakíthat), azért a nyelvcsere csak részleges maradt, azaz nem terjedvén ki a mindennapi élet minden fogalmaira, a ma általunk használt nyelvvegyületeknek kellett előállnia s ez, mint ilyen, először nem indokolja a mai magyar nyelvnek tulajdonított határozottan ugor alapjellegét, másodszor korántsem tekinthető azon egvedüli forrásnak, melyből a magyar nép keletkezésének mozzanatait tisztán kivethetnők és megmagyarázhatnók. Az előrebocsátott észrevételeket összefoglalván, tisztelt ellenfeleim nem vehetik rossz néven tehát, hogy én először az általuk használt módszerben nem látom azon biztos eszközt, melyvel nyelvünk szorosabb hová tartozása mindaddigi rejtélyét megfejtethetnők; mert az ő módszerek, jól-

lehet hogy az árja és sémi összehasonlító nyelvészetben alkalmazható, még nem vehető azon biztos vezérfonalnak, melynek segítségével a népvándorlás legzavarosabb korszakában keletkezett és különböző rokonelemekből álló ural-altai népdöredékek testvérnyelveiből összeforrt mai magyar nyelvnek keletkezési processusát sikeresen megvilágíthatnók. Másodszor, hogy én nagyon merész sőt helytelennek találok azon eljárásukat, melylyel ők még a vitatás tárgyát képező hypothesis már dogmaként hirdetik és a legfelsőbb, a közép és legalsóbb tanintézeteinkben a magyar nemzet és a magyar nyelv eredetéről oly nézeteket terjesztenek, melyeket tán már a legközelebbi jövő megczáfолhat és alapjában fölforgathat.

Következnék tehát a történeti kútfők kellő méltánylása, melyekkel szemben Hunfalvy Pál úr csakugyan egészen sajátos eljárást tanúsít. Minduntalan ellenmondásba jöven önmagával, a bizánczi, arab és persa írókkal épen úgy bánik el, mint a finn-ugor nyelvészek a nyelvkincscsel, azaz ő csak azt tudja és akarja megérteni, mit nézeteinek érvényesítésére használhatónak vél és az ott kínálkozó anyagból csak olyan darabokat hurezol ki erőszakosan, melyeket légvárának falaiba illeszthetőknek tart. Innét van az, hogy a húnokat, avarokat és bolgárokat más kutatók, névszerint Castrèn, Kunik, Thierry, Miklosich stb. nézetei ellenében inkább ugor, mintsem török-tatár eredetűeknek tartja, mert azt mondja: «Nem ismervén se a hún, se az avar, se a bolgár nyelvet, arra a kérdésre bizonyos és biztos feleletet nem adhatunk». Tehát nem biztos és mégis az ugor eredet mellett a valószínűség! De nekem úgy látszik, hogy e nem biztos és mégis ugor eredete a húnoknak, bolgároknak és avaroknak, inkább Hunfalvy úr azon föltétlen hitének tulajdonítható, melyet félszázados elődei be helyez. Ha a románok eredetének nyomozásában Rösslert híven követi és utánozza, az épen olyan helyes, a milyen helytelen a húnok, avarok, bolgárok, kazarak és magyarok származtatásának kérdésében Klaprothba helyezett föltétlen bizalma; mert Klaprothnak fölötte zavaros és megbízhatatlan adatai ma már a meghaladott álláspontok rovatába tartoznak. Pedig ha Hunfalvy úr következetesen akarna eljárni és mindenütt hasonló mértéket alkalmazni, korántsem találná oly sűrűnek azt a fútyolt, mely az említett népek eredetét fedi. Ha neki az egyetlen egy *Sarkel* szó elég-séges, hogy abból a khazarok ugorságát megtudja és megállá-

pítsa, miért nem méltatja a hún, avar meg bolgár nyelvből fönmaradt számos szót hasonló figyelemre? Igen ám, de ezeket a rossz lelkű Vámbéry gyűjtötte, azok török eredetre vallanak, tehát nem hitelesek! No de ott van maga Priscus rhetor, a ki Attila udvaránál viselt dolgait elbeszélvén, azt említi, hogy a húnok lakoma közben *kamos* nevű itallal éltek, miben már első tekintetre mindenki fölismerheti a török-tatár népeknél maig dívó és *kimisz*nek nevezett, kanczatejből készült italt. Ezen és számos más, kétségtelenül török-tatár szóról Hunfalvy úr bölcsen hallgat, de bezzeg nem hallgatna, hogyha a *kimisz*, *kha-kan*, *tudun*, *juqur**) stb. helyett a bizánczi íróknál valami vogul vagy osztják szónak ha csak leghalványabb emlékét is megtalálta volna. Képzelem, milyen egetverő lármát csaptak volna a mi finnistáink ilyen lelettel és jaj lett volna annak, a ki Attila, Baján és Álmos bolgár király tiszta vogul vagy osztják eredetében egy cseppet is mert volna kételkedni.

De Hunfalvy úr minden áron gáncsoskodni akar s mások tudatlanságát iparkodik kimutatni, nem csoda tehát, hogy — fájdalom! — gyakran olyan dologhoz is hozzászól, miről kevés, vagy plane semmi ismerete sincs. Ilyen például az ő fölháborodása az állításomon, hogy a magyarok az Uraltól a Volgáig való előnyomulásokban oroszokra találtak volna, holott szerinte a IX. században a Volga mentén oroszokat még diogenesi lámpával sem találhattak volna. No de talán mégis! Hivatkozom e tekintetben Maszúdinak jeles és teljesen megbízható, a X. században keletkezett földrajzi munkájára, mely szerint az oroszok a Volga mentében a bolgárok szomszédjai voltak s Maszúdi idejében és valószínűleg már előbb is elének kereskedést űztek az említett folyó torkolatánál. A mi pedig e korai magyar-orosz érintkezést illeti, hivatkozom a nyelvünkben levő *mághya* szóra, mely az oroszból került nyelvünkbe s eredetileg *sírhalmot*, *korhányt* vagy *kurgánt* jelentett (v. ö. oroszul *mogila ssipat* = sírt emelni vagy fölhányt és *nem ásní*), tehát csakis az oroszoknak nem-keresztvény korszakából eredhetett. Ugyanilyen, sőt még nagyobb tévedésbe esik bírálóm, midőn szememre lobbantja, hogy én a VII. század közepétől a «török» nevezetet léptetem a khazarok neve helyébe, holott az európaiaknál csak

---

*) Ezen és számos szóknak jelentését lásd a *Magyarok Eredete* című munkámban levő hún-avar, bolgár és khazar szó-lajstromban.

a XI. század után szorítá ki a «török» elnevezés a «khazar» nevet. Dehogy a XI. után! Hiszen az olaszok még több századdal később is *Ghazari*ának nevezték Krimet és ennek éjszakeleti részét, s hogyha az európaiak nem is ismerték volna a khazarok és törökök azonosságát, azért még nincs kizárva állításom helyessége. Ott van a *Derbentname*, mely több helyen egész világosan mondja, hogy Moavija khalifa, sőt még Nusirván seregei is harcoltak a Kaukázus éjszaki vidékeiről a derbendi szoroson át becsapó török seregekkel. Vagy azt hiszi Hunfalvy úr, hogy a középkori Európa jobban volt tájékozva a Kaukázustól éjszakra lakó népek nemzetiségéről, mint az akkori tőszomszédságban lakó mohammedán népek? Bizony, bizony nagyon nehéz olyan bírálóval komoly polémiába bocsátkozni, ki egy korlátozott forrásanyagra támaszkodva, egyetlen rövid értekezésben többször megváltoztatja nézetét és kinek bírálata annyira ki van téve a szenvedélyesség veszélyes befolyásának. Úgy nevezett *Ethnographiájában* Hunfalvy úr az avarokat, khazarokat, besenyőket és kúnokat tiszta ugor nemzetségeknek mondta, sőt azelőtt annyira ment, hogy az egész török-magyar rokonsági viszonyt csak az újabb oszmán-török érintkezés befolyásának tartotta, holott ma a khazarok ugorságára már nem esküszik, a kúnoknak tiszta törökségét elismeri, s a besenyők töröksége már nem valószínűtlen! Bizony megérjük még azt is, hogy a magyarok törökségét sem tartja valószínűtlennek és szívemből kívánom, hogy az ég adjon neki az ilyen megtérésre szükséges hosszú életkort!

No de menjünk tovább. Ha Hunfalvy úr Constantinus Porphyrogenitus- és Ibn Dastaban oly föltétlenül hisz — a mit korántsem akarok neki bűnül fölróni — legyen szabad kérdez-nem, hogy miért nem hisz oly föltétlenül e kütfőknek ha nem is minden, de legalább föbb és lényeges állításaiban s miért hagyja említés nélkül épen azon adatot, mely kérdésünkre nézve legeslegfontosabb? Tudva levő dolog, hogy mind Constantinus mind Ibn Dasta a magyarokat világosan török eredetű és török nemzetiségű népnek mondja s a görög író csak annyiban tér el az arabtól, a mennyiben arról értesít bennünket, hogy a khazaroaktól elszakadt *kubar* nevű törzs a magyarokhoz csatlakozott és egymás nyelvét kölcsönösen elsajátították. Egyes ágak vagy nemzetségek elszakadása más és persze csak szorosan rokon nemzetséghez való csatlakozása igen gyakori tünemény a nomád

életben Ezen tehát nem csodálkozunk, de annál inkább azon, hogy Hunfalvy úr — a nomád élet hosszú és mély megfigyelése következtében — rögtön kitalálja, hogy ezek a kabarok csuvasok voltak, notandum *csuvasok*, kikről a velök több száz év óta tözsomszédságban élő oroszok csak újabb időben, azaz 1524-ben hallottak legelőször, kiket még Nestor nem ismert, pedig ő a palóczookról s a tőle távol lakó turkománokról és karakalpakokról is megemlékezik, mondom: csuvasok, kiknek régi lakóhelyéről és előbbeni fajkötelekeiről csak találgatásképen mertünk mindedig nyilatkozni. Tehát a magyar nép elegyedési processusának csakis ez egyetlen mozzanatát concedálja Hunfalvy úr; de a mennyire kapóra jöhetett neki a kabarok és csuvasok minden alap nélkül való azonosítása, épen oly szerencsétlenül járt el a magyar és csuvas nyelv közti viszony fejtegetésében, illetőleg a magyar nyelvben levő török elemeknek csuvas forrásból való leszármaztatásában. A finn-ugor nyelvészet eme legnagyobb falláciájáról már másutt (A *Magyarok Eredete* 257—261) részletesebben beszéltem, azért itt csak említésképen hozom föl: 1. hogy a csuvas nyelvnek hang- és alaktani képe már csak azért sem lehet régi keletkezésű és semmikép sem érhet föl a IX. századig, mert az 1226. évből való sírfőiratok nyelvméleke még csak átmeneti és átalakulási stadiumról tesznek tanúságot és így Hunfalvy úr kabar-csuvasainak nyelve és a mai csuvasok nyelve közt még igen nagy különbség lehetett; 2. hogy a magyarban levő török nyelvkincs inkább és legnagyobb mértékben a keleti törökség, névszerint a régi ujjur, az altai, kirgiz, nem pedig a nyugati törökség jellegét viseli magán, etymologice annak segélyével érthető meg s így a csuvashoz csak annyi köze van, mint például a kojbal-karagaszhoz, vagy más, ugor elemekkel vegyült török nép nyelvéhez. E helytt szükségesnek tartom Hunfalvy úrnak azon téves állítását is helyre igazítani, mely szerint ő a magyarban található eleg számos mongol szókat csak a török-tatárság útján juttatja be. Ez persze könnyen van kimondva, de ki kellene mutatni, hogy melyek azon török-tatár nyelvjárások, melyekben például a *kharanga* (= magy. harang), *düli* (= dél), *duladon* (= dalol, dal, dana), *toli* (= tál), *csü-möge* (= csemege) stb. mongol szók előfordúlnak, ez a munka azonban nem könnyen fog sikerülni Hunfalvy úrnak. A magyar nyelvnek mongol elemei tehát határozottan azon korszakból erednek, midőn e két nép egymással közvetlenül érintkezett.

Körülbelül ilyenforma Hunfalvy úrnak eljárása a legtöbb történeti kútfő nyújtotta adatok fölfogása és magyarázata dolgában. Látni való, hogy ellenfelem kezében nemcsak a nyelvi, de még a történeti bizonyítékok is, mint a fazekas agyaga, kénye-kedve szerint idomúlnak, hogy az egyes, sokszor pedig legkevésbé félremagyarázható adatokkal kedvencz theoriája szerint él, s hogy a nézeteink között levő úr nem könnyen hidalható át. Eltérünk bizony mi a legfőbb dologban és a legkisebb részletekben s a legsajnosabb egész vitánkban azon körülmény, hogy Hunfalvy úr nemcsak hogy avult és félszeg álláspontján konokul megmarad, hanem még a homály oszlatására alkalmas legfontosabb eszközök hasznavehetőségét is makacsul tagadja. Így például az *anthropologia* — melyet a nyugati világ oly dícséretesen mivel, melynek a nagyobb egyetemeken egy-egy tanszéke s a fővárosokban egy-egy társasága van, melynek művelői közé olyan kitünőségek tartoznak, mint Broca, Quatrefages, Ranke, Virchow, stb., s melynek már annyi tudományos fölfedezést köszönhetünk — mondom: ez az *anthropologia* szerint nem is tudomány; mert ő azon egy csepp sem tud föm-akadni, hogy a finn-ugor népek testalkotása oly lényegesen különbözik a magyarétól, mint más hason keletkezésű nép, például a *baskir* éppen föltűnőleg hasonlít az általában vett magyar nép típusához. Neki az *ethnographia*, melyet szerencsétlenül mindig az ethnológiával téveszt össze,*) semmit sem nyom a latban; mert szerinte olyan apróságok, mint a szokások, erkölcsök, vallási és mythologiai fogalmak, mulatságok, játékok, mondák, népmesék, vagy pedig a specialis nemzeti jellem csekély vagy semmi fontossággal sem bírnak az ethnologiai kérdések eldöntésében. Így például neki elég volt Polában egy alföldi magyar embert látni, mint mászik ügyesen az árbocra, hogy ebből az egyéni ügyességből már az egész magyar nemzet kiváló tengerészeti képességéről következtetést vonjon. Az egyes népfajoknak a régi hazájok talaji és éghajlati viszonyaiból kifolyó

---

*) Innét van az, hogy Hunfalvy úr *Ethnographiájának* már az első szava is jelentékeny hiba; mert ez nem *ethnographia*, hanem *ethnologia* akar lenni. Az *ethnographia* a népek külsejével, szokásaival, erkölcsével stb., szóval a népek *jelenével* foglalkozik, míg az *ethnologia* a népek múltját, azaz *eredetét* nyomozza. V. ö. a *geographia* és *geologia* viszonyát.

s külön szokások, erkölcsök és világnézet alkotta *nemzeti jellem*, vagy *sajátsága* a megváltozott talaji és éghajlati viszonyok közt, de leginkább az idegen kultúra hatása alatt mindenesetre tetemesen átalakulhat, főbb vonásaiban elmosódhatik, de végképen nagyon ritkán pusztul el. Legalább ezer év nem elegendő az ilyen végképeni elpusztulásra, legkevesebbé tehető pedig föl a magyarokról, kik ősi hazájok pusztája és róma világát Pannóniának hasonló természetű földjével cserélték föl s a kik a homlok-egyenest ellenkező irányú nyugati keresztyén culturának törekvései ellen e jogosan híressé vált magyar nemzeti szívóssággal sikeresen védezhettek magokat. Erre Hunfalvy úr azt fogja mondani: ni, ni! Vámbéry megint declamál! De már bocsásson meg, engemet a jelenségről a léha és haszontalan életemen át idegen népek közt gyűjtött tapasztalataim erősen meggyőztek és én e hítemről a világ semmi tudományos tekintélye kedvéért le nem mondok. Megtaláltam én a több mint ezer év óta az Oxus partjain letelepedett és nyelvöket régóta elvesztett *arabok*-ban az arab nemzeti jellem egyes vonásait; ott van a török eredetű, de ma persául beszélő *tejmuri*, ki több százados letelepülése daczára éppen oly híven őrizte meg vad, harcziás jellemét, mint a töle éjszakra, a pusztákhoz közel lakó, iráni vérű *dsemsidi* soha sem tudott tökéletes nomáddá lenni. De minek a távolba menni, nézzünk körül saját hazánkban s meg fogunk győződni róla, hogy az egyes nemzetiségek mily soká és mily híven tudták és tudják megőrizni nemzeti egyéniségük erősen kidomborodott képét. A magyar alföldön lakó szentesi tót ember lehet ugyan magyar ajkúvá, de azért közte és a hortobágyi vagy a keczeli pusztája fia között még nagy a különbség.

Van tehát specialis nemzeti jellem vagy sajátosság s miután csakis az ethnographia segítségével lehetséges a specialis magyar nemzeti élet képének egyes vonásait az ázsiai nomádok nemzeti életének képével összehasonlítani: azért az ethnographiát mellőzni vagy ignorálni nem szabad és Hunfalvy úrnak mindaddig nincs joga csúfolódnival az általam csak úgy találomra fölhozott némely példák miatt, a meddig ki nem mutatta, hogy például azon sajátosságos szabású és alakú főveg, melyet a belső ázsiai törökök és a magyarok viselnek, a persáknál, araboknál, vagy más nemzetiségű európaiaknál is meg van vagy meg volt. Utána kellett volna járnia, hogy vajon a *gulyás**) és *tokány* féle étel

*) Hunfalvy úr azt mondja, hogy ha a *gulya* szó megvan a

csakugyan közös ázsiai vagy általános európai használatú-e; és végre ki kellett volna derítenie, hogy például a magyar nemzeti táncz, és lakodalmi szokások, vagy pedig a magyar lószerszám és más egyéb sajátosságok, tótok, németek, oroszok és más szomszédok szokásaihoz hasonlítanak-e jobban mint az általam, idézett török-tatárok életének képéhez, mielőtt az oly igen szellemes gúnyolódásához fogott. Ha Hunfalvy úr nem fitymálná annyira az ethnographia tanúságát, nem esett volna abba a jelentékeny hibába, melyet az által követett el, hogy egyrészt a magyaroknak a Volgához érkezését Krisztus után 836 előtti időre teszi, másrészt pedig azt mondja, hogy a magyarok a Volga mentiben talált török nyelvű kazaroaktól kapták az állami élet mintaképét, ezektől tanultak törökkül s ezeknek befolyása következtében vált az eredetileg halászáttal és vadászattal foglalkozó ugor nép lótenyésztő, harczias nomád néppé. Ha már most megfontoljuk, hogy a magyarok Lebediában és Atelkuzuban legalább is néhány évtizedig időztek — hiszen Pannóniában már 884 előtt mutatkoztak — a kazaroakkal való együttélésre alig eshetik több *egy-két évtizednél*, vagy talán ennyi sem: és e kis arasznyi idő Hunfalvy úr szerint mégis elég lett volna egy, az éjszokról leszakadt, ezelőtt tundrák, lápok és mocsároknak tartózkodott ugor néptöredéket dőlczeg lovasokká és a pusztaság kalandszomjas, tüzes fiaivá átalakítani! No ilyesmit még nem hallott a világ s e csodálatos metamorphosisnak magyarázatát csak Hunfalvy úrnak specialis ethnographiai tudományától várjuk. Igen, megvárjuk, de aligha fog rá kielégítő választ adni; mert a nemzetek se nem pillangók, se nem chamaeleonok. A vézna testalkatú, hosszúkás koponyájú finn-ugor ember ép oly kevéssé válhatott, ez aránylag csekély idő alatt, alacsony és széles testalkatú, gömbölyded koponyájú törökké, a mily kevéssé ragadhatott volna — *egy-két évtized* alatt — a talaji és éghajlati viszonyokból eredő s a vérbe átment specialis török világnézet és életmód a távol éjszakon termett és egészen

---

kirgizeknek, ezek a magyar *gulyá-s* alaknak megfelelő származékot *gulyacs*nak ejtenék. Ne sutor ultra crepidam! A kirgiz nyelv hangtani törvényei szerint e származék *gulyasi* vagy *gulya-s* lehetne, de semmi esetre sem *gulyacsi*. Hogy pedig e *gulya-si* épen olyan lehetséges, a milyen tényleges alak például a *dsilki-si* (csikós), *at-si* (csikós), *tüö-sü*, (tevepásztor) stb., azt megint a török nyelvek minden ismerőjének kell tudnia.

különböző körülmények közt élt finn-ugor emberre. Ilyen átalakulásra a conservatív természetű ázsiaiaknál nem évtizedek, de még évszázadok sem elegendők, mert még akkor is kiütne a szeg a zsákból, mint ezt számos meg számos példából látjuk.

Hunfalvy úr a magyaroknak a kazarov által történt neveltetése csodás eszméjében ezenkívül még azon ellemmondásba is esik, hogy míg egyrészt nem győzi eléggé gáncsolni és szidni azon merész lelkesedésemet, melylyel én az «ázsiai műveltség» és különösen «az ázsiai nomádok műveltsége» iránt viseltetem: addig másrészt maga is elismeri, hogy a magyar műveltség kútfeje csak kazar-török műveltség lehetett. Hát ha így áll a dolog, miért epéskedik annyira szenvedélyes bírálóm? Hiszen én sem állítottam egyebet; én is csak azt mondtam, hogy nem finn-ugor, hanem török-tatár jellegű volt a honfoglaló magyarok culturája; és ha e török-tatár jellegű culturát mellékesen még «ázsiai nomád» culturának is nevezem, azt csak azon példával indokolom, melyet jóval a kazarov előtt elhíresült ujugrok és a kazarov után föllépett mongolok állami és társadalmi élete nyújt. A szeldsukok és a későbbi oszmánok kivételével a török népek culturája és állami élete mindig és mindenütt a nomád társadalom alkotmányának volt hű tükre és ilyennek képzelhető a kazarov állami és társadalmi élete is. Ennek részletezése nem tartozik ide, de megközelítőleg hű képét találhatja Hunfalvy úr az ujugur szövegben, melyet tizenhat évvel ezelőtt kiadtam, valamint a *Törökfaj* című munkám illető részében is. E török-tatár műveltséghez hozzájárult még későbbben — midőn a magyarok az Ural és alsó Volga mellett s Lebédiában szóval a Káspi tenger és a Kaukázus éjszaki részein tanyáztak — az idáig már századok előtt elterjedt iráni, vagy párszi cultura, mely tetemesen finomította a primitív török-tatár műveltséget, a nélkül azonban, hogy azt eredeti harczias jelleméből vagy lóidítási és kormányzási képességéből kivetköztette volna. Az iráni culturának ezen, éjszakra gyakorolt hatásáról tanúskodnak: a korai arab utazók jelentései, melyeket D'Ohsson *Voyage d'Aboul-Kacem* című munkájában némileg összefoglalt; Tabari története s az ezen alapuló Nöldeke-fele munka a Szaszanidákról; továbbá a *Derbendname* s végre a magyarban található, elég számos, persa nyelvű művelődési mozzanat. Ezek olyan persa szók, melyek a többi, akár ugor, akár török népek nyelvében nem fordulnak elő s határozottan arról tanúskodnak,

hogy a régi magyarok a Kaukázustól éjszakra eső vidékeken, huzamosabb időn át közvetlenül érintkeztek részint persákkal, részint osszettekkel. Vajon mikor érkeztek a magyarok az utóbb említett vidékekre, arról leggyöngébb sejtelmünk sem lehet, csak annyi bizonyos, hogy sem Constantinus, sem Ibn-Dasta jelentésében az erre vonatkozó szükséges fölvilágosítást nem találhatjuk meg. Ők a magyaroknak az Ural és Volga mellett való megjelenéséről csak későn hallottak, s a mit Constantinus a kazar szövetségről mond, az sokkal homályosabb és bizonytalanabb, mintsem abból valami messzire ható östörténeti következményeket vonhatnánk le. A magyarok, kazarok, besenyők, úzok vagy kúnok és más, török eredetű néptörzsek a húnok föllépése óta folytonosan hullámoztak az Uraltól a Dunáig terjedő síkságokon, egymást szakadatlanul nyomva és szorítva, mint azt a rákövetkező századokban éjszaknyugati Ázsiában, sőt még a jelen korig is közép- és éjszakkeleti Ázsiában tették. Az egyes fajok, törzsek és ágaknak előttünk még ma is homályos nomenclaturáját tekintve, én nem igen hiszem, hogy a X. századbéli görög vagy arab írók azon fogalommal: vajon a bolgár, kazár, besenyő, úz stb., elnevezés alatt egyes törzsek, nemzetségek, vagy pedig *egy* egyesült politikai terület értendő-e, tisztában lettek volna. Hiszen milyen zavar volt és van, e fölfogást illetőleg, még a jelen korban is, midőn már keresztül-kasúl hatoltunk az ázsiai világon s egyes ágak még mindig külön álló nemzeteknek tartatnak!

Én tehát még a legrégibb keletű «magyar» elnevezést is nem ethnikai, hanem *politikai* fogalomnak tartom, azaz olyan névnek, milyen a nogai, özbeg, csagataj, oszmán és más különböző vagy rokon eredetű, de egy állami egység alatt élő népekre ruháztatott, szóval olyan névnek, mely a török vérű és török eredetű népre akkor és úgy ragadhatott, midőn ez a déli Altaitól a Volgáig győzedelmesen előre nyomulva az útjában talált ugor és török népelemeket nemzeti testének keretébe fölvette. *Magyar*, vagy töröktől *majjar*, *bajjar* még ma is *urat*, *uralkodót*, *parancsolót* jelent s jelenleg is ez az a cím, melylyel a turkomán és kirgiz — a törökség eme, legkevesbbé megváltozott része — *idegen* urát illeti és nevezi. Az oroszokat a pusztaságon ma is *majjar-im*, vagy *bajjar-im* (uram!) kifejezéssel szólítják meg és mi sem valószínűbb, mint az, hogy e több száz, vagy ezer éves szokás szerint az ugor és török meghódítottak is így nevezték

meghódítóikat. A nálunk máig is dívó *magyarom*! nagyon emlékeztet a nevezetre s hogy *magyar* nem kizárólag tulajdonnévnek vehető, azt e *magyarkák*, illetőleg *gyász magyarkák*-féle elnevezésből is láthatjuk. A *majér* — *magyar* szónak *madzar*-rá való átalakulása csak az Ural és Volga mellékén történhetett meg; mert az *ott* lakó törökök nyelvének sajátása az eredeti *j* hangnak *ds*-re változtatása. Szóval ezen eredetileg czímnnek használt *majár* — *magyar* vagy *madzar* szóból lett későbbben az egész nemzet neve, de mint ilyen sokkal nagyobb politikai fontossággal bírt, mintsem azt a rendelkezésünkre álló görög és arab kútforrásokból sejthetjük.*) Vajon a *Derbent*namenek *Ulu* és *Kicsik-Madsarja* — minek a középkori Kis- és Nagy-Magyarország felel meg — csakugyan olyan terjedelmű és földrajzi fekvésű volt-e, milyennek a catalani és más korai földabroszok rajzolják, arról biztos tudomásunk nincsen; de hogy a magyarok egy része a Kaukázustól éjszakra eső vidékeken mint hatalmas politikai tényező szerepelt, arról legjobban tanúskodik a Kuma melléki Madsar városnak és országnak még a mongol hódítás előtti időkben volt nagy híre, részint pedig némely, a Kaukázusba szorított török néptöredékek nemzeti hagyománya, mely szerint ők a madsar nemzetből származnak. A magyaroknak itt lakott része a később mind sűrűbben fölkerekedő népráramlatoktól elsodortatott és elenyészett, míg a másik, mintegy a nemzet zömét képező rész, Árpád vezetése alatt nyugatnak tartva, Pannoniában új hazát alapított.

Íme, tisztelt akadémia! a magyarok nemzeti keletkezéséről és mai hazájokba vezető útjokról való nézetem körvonala, a mennyiben persze mai előadásom lényegéhez szükséges. Látnivaló ebből, hogy én Hunfalvy Pál úrtól úgy a történeti és

---

*) Az ó szláv *ugr* (miből a német *Unger*, latin *hungarus* lett), mint azt másutt kimutattam, a török *ujgur* tulajdonnévből lett. Hogy ez *ujgur* és *ugr*, *ugur* név csakugyan egy, bizonyítja az is, hogy magoknál a közép-ázsiai törököknél *ujgur*, meg *ugur*, *igur* alakja van e szónak (l. seikh Szulejmán csagataj szótára 35, 43, 54. lapjait). E néven nevezték a középkor elején nagy hírnek örvendett középázsiai török államot és annak hatalma keretében levő népeket is. Ujgur vagy ugur, ugr alatt épen úgy értettek minden középázsiai embert, mint az arabok a velök először érintkezésbe jött frankok útján Európa összes népeit *frenk* névvel illették és mint fél Ázsia még ma is minden nyugatit *ruminak* nevez a már két ezer év előtt elhíresült Róma után.

nyelvészeti bizonyítékok fölfogása és méltatása, mint a kritikai vizsgálatoknál használt módszer alkalmazása tekintetében lényegesen eltértek. Az ő magyarjai olyan ugor néptörödéket képeznek, melyeknek szorosabb hovatartozásáról csak gyanításképpen jegyzi meg, hogy az osztják és vogul között foglalhattak helyet;*) de e néptörödékek az ősi hazából a Volgához való költözködéséről, valamint arról, hogy mikép szabadulhatott ki azon aprócseprő szibériai népekből, kik még a ló elnevezését sem ismerték,**) egy harcziás, lovas, hódító nép, arról — mondom — Hunfalvy úr egészen hallgat. Én ellenben a magyarokban egy tisztán keleti, régi török eredetű néptörzset látok, melynek viselt dolgai nem csupán a nyelvészeti bizonyítékok fényénél, hanem a modern ethnologiai tudomány többi segédforrásainak de leginkább a török-tatár népek körül évtizedek óta gyűjtött tapasztalati és elméleti ismeretek világánál ítélem meg. Oly annyira különböző úton és irányokon haladván, természetesen egészen különböző eredményhez is jutottunk; de én egy csöppet sem tehetek róla, hogy míg Hunfalvy úr az ő magyarjait csak úgy suttomban tudja a Volgához vezetni, keletkezésük forrásvidékét csak a ködben rajzolja, művelődésükről, polgári és vallási életükről egy árva szót sem mond s katonai erényeiket csakis a kazar szomszédság hatásának tulajdonítja: addig az én magyarjaim az Altai hegység délre nyíló völgyeiből fölkerekedve, diadalmasan lobogó zászlóval jelennek meg a világhódítás színterén, nem mint barbarok, se nem mint valami ignota quantitas, hanem mint olyan fajnak töröl szakadt ága, mely már a magyarok előtt és a magyarok után is világgá küldte

---

*) Ez alapja azon vádammak, hogy a finnisták a magyarokat soha nem létezett nemzetektől származtatták. S ha Hunfalvy úr ezen oly nagyon megbotránkozik, mondja meg nekem, hogy ha egy nép-classificatiói lajstromban két ismert közé egy ismeretlen tuszkolunk, lehet-e az ilyen, csak gyanítás vagy téves deductiók alapján történt tuszkolásra az ismertség tényét ráfogni?

**) Hunfalvy úr a debreczeni *lu* szóhoz hasonlítja a vogul *lu* (ló) szót, melyből épen úgy következteti a szegény vogulok harcziáságát, mint a *pogatur* és *alp* szókból ugyanezeknek hős korát. Ez egyszer ismét pórul járt, mert bizony a vogul *lu* a kirgiz *lauból* származik s a voguloknál épen olyan kölcsönvétel, mint a *pajtl* (tör. bajtal = kanca), *olis* (tör. *alasa* = paripa), *ajkhar* (tör. *ajkir* = csödör) és számos más szók (egyenesen a lóra vonatkozók is), melyeket Alquist néhány évvel előbb kimutatott.

hódító csapatjait s történeti emlékezés óta Ázsiának *natro militans*aként szerepelt. A különböző irányok okozta e különböző eredménynek tessék tehát betudni, hogy én Hunfalvy úrtól eltérőleg nyilatkoztam a honfoglaló magyarokról, nem pedig a nemzeti hiúság csiklandozására törekvő vágnak, melylyel ellenfelem vádol. Én egyáltalában nem értem: micsoda kapcsolatban állhat a régi ősök tettei iránt keltett tisztelet és becsület azzal, mit Hunfalvy úr «szellemi betyárság»-nak nevez. Mily parányi csekély, mily halvány és gyöngé az ősi magyarokról általam festett kép azon ragyogó színű, szemképráztató képpel összehasonlítva, melyet a német tudósok a régi germánokról festenek — kiknek világtörténeti szerepe pedig korántsem volt oly nagyszerű, mint a magyaroké — s még sem találkozott olyan különös észjárású ember, a ki például egy Grimm, Waitz, Wackernagel és Treitschke-t a német szellemi betyárság ébresztőjének és ápolójának elnevezte volna. Egyáltalában Hunfalvy úrnak azon észrevételei, melyekkel az akadémiai közgyűlésen elmondott beszédem utólagos megbírálásának szükséges voltát indokolja, a logikának csakugyan igen szép mákvirágjai.

1. Hunfalvy szerint magán társulatokban szabad a nemzeti hiúságot csiklandozni, de a magyar nemzeti tudomány képviselőjében, az akadémiában, nem; tehát e tétel szerint az akadémia szigorúan megkívánja, hogy minden olyan állítást kerüljünk, mely a nemzet őskorára netalán valami fényt vethetne. 2. Ha valaki minden alapot nélkülöző és a józan észszel ellenkező theoriák nyomán a magyarok finn-ugor eredetét bizonyítja, az nem vétkezik, az nem növeli a szellemi betyárságot itthon, sem nem compromittálja a magyar tudományt a külföld előtt; mert a finn-ugor eredet mellett kardoskodó theoria már a szentség és csallhatatlanság kenetét nyerte. 3. Ergo a finn-ugor származást képviselő Hunfalvy Pál magán nézete által a tudományos életünk iránt érdeklődő külföldiek jobban lesznek tájékozva, mint az én, török-tatár eredetét bizonyító nézeteim által, melyek — melleleg említve — a nem rég elhunyt Rankét is már tévútra vezették, mert ő a magyaroknak török-tatár eredetét lehetségesnek tartja.

De úgy hiszem, elég lesz tájékoztatásul, elég a tévedések és az azokkal együtt járó szenvedélyes kifakadások szomorú képéből. Nem akarom tovább untatni a tisztelt akadémiát, de mielőtt e rám erőszakolt értekezést bezárnám, legyen szabad

ellenfeleimet, de különösen Hunfalvy Pál urat arra figyelmeztetni, hogy az eddig követett bírálói modorukkal és eljárásukkal sem magoknak, sem a szemünk előtt lebegő közös célnak nem használnak. Azzal, hogy a *Magyarok eredete* című könyvem megjelenése óta minden lépten-nyomon gyarláságomat, tudatlanságomat állítják pellengérré, a homályba burkolt ethnologiai kérdésünk még nem lesz eldöntve; mert ezt csak állításaim higgadt, személyeskedés nélküli czáfolata tehetné, mely nemű czáfolatot pedig eddigelé még sehol sem találtam. Nem az a kérdés, hogy Vámbéry mennyit ér, s hogy működésével már mennyit ártott a magyar névnek a külföld előtt, hanem inkább az, milyenek az eszközök, a módszer és az indokok, melyekkel az ethnologiai problémát megoldani és állításait bebizonyítani akarja. A mi saját csekélységem érdemeit és fogyatkozásait illeti, azokhoz Hunfalvy Pál úron kívül e hazában és ennek határain kívül még mások is hozzászólnak és talán egészen más szellemben és irányban; a mi pedig a magyar tudományosságon ejtett csorbát illeti, félek, hogy bírálóm törekvéseit nem fogja fényes siker koronázni. Mert munkáim, melyek már néhány százezer példányban, három világrészben elterjedtek, a magyar tudományosság hírért és jó nevét már is annyira tönkre tették, hogy bizony azon Hunfalvy Pál úr hazafias buzgólkodása már nem segíthet. Sokkal jobb és üdvösebb volna tehát, ha Hunfalvy úr nem a külföldön, hanem itt a hazában viselné jobban gondját a magyar tudományosság jó hírének, még pedig az által, hogy bírálataiban ildomosabb, kevesebb szenvedélyes és több logikai erőről tanuskodó hangon és módorban szólana s tudományos érveléseiben nem olyan kopott, zavaros és hibás argumentumokkal állana elő. Ha sikerült is Hunfalvy úrnak a lefolyt negyven év alatt, az ilyen, komoly tudós és művelt ember kezébe nem illő fegyverrel, elleneit megfélemlíteni, sőt háttérbe szorítani: velem szemben nem igen fog czélt érni. Én minden tudatlanságom és gyarláságom mellett nagyon is meg szoktam fontolni, hogy mivel és miként lépjek föl s ellenfeleim meg lehetnek róla tökéletesen győződve, hogy a török-magyar elmélettel nem valami pajzán könnyelműség súgta nemzeti hiúsági viselkedésgből, hanem csak több évi érett megfontolás után merem erre a nem igen kecsegtető küzdtérre lépni. Habár elődeim — bárminő okokból — meghátráltak, vagy mások, kik velem egy nézetben vannak, jobbnak látják a hallgatás kényel-

mes útját választani: én mindamellett, tudományos meggyőződéselem szilárd alapján állva — ha mindjárt egy magam is számtalanok ellen — a harczot folytatni fogom. Azon eszmét, mely még ifjú koromban szülemlett meg, melynek életem legszebb éveit föláldoztam, s mely annyi veszélyes kalandokkal, annyi nélkülözéssel és önmegtagadással volt összekötve: én bizony azt az eszmét csak azért, hogy kutatásaim Hunfalvy Pál úrnak nézeteivel homlokegyenest ellenkező eredményre vezettek, nem fogom és nem tudom elejteni; mert át meg át vagyok hatva tanulmányaim eredményének igazságától. Életem föladatának tartom tehát ezentúl is mindaddig nem nyugodni, míg a minden alap nélküli és merőn téves nézetekből kifolyó finn-ugor elméletet végkép le nem rontottam és tönkre nem tettem; mert nem akarom és nem szabad túrnöm, hogy ezen, a tudományos kutatások történetében páratlanul álló tévedes épen nemzetem hitében verjen gyökeret! *)

VÁMBÉRY ÁRMIN.

*) A fölolvastott értekezésre Hunfalvy Pál következő megjegyzéseket tőn.

«A hallott értekezésnek majd hasznát vesszük, ha szükségesnek találándjuk. Most csak azt jegyzem meg:

a) Én (Hunfalvy Pál) soha sem állítottam, hogy egy török ige sem jutott a magyar nyelvbe; hisz a fölolvastó egy sor török igét hoz föl, melyeket mint maga is mondja. Hunfalvy Pál a török nyelvből jötteknek írt. Csak a szláv nyelvre nézve mondtam, hogy szláv igező nem került a magyar nyelvbe, ámbár ez fölös számmal fogadott el névszókat a szlávból. Ezt tehát Vámbéry vagy rosszul olvasta, vagy rosszul értette.

b) Különbséget kell tenni és tudni a Rurikék megjelenésének kora előtti és utáni Oroszország között. Azok megjelenése (Kr. u. 862 tájban) előtt abban az országban mindenütt szlávok laktak, kivéve a Káma és Volga folyók nagy területeit, azaz a mai ország keleti felét, a melyben nem-szlávok laktak. A mai egész országot 862 előtt senki sem nevezte, nem is nevezhette *Orosznak*, mert a név csak a *ruotsiak*, azaz Rurik társainak megjelenése után lett ismeretessé a görög és utóbb az arab írók előtt. A magyarok Kr. u. 862 előtt *Vonulnak* vala a Volga felől a Fekete-tenger felé, tehát azon ország keleti felén, a melyen akkor a *ruotsi* név még nem hallatszott. Joggal írtam tehát, hogy a magyarok a Volgától a Fekete-tengerig való útjukban Diogenesi lámpással sem találhattak volna oroszokat.

c) Vámbéry szememre hányja, hogy Klaprothra is hivatkozván, igyekszem alaptalan theoriámat támogatni. Bizonyossá tehetem Vám-

béryt, hogy theoriáin támogatására soha sem hivatkoztam Klaprothra, jöllehet hírneves író volt is a maga idejében. Mert más téreken, a Vámbéry térein, forogván, belé sem szólhatott a finn-ugor kérdésbe. Csalatkozik tehát értekező, midőn valamit állít rólam, a mit legalább tudomra nem írtam, s annálfogva ő nem is olvashatott írásaímban.

Egyébiránt hasznát vesszük majd a hallott értekezésnek, ha még egyszer fölveszszük a kérdést: Vajon anthropologiai úton vagy nyelvészetií juthatni-e a magyar nemzet eredetére? S ha biztosabb talál lenni a nyelvészeti út: mi kívántatik meg okvetetlenül a nyelvészeti kutatásra?

EGY SZAKÁLL TÖRTÉNETE.

Beszély.

Velenceze, április 15.

Csak harmadnapja vagyok férjnél, s már is egy tapasztalással gazdagabb lettem!

Ma a reggelinél, mikor Leó megcsókol, valami megszúrja arcomat — egy sörte, a serkedező szakállnak egy sörteje. Férjemre nézek és a legnagyobb meglepetéssel veszem észre, hogy orcája, az előbb oly síma — egy tarlóhoz hasonlít, minden pórusból apró sörték dugják ki fejüket.

— Leó, maga már két napja nem borotválkozott meg — mondok szemrehányó hangon.

Ő mosolyogva (nagyon kedvesen tud mosolyogni!) hozzám hajol — megöleli derekamat és pajkosan azt kérdezi:

— Így talán nem is tetszem az én Vikimnek?

— Minden esetre kevésbbé, mint mikor meg van borotválkozva. Mert így csúnya!

— Nagyon csúnya vagyok? — ingerkedik Leó.

— Hígye el, nagyon — becsületemre — nagyon!

— Hát maga csak a szépségemért lett nőmmé?

— Kétség kívül az is hozzájárult, mert az nagyon bánatná hiúságomat, ha férjem nem tenne számot a szép férfiak közt is.

Leó nevetve fakad és egy épen ott heverő kézi tükröt fölkapva, belenéz.

— Hallja, kis feleség, én nem is vagyok így nagyon csúnya . . . Sőt inkább . . . kezdek magamnak tetszeni . . . Nagyon csinos ficzkó kaczerkodik velem e tükörből! — kötélzódott tovább.

— Az én nézetem egészen más, és remélem, magácska ebben az egy pontban többet ad a kis feleség tetszésére, mint

a magáéra, úgy-e bár? — szólok legbehízeltőbb hangomon, s aztán a szeme közé mosolyogva, folytatom: — menjen a borbélyhoz — kérem — kérem . . . no menjen már!

E gyöngéd hangomra, azt hittem, hogy Leó rögtön fölugrik, megcsókol egyszer-kétszer s aztán kalapját kapva, elrohan a legközelebbi borbélyhoz, hogy egy negyed óra múlva a világ legsímább képével élembe térdeljen, mondván: íme! kis feleség, a hogy parancsoltad!

De ma Leó megfoghatatlan kedvében van — szeme ragyog a tréfától — arcában valami szeszélyes — dévaj kifejezést veszek észre, nem kapja kalapját, nem rohan a borbélyhoz, sőt kijelenti, hogy még néhány napig ily sörtésen akar járni-kelni.

— Cziczám, én magát nem értem — szoltam csodálkozva.

— Pedig a magyarázat igen egyszerű; én azt hittem, hogy magát a jellem, kellem és szellem szent háromságával hódítottam meg és most kisül, hogy szépségembe szeretett. Ezt nem viselhetem el szó nélkül; próbára teszem tehát, vajon így — ilyen csúnya állapotban — ily tüskés képpel is tud-e szeretni? És most öltözködjék föl, édes, mert még Velenczéből mit sem láttunk . . . Nézze, milyen gyönyörű a kilátás ablakunkból . . . ott a Dogana — a Salute templom! . . . Siessen, egy óra alatt visszajövek!

És elsiet!

Én meglepetve néztem utána!

Milyen változás!

Még csak harmadnapos férj és már is nem teljesíti kívánságomat! Oly gyorsan elfelejtette volna a vőlegénység minden édes szokását, drága hagyományát? Igaz volna-e, hogy a férfi abban a pillanatban megváltozik, mikor a holtomiglant és holtodiglant kimondja; igaz volna-e, hogy a nőnek csak egy szép korszaka van — a mátkaság, mert csak akkor figyelmes, gyöngéd, engedelkeny s engedelmes férfi; igaz volna-e, hogy a házasság (még a legboldogabb is) nem egyéb, mint a természetek küzdelme?

De ki hitte volna ezt róla, a ki oly engedelkenynek — szinte gyöngének látszott!

Flórencz, april 20

Egész velenczei tartózkodásunk alatt nem szoltam a szakállról többé egy szót sem . . .

Vártam, hogy mit fog cselekedni. Talán magába tér és a lelkifurdalás egy borbélyhoz hajtja . . . De tapasztaltam, hogy várakozásom hiába való. — Leó semmiféle lelkifurdalást nem érez — szakálla a legnagyobb következetességgel nő tovább — képe mind tüskésebbé válik . . . Világos! Leó fölmondta az engedelmességet és tüntet! A szakáll növése tiltakozás az én hatalmam ellen! Oh, Minka, Minka! mennyire igazságod volt, mikor óva intettél, hogy vigyázzak Leóra; ő nem olyan ember, a ki térdet, fejet fog a felesége előtt hajtani; udvarias, nyugodt, derült viselete mögött sok erély látszik lapangani. És Minka tanácsolta nekem, hogy mindjárt a mátkaság korában kezdjem hajlítani — akkor könnyebben megy . . . sokáig tanakodtunk, mihez fogjak . . . Minka az ő férjét úgy szelidítette meg, hogy leszoktatta a láblógatásról. Az a szokása volt ugyan is, hogy ültében egymásra rakta lábait s a felsőt folyton lógatta. Minka föl kérte, hagyjon föl e szokással, mert az őt idegessé teszi. De Arthurnak az a láblógatás második természetévé vált — mihelyt megfelelkezett magáról — önkénytelenül megindult a láblógatás. Olyankor Minka jelentősen ránézett . . . pillantásuk találkozott . . . a lógó láb megállt . . . És Minka ily módon hozzá szoktatva férjét, hogy egy pillantásából értsen és egy tekintetére természetét megfékezze — lassankint teljesen magához idomította.

— Csakhogy Leó nem lógatja a lábát — ellenvetettem én; de Minka rögtön kész volt a válaszzsal:

— Istenem! a ki nem lógatja a lábát, az szivarozik, az asszony tehát leszoktatja a szivarozásról; vagy van más egyéb szokása . . . Ah! Viki — mi jut eszembe! . . . Hátha Leóval levétné a szakállát!

Elszörnyűködve néztem Minkára! Ilyen gondolat! Leónak szakálla valóságos remek — csupa lágyság — puhaság, mert soha borotva nem érte, aztán neki nagyon jól is áll; szakállasan sokkal szebb, mint a nélkül.

— Ezt az egyet ne kívánd — tiltakoztam én.

— Jó, akkor le is mondasz az uralomról.

— Mit bánom én, úgy sem vagyok uralkodó természetű — volt az én feleletem, melylyel azonban Minka nem érte be. Megmagyarázta, hogy nem uralkodási hajlamból, hanem a házi boldogságért kell a nőnek férjét vezetni — mert a férj különben elromolhatik, barátainak befolyása alá jutva — eset-

leg könnyelmű, elvadász, korhely ember válhatik belőle — holott, ha a nőnek jótekonny befolyása alatt marad — nincs mitől tartani.

— Aztán — folytatá Minka — ebből az áldozatból azt is megítélheted, vajon szeret-e vőlegényed.

Engedtem . . . Leót megkértem — szépen — lágyan — olvadékonyan, hogy vegye le a szakállát, mert nekem az a szakáll csöppet sem tetszik . . . s ő meghozta az áldozatot . . .

Mikor Minka a lakodalom után a vasúthoz kikísért, búcsúra még a fülembe súgta: «Aztán vigyázz! Leó valamikép szakállasan ne térjen vissza!»

Mintha gyanította volna a jövőt!

Flórencz, april 21.

Állapotom igazán rendkívül nehéz — nem tudom mihez fogjak. A nő három módon vihet ki valamit a férjénél; pöröléssel, sírással vagy duzzogással — de nem tudom magamat elhatározni, melyiket alkalmazzam — mert természetem egyikre sem ösztökél . . . Legjobban szeretnék Leónak engedni, hadd növeszsze szakállát, a milyen hosszúra tetszik . . . De Minka! Minka! Látom innen is az ő satyrikus arcját . . . szinte halom, a mint meglátva a szakállt, vontatott, gúnyos hangon, jelentős pillantással mondani fogja: «Tehát megint szakállt visel Leó?» Aztán befolyásomat is feltem, pedig a nő, ha elveszti befolyását férjere — elveszti a férjét is . . . Meg kell lenni — a szakállát le kell borotváltatnia, gondoltam ma is magamban, mikor a Madonna della Sacco megnézése után gyalog visszaindultunk a Piazza della Signoriára, hol a német sörházban akartunk reggelizni.

E pillanatban egy borbélyműhelyt pillantok meg tíz lépésnyire. Hirtelen megállok és így szólok:

— Édes Leóm!

— Parancsoljon, babám!

— Velenceze óta, úgy-e bár, nem szóltam a szakállról egy szót sem? Ön meg akarta tudni, hogy csak szépségeért szeretem-e; most már reménylem, meg van győződve az ellenkezőről, tehát menjen és . . .

A borbélyműhelyre mutattam.

— Most nem érünk rá, igen éhes vagyok — felelt ő kitérőleg.

— Ugyan, hogy járhat ilyen képpel az emberek közt? — mondok kissé boszúsan.

— Nem ismer itt senkisémet. Incognito útaozom — válaszolt ő nevetve. Ez a nevetés úgy fölingerelt, hogy indulatba jöttem.

— Tudja meg, én magával nem megyek a sörházba reggelizni, ha előbb meg nem borotválkozik.

Leó erre egyszerűen azt válaszolta, hogy akkor fölküldeti szobámba a reggelit! És legnagyobb boszúságomra úgy is történt — hazavezetett a fogadóba, fölkísért a szobámba, lement, reggelit küldetett s nekem egyedül kellett reggeliznem! Oh, mézes hetek, oh nászút, milyen másképen képzeltelek én magamnak!

Pisa, ápril 24.

Duomo, görbe torony — mit láttam én belöletek! Semmit — úgy szölván semmit — mert nincs hangulatom, nincs kedvem! — A tárgyak előttem állnak — de az én fogékony-ságomnak vége!

Annál jobb kedvű Leó! Csupa gyöngédség, tréfa, bohóság! Megcsókol — ha kell, erővel is! Nem törődik a legkomorabb képpel sem, akár milyen szúron tekintek rá, az őt cseppet sem zavarja; ötleteivel, pajkosságaival kifog rajtam s akaratom ellenére nevetésre kényszerített már nem egyszer. Milyen szerencsétlenség az, ha valaki nem tud eléggé komoly arcot mutatni — mint például én. Arczom rendes kifejezése derült, nyájas s a komorsághoz külön össze kell gyűjteni homlokomra a felhőket. Ez pedig, úgy veszem észre, Leónak nem imponál.

Ha komor vagyok, azt mondja: «Baba, ne legyen mogorva — magának az nem sikerül».

Ha heveskedem: «Baba, csak semmi szenvedély!»

Mindig csak baba . . . baba! . . . Ő engem babának néz, a kivel játszani szokás! Ebben nagyon csalódní fog!

Genua, ápril 26.

Este a vacsoránál Leó pezsgőt hozatott s egymaga majdnem az egész palaczkot kiürítette.

Mikor szobánkba fölértkeztünk, gyöngéden megölelt . . . de én eltakartam arczomat.

— Mit csinál, baba? — kérdé csodálkozva.

— A baba azt csinálja, hogy nem csókol tuskés arczokat!
— feleltem egész határozottan.

— Megint az a túske!

— Megint! És mindig — mindig, a míg meg nem beret-válkozik!

Szokatlan erélyvel s lévvvel szólhattam, mert Leó egy kicsit meghökkent! Mókázó kedve eltűnt egyszerre és komolyan, szinte haragosan szögezte rám tekintetét, mintha lelkemben olvasni akarna. Én kiálltam pillantását . . . egy perczig így néztünk farkasszemet!

Egyszerre az a komoly arcz velem szemben megváltozik — a viharos tájékra kisüt a nap — Leó hahotába tör ki és így kiált föl:

— Baba! hát ön csakugyan el van szánva, hogy mindaddig nem csókol meg, a míg a túske nincs levakarva?

— Tökéletesen!

— Jó, tehát le fog vakartatni — csak csókoljon meg — felel férjem a legnagyobb gyöngédséggel.

— Igazán? — törtem ki örömmel.

— Mindjárt holnap reggel!

A világ szinte keringett velem — az öröm érzése elárasztotta lényemet. Nem a győzelem örvendeztetett meg — nem az, hogy Leó meghódolt, hanem a tapasztalás, hogy igazán, mélyen szeret! Milyen jó ember ez az én férjem! Szeret — tehát befolyásom alatt marad — tehát nem fogom elveszteni — majd ügyelek is rá, hogy el ne rontsák! De azért hatalmamát nem fogom vele éreztetni — gyöngéden — láthatatlan járszalagon vezetem majd, sőt ha visszatérünk Buda-Pestre — nem bánom — akár ismét megnövesztheti szakállát.

Nyakába ugrottam! Egy forró-forró csókban tapadtak össze ajkaink . . . A cathedrális tornyában éjfelet ütött az óra . . . Édes szavakat suttogva kibékültünk . . . Mily édes a kibékülés!

Nizza, april 27.

Szerettem volna, ha a kibékülés estéje után másnap kora reggel mindjárt beretváltatta volna szakállát, de a vonat korán indult, a boltok még csukva voltak, lemondtam hát szándékomról.

— Majd Nizzában, úgy-e, elmegyünk a borbélyhoz?

— Minden esetre!

Szép vagy, remek vagy Riviera mindig — de legremekebb, ha szerető férj oldalán utazunk végig — a kibékülés utáni nap! Van-e hozzád hasonló vonal — alkalmasabb fiatal, boldog nászútazók céljaira? Az a sok alagút . . . Minden lépten-nyomon egy . . . Ez a vonal kitünő technikával van építve!

Egy angol ült velünk a coupéban. — A tizedik alagút után kiszállt és más vaggont kért . . .

— Ennek mi vagyunk az oka — kaczagott Leó — menekült a csókáradattól — nehogy belefúljon!

— Hogy vehette észre — hiszen csak az alagútakban csókolóztunk!

— Nem látott, de hallott!

— Ön rossz ember! Miért nem vigyáz magára, mindig úgy czuppant!

Nizza, april 28.

Árulás!

Meg vagyok csalva!

Leó rászédett!

Ma reggel elküldtem a borbélyhoz, míg én felöltözködöm — ő el is ment — vissza is tért — de szakállasan. Nem hittem szememnek.

— Hát az ígéret?

— Miféle ígéret? — szól ő a világ legártatlanabb hangján.

— Nem ígérted-e meg Genuában — ama szép este, hogy leberetváltatod a szakálladat? — méltatlankodom én.

— Ígértem, az igaz — felel ő alattomos, ravasz mosollyal — de nem azért, hogy megtartsam.

Kövé meredtem!

— Nem akarod ígéreted megtartani? — kiálték a legnagyobb fölháborodással.

— A legszívesebben megtenném — válaszol ő zavartalanul — de egy idő óta sajog a fogam, azt tartom, meghültem. A ki egyszer hozzászókkott a szakállviseléshez — az gyakran jár így — azért elhatároztam, hogy már most egészen megnövesztem és szakállt fogok viselni.

Én megsemmisülve — némán néztem magam elé.

— Baba, nem jön sétálni?

— Nem! — volt rövid, metsző válaszom.

— Tehát viszontlátásig!

S azzal eltávozott könnyedén, szinte tánczolva! Megcsalt — rászedett — tudva szedett rá — csakhogy gyöngédségemet meglopja . . . Ah! ha visszavehetném azokat a csókokat, melyeket rá pazaroltam! . . . Képzelem, hogy nevet most magában, kezét dörzsölve, mint dörmögi: a babát lefőztem — oh, beh édes volt akkor a babám . . .

Mikor visszajött, ajtómat zárva találta — kopogott — azt feleltem, hogy fejem fáj, rosszúl érzem magamat, ne zavarjon.

Késő este tért vissza; Monte-Carlóban járt, jól mulatott, nagyon dicsérte a vidéket s élményeit a legnagyobb bőbeszédűséggel elmondta.

Én egy szóval sem feleltem.

Nizza, april 29.

Mi lesz ebből? Magam sem tudom. A sérelem oly nagy, hogy kibékülésről szó sem lehet. Eddig nem kívántam fölötte győzelmet aratni, de a történetek után, érzem, el kell dőlni, melyikünk az erősebb. Eltökéltem magamat, hogy ma sem megyek ki a szobából — ismét rosszúl leszek — meglátom, nem szán-e meg?

Legkevesebbé sem mutat ilyes hajlamokat.

Egész nap egyedül unatkoztam a szobában, ő meg járt-kelt s csak este felé vetődött vissza egy öreg asszonyság kíséretében. A legunalmasabb persona a föld kerekéségén! V. tanácsosné Buda-Pestről, ki itt telet s a table d'hôtenál összekerült Leóval — megújították a régi ismeretséget; a tanácsosné rendkívül unatkozik s a legnagyobb mértékben megörült a hírek, hogy én gyöngélkedem, majd ő megrövidíti nekem az időt!

— Igen le leszek kötelezve, ha kedves Vikimet szórakoztatni fogja — szólt férjem. (Az áruló! Tudja, hogy milyen unalmas ez a tanácsosné s mennyire ki nem állhattam már otthon.)

— Ezer örömmel — felel az édeskés tanácsosné — meg is ígérem, hogy mindennapos leszek Vikinél, a míg a szobát el nem hagyja.

— Ön igen kedves; Vikinek rendkívüli nagy örömet szerez vele; nemde Viki?

— Kétség kívül! (Mit felelhettem volna mást?)

— Most már nyugodtan távozom — mond férjem — miután ily jó társaságban hagylak. Köszönöm, kedves tanácsosné, részvétét, köszönöm! Adjö, baba!

- Az ajtóból egy pillantást vetett rám — telve pokoli gúnynyal!

Nizza, ápril 30.

Borzasztó napok! Nizzában lenni a legszebb évadban s egész napját szobában tölteni — egy unalmas, fecsegő vén tanácsosné társaságában! Meddig fogom ezt kiállani? A türelmetlenség idegességét minden tagomban érzem!

De hát megadjam-e magamat? Én kezdtem el a hadjáratnak ezt a nemét, én tökélttem el magamat a honmaradásra; csak nem léphetek ki a szobából minden engedmény nélkül? S az a szakáll — oh, az a szakáll, hogy nő, hogy sűrűsödik napról napra!

Csoda, hogy még meg nem örültem!

Nizza, május 1.

A levegő telve van villamossággal — ez az állapot sokáig nem tarthat, kitörésre kell kerülni. Csak az a baj, hogy Leó nem provokál . . . én pedig nem akarok az elhatározó scénának kezdeményezője lenni!

Nizza, május 2.

Kijelentettem Leónak, hogy nem állom ki tovább Nizzában — induljunk Párisba.

— De, baba, ön még semmitsem látott ebből a gyönyörű helyből!

Ráijesztek — gondolám, s rossz kedvvel oda vetettem, hogy Nizza nem érdekel.

Száz férj közül bizonyosan kilenczven nem hagyta volna nejét Nizzából elútni a nélkül, hogy csak egy sétát is tett volna a promenade des Anglaisn. Leó képes volt erre! Csomagoltatt, fizetett, elúztunk.

Majd a szívem szakadt utána, hogy ezt a remek vidéket — hová egész életemen át vágyódtam — így hagyom el; de büszkeségem nagyon meg volt sértve . . . A genuai csókok égették arczomat — azok nyomát le kell törölnie!

Páris, május 10.

Itten ugyan nem ismételtém a nizzai taktikát, nehogy megkeserüljem — járunk tehát és kelünk együtt, nézegetjük a várost, a színházakat, nevezetességeket; de úgy szólván semmiféle benső viszonyban nem állunk — csak diplomatiái hideg érintkezésben!

Páris, május 12.

Az estét a *Comédie française*-ben töltöttük és Leó szerfölött jól mulatott, a minthogy ő egyáltalán nem zavartatja meg násztűtját — kitünő étvágygyal eszik — a pezsgőt nem kíméli — csak én vagyok kedvetlen.

Alig bírom már ezt az állapotot elviselni — a keserűség szinte előnti szívemet és várva várom a perczet, mikor a vihar végre ki fog törni!

Vagy — vagy!

Vagy szeret, vagy nem szeret!

Ilyen érzések közt haladtam föl a lépcsőn, mialatt Leó egy népdalt kezdett füttyülni. A füttyülés ebben a pillanatban rendkívül bántott s izgatta idegeimet, mert kiáltó ellentétben mutatta be az ő lelki állapotát az enyémmel. Éreztem, hogy könnyek peregnek végig orcámon; a szobába lépve pedig a napok óta szívemben összegyűlt bánat és bú fölfakadt . . . Egy székbe vetettem magamat és zokogni kezdtem . . .

Nem tudom meddig tartott ez a sírás . . . egyszerre szokatlan, rendes időközökben visszatérő hangok érik fületem . . . figyelni kezdek . . . ez horkolás . . .

Leó horkolt!

Meg voltam botránkozva! Míg én keservesen zokogok, ő kényelmesen lefeküdt egy szó — egy kérdés nélkül, sőt el is aludt — el tudott aludni!

Fölugrottam, az ágyhoz siettem és megfogtam Leó kezét: «ébredjen föl!»

Ő csodálkozva nyitja ki szemét, dörzsöli és nagyot ásítva felel: «mi kell, baba?»

— A kulcsokat kérem, pakolni akarok — reggel utazom Buda-Pestre — volt határozott válaszom.

— De én nem utazom — mond Leó minden meglepetés nélkül.

— Abban az esetben kénytelen leszek, egyedül utazni!

— Egyedül? Tessék! — szól férjem, rám néz s a kulcsokat a legnagyobb nyugalommal elémbe teszi.

És befordúl a falnak!

Igen — igen! a szörnyeteg befordúl a falnak — takaróját fejére húzza — egy szóval oly positurát foglal el, mely alvási legeltökéltebb szándokára világos következtetést vonni engedett. Minden vér arczomba szökött, lerántottam fejről a takarót és remegő hangon zokogtam:

— Ön nem fog aludni, nem engedem meg, hogy elaludjék!

— Pedig nagyon álmos vagyok!

— Nem bánom! — kiáltok föl s aztán nem bírva többé érzelmeimmel, kétségbeesve Leó nyakába vetem magamat: «Miért nem szeret ön többé? Istenem! Miért nem szeret többé?»

— Miből következteti ezt? — kérdé gyöngéden, nyakamat átkulcsolva.

— Mit kérdezi, hiszen tudja! Ne tettesse magát! — szoltam szemrehányó hangon.

Leó egy darabig hallgatott, aztán fülemhez hajolva, kérdőleg súgta: «A szakáll?»

— Természetesen!

— Mi baja van a szakállammal?

— Levétette egy szavamra! Ah! akkor még vőlegény volt s a menyasszony kérte meg, ma csak a feleség könyörög s annak a kéréseivel nem törődünk!

Leó fölemelkedett ágyában — megfogta két kezével fejemet s azt maga elé tartva, egyenest a szemem közé nézett, aztán mosolyogva kérdé:

— Ön kéri tőlem ezt az áldozatot?

— Ki kérhetné más?

— Talán Minka! — szolt Leó éles, vontatott hangon.

Mintha egy villám csapott volna belém — éreztem, hogy arczom lángba borul — szívem sebesebben ver. — Ő mindent tud — meg voltam fogva! Ki akartam bontakozni karjaiból, de ő nem bocsátott, hanem gyöngéden magához ölelt.

Aztán kivett egy levelet s átadta nekem.

— Olvassa el, baba!

Elolvastam.

Buda-Pest, ápril 12.

«Kedves barátom!

Csodálkozni fogsz, hogy nászútnad első állomására, Venczébe érve — már levelet találsz tőlem. Nem háborgatnálak ifjú boldogságodban, ha fontos közlendőm nem volna. — Szerencsére ismerem a fogadó címét, melyben meg fogsz szállni. Tehát barátom, röviden: téged nagy veszély fenyeget! Íme az egyszerű magyarázat: A vasútról — hová kikísértünk — visszatérve, feleségem, Minka, elvált tőlem és fölment Völgyesyékhez. Egy idő múlva eszembe jutott, hogy íróasztalom kulcsa Minkánál van — fölmentem én is Völgyesyék lakására . . . Mit kellett ott hallanom? . . . Feleségem a háziasszonynyal a szomszédszobában ült és kaczagva mondta el, hogy kíváncsi rá — szakállasan fogsz-e visszatérni vagy sem. Ha szakállasan — akkor te vagy az úr a háznál — ha leberetválva, a feleséged lesz az. Völgyesyné kérdéseire előadta Minka, hogy engem is csak azért szoktatott le a láblógatásról, mert papucs alá akart keríteni — és veled is ugyanez okból beretváltatta le Viktóriád a szakálladat. Megfordultam sarkomon, hivatalomba rohantam, megírtam neked ezt a levelet s most haza indulok azon szilárd eltökéléssel, hogy tüntetőleg lógatom a lábamat. Növeszd meg a szakálladat —

szerető barátod

Arthur.»

Meg voltam semmisülve — de Leó oly nágylelkű, hogy a megtérést igen könnyűvé tette. Elborított csókjaival.

— Ne uralkodjék egyikünk se, felezzük meg a hatalmat.

— Oh Leó!

Buda-Pest, május 30.

Minka ma látogatott meg először férje társaságában.

A hogy belépnek, Minka megölel s aztán csodálkozva áll meg Leó előtt; egy ideig nézi, mintha nem ismerne rá.

— Csak nem a férjed?

— De igen!

— Szakállasan meg sem ismertem — szól barátnőm.

Aztán vontatott, pikáns hangon folytatja: — Megint szakállt visel?

— Úgy van — felelt Leó — az úton sokat szenvedtem

fogfájásban — és Viki megkért, hogy viseljek megint szakállt, az talán használni fog. S azóta csakugyan nem fáj a fogam.

Egy hálás pillantást vetettem rá — milyen jó, derék férjem van . . .

Leültünk . . . Arthur a lábát kezdi lógatni.

Minka jelentős pillantásokat vet rá.

Arthur nem veszi észre és folytatólag lógatja a lábát.

Minka összeharapja ajkait — elhalványodik.

Arthur nem néz oda és egyre lógatja a lábait.

— Arthur, te már idegessé teszesz a lábaddal! — tör ki végre Minka.

— Bocsánat! — mond Arthur; egy perczig veszteg marad — aztán megint lógatja a lábát.

BERCZIK ÁRPÁD.

MINDVÉGIG. *)

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez
Ha jó a halál;
Ujjad valamíg azt
Pengetheti: vígaszt
Bús elme talál.

Bár a szerelem s bor
Ereidben nem forr:
Ne tedd le azért;
Hát nincs örömed, hát
Nincs bánat, a mit rád
Balsors keze mért? . . .

Hisz' szép ez az élet
Fogytig, ha kiméled
Azt, a mi maradt;
Csak az ősz fordultán,
Leveleid hulltán
Ne kívánj nyarat.

---

*) Mutatvány *Arany János hátrahagyott íratai és levelezése* cím alatt Ráth Mór kiadásában megjelenendő gyűjteményből. A nevezett kiadó e költemények utánnyomásának jogát magának föntartja.

Bár füstbe' reményid, —
 S egeden felényit
 Sincs már fel a nap :
 A mi derűs, élvezd,
 Boruját meg széleszd ;
 Légy *te* vidorabb.

S ne hidd, hogy a lantnak
 Ereje meglankadt :
 Csak hangköre más ;
 Ezzel ha elégszel,
 Még várhat elégszer
 Dalban vidulás.

Tárgy künn, s temagadban —
 És érzelem, az van,
 Mig dobban a szív ;
 S új eszme ha pezsdül,
 Ne vonakodj' restül,
 Mikor a lant hív.

Van hallgatód ? nincsen ?
 Te mondd, a hogy Isten
 Adta mondanod,
 Bár puszta kopáron
 — Mint tücsöké nyáron —
 Vész is ki dalod.

(1877.)

INTÉS.

Jó költőktől azt tanultam,
 S adom intésül neked :
 Sohse fáradj, sok czifrával
 Elborítani éneked' !

Szólj *erővel*, és nevezd meg
Ön nevén a gyermeket;
Szólj *gyöngéden*, hol az illik,
S ne keríts nagy feneket.

Olykor egy-két szó is jobban
Helyre üti a szeget,
Mint az olyan, ki beléhord
Földet, poklot és eget,
S ordít, a mig elreked.

(1877.)

ARANY JÁNOS.

GRÓF BEUST FERDINÁND.

A báró Beust-család az előkelőbbek közé tartozik Szászországban; több tagja magas állást foglalt el kormányhivatalban, s különösen az ország bányászati fölvirágozására volt befolyással. Ferdinánd, a későbbi osztrák külügyminiszter, a diplomatiát választotta életpályául s természetesen Metternich, Talleyrand és Nesselrode voltak mintaképei a legitimitás, conservatismus és élvezet korában, mely igen jól érezte, hogy a jövő nem fog hozzá hasonlítani; még szóvivői is elismerték, hogy utánok vízőzön következik. Beustnál első föllépése óta fölismerték az ügyességet, szellemességet s életrealóságot, mely a körülményekhez tud alkalmazkodni. Eredeti bűne azonban s valódi szerencsétlensége az volt, hogy Szászországban született s ezt szolgálta, tehát oly országot, melynek sohasem lehetett igénye, hogy az európai concertben hangadó legyen, vagy csak részt is vehessen, melynek tehát külpolitikája alig lehetett, sőt még a német szövetségben is Szászország csak kisebb királyság volt, még Bajorországgal sem versenyezhetett befolyásra nézve. Midőn tehát Beust Szászország külügyminiszterévé neveztetett ki, nem tehetett egyebet, mint azt, hogy protestáns léte daczára Ausztria német politikájához csatlakozzék a sok csábítgatások ellenében, melyek alattomosan oda irányultak, hogy a vezérszerepet Németországban Poroszországnak biztosítsák. Beust azonban nem tudta helyeselni a német szövetség szervezetét, melynek 1815. évből származó alakját az 1849-iki reconstitutiókor sem változtatták meg, és céljául tűzte ki a némét királyságok, a badeni, haszsziai és thüringi fejedelemségek szövetségét megalkotni, mely Ausztriával és Poroszországgal a triast alkotná. E kisebb szövetségnek nem lehetné-

nek egyéb érdekei, mint kizáróan németek, holott úgy Ausztriának, mint Poroszországnak külön európai érdekei is vannak, melyek mellett a tisztán németek néha háttérbe szorúlnak, holott, ha a triás létre jönne, a kisebb német államok döntőleg hathatnának Ausztria és Poroszország politikája közt az által, hogy hol az egyik, hol a másik részhez csatlakoznának s neki szereznék meg a túlsúlyt. Az eszme egészen logikai volt, de azért még is csak elméletben maradt, habár szóvivőjének, Beustnak, hírét gyarapította, mert a németek őt tartották soká Bismarck méltó, sőt egyenrangú ellenének. Neve azonban Németország határain túl csak akkor lett szélesebb körökben ismeretes, midőn 1860-ban gróf Teleki Lászlót Drezdában elfogatta s Ausztriának kiszolgáltatta. A világ akkor igazságtalan volt a szász miniszter általános elítélésében, mert a körülményeket, melyek közt ez elfogatás történt, nem ismerte szabatosan. Gróf Teleki László egy hozzá szorosabb viszonyban álló családban történendő menyegzőre angol útlevéllal álnév alatt ment Drezdába, ott néhány napig időzött. Megismerték és följelentették a drezdai rendőrségnek; Beust azonban hozzá küldte egy biztos emberét, ki a grófot figyelmeztette, hogy azon esetre, ha tüstént nem távoznék, más nap reggel el fog fogatni. Teleki László azonban bízott angol útlevelében s nem hitte, hogy őt el mernék fogatni. Drezdában maradt tehát, Beust pedig elfogatta s őrizet alatt Bécsbe küldte, tudva, hogy a foglyot ottan nem büntetés, hanem amnestia várja.

Bismarck ez időben nagyobb szerepet kezdett játszani; erőszakos föllépése, cynikus modora, darabos beszédje s a parlamentarismus kigúnyolása a legnagyobb ellentétben állott Beust síma hajlékonyságával, mely soha a formák ellen nem vétett; de Bismarck nagy hatalmat és nagy terveket képviselt, Ausztriában pedig, melylyel előbb-utóbb össze akart tűzni, nagy urak, nem pedig nagy államférfiak igazgatták a külpolitikát, kik nem voltak képesek Poroszország terveit fölismerni, sőt még szövetkeztek is vele a schleswig-holsteini háborúban, nem is gyanítva, hogy ez által a német-osztrák háború magvát elhintik. Ez 1866-ban csakugyan bekövetkezett s a legrövidebb idő alatt a königsgrätzi csatával véget ért, mely nem csak az osztrák seregnek, hanem az osztrák politikának is tökéletes vereségét jelentette. Ausztria elvesztette Olaszországot, föl kellett áldoznia német szövetségeseit, le kellett mondania minden

befolyásáról Németországra, szóval megváltoztatni eddigi politikájának irányát. Mindez természetesen felkelté a megtorlás reményét és kívánságát s e szempontból hivatott meg Beust a bécsi külügyminiszterium élére, mint az egyetlen államférfi, kit képesnek tartottak Bismarckot ellensúlyozni. Ily alkalommal nem jött tekintetbe még azon körülmény sem, hogy Beust vallására nézve protestáns volt. Rudolf, a Ferdinándok és I. Lipót hagyományainak ellenére Luthernek egyik híve vonult be a labdapiaczi palotába; már ez is jelezhetette a régi hagyományok megszakadtát.

Beust ismerte földadatát, meg volt győződve arról, hogy a monarchia csak Magyarország kibékítésével nyerheti vissza erejét. Ez volt tehát politikájának első célja, melynek nehézségeit alig ismerte föl részletesen. Mint idegen alig gyanította, milyen mély gyökereket vert a százados centralista hagyomány az osztrák összes burocracia és az udvar körében, úgy mint Bécsnek összes lakóinál. De ő bátran szakított a régi hagyománnyal; érezte, hogy a német elem nem lehet ezentúl a monarchia egyedüli alapja; ő a kiegyezésre Magyarországgal fektette a monarchia jövőjét. Tudta egyébiránt, hogy a nemzet akarátát nem annyira az udvari levegőhöz szokott ókonservatívok, hanem tisztán főleg Deák Ferencz képviseli, kinek hazafiságában az egész nemzet bízott s kinek komoly szándékát semmi sem bizonyította jobban, mint az, hogy az ő szavára az országgyűlés a königsgrätzi esata után sem kívánt többet, mint a mennyit előtte követelt. Beust közvetlenül akart vele érintkezni, hallani azon férfit, kire annyira reáillettek a római költő ismeretes szavai: «Justum et tenacem propositi virum». Lejött tehát Buda-Pestre, fölkereste az *Angol királynéban* a haza bölcsét s tájékozta magát a magyar nemzet kívánságai és észjárása felől azon nevezetes társalgásban, melyet Csengery Antal Deák elbeszélése nyomán oly szépen írt le.

A magyar conservatív államferfiak, kik akkor az ország ügyeit képviselték Bécsben, s jobban ismerték a nehézségeket, mint a külföldi külügyminiszter, alig remélték, hogy az ország követelményei, a mint azokat Deák formulázta, keresztül legyenek vihetők, de azért még sem álltak útjába gróf Andrássy Gyulának, ki miniszterelnöknek volt kijelölve azon esetre, ha a kiegyezés sikerül. S ez csakugyan sikerült; még a pénzügyi nehézségekre nézve is megtörtént az állapotadás; az osztrák biro-

dalom megszűnt s helyébe lépett az osztrák-magyar monarchia a dualismus alapján. A centralisták és germanisatorok reményei, melyek soha sem álltak közelebb megtestesülésökhöz, mint azon korszakban, mely a forradalmat követte, végkép elenyésztek; Magyarország jogainak elismerése új lendületet adott a csehek nemzeti törekvéseinek s előre látható volt egy sokkal későbbi politika, mely Cislajthaniában a szláv nemzetségekben látja a biztosítást a nagynémet aspirációknak s a német birodalomnak esetleg kifejlődő terjeszkedési vágyainak ellenében.

Beust bevégezte első föladatát, a koronázás megpecsételte a monarchia új szervezetét. Beust gróffá neveztetett ki s régi czímerképleteit megszorította a két fejű sas felével s a pólyákkal, mint Magyarország czímerének felével, hogy heraldikailag is fönmaradjon nagy művének emléke utódainál.

A megtorlás eszméje segítette elő a kiegyezés nehéz művét; de a mint az új, egy kissé nehézkes állami gépezet rendszeren működni kezdett, kiűtött a francia-német háború, melyben Beustnak s az egész udvarnak rokonszenve a francia császárság felé fordult, csak hogy a német győzelmek oly gyorsan követték egymást, hogy a diplomatiának nem jutott alkalm a beleavatkozáshoz. Sedan lehűtötte még tábornokaink harci vágyát is és a magyar delegatio nyíltan követelte a jó egyetértést a német birodalommal. Gróf Andrassy képviselte e politikát, mely később azon szövetségre vezetett, mely keletkezése óta az európai béke fönntartásának legbiztosabb záloga. Gróf Beustnak, mint a megtorlás képviselőjének, nem maradt többé semmi szerepe külügyeinkben; nagykövetnek küldték előbb Londonba, később Párisba; a tényleges politikában nem volt többé helye, de a magyar nemzet hálával tartozik a szász államférfinak, mint a kiegyezés egyik nevezetes, talán legnevezetesebb tényezőjének. Bismarck herczeg egyszer úgy jellemezte őt: «Beust kitünő játékos, csak hogy a sors mindig rossz kártyát oszt kezébe».

PULSZKY FERENCZ.

BIZTOSÍTÁSI POLITIKA.*)

A biztosítási üzlet terén kifejtett nagy verseny egyre kisebb-nagyobb javításokat eredményez a biztosító közönség javára, de e mellett a kormányi s társadalmi reformtörekvések is élénk mozgalmat keltettek a biztosítás gyakorlati s tudományos tevékenységében. Első helyen kell itt is, mint a közgazdaság s socialpolitika minden más terén, Bismarck herceg kezdeményezését említeni, a ki 1879 augusztus 4-dikén mint birodalmi kancellár, és mint porosz kereskedelmi miniszter, az összes német államok kormányaihoz a biztosítási ügy reformjának megindítása végett körlevelet intézett volt. A részvényes biztosító vállalatok e kezdeményezésre megrémültek, mert Bismarck herczegnek a vasútak államosításában követett politikájából azt következtették, hogy ama körlevél az első lépés az egész biztosítási üzlet államosítására.

Az aggodalom eddig túlzottnak bizonyult. A német birodalmi törvényhozás a körlevélben megpendített szabályozással még nem foglalkozott, de a munkásoknak betegség és baleset következményei ellen 1883-ban illetőleg 1884-ben törvényileg rendezett biztosítása kivétellett a részvényes vállalatok üzletköréből és a kölcsönösségen alapuló közhatósági szervezet körébe utaltatott. Ama körlevélben bizonyos jó indulat nyilvánul a kölcsönösségre fektetett, valamint a kényszer privilegiumával bíró biztosító intézetek iránt.

Az osztrák kormánynak egy évvel később, 1880 augusztus 18-dikán kelt regulativuma, melylyel a biztosító vállalatok engedélyezése s állami fölügyelete szabályoztatik, bátran a német

---

*) Olvastatott a Gazdakörben 1886 december 16-dikán.

birodalmi kanczellár körlevelének eredményeül tekinthető. A rendelet az ott fölvetett kérdések legnagyobb részéről positive intézkedik. Figyelmet érdemel, az általam itt tárgyalandó szövetkezeti eszme szempontjából, hogy míg e rendelet a magyar kereskedelmi törvény módjára a részvényes biztosító vállalatoknál minden üzleti ág után 100,000 forintnyi alap tényleges befizetését követeli, addig a kölcsönösségre fektetett némely biztosító egyleteknél hasonló alapnak alkotását elengedi, másoknál a körülményeknek megfelelő, mérsékelt megszabását kívánja s csak a legkényesebb természetű ágnál, tudniillik az életbiztosításnál, rendeli legalább 20,000 forintnyi alap tényleges befizetését.

A magyar kereskedelmi törvény nem tesz különbséget részvényekre vagy kölcsönösségre fektetett biztosítási vállalat közt; egyaránt 100,000 forint tőkének tényleges befizetését követeli minden üzletág után. Ez által megakadályoztatik a biztosító szövetkezetek létrejötte, melyek más országokban hatályos versenyt keltenek a részvényes vállalatoknak; megakadályoztatik a szövetkezeti egészséges elvnek érvényesülése, melyet pedig a magyar kereskedelmi törvény különben pártol; megakadályoztatik daczára annak, hogy el van ismervé, miszerint a kölcsönösség, különösen a kárbiztosításnál, a szövetkezeti tagok szavatossága következtében, minden külön fedezeti alaponál nagyobb garantiát nyújt.

Ez okoknál fogva a szövetségbe lépett gazdasági egyesületek 1883 február hó 25—27-dikén tartott nagygyűlése, miután kimondotta volt, hogy a biztosítási ügy nem egyedül részvénytársulati vállalatoktól, hanem más biztosítási berendezésektől is várható: elhatározta egyúttal, hogy a kormány fölkérendő arra, hogy ajánlja a törvényhozásnak a kereskedelmi törvény 453. §-ának, mely a kölcsönösen biztosító intézetek létrejöttét akadályozza, módosítását oly értelemben, mint a hogy az említett osztrák rendelet 4. §-a intézkedik.

A szövetkezeti eszme világszerte hódít; a spekulatív üzletek kóros kinövéseinek egyik ellenszerét e téren keresik. Óriási az anyagi haladás, melyet a tőkének részvények útján való társulása óta tapasztalunk, de a rokon érdekek csoportosulása szövetkezet alakjában nemcsak az anyagi jólét előmozdítására, hanem a solidaritás vonzalmánál fogva egész osztályok erkölcsi emelésére s a szociális ellentétek enyhítésére is irányul. Legna-

gyobb vívmány e téren a német birodalomban nem rég életbe lépett biztosítás a munkások betegségéből s a munka közben történt balesetekből eredő anyagi következmények ellen. Mindkét esetben a munkások biztosítása imperative van kimondva, a biztosítás kölcsönösségi intézeteknél vagy községi pénztáraknál teljesítendő; nyereségre alakult vállalatoknál nincs megengedve. A betegség elleni biztosításhoz a munkás is járul, míg a balesetek elleni biztosítás költségét kizárólag a munkaadók viselik. Ez utóbbi biztosítás a munkanemek szerint alakuló külön szövetkezetekre bízatik, a melyek az egész birodalomra, egyes országokra vagy tartományokra kiterjednek. A hozzájárulás utólag vettetik ki a fölmerült kártérítési s egyéb költség alapján az egyes vállalatok munkásainak fizetett bérek s az illető üzletben főforgó kockázati fokok mérvéhez képest. A kárpótlások kifizetésére s a hozzájárulások beszedésére pénztárul a postahivatalok szolgálnak. A legfőbb fölügyeletet külön birodalmi biztosító hivatal gyakorolja.

De vannak Németországban — kisebb számmal Ausztriában és más államokban is — egészen magánjellegű szövetkezetek az élet- és kárbiztosítás különböző ágaira, melyek a nagy osztalékra törekvő részvényvállalatoknak hatalmas versenyt okoznak. Ama kölcsönös biztosító intézetek természetesen nyereségre nem spekulálnak; egyedüli céljuk, hogy tagjaiknak minél kevesebb áldozat fejében biztosítsák a kártérítést a baj beállta esetére. Az üzlet viteleiben az önszegély, az önkormányzat és a solidaritás képezik a főrugót, a károk rendezésénél a kölcsönös méltanyosság érvényesül. Fix biztosítási díjak nem fizethetők, hanem előleges díjak mellett a fölmerült kártérítések összege kivettetik az összes szövetkezeti tagokra az általuk biztosított értékek arányában; és hogy az ily kivetés a károk nagy ingadozása következtében esetleg igen terhes ne legyen, külön tartalék is alkotható.

Nálunk nagy érdemű férfiak egy idő óta buzgón fáradoznak a szövetkezeti eszmének a mezőgazdasági hitel terén való gyümölcsöztetésén; a biztosítás mezején hazánkban csak egy, de fényes eredményt mutathat föl a kölcsönösség és ez a vasúti vállalatok szövetkezete, mely a korábbi évek biztosítási költségeihez képest igen lényeges megtakarítást eredményez.

Most az első magyar általános biztosító társaság karolja föl a jégkárra nézve a szövetkezeti elvet. Arra törekszik, hogy

a jégkár ellen biztosító gazdákat az ő vezetése alatt csoportosítsa, de nem a kölcsönös biztosító intézetek módjára a kár repartíciója mellett, hanem előre megszabott díjak fejében, miként ez a részvénytársulati vállalatoknál érvényben van. A társulat állapítja meg a díjakat, nem pedig a biztosítottak szövetkezete, a kik tulajdonképen magok a biztosítók is. E jégkárbiztosítási szövetség, melyet sokszor hibásan szövetkezetnek keresztelnek, nem rendelkezik saját üzletvitelével, a kárrendezés nem tartozik reá, saját közgei nincsenek, az ellenőrzőket nem a szövetségi tagok választják, hanem azok, a kiket ellenőrizni kell. A szövetséget az első magyar biztosító társaság tizenkét évre alkotja meg; a ki abba belép, ez idő alatt csakis e társaságnál biztosíthat jégkár ellen, ha előbb kilép vagy másutt is biztosít jég ellen, érzékeny bírságot von magára. A díjak előre megszabhatnak és változatlanul föntartatnak az egész tizenkét évi cyclusra; ha a befizetett díjak nem fedezik a károkat, akkor egy évi díj erejéig pótbefizetést követelhet a társaság; ha nagyobb a veszteség, a társaság tartozik azt viselni. Ha nyereség marad, akkor a fele tartalékalap képzésére fordíttatik, a melyből a veszteségek pótolandók, a másik fele pedig a következő év díjainak leszállítására szolgál. A mi a cyclus végén a tartalékalapból marad, az a szövetségi tagok közt részaránylag fölosztatik. Az üzlet központi igazgatásáért először is a brutto díjbevételek öt százalékát igényli magának a társaság, azután az összes üzleti kiadások megtérítését.

A terv, mikor közzététetett, nagy meglepetést okozott. Ki hallotta valaha — ez volt a kérdés, melyet majd mindenki magában fölvetett — hogy nyereségre alkotott és nagy nyereséghez szokott részvényes vállalat egy terjedelmes üzleti ágat önkényt kezéből kiadjon? Mi történhetett, hogy az első magyar általános biztosító társaság, melynek keletkezése a Kossuth és gróf Batthyány Lajos által alkotott kölcsönös jégkárbiztosító egyletnek egyúttal temetése volt, most kölcsönös jégkárbiztosító szövetséget teremt, és miért alkot oly szövetséget épen a jégkár, miért nem a tűzkár ellen? «A biztosítási intézmény történetében — így szól a választmányhoz intézett előterjesztésében maga az igazgatóság — nincsen példa rá, hogy egy biztosító társaság összes nyereseményét biztosított feleinek bocsátotta volna át.» És íme e példátlan lépést elköveti az első magyar biztosító társaság. «Ha mi ezt mégis tesszük — így folytatja az előter-

jesztés — indít bennünket erre azon hálaérzet, melylyel a jelenleg mostoha viszonyok közt élő magyar gazdaközönségnek főnnállásunk óta irányunkban tanúsított jóakarataért és pártfogásáért tartozunk.» Kétségtelen, e társaság nagy érdemeket szerzett a hazai biztosítás fejlesztése s más közügyek előmozdítása körül, és a hazafias motivumok következtében élvezett támogatás fejében hálájának sokszor adta jelét, midőn fényes osztalékaiból hazafias czelokra adományokat juttatott. De hogy a jelen esetben kizárólag a mostoha viszonyokkal küzködő gazdaközönség iránti rokonszenv indította volna az igazgatóságot elhatározására, az iránt mégis kétség támad bennünk, mikor előterjesztésében, nyomban ama részvét kifejezése után, ezt olvassuk: «Utánzástól — úgymond — más társaság részéről tartanunk nem lehet.» Már ha az első magyar általános biztosító társaság a tervezett intézkedést valóban csak a gazdaközönség iránti jó indulatból teszi, akkor nemcsak tartania nem kell attól, hanem igenis óhajtania kell, hogy példáját minden biztosító társaság kövesse.

Önkénytelenül fölmerül tehát két kérdés: valóban áldozatot hoz-e a társaság? és haszna lesz-e a gazdaközönségnek a tervezett jégkárbiztosító szövetségből?

Mindkét kérdés fölött hosszas vita folyt a sajtóban és a gazdasági egyesületekben, melyeket a társaság a terv pártolására fölkért. Az első kérdésre nyerhető felelet azért nagyon fontos a gazdaközönségre nézve, mert ha a társaság nem hoz áldozatot, ha nem ad föl nyereséget, akkor nagyon közel fekszik a föltevés, hogy vesztesége volt, melyet jövőben a gazdaközönségre igyekszik áthárítani.

Az igazgatóság a társaság jégüzletét következőleg tünteti föl: 27 évi főnnállása óta bevett a jégüzletben 24.886,986 forint díjat, kifizetett jégkárokért 18.950,211 forintot, a szerzési jutalékot s egyéb üzleti költségeket tizenöt százalékkal számítva, marad az egész időre 2.203,727 forint nyereség, a mi átlag évenként 81,000 forint nyereséget tesz. Volt pedig a huszonhét üzleti év közül tizennyolcz, mely nyereséggel, és kilencz, mely veszteséggel záródott, még pedig némelyik néhány százezer forint veszteséggel.

A sajtóban ezzel szemben azt vitatták, hogy az első magyar általános biztosító társaság jégüzlete főnnállása óta végeredményében veszteséggel járt, és hogy őt a szövetkezeti tervre

mindenek fölött az utóbbi években szenvedett nagy veszteségei indították. Ki volt mutatva, s e számok valódisága ellen nem történt észrevétel, hogy az 1880-tól 1885-ig terjedő hat évi cyclusban a társaság jégbiztosítási bevétele volt összesen 9.416,220, kiadása pedig 10.004,226 forint, minél fogva 588,006 forint volt a veszteség. A hat közül csak egy év, az 1884-diki, záródott nyereséggel. De ama közel 600,000 forintnyi veszteség nem is a teljes összeg; mert számba veendő még a veszteség, melyet a viszontbiztosító társaságok szenvedtek, a mely az egésznek negyven százalékára menvén, több mint 800,000 forintra tehető igazán az Első Magyar jégbiztosításának vesztesége az utóbbi hat év alatt. Ebből világos, hogy a társaság, ha az üzletet a maga számlájára akarja tovább vinni, kénytelen a díjakat fölemelni, a mi lehetetlen, mivel az idén lejár a társaságok közti kartell; akkor pedig újból megnyílik a verseny a díjak leszállítása körül.

A társaság köréből az utóbbi hat év veszteségeire nézve felhozott az az ellenészrevétel, hogy a veszteség nem csupán a magyarországi, hanem a más országokban folytatott jégüzletből is származott; a mire nézve azonban itt megjegyezhető, hogy a társaság által világgá bocsátott minden számítás szintén az összes jégüzlet adatait mutatja; az elkülönítés pedig más társaságoknál arról tanuskodik, hogy végeredményében a külföldi jégüzlet nem áll a magyarországi mögött. Különben az Első Magyar a külföldi jégüzlettel vagy hat éve jórészt felhagyott. De a társaság részéről a fő ellenvetés a hat évi eredmény sorompóba vitele ellen az, hogy nem szabad hat évnél megállani s hogy ha az első magyar általános biztosító társaság jég üzlete 1858-tól 1885-ig tizenkét évi szakokra csoportosítattik, akkor e tizenhét cyclus mindegyike nyereséggel végződik. Ez időszakok és a megfelelő nyereségek egyenkint felsorolhatnának és a társaság részéről közzétett nyilatkozatokban hozzá tétetik, hogy a «szövetkezet», valójában maga a társaság — hisz a szövetkezet nem hallatta még szavát — épen e pénzügyi eredmény miatt kívánja, hogy a szövetség tizenkét évre alakuljon.

Ezek ellenében kétségen kívül áll azon ellenvetés, hogy a régibb évek pénzügyi eredménye, mikor az Első Magyar dominálta a hazai biztosítást, nem lehet az üzlet jövőjének megítélésnél annyira irányadó, mint az utóbbi éveké, a melyekben új

versenyzők léptek föl, bárha még ekkor is a jégbiztosításra nézve fönnállott kartell tetemesen mérsekelte a versenyt. De a társaság publicatiói alapján több oldalról történt részletes számítás kiderítette, hogy ama tizenkét évi cyclusok szerinti csoportosítás, különösen az utóbbi cyclusé nagyon rózsásan van színezve. És valóban, minden egyebet mellőzve, maga az az egy körülmény, hogy az igazgatóság — mint előterjesztéséből láttuk — az évi átlag 81,000 forint nyereséget, melyet a gazdának át akar engedni, úgy számítja, hogy a díjbevételekből az összes szerzési s egyéb üzleti kiadásokra csak tizenöt százaléket von le, ezen egy körülmény — mondom — eléggé mutatja, hogy a 2.200,000 forintra tett huszonhét évi nyereség a valóságnak sehogyan sem felel meg. Nem felel meg a múltra, s még kevésbé lehet irányadó a jövőre nézve; mert a társaság szerzési s egyéb költségei némely években huszonöt százalékgig is emelkednek, a mi pedig lényegesen módosítja a díjbevételekből fönnmaradandó valódi tiszta nyereséget.

Súlyos állítás ez, de fontos jelenségek provokálták a kételyt azon csoportosítás ellen és hozzáértő, lelkiismeretes szakemberek számításai a társaság hivatalos, részletes adatai nyomán támadták meg az Első Magyar igazgatóságának számcsoportosítását, a mely támadás ellenében elmaradt legnagyobb részt a válasz. Utalok ama kritikát illetőleg az *Egyetértés* szeptember 25-iki s a *Nemzet* szeptember 28-iki számára. A gazdasági egyesületek, melyek a társaság tervét pártolják, elfogadták a számokat, mint kifogás alá nem esőket; előljárt a zemplénmegyei, követte több más egyesület.

De talán mellékes kérdés is az, hogy vesztesége vagy nyeresége volt-e az első magyar biztosító társaságnak a jégüzletből, és hogy a veszteséget a szövetségre akarja-e áthárítani, mert a főkérdés végre csak az, hogy minő előnnyel és minő veszelylyel járhat a szövetségbe lépés a gazdákra nézve?

Az előnyök elseje, mely a szövetségi tagoknak kínálkozik, az eddigi díjak leszállítása húsz százalékkal az egész tizenkét évre, a mivel azonban szemben áll a biztosított felek azon kötelezettsége, hogy tizenkét évben egymásután csakis a szövetség-nél biztosíthatnak jégkár ellen. Már kérdelem: bizonyos-e az, hogy hasonló vagy alacsonyabb díjakat nem érhet el a gazda a jövő tizenkét év alatt a nélkül, hogy ily hosszú időre magát lekötne? Nézzük e végre először is, mekkora ez a díjmérseklés.

A díjak húsz százalékos leszállítása tizenkét évre egyértékű 2·4 évi díj elengedésével; de mivel a felek veszteség esetén egy évi díj erejéig, pótfizetésre kötelesek, csak 1·4 évi díj megtakarítására számíthatnak, úgy hogy a leszállítás a mostani díjakból nem húsz, hanem valóban csak 11·6 százalékot tesz. Már pedig a magyar-francia biztosító társaság díjai, miként a lapokban közzétett nyilatkozatával kijelenti, méltányos kárrendezési módok mellett, már most is hat évi biztosításnál lenyegesen és néhol egy harmaddal olcsóbbak, mint a milyenek az Első Magyar által alkotandó jégkár-szövetségben lesznek a mostani díjak húsz százalékkal mérséklése után; olcsóbbak a nélkül, hogy a biztosított félnek a hat év előtti visszalépésből más hátránya támadna, mint a befizetéseiből gyűjtött tartalék elejtése; holott a kilépés ama szövetségből nemcsak a netalán létrejövendő, tartalék-alap iránti igénynek elvesztét, hanem a kezességi összességnek, mely egész évi díjt tesz, azonnal való behajtását vonja maga után. Hat évre tehát már most is kedvezőbb föltételek kínálóznak a magyar gazda számára, mint a minöket a tervezett szövetség kilátásba helyez.

Ámde meg lehet, hogy a szövetségnek nyeresége lesz és ez esetben ennek fele a következő évi díjak leszállítására, másik fele pedig az egy évi díjösszeg erejéig alkotandó s a veszteségek fedezésére szolgáló tartalékalapra használtatik föl. A várható nyereségről nem szólok újabban az épen most előrebocsátottak után; mert ha az annyira kétes a mostani díjak mellett, mit várhatni a húsz százalékkal alacsonyabb díjak mellett? Két mozzanatot azonban ki kell emelnem.

Először a társaság levon a szövetség brutto díjbevételeiből öt százalékot a központi vezetés fejében. A szövetségi javaslat hő pártolói közül is azok, a kik e levonás horderejét megértették — mert a szövetségbe lépett gazdasági egyesületek végrehajtó bizottságának e hó 4-dikén tartott gyűlésén egy tekintélyes férfiú a «tiszta haszon» öt százalékára értette az Első Magyar levonási igényét — túlságosnak és irrationalisnak tartották azt. Így a vasmegyei gazdasági egyesület azt az ajánlatot tette a biztosító társaságnak, hogy fogadjon el inkább a netto jövedelemből 25—30 százalékot és álljon el a brutto díjbevételek öt százalékának igénybevételétől. De a társaság — úgy látszik — még sem nagyon bízik a netto jövedelemben, vagyis a nyereségben, és ragaszkodik eredeti igényéhez

indokul fölhozva azt, hogy a társaság ha marad is az ő öt százaléknyi részeltetéséből nyeresége, ezt egy alap alkotására kívánja fölhasználni, mely a szövetségi tagok által fedezendő veszteségén túl menő hiány pótlására szolgáljon. A jelentékeny levonás a bruttó bevételekből — a társaság igazgatósága egy millió évi díjbevételekre számít, minél fogva első sorban 50,000 forintot fog a maga számára levonni — mindenesetre tetemesen csökkenti a szövetségnek nyereségre s így az eredeti biztosítási díjtételek leszállítására való kilátását.

Egy másik lényeges mozzanatot képez a szövetség terhére fölszámítandó üzleti költség. A társaság jégkár üzleti költségeiről szoltam már föntebb, a szövetség költségei mindenesetre magasabbak lesznek. A központi igazgatás czímén igényelt öt százalékon kívül a szövetség fizeti a főügynökségek személyi, lakbér- és egyéb dologi költségeit azon arányban, a melyben egymáshoz állanak egyfelől a jégkár-szövetség számára, másfelől a társaság tűz-, szállítmányi és saját jégkárbiztosítási üzlete számára befolyt díjak összegei. Ez igazságtalan költségfelosztás. A jégkárszövetség megrövidítették már az által, hogy a föltételek 21. §. c) pontja szerint az életbiztosítás főügynöki költségei egészen számításon kívül hagyatnak; de megrövidítették a jégkárszövetség továbbá az által, hogy a jégüzlet a főügynökségek említett költségeit az évnek csak bizonyos részében igénylik, holott az élet-, tűz- és szállítmányi biztosítás üzlete az egész éven át foly és a társaság a valódi kiadásnál is méltán olcsóbban számíthatná ama költségeket, minthogy a jégyszövetség, melynél a szerzési költségek tisztán a szövetség terhére esnek, az első magyar általános biztosító társaságnak egyéb üzleti ágai számára igen sok biztosító feleket fog hódítani. Ha ugyanis a jégyszövetség sikerül és nagy dimensiókat ölt, akkor a társaság hasznot hajtó többi ágának annyi új biztosító fele támad, hogy a társaság bátran némi veszteséggel is vezethetné a jégkárszövetség ügyeit; mert megszabadul egy eddig passiv üzlettől és javítja, részben mások költségén, a saját, különben is activ üzleteit.

Fölszámítja természetesen a társaság a szövetségnek a jégkár üzlet minden néven nevezendő kiadásait: az ügynökök — pedig 4000-re teszi dicsekvőleg ezek számát az igazgatóság — és a gazdasági egyesületek jutalékait, a különböző dologi kiadásokat, a kár-fölvétel és a rendezés költségeit, a szerve-

zendő fölügyelő bizottság, valamint a kárrendezésnél működő 200-nál több bizalmi férfiú és hatvan szakbizottsági elnök úti költségeit és jutalékait. Itt sok új kiadás merül föl a szövetség terhére, a mely — igaz — onnan ered, hogy a szövetség tagjainak a kárrendezésnél befolyás és az üzlet vitelére ellenőrzés engedtetik. Rendelkezési joga azonban nincs sehogy sem a szövetségnek. Itt mutatkozik épen a lényeges különbség az autonóm szövetkezet és a társaság által vezetett szövetség közt. A társaság igazgatósága választja a szövetség azon tagjait, kik az igazgatóságot ellenőrizni hivatják és az összes közegeknek, tehát azoknak is választására vagy kinevezésére, kik a kárbecslés és rendezés ügyében eljárnak, semmi befolyása a szövettségnek; azok tisztán a társaság emberei.

Mindezekon fölül kifogás alá esik az első magyar általános biztosító társaság jégkár-üzletének vitele, melyet a szövetség örökölni fog. Az üzlet nem nyugszik biztos alapon, a társaságnak nincs számbavehető statisztikája, díjtarifája csupa tapogatózás. Pedig ha valahol, a jégüzletben lehetőleg individualizálni kell a díjakat. A jégkár-statisztika leghátrább áll a biztosítási statisztika többi ágazata közt; de az oly nagy vállalatnak, minő az Első Magyar, kiváló gondot kellene fordítani e statisztika fokozatos javítására vagy legalább is lépést kellene tartania a többi hazai s az itt működő idegen társaságok e törekvésével. Már pedig megtörtént, hogy az 1885-diki országos kiállításon, a melyen a Foncière, a magyar-francia, de különösen az Assicurazioni Generali igen becses magyar jégkár-statisztikát mutattak be; az Első Magyar semmiféle ily statisztikát nem produkálhatott és ezen első rendű magyar biztosító társaságnak egyedül érdekes kiállítási objectuma a Benczur-féle festmény volt.

Az igazgatóság azt várja, hogy a gazdasági egyesületek hatalmas közreműködésével sikerülni fog a jégkár-biztosító szövetség üzletkörét sokkal több gazdára és sokkal nagyobb területre kiterjeszteni, mint a hogy magának a társaságnak eddig sikerült, és ettől reméli az igazgatóság a szövetség gyarapodását. A károk elosztása és kiegyenlítése, igaz, ép úgy áll a jég, miként más kár- és az életbiztosításra nézve; de a jégkár-biztosításnak ép az az árnyoldala, hogy az főleg jégveszélyes vidékeken és különösen a legértékesebb terményekre alkalmaztatik. Az agitatio azért keveset fog eredményezni azon vidéke-

ken, melyeket ritkán járja a jég. Ha a biztosítási kényszer nem alkalmazható, akkor nincs más mód, mint a hosszas, éveken át folytatott gondos megfigyelés, még pedig nemcsak vidékekre, hanem helységekre, sőt a hol visszaélések ismétlődnek, egyes birtokosokra kiterjedőleg. Az ilyen gazdag megfigyelési anyag és az ehhez alkalmazkodó — majdnem egyéninek mondható — díjszabás adja meg kisebb működési téren is az alapot a lehető szolid üzletre. Ez a gondosság hiányzik az első magyar általános biztosító társaságnál és ezt fogja megsínyleni a jégkár-biztosító szövetség is. Ha nem lenne ez a hiánya, alig volna érthető, miért legnagyobb az itteni társaságok közt az Első Magyar-nak jégkár-hányada? Mert több évi átlag szerint az Assicurazioni Generalinál a jégkár-hányad 1:70, a magyar-francziánál 1:34, míg az Első Magyar-nál 2:30 százalek; pedig ez utóbbinál nemcsak a biztosított érték, de a területi eloszlás is legnagyobb, úgy, hogy e két elem relatív nagysága — mint látjuk — hiányos díjszabás mellett még nem biztosítja a nagyobb üzleti sikert.

Felötlött mindenkinek, hogy miért épen a jég és miért nem a tűzkár elleni biztosítással kezdi az első magyar általános biztosító társaság a szövetségbe való csoportosítást? Mert a történeti folyamat azt mutatja, hogy a tűzkár ellen kölcsönösen biztosító közhatósági s magánintézetek sokkal előbb fejlődtek és ezeket követték, részben hozzájuk illeszkedve, a jégkár-biztosító szövetkezetek. Az igazgatóság a választmányhoz intézett előterjesztésében azt mondja, hogy a tűzkár-biztosítás szövetkezeti alapra fektetésének is eljön az ideje, de sürgősb a jégkár-ra nézve a reform; mert ezen díjak magasak, holott a tűzkár-biztosítási díjak elég alacsonyok. Ámde a biztosítási díjak sohasem lehetnek eléggé alacsonyok. Sok millió díj fizettetik ki gazdasági objectumok tűzkár elleni, minden esetre sokkal több, mint jégkár elleni biztosításaért; és ha csakugyan a válsággal küzdő gazdaközönség java fekszik a társaság szívéen — miként ezt az igazgatóság a választmányhoz intézett előterjesztésében váltig hajtogatja — és ha a termelési költségek mérséklését, melyekhez a biztosítási díjak is számítandók, csakugyan elő akarja mozdítani: ám terjeszsze ki a reformot a tűzkár-biztosításra is vagy kezdje ezen üzleti ágon. De nem teszi ezt azért, mert a tűzkár-biztosítás nyereséges üzlet, ezt megtartja magának; a jégkár-biztosítás rossz üzlet, ezt átengedi a szövetségnek.

Feleletem mindezek után a fölvetett kérdésekre az: jobban jár a gazdaközönség, ha addig, míg valóban önrendelkező szövetkezetek létesülhetnek, nem köti meg magát tizenkét évre s hagyja szabadon működni a társaságok versenyzését. A jégkárszövetségnek hasznát csak az első magyar általános biztosító társaság látná, a melynek igazgatósága a választmányhoz intézett előterjesztésében bevallja, hogy «saját jól fölfogott érdekünkben is szükségessé válik egy nagyszabású intézkedés fogatósítása; mert különben azon veszélynek vagyunk kitéve, hogy a térről leszorítottunk és társaságunkat a stagnáció veszélyes lejtőjére hozzuk».

FENYVESSY ADOLF.

PAULER GYULA MINT KRITIKUS.*)

Első közlemény.

Minden ember, ki a nyilvánosság piaczára lép, legyen készen ne csak a tisztességes bírálatra, hanem a legigazságtalanabb támadásokra is. Szabad levén a szó, kivált nálunk jogász nemzetnél, sok az olyan ember, ki mindent szabadnak tart, a mit írott törvények nem tiltanak. Az emberi természet nem tűri a szabad szólás és szabad megszólás korlátait. Szereti bátran kimondani a nem igazat is. Ez az egy volna dicséretes Pauler Gyula czikkében, ha nem volna még ez is csak látszat.

Czikke hangja bátor, határozott s a hol a közvádító szerepébe csap át, helylyel-közzel még az érthetőség magaslataig is fölemelkedik. De sokkal több levén benne a lényeges dolgok elhallgatása, rejtegetése, a titkolódzás, inkább a hallgatás szabadságáraszolgál például, mely tudtommal meg van Oroszországban is. Nyilvánosság és titkolódzás: napfény és sötétség! A furfang mesterei nem is sejtik azt, hogy más ember mily könnyen keresztül lát a szitájokon. A furfang egyik legnevezetesebb ismertető jele éppen némely lényeges, sőt néha a fődolog kikerülése és elhallgatása. A mit elhallgatnak, az gyakran sokkal gyanúsabb, mint a mit mondanak. Pauler Gyula czikke olyan, mint némely rossz dráma, melyben az indokolás a színfalak mögött bujkál, s a közönség nem érti, mit miért tesznek és mondanak a lámpák előtt. Dugdosni szeret mindent, a vélt nagyobb hatás érdekében. Munkámnak azon részeit alig érinti, melyek

---

*) Megjegyzések a *Budapesti Szemle* múlt decemberi folyamában megjelent cikkekre: *Salamon Ferencz legújabb munkája*.

akár tetszenek neki, akár nem, s akár sikerültek, akár nem, de legfontosabb részei. Bizonyára nem a tudomány, sem a főváros érdekében áll ez a titkolódzás. Még csekélységekben is, egész gyermekességgel nyilatkozik a mi szellemi bajnokunk rejtegető hajlama. Könyvem egyes helyeit idézi, melyeket az olvasó különben is könnyen megkaphatna, de a hol oklevelekből és krónikákból legtöbbször ellenem bizonyítani akar, mintha véletlenül feledné, vagy mintha nem volna helyök a *Budapesti Szemlében*, elmellőzi, pedig gondosan, szándékosan tartja zsebében. Nem mondja meg, mely könyv mely kötetében keressük. Ezt nem panaszképen hozom föl: én úgy is tudom a járást. Hanem ezt a módot még az e tárggyal külön nem foglalkozó historicusok félrevezetésére is alkalmasnak tartotta. Még gymnasialis tanárságra pályázó ifjak írásbeli értekezéseit is nem egyszer utasítottam vissza csupán a kútfők nem idézése miatt. Mennyivel megkövetelhetőbb egy szakembertől, ki nagy tudományával kérkedik s documentálni kétszeres kötelessége volna, mikor mást megró. Mindenesetre jellemzi Pauler Gyulának a nyilvánosság előtt is minden áron bujkálni szerető természetét.

De maga az egész cikk sem egyéb, mint útvesztő a valódi indokra nézve. Írója nem veszi észre, mily világosan kitűnik, hogy neki mellékesek Buda-Pest politikai és polgári ügyei, múltban és jelenben.

A történetírás és történettudomány érdekei mennyire lelkesítik, majd látni fogjuk.

Miután ez a merészen támadó bajnok maga bizonyítja be, hogy egyéb van írva zászlajára, mint a mit kongó pajzsán visel, köszönje meg, hogy én sem teljesítem a közönség iránti kötelességét. Írói caractere iránt annyi tekintettel leszek, a mennyit cikke érdemel. Szorítkozom, mint szoktam hosszú írói pályámon, csak arra, mit nyomtatásban látok tőle, csak az irodalmi és tudományos eljárására és manővereire. Azonkívüli élettevékenységével, mint azelőtt, most sem törődöm. Bár nincs szerencsém közről ismerni (talán mondanom se kell) készséggel megadom, hogy az irodalmi téren kívül jó, derék, kitűnő ember. Más kérdés az, mit játszik az irodalmi színpadon. Mint íróban hiányzik Paulerben az önálló ítélet, az őszinteség, a meggyőződés, az elfogulatlanság. Neki az irodalom, a közönség fölvilágosítása nem cél, mint némelyikünknek, kik nevünket kizárólag

azzal szereztük, hogy az írói asztalhoz mindig erős elhatározással ültünk, hogy ne egyebet mondjunk, mint a mi meggyőződésünk, s a mi bennünket mindennek fölött érdekel. Paulernek csak eszköz a toll, mellék czélok érdekében, s oly hanyagúl, oly nagyúri megvetéssel bánik vele, mintha különös kegyelemnek kellene tartani a nagy eseményt, mikor megszólalni méltóztatik. Meggyőződésbeli hiányát azzal pótolja, hogy lóhátról beszél, mint afféle tekintély. Neki a kritikus szerep csekély. Közvádlósdit játszik, még pedig azt is oly arrogans módon, mintha nem tartoznék vádjait kellően indokolni.

Nem egy barátom vélekedett úgy, hogy Pauler Gyula czikke nem méltó a feleletre. Tagadhatatlan, sok igaz van ebben. Mikor egy tanárt a maga szakjában tudatlannak, egy a főváros megbízására és költségén sok éven át legjobb igyekezettel készült munkát a fővároshoz méltatlannak hirdetnek, ez nem alkalmas tárgy a czáfolgatásra. Naiv ember volna, a ki komolyan kezdené bizonyítgatni az ellenkezőjét!

De minthogy szerintem is a szabad szóval való visszaélés orvossága a szabad szó, némi részben a sajtó lenézése volna büszkén hátat fordítani a közönségnek. Mert mint minden bírálat, úgy a Pauleré is, nem a szerzőnek szól, hanem a közönség fölvilágosítására, ez esetben pedig félrevezetésére, s a közönségnek tartozom az ellenbírálattal, annak fölvilágosítására, míg Paulernek nemcsak a föntebbi támadás, hanem egész cikkének minősége miatt sem tartozom egy szóval sem. Csak egyszerűsítés s irodalmi conventio az, hogy egy polemiában ellenfeléhez látszik beszélni az ember.

A mi Paulernek az irodalom körén kívül eső tevékenységemre, tanárságomra tett célzását illeti, jellemző az, hogy mint e cikkében minden állításában nem tud egészen igazat mondani. Azt mondja, én a magyar történelem tanára vagyok. Ez nem áll. Évek óta már a világtörténelem tanára vagyok a középkorra nézve. Egy másik helyen azt mondja, hogy én írói pályám kezdetén költő és kritikus voltam. Ez sem áll; se magam, se más nem tartott és nem nevezett költőnek. Egy-két kísérlet oly kevésbé qualificált arra, mint a hogy némely kortársunkat egy-két biographiai kísérlet nem avatja történetíróvá vagy Paulert eddigi kísérletei kritikussá. De ezt csak curiosumképen hozom föl, mily szerencsétlen keze van neki a correct igazság papírra tételében.

Leszámítván Pauler főtebbi személyeskedéseiből a mi ellenséges dühöngés benne, marad egy meglehetősen ártatlan üres beszéd.

Mert még soha sem volt tanár, kivált historikus, ki mindentudó lett volna a maga szakjában, s kinél egy s más részben valamit egy másik jobban ne tudhatott volna. — A mi a fővárosi monographiát illeti, — még eddig nem volt a fővárosnak oly monumentális története, melyről azt lehetne mondani, hogy méltó hozzá.

Egy könyvet egy városhoz mérni úgy lehet, ha a város fejlődési és műveltségi fokát vesszük. Buda-Pest mint város az európai színvonal azon fokát érte el, melyen az én könyvem nem áll, de a melyen még összes történet-irodalmunk sem áll, távolról sem. Utóbbi különösen monumentális művekben szegény — a nagy adatgyűjtemények csak téglák, homok s mészkő halmazok. Valóságos értelme nincs is Pauler mondásának. Tulajdonképen az a kérdés, hogy munkám a magyar történettudomány és történetírás jelen stadiumában megállja-e helyét a magyar történetirodalomban. Ha itt megáll, akkor a városnak nincs alapos oka elégedetlennek lenni vele. Ennél fogva csak annyit mondhatott volna Pauler, hogy a könyv lehetett volna jobb, ha mást bíznak meg megírásával, s nem engem. Ezt akarja mondani Pauler is. De ha ennyiben van, minek titkolózik? Miért nem áll elő vele, ki az alkalmasabb az én tanári helyemre, s ki írta volna meg jobban Buda-Pest történetét? Megengedem, hogy más jobban írta volna meg. De az bizonyos, hogy Pauler nézeteit követve, az minden kritikán aluli könyv lett volna. Mert neki a Rupp Jakab-fele monographiák tetszenek. A mi Pauler Gyulánk, egy-két szeretetre méltó nyájasságú kifogás mellett nagy nyereségnek, a tudományt előbbre vivőnek hirdette egykor Rupp Jakab ily című könyvét: *Buda-Pest helyrajzi története*, mely voltaképen inkább a város katholikus egyházainak története.*) De akármi volna is, az tömörködés össze nem kapcsolt adatok száraz halmaza. Pauler, az európai műveltség e finnyás gourmandja, élvezni tudta azt a locsadékot, s az én könyvemben nem lát semmit, a mi Buda-Pest története ismeretét előbbre vitte volna!

---

*) Pauler Gyula ismertetése a *Századok* 1869-iki évfolyamában jelent meg.

Pauler a czikke folyamán ráér más munkáimról is szólni. Nagyon megdicséri, remeknek (*Cabinetstücknek*) nevezi a Zrínyi Miklósról a *Budapesti Szemlében* megjelent fölolvásumat.

Mivel érdemeltem meg ezt a váratlan, csaknem hihetetlen kitüntetést? Hogy oly munka, melyet nem én, hanem akár melyik józan eszű kezdő is elvégezhet három nap alatt, jobb legyen, mint *Buda-Pest története*, vagy annak több része, mely ugyanazon írónak több évi erős munkájába került, az csakugyan figyelemre méltó. Mi volt az a *Cabinetstück*? Egy-két bevezető megjegyzésen kívül, mely majd semmi utánjárásba sem került, egyszerű fordítás, kivonatos fordítása egy halotti beszédnek németből magyarra! — Ha tehát a közlemény remek, a mezitlábos András barát remekel ott, nem pedig én.

Csodálkozunk Pauleren, hogy czikke folyamán még ő panaszkodik a kritika hiányán történetírásunk terén. Pedig volt, csak hogy rossz, mert ő gyakorolta. Látjuk, mily lelkiismeretes csak ezekből is!

De bárminő személyes vagy a tárgyalt kérdésektől messze eső indok vezet is egy úgynevezett szakembert, mondhat igazat, használhatót is. Egy részrehajló kritikusnak vagy történetírónak is lehet némelyekben igaza. Menteni a fogvatkozást, szépíteni a hibát nem akarom. S általában, ha mentséget hoznék föl, alig lehetne a nélkül tennem, hogy dicsekvésre ne magyaráznák jóakaróim. Legyen hát rossz, hibás az én munkám, de lássuk miben rossz, s mi a hiba azon kritikus szerint, ki maga-magát hirdeti illetékesnek. Ha munkám második kiadást érne, vagy pedig egy monographus utódom egészen újra dolgozza, lássuk mi lenne belőle Pauler Gyula kategorikus tilalmainak és rendeleteinek megtartásával.

Pauler mindjárt az első lapon Nagy-Sándor modorában ketté vág egy szerfölkött bajos kérdést: azt, mi módon kell írva lennie egy-egy történelmi munkának, hogy jól legyen írva. Tudjuk pedig, hogy nincs két valamire való történetíró, ki egymáshoz hasonlítson. A költők közt sem nagyobb a különbség. Herodotus annyira különbözik Thucydidestől, Cæsar Tacitustól, mint Thiers Guizottól, Ranke Mommsentől vagy a fölületes Macaulay a szakszerű Pauler Gyulától.

Azt hinné az ember, hogy Pauler is beéri ezen nekem elég utólérhetetlen nagyságok valamelyikét tartani szemem elé.

Neki több kell. Ő Cervantes *Don Quixotte*-jét mutatja föl mintaképen, a mennyiben az ifju is gyönyörködik annak mesején, s az öreg is élvezetesnek találja a benne nyilatkozó szívet és észet. Ilyennek kell lennie, Pauler szerint, minden jól írt történelmi műnek. Egy szó elég e cifraság alapjának megingatására, s ez: Tacitus, kire még Trajanus idejében, tehát a maga korában, sem illett az a szabály, holott — Pauler is megadhatja — meg lehetős író volt. Sőt Ranke is, több jelenkori kisebb-nagyobb utánzóival egyetemben, elbújhatik ilyen követelés elől.

Mindenki tudja, hogy Cervantes műveinek hatását öregnél és ifjunál nem épen csak a szív és ész, hanem az életvidorsággal párosult humor s az elbeszélés varázsával párosult mesteri színezés adja meg. E részben távol áll tőle bármelyik történetíró. Távol áll abban is, hogy Cervantes képzelődése szabad játékot űz a valósággal s a materialis valószínűséggel. Az *Elzeregy éjtszaka*-hoz hasonlít e részben. Van-e ily szabadság engedve a történetírónak? — E nélkül ifjat és öregot távolról sem lehet annyira gyönyörködtetni. A történetíró nem rendelkezhetik soha annyi részletes adattal, hogy oly nyomról nyomra leírja személyeinek minden mozdulatját s titkos gondolatjait is, mint a költő. Ő egészen a található adatok szerint dolgozik, s még az előadás stíljé is a tárgyak és adatok minősége szerint változik ugyanazon egy írónál. Még curiosusabb Pauler szabálya, ha nélány sorral tovább olvassuk cikkét, melyben, mielőtt egy nagyot ugranék a statisztika száraz mezejére, ezt írja: «Természetesen, nem minden történelmi tárgy elégíti ki egyformán a fiatal és öreg ifjuságot és a történelmi bölcselőt.»

És ilyen alkalmatlan tárgynak állítja szerző akármely magyar város s maga Buda és Pest történetét is.

Szabad legyen ezek után kérdeznünk, hogy ha ez így van, akkor mire való volt egy Rajnán túli kritikus nézetével kezdeni a Pyrenæi hegveken túli regényről? Ha csak ennyiből áll, mintának ajánlhatta volna a *Scrillai borbélyt* is Rossinitől. Az is élvezetes ifjunak és vénnek. Egyszer azt mondani, minden jól írt történelmi mű ilyen meg ilyen legyen, s aztán hogy nem minden történelmi mű lehet ilyen, igen sok egy szuszra. Mind ezt Pauler egy lapon, még pedig a kezdetben teremté. Helytelen szabályból rossz logikával von le egy nagy semmit. De nemcsak ennyiből áll a dolog. Ő e confusus lapon épen az iro-

dalmi közérthetőségről és közelvezhetőségről beszél össze-vissza érthetetlen dolgokat. Ez már még is több a többinél!

Pauler ezikke folytában kiemeli, hogy könyvem rosszul van írva, hogy nem érdekes, hanem fárasztó unalmas olvasmány, s mint mű formátlan. Ilyesekben mint szerző nem lehetek a magam bírāja. De hát kinek hiszen már az ember? A hírlapok egész serege, tudtommal az összes napi sajtó ellenkező véleményt mondott. Még a *Századok* történetirodalmi folyóirat is holmi «erős formaérzék»-felét emlegetett, midőn munkámat bemutatta (fogadjá köszönetemet!) Volt nem egy lap, mely épen irodalmi szempontból méltányolta elannyyira, hogy őszintén mondhatom, sokaltam is. (Fogadják ezennel egyenként s összesen alulírt alázatos szolgálók mélységes hálája kifejezését!) De mindazáltal mindezekből még sem akarok többet következtetni, mint azt, hogy magasb művészi szempontból bármi legyen is a kifogás művem ellen; a mi a közérthetőséget és közelvezhetőséget illeti, egy irodalmi műveltségű elfogulatlan olvasó különb bíró lehet a szakembernél. S azt gondolom, a hírlapok a laikus intelligens osztály véleményét tükrözték. De őszintén szólva sajnáltam, hogy némely hírlap tollamat túlbecsülte. Ebben én ártatlan vagyok. Csalódik, ha azt teszi föl rólam valaki, mintha én valaha első eminens akartam volna lenni a magyar irodalom bármely szakában. (Savanyú is lett volna a szőlő!) Soha senkivel versenyt futni nem akartam. Még iskolás gyermek koromban is elejétől fogva gyűlöltem a vetélkedést. Mindig korlátolt eszűeknek, semmi tekintetben nem szeretetre méltóknak, s nem is az elsők között, de a besugásra annál hajlandóbbaknak találtam az ambitiosus vetélkedőket. Jezsuita vonás ez, s különben a tanítás terén sok érdemű rend régi gymnasiumaiból maradt iskoláinkra annak élesztése és ápolása. Még jobban megismerem a vetélkedést a színpad körében és még kevésbbé tanul-tam becsülni. Szerintem az ambíció soha sem nemes. Csak az ügy- és tárgy-szeretet, s a jót és jól cselekvésre való igyekezet az.

Nem leczkézés ez senki ellen, hanem bocsánatkérés, ha munkám csak megközelítőleg úgy van írva, mint a hírlapok mondták. Nem akartam senkinek kellemetlenséget okozni, vagy épen elébe vágni, s sajnálom, de nem tehetek róla, ha néme-

lyeknek az fáj leginkább, a mi könyvemben netalán valamenynyire sikerült.

Írok ezután is úgy, a mint eddig, tehetségem szerint legjobban, főszabályul az érthetőséget és nyílt őszinteséget tartva szemem előtt, nem irigyelve senkinek magasb művészetét.

Utódomnak minden esetre, ki talán a jövő században fogja megírni Buda-Pest történetét, azt hagyom végrendeletben, hogy azt, a mit érdekesnek lát, írja meg világosan s részrehajlás nélkül, s az előadás művészetére nézve *Don Quixottot* ne vegye mintául, mert abból bolond egy historia lesz; ne is sokat törje a fejét azon, hogy mit is akart Pauler mondani mindjárt az első lapon; mert attól maga bolondulhat meg, a mi pedig nagyobb kár, de csuda nem lenne.

Ha styl tekintetében mások véleményében kellett a helyeslést keresnem, munkám tudományos szempontjára s anyagára nézve már magam is oly illetékes vagyok, mint bárki más. Magam tudhatom azt úgy, mint akárki, mi a tény, mi a bizonyítás, s mennyiben bizonyos, vagy csak valószínű az állítás. Pauler cikkének mindjárt második lapján már nem stylaris, hanem tárgybeli utasítást ad, mely Buda-Pest történetének egész tervezetére nézve fontos. A szavak ezek: «A városok nálunk tekintve a nemzeti *általános fejlődést* kisszerű kört képeztek. E tekintetben még Pest meg Buda sem képeztek kivételt s nem képeznek *részben* még maig sem; mert ha a legújabb időnek némely *külső* jelensége ezt meg is *látszik* czáfolni, nem szabad felednünk, hogy a változott viszonyoknál fogva némely elemek most a városok keretében mozognak, melyek 1848 előtt a megyék körébe tartoztak. S ha valaki, ezek működnek még most is, még pedig — *lehet mondani* — megyei szellemben; és nem a városi elem, a városi gondolkodás *kezd* érvényesülni. Buda-Pest története tehát *túlnyomólag* localis történet. Mióta Magyarország Magyarország, le a legújabb korig, nem volt nagy, országos tényező.» Pauler mint látjuk, nem kíméli a szót, hogy ő tanítson engem és másokat arra, mi az a Buda-Pest, s mi volt régen. Ismét egy általános definitio! Azt kérhetjük azonban: Ha szerinte Budának, Pestnek volt és van országos szerepe, mire való az okoskodás, miután azt senki sem tagadta. Ha szerinte nincs, miért nem mondja meg kereken.

A dült betűs szavak elárulják az író furfangosságát. Megannyi kibuvó ajtók. Az olvasóra határozott állítás benyomását

teszi az előadás, mely szerint nincs és nem volt meg az országos szerep, de az író mentsége meg van: ő például nem állította, hogy ne lett volna országos szerepe városainknak, ő azt mondta csak, hogy nagy szerepe nem volt. Hogy azután ez a nagy milyen nagy, vagy kicsiny, azt a kritikus oly röffel méri majd, a minő neki tetszik. Pauler cikkének további soraiban a határozott conclusio mégis az, hogy Buda-Pest történetének írója zárjon ki előadásából minden országos eseményt, s érje be a házak, utcák, templomok, lakosok stb. leírásával. Tehát nem volt fővárosunknak országos szerepe és fontossága, s a mi ma van, az is csak látszat. Nézzünk szemébe ennek a látszatnak.

El kell ismernünk a kritikus éleselműségét abban, a mit a mai városi és megyei elem, a városi és megyei szellem és gondolkodás közti különbségről mond, bár ez is csak odavetett s sok kifogás alá eső tétel. Azok az elemek, melyek 1848 előtt Pest-megye gyűlésein, mint pesti lakosok szerepeltek, részint egészen városi elemek voltak, részint országosak. Mert szerintem városi orvos, ügyvéd nem a földesúri, hanem a városi polgári elemhez számítandó. A florenzei respublicában is ezek czelek szerint vettek részt a politikai és polgári kormányzatban, míg az arisztokratia, vagyis vidéki földesúri elem ki volt zárva abból. Országos elemnek nevezem egy Széchenyi, Battyhány, Kossuth szereplését Pestmegye gyűlésein; de ezek is mint pesti lakosok szerepeltek ott. Ime tehát az áll, hogy városi elemek avatkoztak, még pedig gyakran vezér szerepet játszva, a vármegyei dolgokba!

De bármint volt ez 1848 előtt, most már azon elemek nagy részint a városi gyűlések alkatrészei. Igen, de tulajdonképp a föltett kérdésben nem is ez áll szemben: megyei és városi, hanem országos és városi.

Valóban különös, hogy valaki meglátja a megyei hajszálat a városi helyhatóságban, s nem látja meg az *országos* várhegyet künn az életben. Buda-Pesten, mint valódi fővárosban, elválhatatlanok ez idő szerint az országos és városi elemek. Hogy ha leszámítjuk a törvényhozás és kormány tagjait, az országos hivatalnokokat, az egyetemek, akadémiák, országos iskolák személyzetét, az irodalmat, múzeumokat, sok országos pénzintézetet, országos egyesületeket és társulatokat — melyek némelyikének palotája is van, s így pesti házi urak — sőt végül

leszámítjuk mindazokat, kik régen a megyéhez számíttattak, az volna-e Buda-Pest, a mi? Képzeljük megfosztva a fővárost a fönn elősorolt elemektől s minden országos testület és intézet embereitől, akkor igaz nagyon leszállana a város szerepe és jelentősége. De ez csak képzelet. A valóságban ez alkatelemek benne vannak mindenkinek Buda-Pestről való fogalmában. A vegyész azt mondja, hogy a konyhasó áll chlorból és natronból. Vegyük el belőle a chlort, a natron már nem lesz konyhasó. Vagy ha azt mondja valaki, a városi elemek és országosak nincsenek Buda-Pesten ily vegyészileg egyesülve, ott van például a közönséges levegő, mely nem vegyület, hanem keverék. Vegyük el belőle az oxigént, vagy nitrogént, s megszűnik levegő lenni. Pauler abban, a mit mindenki lát, a mit mindenki belefoglal Buda-Pest fogalmába, csak látszatot képzel. Pedig a mai Buda-Pest nem volna Buda-Pest s nem volna központ az országos elemek nélkül, s nem játszanék igen is *nagy* országos szerepet, bár azok nélkül is megmaradna sok abból.

Ha Pauler Gyula a föntebbieket gróf Széchenyi István jelenlétében negyven évvel ezelőtt az akkori Pestre nézve kockáztatja, ki lett volna téve egy-egy ilyen drastikus megjegyzésnek: No még világtalan historikust sem láttam életemben. A ki a jelenből nem tanul semmit, mit tanul a múltból? Széchenyi nem ismerte ebben a kíméletet. Megrovás nélkül semmi esetre sem hagyja. A mi e nevezetes férfiú életének egyik legnevezetesebb célja volt, hogy Pestet azon szerepre emelje, melyet fekvésénél fogva megérdemel, s már korábban meg is kezdte azt, Pauler megfontolatlan szavai kétségbe vonták volna. Localis érdek volt-e tőle a lánczhíd építése? — az akadémia létrehozatala? — Mindezt országos fontosságúnak hirdette. Sőt még a *pesti* casinóban és lóversenyben is országos fontosságot látott. És nem is csalódott. Már 1848 és 1849 eseményei bizonyítják a főváros országos fontosságát és szerepét. Nem egy momentumban még túlságos is volt az.

Még a Bach-korszakban is, midőn sem magyar kormány, sem autonom városi képviselőlet és sok egyéb mai testület és intézmény nem volt meg, senki sem tagadhatta, hogy Pest az ország központja, kereskedelemben, s mindazokban, a mik a közművelődést és magyar társadalmat illetik. Még a politika is, a mi volt, ide összpontosult. Ma jóval túlszárnyalta országos fontosságban, a mit Széchenyi remélhetett a 48 előtti viszonyok közt.

Nem üres phrasis régóta, hogy Pest az ország szíve. Szintoly igaz más értelemben, s most már egész Európa elismeri, hogy az ország feje; sőt egy harmadik értelemben áll, hogy az ország gyomra.

Ha a törvényhozás oly fagypont körüli érdeklődéssel lett volna Buda-Pest iránt, mint Pauler Gyula, nem tett volna oly áldozatokat országos fontossága és szerepe elismerésének jeléül és gyarapítására. Mindez nagyon szemmel látható. De Pauler Gyula mindezt láttatlanná teszi cikkében. Pedig mily ügyetlen escamoteur! — a gyermek is utánozhatná. «Úgy-e, nem tudsz felelni a kérdésre: hogy rejthető el a hegyen épített város? Semmi sem könnyebb: dugd az orrod a kalapodba, s mindjárt el van rejtve a hegyen épített város.» Mondhatjuk rá azt is, nem is város, hanem földiekkel játszó tünemény: a délibábban úszó vármegye képe az.

A mi *szak*tudósunk jó ízlése megveti a jelen reális élet tüneményeit. Egy helyen bevallja, hogy ő nem akarja ismerni a Dunát; honnan tudhatná ő, mi a folyóvíz sodra — mondják meg a hydrographusok, a mit kivált a hegyi vidék lakója tud már hat-hét éves korában. Vízi malmokon alul úszva patakon, folyón gázolva vagy néha kompon, csolnokon kelve át, lehetetlen nem tudnia! Tartozik-e azt tudni Pauler Gyula? Minthogy írott törvény nincs rá, szerinte, nem! Tartozik-e tudni, mi a sziget? Valóban nem akarja tudni ezt sem. — Mire való a historikusnak a geographia, mint arra, hogy egy előforduló helynevet meg tudjon mutatni a térképen? Hibáztatja, hogy én kimutattam a dunai szigetek szerepét Buda és Pest középkori emelkedésének történetében. Ezt deductiv észjárásnak nevezi. Ezzel elárulja azt is, hogy nem tartozik a természetvizsgálók által nagy sikerrel alkalmazott inductiv módszert ismerni, holott a történelem is inductiv tudomány. Sőt azt sem tartja kötelességének a mi szakemberünk, hogy legkevesebbet is értsen a hadi dolgokhoz; mert mint látni fogjuk, egy általam írt hadtörténeti értekezésre az ő esze megáll, és mások éppen nem a szakba vágó fölületes megjegyzéseit, s azokat is hamisítva, hozza föl. Nem charlataneria lesz-e az, hogy mint historikus csatát, ostromot fog elbeszélni a nélkül, hogy legkevesebbet is értene hozzá. Láttuk, hogy nem tartotta magát illetékesnek a történetírás stíljére nézve magának véleményét alkotni, hanem egy szépirodalmi kritikusnak egy regényre szóló igen fölületes megjegyzé-

sét merőben ferdén alkalmazta a historiára. De azt sem akarja tudni, mi a történelmi kritika. Sybelnek egy Rankéra alkalmazott definitióját idézi általános szabályúl, melyből ki van felejtve a kritika. Mindezekből az következik, hogy egy historikus épen semmit sem tartozik a maga fejétől gondolkodni, azaz tanulni; neki semmi iránt sem kell érdeklődnie. — És csudálatos, hogy épen a szemmel látható, legközelebbi tárgyak érdeklik legkevésbbé, mint például Buda-Pest. Teljességgel nem a város iránti lelkesedés sodra söpörte odáig, hogy munkámat oly drágálatos ajánlattal jelentse föl annak a megyei szellemmel bélielt fővárosi magistratusnak.

De ha a mi figyelemre méltó szakemberünket mentül kevésbbé érdekli a város jelene, még kevésbé érdekli a múltja. Semmit sem akar tudni róla, hogy Budának, Pestnek a múltban is volt, ha nem folytonos, de századokig tartott országos fontosságú kereskedelmi s közben-közben országos politikai szerepe.

Pauler a nevezetes történelmi tények egész csoportját, könyvem egy jókora részével együtt holmi ringy-rongy definiciók alá akarja temetni. Eljárása nem lehet másra számítva, mint hozzá hasonló szellemű és gondolkodású tudákosokra, vagy olyanokra, kik munkámat nem olvasták. Tagadja egy egész lapon keresztül haszontalan s érthetetlen csűrés-csavarással városaink országos szerepét és fontosságát s egy sorral sem mondja meg, hogy e szempontból munkám melyik része ellen van kifogása!

Azon egész egy lapnyi, sőt az előbbi lappal együtt, hol *Don Quixott*tal vesződik, két lapnyi semmit mondó általánosságok helyett nem méltóbb föladata lesz vala kimutatnia, hogy könyvemben mind az, a mi Buda vagy Pest országos fontosságáról szól, tévedés vagy valótlanság. Azt mutattam ki s be is bizonyítottam, hogy a Duna folyásának e pontja, hol a mai Pest áll, országos fontosságú volt, még mielőtt itt Pest város kifejlődött a két parton, sőt ez országos fontosság emelte föl — s Budát is országos érdekekben alapította IV. Béla. Minek sorolnám elé azon historiai nevezetes eseteket, melyekben Budának a tatárjárás után oly fontos szerepe van, hogy az országos történet itt nemcsak háttér, hanem fontos jeleneteit ott játszák el, a melyeket a zsemben felejtene nem volt szabad.

Miért titkolja, miért dugdossa ezeket Pauler a *Budapesti*

Szemle olvasói előtt? — A mulasztás nem is helyszüke miatt történt, mit más helyen ürügyül fölhoz, hogy egy fontos kérdés elől kitérjen. Pulszky Ágost a *Budapesti Szemle* két számán keresztül ismertette és bírálta Fraknoi egyik munkáját. Paulertől nem várhatni azt a részrehajlatlanságot, mint a nevezett cizik írójától; de a *Budapesti Szemle* szerkesztője bizonyosan engedett volna neki is annyi tért.

Még különösebbé teszi Pauler eljárását, hogy éppen könyvem egy fejezetének címe: *Buda országos szerepe*. Tulajdonképp, ha nem is országos szerep, de országos nagy fontosság is indokolja a főváros történetének megrótt részeit. Pauler éppen *szeréről* szól. Tehát a szót azon fejezet címéből vette, melynek tartalmáról mélyen hallgat. Szól a két fejezet oly eseményről, melyben Budának városi és országos szerepét elválasztani lehetetlen. Az ország története itt nem csak háttér, mint Pauler megfontolatlanul egész általánosságban követeli, hanem éppen az előtér a város történetében. Tisztán városi ügyeket illető perekben kezdődik Buda szerepe, de csakhamar országos szerep áll elő e perekből. A Venczel és Róbert Károly közti viszályt egy városi monographusnak mellőznie nem lehet, mert Buda nagy fontosságú szerepet játszik benne. Buda hosszasan Venczelpárti volt. Kitett ebben magáért s szenvedett is érte. Annyira ment a pártszenvédély, hogy Buda polgárait a pápa, a polgárság pedig a pápát excommunicálta, s később az egyik polgári párt feje lófarkon huczoltatta a város utczáin az ellenpárt kolompasait. — Buda ez elszánt s tüzes pártállása nélkül Róbert Károly hamarabb jut vala trónra. Ilyen nagy volt Buda szerepe.

Az országos események, nem mint Pauler kívánja, csak *háttérül* szolgálnak, hanem a városi történettől el nem választható kapcsolatban folynak le az előtérre vált Budán. Ezt, úgy vélem, éppen úgy nem lehet eltitkolni a város, mint az ország történetéből. Az országos történet eddig nem vett tudomást a városi előzményekről. Annál inkább ki kellett emelnem nekem ezt a tisztán városi történetbe tartozó nevezetes epizódot, mely egészen forradalmi jellemet öltött már III. Endre alatt. Szabad volt-e ezt titkolnom? Általán véve, nekem mint historikusnak meg kellett kísérlesem, hogy a városnak időrendben való krónikáját megalkossam, a miben a folytonosságnak az adatok hiánya miatt mindegyre megszakadó fonalát sok gonddal és bajjal

tudtam összefűzni. Se a Pauler által magasztalt Rupp, se a kétség kívül általa nagyon kegyelt Rómer erre képes nem volt. A korábbi előadások, mint Hæutleré és Palugyayé, rendkívül hiányosak; a mohácsi vész előtti egész városi krónikájok még *conversations-lexicon*-beli előadásnak is alig válnak be; s még a mit mondani tudnak, nagyobb része annak sem igaz.

Ha valaki azt vetné szememre, hogy kelleténél bővebben írtam a város történetébe játszó országos eseményekről, arra az a felelet, hogy a miatt voltam kénytelen vele, mert az addigi hibás fölfogást kellett kijavítanom. Még XV. századbeli ide vágó eseményekben is sok volt a világos valótlanág, pártszempontból való szándékos ferdtítés, a kútfők ignorálása vagy helytelen magyarázata miatti egyszerű de lényeges tévedés. Azt hittem, hogy csak ezek *rectificálás*át is köszönettel veszik némely kortársak, kik országos történelemmel foglalkoznak. Abban talán nem is fogok csalódni. De abban bizonyos voltam (s a bizonyosságban mindig van egy kis megnyugtató), hogy mentül több fog kisebb-nagyobb mértékben sikerülni nekem, van nem egy kortársam — mint biztos tapasztalásból tudtam, egyikök Pauler — kiket annál nagyobb ellenségemmé teszek. Pauler túltett várakozásomon is. Ez megnyugtató, hogy a város országos szerepét tárgyzó lapok könyvemben nem épen rosszak, még a magyar történetírás mai *classicus* korszakában sem.

A jövő század *monographus*ának azt ízenem, hogy ne igyekezzék mindenkit kielégíteni, mert az lehetetlenség, nemcsak saját tehetségeink fogyatkozása, hanem mások ész és lelkiületbeli fogyatkozásai miatt sem. Normalis viszonyok közt, sajtószabadság mellett, csak azt írja meg, a mit érdekesnek talál maga. Újabb adatok alapján, több tudománnyal, különb segéd-eszközök s talán kortársak, s nagyobb valódi közérdeklődés mellett különb munkát fog írni, s talán nem lesz kénytelen vesződni oly mesék czáfolatával, mint nekem kellett.

De ha a viszonyok nagy fölfordulást szenvednek s Európában s nálunk is chinai, japáni törvények fognak uralkodni, rossz dolga lesz a *monographus*nak. Egy Paulerhez hasonló *tollerantiájú* censor, vagyis az irodalom mikadója maga fog száz *paragraphus*ból álló *codexet* rögtönözni arra nézve, mikép kell országos történetet, mikép városit írni, s inspecie Buda-Pest történetére nézve egészen kivételes szakaszok fognak rögtönöztetni. — Aztán maga a törvényhozó lépne föl köz-

vádlókép, maga lenne sajátkezűleg a munka megégetője a Barátok-terén, melytől elköltöztette az író Mátyás kertjét a Városligetbe, s mely alkalmas pont a közel levő sok nyomda, újságíró, könyvtáros, egyetemi könyvtárnok üdvöselhívására. Szerző maga pedig az akkori Fortuna pinczéjében vizsgálhatná a várhegy földalatti sajátságos topographiáját. De könnyű volna a menekvés. Arra kellene vállalkoznia, hogy Rupp Jakab modorában összesepri, tüvel hegygyel összeférczeli az adatokat — kihagyván belőlk, mint az tette volt, a mi a város *krónikájába* tartozik. Ha többre nem becsüli a tömlöczöt, mint önnön megruppifikáltatását, még az akadémia történelmi czéhébe is bejuthat hatalmas protectiók által, a hol Rupp Jakabokon kívül másnak helye alig lesz. Művének mentül kevesebb volna a *formája*, annál jobb. Tisztán topographiai munka lenne. Ha Ó-Budáról szól, beszélhet mentül többet oda nem tartozókról, de Szilágyi Erzsébetre és Beatrixra nézve jobb, ha befogja a száját. Ezt nem rábízták, ez országos történet! Mert íme Pauler, (a mai ékes *curialis* jargonban szólva) megokolatlanul ugyan, de ki nem állhatja Ó-Buda világi felének e királynői földesurait, kiknek ott volt a residentiája. Pedig tudom, rendén valónak tartaná, ha valaki Váczról beszélvén a püspök földesúrról is tudna mondani valamit, s ha Bécsről van szó, beszél az uralkodó főhercegekről vagy később a császárról.

Azonban bármit rejt magában a jövő, melynek fekete pontjai mindig az irodalom láthatárán szoktak először jelentkezni, s a valótlanságok bármily üres polyvája is Pauler úgynevezett kritikája, föltűnik benne az igazság egy-egy búzaszeme is, melyről ugyan kétes, hogy ha elvetnék, kikelne-e, s tulajdonkép búza-e vagy csurmolya; de melyet mégis utódom figyelmébe ajánlok.

Én a történelmi kritikában is ugyanazon elveket követem, a miket követtem irodalmi kritikai hosszú pályámon. Szerintem a legrosszabb könyvből vagy könyvön is lehet tanulni valamit, s a nagyobb részben nem hiteles kútfőt is helyes analysissal lehet használni egyes tárgyra nézve. Még hamis oklevél is használható néha, hogyha a hamisítás korát ismerjük. Így Paulernek egészben véve mindent kisebb-nagyobb mértékben ferdén mutató, s részleteire nézve egyetlen egy esetben, még elvéte sem egészen igaz és igazságos cikkében is vannak legalább

újjmutatások könyvem némely igen mellékes részeinek egyes hibáira.

Fénypontja bírálatának az a rész, melyben helyesen mondja, hogy a dominicanusok pesti klastromának tatárjárás előtti megalapítóit nem nevezték Bessenyeinek és Kenderesinek, a klastrom lakóját Buzádot pedig Bánffinak azokban az években. Ámbár a XIII. század második felében föl kezdenek tűnni egyes *vezetéknevek*, s így az ugyanazon század első feléről, 1230-ról szóló s az 1290-ig, sőt Nagy Lajos koráig is még mindig nem nagyon régi tradíció, már vezetékneven nevezhette az alapítókat; de az nem valószínű csakugyan, hogy 1230 körül úgy nevezték volna. Én sem azt kívántam értetni alatta. Csak annyit akartam mondani, hogy úgy látszik, nem tisztán polgári hanem úri rendű pesti lakosok alapítják a zárdát. Mert teljességgel nem a névre van könyvemben fektetve a súly, hanem arra, hogy a dominicanus rend tradíciói szerint úri rendű s tehetős lakosai voltak Pest városának, a mit különben más közel egykorú oklevelekből is más személyekre nézve kimutattam.

Annálfogva munkám egy másik kiadásában egyszerű stylaris módosítással lehet, sőt kell is segíteni ezen, hogy oly könnyen félre ne lehessen magyarázni. Bessenyei, Kenderesi és Bánfi helyett azt kellene írni, a Bessenyei, Kenderesi és Bánfi családok ősei — egy bizonyos Gergely s egy bizonyos Balázs — s hozzá tenni ezt: ha ugyan a legkisebb hitelt lehet adni bármely szerzetbeli barátok bármi névvel nevezendő legendáinak és tradícióinak.

Még meg is köszöntem volna Paulernek a figyelmeztetést, ha diadala mámorában maga nem követ el ennél sokkal nagyobb hibát. Rám fogja, hogy én Ferrarit, ki a dominicanusokról ír, IV. Béla korabeli kútfőnek tartom. Minthogy pedig Ferrari a nyomtatás föltalálása után nyomtatásban adta ki könyvét, az olvasó még azt hiheti el rólam, mintha én Gutenberget a keresztes háborúk idejében virágzott nyomdatulajdonosnak képzelném. Mert azt Pauler oly bizonyosan tudta, mint én, hogy magából a nyomtatásban megjelent kútfőből merítettem, a minthogy abból a könyvből idézem, a mit más nem idézett: «Si vos persecuti fueritis» . . . etc. *)

---

*) *Buda-Pest története*. II. 182. lap. Ferrarinál 56. l. Különben szentírásbeli hely.

Pauler azt is fölteszi rólam, hogy én szentírásnak tartom, a mit Ferrari mond. Pedig csak annyit adok meg Ferrarinak, hogy bármi tévedései legyenek is, lehet benne, ha nem is teljesen bizonyos, de a mit maga valamely régibb kútfőben fönmaradt traditióból merített. Pauler kritikájának annyit sem adok meg, mint Ferrarinak, s mégis fölhasználok legalább újjmutatásul némely állításának némely kis részét. Azt egyáltalán nem lehet elfogadni, a mit Pauler mond, hogy ha egy történelmi kútfő egy-két nagy dologban hibás, sőt hazug, el kelljen vetni az egészet. Azt sem tartom, hogy az előadott eseményeknél századokkal később élt írókat a történetíró ne használhasson.

A görög és classikai korszak némely nevezetes kútfőit eldobjuk-e azért, mivel a tárgyalt kornál későbbi emberek írták? Tudommal nemcsak Liviuszt használják, hanem még Plutarchust is születésöket századokkal megelőzőtt eseményekre nézve, igen szigorú kritikájú történetírók is. Soha sem hiszem el, hogy ha én Ferrarit egészen haszontalan s semmiben meg nem bízható kútfőnek mondom, a mint ő mondja, a szememre nem veti, hogy én a tudomány által elfogadott kútfőket mind léha meséknek tartom; mert íme nemcsak Bél Mátyás, hanem a nagyon kedvelt Rupp Jakab is, az ő, Paulernek egy korábbi kritikai *Cabinetstückje* által epochalis becsű munkaként bemutatott könyvében szentíráskép fogadta el Ferrarinak idézett helyét.*) Ez aztán a derék bíró, a ki a maga teremttette praecedensekre semmit sem ád; a ki szerint Rupp Jakab munkája nagy szolgálatot tett a tudománynak, de az én munkám nem hogy szolgálatot tett volna, hanem ártott.

Pauler hibája itt is az, hogy elhallgatja neheztelése okát, s a helyett készebb Ferrari hitelét s józan kritikai elvét megtagadni, nagy események elhallgatását kívánni. Pauler ez egész megrovásában egy igen alárendelt fontosságú féligaz megjegyzés mellett több rendbeli valótlanág és igazságtalanág van. 1. a kútfőkritika elvét tagadja meg; 2. szememre vet oly hibát, melyet másnál nem hibáztatott; 3. elhallgatja a valódi indokot; 4. bele köt egy-két szóba, s elmulasztja beszélni a sokkal fontosabbról. Mert fontosabb lesz vala ennél, hogy a tatárjárás országos eseményének egy része Pest körül és Pesten folyt le, s

---

*) Rupp: *Buda-Pest helyrajzi története*. 244. lap.

vajon helyesen fogtam-e föl, jól írtam-e le azt? Ugyanazon fejezetben adom ezt elő, melyben a hibáztatott hely áll. Miért nem jegyezte meg, hogy Pest fölégetése sem tartozik Pest történetébe, hanem országos történet. Annál nagyobb kifogása van Paulernek az ellen, hogy igen is szigorú kritikát gyakorlok az oklevelek dolgában.

Az csakugyan «á priori» is bajosan tehető föl, hogy nálunk okleveleket és egyebeket ne hamisítottak volna. De a posteriori is bizonyosság erre az, hogy törvényhozási szigorú büntetést kellett szabni rá. Németországon már túl vannak azon, hogy a passauai püspökség egész csoport oklevelét hitelesnek tartásák, melyeket pedig sokáig elfogadott a «tudomány». A csehek egy generáción keresztül büszkéek voltak rá, hogy a *königinhoferi* kézirat hihetetlen régiségre viszi vissza nemzeti nyelvök irodalmi használatát. A cseh «tudomány» s maga fő képviselője, Palaczky sem mert kételkedni benne. Napjainkban már magok a cseh tudósok kétségbevonhatatlanul kimutatták, hogy az illető irat többel magával együtt egy újkori impostor koholmánya. Hamisító terem minden korban. Néha nem is haszonvág, hanem szerencsétlen szenvedélyek, hová az ambíció is tartozik, viszik rá az embereket a hamisításra. Mi nagy hasznuk lehetett az utóbbi négyszáz év alatt azoknak, kik római köfeliratokat koholtak Augustus, Trajan, Constantin korára? Egész serege ismeretes az epigraphiai koholmányoknak. A csehek nevezett *pia frausai* sem hajthattak más hasznót a hazafias koholónak, mint tudósi hírnevet.

Ha Pauler jónak tartotta volna világosan beszélni, s nyíltan megmondani, a mi bántja, kétségkívül kitűnt volna, hogy semmi sem boszantja annyira, mint az, hogy sikerült megmenntem Buda-Pest történetét száz hazugságtól, minek közvetve az ország történetírói, ha Pauler nem is, hasznát vehetik. Az én harcziás collégám igen határozottan kimondja, mily károkat vittem én véghez egy csoport tévedés s valótlanság földerítésével. Czikke végén, hol Buda-Pest tanácsa előtt följelenti munkámat, így szól:

«*Buda-Pest története* e munka (az én munkám) után sincs megírva, s a ki azt Salamon után meg fogja írni, vele, nagyon tartunk tőle, nem mint úttörővel, hanem mint olyan-nal lesz kénytelen foglalkozni — ha foglalkozik! — ki az út-at telehordta haszontalan kövekkel, melyeket el kell távolítani.»

Mikor Pauler kemény vádak által akar tekintélyének reklamot csinálni, lám mily kereken fejezi ki magát! Pedig itt sem írta ki egészen, a mit akart. Keveset mondott. Azt kell vala mondania, hogy összetörtem a hazug bálványokat: egy történelmi *iconoclast*, igen veszedelmes ember vagyok, rossz példát mutatok, a forradalom égedelmes zsarátját szítogatom!

Más helyen Pauler ismét meglehegyezi a tollát, épen a hol hibáztatja, hogy a krónikák némely állítását és némely oklevelet hamisnak találtam.

A *Budapesti Szemlében* (múlt havi 450-dik lapján) az általam hamisaknak bizonyított oklevelekről szólva, így jajdul föl Pauler: «Hamis egész csomó oklevél, melyeket eddig a *tudomány* valódiaknak tartott! és kiesik *Buda-Pest történetéből* úgyszólván egész kétszáz esztendő és sok mindenféle adat, mi a XIII. század elejére (Bánk-bán szempontjából is) világot vet». Hátrább, (miután példát nem hozott föl Pauler) így folytatja keserveit: ... «látjuk, hogy egy Salamon Ferencz, ki húsz évnél tovább foglalkozik a magyar történettel ... nem tudta még e szempontokat kellőleg fölismerni, tudniillik azon szempontokat, melyek egy oklevél hitelességére nézve döntők.»

Mindez kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy Paulernek egyik legnagyobb kifogása az én oklevél-kritikám ellen van. De gondosan a véka alá rejtí a gyertyát, nehogy valaki megsejtse, mik a szempontok, melyekből ítélni kellene. Jól van — mondhatja az olvasó — Salamon húsz év alatt sőt, minthogy vagy harminczhárom év óta foglalkozik kritikával, egy harmadrész század alatt sem tud ítélni abban, mi az igaz, mi a hazugság, lássuk a sokkal rövidebb idő alatt, s kevesebb és elég könnyed munkával nevet szerzett s már is tekintélyt játszó Pauler Gyulát, mit mond erre nézve. Azt mondja, hogy mindamellett, hogy Salamon nem tudja a szempontokat, «azért mi (Pauler) itt — egy encyclopædicus folyóiratban (*a Budapesti Szemlében*) — e kérdések fejtegetésébe nem bocsátkozhatunk, mert minden oklevél egy-egy különös kis értekezést igényelne, és mégsem mernők remélni, hogy az olvasóval e szűk keretben megtudjuk ismertetni a szempontokat, a melyek e kérdések megítélésénél mérvadók.»

Tehát részint hely szűke miatt (mi nem áll, mert lett volna hely) duggatja szempontjait, részint azért, mivel az olvasó még akkor sem volna képes megérteni, ha előadná, mikor még

professorok is vannak, kik nem értik azt, a mi Pauler Gyulának kisüjjában van. Az ő tudománya olyan bajos tudomány, hogy az kimondhatatlan. Mélységes, rejtélyes, homályos pincze az, melyben egy Pauler fáklyája mellett is csak botorkálna a közönséges halandó. De annyi még is kitünnék, hogy nincs ott egyéb hitvány burgonyánál, melynek azonban megtiltani nem lehet, hogy egy-egy nyavalygó indát ne hajtson a kétes világitású ablak felé.

Egyetlen egy oly esetet hoz föl, melyben én egy-egy világi ember, s illetőleg egy nemes család érdekében kelt oklevelet hamisnak bizonyítván, ő is elismeri, hogy az hamis. Csakhogy itt is járatlanságomat veti szememre, azért mivel nem értem be a hamisság egyetlen egy ismertető jelével, hanem annál többet mutattam ki. Ebben az egyben is Pauler kimutatja, mily gyöngye lábön áll az ő diplomatikája s általán a kritikája. Megint azt a merőben helytelen elvet látjuk kimondva, melyet főntebb Ferrari könyvére alkalmazott. Ott egy-két anachronismus miatt az egész könyvet elvetendőnek, itt egy oklevelet egyetlen szóbeli hiba miatt koholtnak állít. Szavai:

«II. István oklevele *Kórus* számára oly kézzelfoghatólag hamis, hogy kár volt arra Salamonnak annyi, a hamisságra nézve nem *is mindig* döntő szót vesztegetni.»*)

Pauler Gyula úgy véli, hogy elég lett volna azt fölhoznom, hogy oly vezetéknév, mint *Kórus*, a XII. század elején anachronismus.***) Pedig igen ritka eset az, hogy egyetlen argumentummal lehessen megdönteni egy oklevél hitelét, kivált ha nem is az eredeti példány fekszik előttünk. — Ez esetben is valódi könnyelműség lesz vala ez. Mert nem megeshetett-e, hogy *Cornides*, ki az oklevelet közölte, valamely kevéssé olvasható keresztnevet olvasott *Kórus*nak? Kitelhetett tőle, a mennyi kritikája volt, kivált oklevelek dolgában. — Azért kellett az oklevél más részeit is analysis alávenni.

Azonban én kimutattam, hogy az ezen oklevélben foglalt elbeszélés oly mértékű lélektani valószínűtlenség, mely a képzelenséggel határos, — a mit jól tudom, a betűhez tapadt diplomatika iskola nem szokott figyelembe venni, még a történetíró

*) *Budapesti Szemle*, u. o. 451. l.

**) *Buda-Pest története*, 17. lap.

sem mindenik, s a magyar történetírók eddig egyáltalában nem. A főnforgó esetben az oklevélnek lélektani absurduma tette nagyon valószínűvé, hogy a Korus név nem téves olvasás, sem tollhiba eredménye, hanem egy szintoly kevés historiai jártaságú, mint a mily buta eszű ember műve. Pauler a lélektani valótlanságokra nem sokat ád. Csak annyit mond, azok nem mindig döntök. Az itt nem kérdés, hogy *mindig* döntök. Azt nem akarja mondani, hogy a föntebbi esetben döntök, s mégis elismeri akaratlanúl. — Ez egy esetben revelálta magát Paulernek mély-séges diplomatikája, melyet nem azért rejteget, mintha szűk volna neki a hely, hanem mivel szerinte nem az értelmes közönségnek, nem e világnak való, mely azt mondhatná a *complimentre*: Süsse meg hát az úr!

De ha már Pauler el nem mondta szempontjait, s elismerte azt, hogy az általam hamisaknak bizonyított oklevelek közt csakugyan van hamis, ennél nagyobb kötelessége lett volna legalább néhány sorban újjal mutatnia rá, melyek az általam hamisaknak állított oklevelek, melyeket ő hiteleseknek tart? A ki azzal a váddal panaszol be, hogy én kétszáz évi történet becses históriai emlékeinek romjaival töltöttem el a haladás útját, nevezte volna meg mindazokat, melyek ezt a sorsot megérdemelték. Vagy ha csak egy ellen van is kifogása, — mint közvádldóként szerepelni hajlandó iskolamester, mondta volna el, hogy ez vagy az az oklevél nem volt hamis, s én mégis annak mondtam, s hozzá tehettem volna, hogy hiszen elég, ha a gyűjtogató csak egy házat gyűjt föl, attól is hamuvá lehet egy egész helység. Más szóval elég, ha egyetlen egy Árpád-kori régi oklevélre bebizonyúl hamis volta, veszélyben forog egész Árpád-kori tudományunk, mert az oklevelek kapcsolatban állanak másokkal, mert a példa ragadós, s mert a históriában lényegesebb dolog a hagyomány, ha hazudik is, mint az, hogy érthető és tanulságos is legyen, a mi csak a fictiók kiküszöbölése s az igazság kiderítése után lehetséges.

Két oklevél volt különösen, melyeket Buda-Pest történetére nézve elfogadott az úgy nevezett «tudomány», de a melyeket az a tudomány minden tudománya megmagyarázni nem volt képes. Egyikkel az óbudai káptalan keletkezése s némely jogainak kérdése állott kapcsolatban. Ez a II. Gézának tulajdonított oklevél, 1148-ból, melyet 1290 körül koholtak. A másik Buda vár municipális szabadságának arany bullája, állítólag

1244-ből, de a melyet Nagy-Lajos király uralkodása első éveire tettem. Az előbbi egyházi testület érdekében koholták, a másikat egy polgári testület érdekében.

Ha gyűlésben, élő szóval folyna a vita, fölszólítanám a tisztelt Pauler urat, feleljen határozottan: hamisaknak tartja-e azokat, vagy valódiaknak? Feleljen rá: igen-e vagy nem! De ő azon visszaélést követi el itt is az irodalom nagyobb szabadságával, hogy könyvem e cardinális kérdésére általános vádjai daczára sem mond semmit.

Megmondom én, miben áll a dolog. Meg vagyok győződve róla, hogy mindkét oklevelet hamisnak hiszi maga is titokban. De a város privilegiumait illetőre nézve, ha nyilvánosan elismerné, el kellene ismernie azt is, hogy van könyvemben olyan is, mivel előbbre vittem Buda-Pest történetét. Meghatároztam az időpontot Nagy-Lajos uralkodásában, midőn Budavár az ő privilegiumait nyerte, a mire a Ruppok tudománya nem volt képes, s a mit — dicsekvés nélkül szólva — a Pauler-féle módszerekkel lehetetlen volna tisztába hozni. Mert ha Paulernek más hibája nem volna is, mint az elfogultság, az az egy elég, hogy bonyolult kérdést soha meg ne oldhasson. Megmentettem vele a jövődöbeli vizsgálót attól, hogy városaink régi magyar és német neveire nézve oly confusióba ne juthasson, a minőnek képe még a jó Rómer Flóris *Régi Pestjében* is látható.

Pauler Gyula cikkéből akár mely kritikai harapófoggal sem lehet kivenni, vajon a II. Géza-féle oklevelet, melyet az óbudai káptalan érdekében gyártottak, szintűgy hamisnak tartja-e, mint a Korus-félet. Ezt nem is csak egyszer említi ugyan, de oly módon, mint Buda-Pest országos szerepét, melyre nézve, a mint láttuk, a megyéről beszél, mikor az országról kellene beszélnie. — A Géza-féle oklevélnél még annyi indirect világosságot se nyerünk, mint ama más kérdésben. Épen nem helyszűke miatt hallgat. Nem sok hely kell vala ilyes szavaknak: az oklevelet én nem tartom hamisnak; szintoly röviden elmondhatta volna az ellenkezőt is.

A szóban levő oklevélről nemcsak azt mutattam ki, hogy hamis, hanem azt is, hogy mikor hamisították. S így a bizonyítás egészen conclusiv. E hamisítvány fontos szerepet játszik abban a nagy perben, mely először megánjogi természetű volt, majd forradalmi jellemet öltött, hogy Venczel király alatt az országos küzdelemben való nagy szereplésbe sodorja Budát.

Mily nagy diadal lesz vala Pauler Gyulára nézve, ha tagadván a Géza-féle levél hamis voltát, elesett volna azon nevezetes pernek egyik, ha nem is az egész előadásomat, de annak egyes részeit megdöntő actája!

Sőt még nagyobb következései is lesznek vala. Mert könyvemben igen nagy súly van helyezve arra, hogy a régi Pestnek ott kellett előállani és kifejlődnie, a hol a Dunán közben eső sziget nem állja útját egy országos révnek. Már pedig a «tudomány» (a Pauler szíve szerinti) már-már elfogadta volt, hogy a balparti Pest szigeten feküdt — egy Dunaág vette körül. E szerint az én egész bizonyítgatásom meg nem állana. A modern «tudomány» pedig honnan vette a szigetről szóló czifra hypothesis? Egyfelől XVI. és XVII. századbeli térképekről, hol a később úgynevezett Rákos-árok jó vastagon levén oda mázolván, Dunaágot láttak benne. Másfelől megtaláltak egy régi oklevélben ily kifejezést: «kerepesi rév» (portus de Kerepes). Ugy okoskodtak: nem lehet más értelme, mint az, hogy a nevezett Dunaágon is lenni kellett átjárónak, s arra ráillett a kifejezés. Az igaz, hogy a százával fönmaradtak közt csak egyetlen egy oklevélben fordul elő az a kifejezés, s igaz, hogy a Dunaágnak egyikben sincs nyoma; de azért Pestváros sziget voltának legendája megvolt.

Az az egyetlen egy oklevél pedig, melyben a kerepesi rév kifejezés előfordul, épen a II. Géza féle, szerintem, koholt oklevél. De tehette-e Pauler, hogy elismerje az oklevélre vonatkozó nézetemet? Akkor nem mondhatta volna el, a mint tette, hogy Buda-Pest topographiai ismeretét nem hogy előre, hanem hátra mozdítottam, s helyesen tettem valamit ott, a hol az ő «tudománya» helytelenül tett. Inkább tollat se fogott volna a kezébe!

Ilyenfélék miatt nem mer se igent, se nemet mondani. S ez eljárás nem újabb szép példája-e annak, hogy némelyek a nyilvánosságot alkalmas rejtekhelynek vélik titkos irányok érvényesítésére.

Még másokban sem szenvedheti a világos beszédet és indokolást. Megrója bennem, s nem méreg nélkül, a magyarázó hajlamot. Ő tartja fölőselegéseknek fejtegetéseimet, mint föntebb a «Korus»-féle oklevél dolgában is. Oh hálátlanság! Mert elhiheti nekem akárki, rövidebbek lettek volna azok jóval, ha csak az intelligens olvasó, vagy még a közönség kevéssé tanult része állott volna is szemem előtt. Magyarázataimnak igen tetemes része nem a *gyöngébbek* kedvéért történt, hanem épen azon nagyon

is kemény fejűek miatt, a kik nagy tudományukban fölfuvalkodva, oly nehezen capacitálhatók, mint a példa bizonyítja.

A II. Géza-féle oklevélről én vagy tizenkét argumentumot hoztam föl, melyeknél fogva hamis. (*Buda-Pest Története* III. kötet, 17. és köv. l.) Sorra vettem minden tételét, s egy sem volt azok közt, mi egyben-másban vagy gyanúsnak, vagy koholt-nak ne bizonyította volna. Nem volt mindenik egyenlően súlyos vád az oklevél ellen. Volt egy-kettő, mely magában nem lesz vala döntő, de a többiek társaságában az is bizonyítékká lett, a mi egészben csak gyanússá tette volna az oklevelet.

Mindezek után azon érvek egyikét sem czáfolni, hanem *mellékesen* hozni fel, theoretikus szempontból olyanokat, melyeket nem is az illető kötetben, nem az érvek közt, hanem ítéletkép mondtam amaz érvek nyomán; — ez oly neme az eljárásnak, melylyel nem méltó foglalkozni.

Csak épen egy ártatlan furcsaságot emelek ki. Azt állítja Pauler, hogy a II. Géza nevét viselő oklevél Pestre vonatkozik. Ez nem correct állítás. Mert azt az óbudai káptalan érdekében gyártották s a Budavár elleni perre használták. Mi oka van Paulernek ezt rejtegetni? — Még ha II. Géza idejébeli volna is az oklevél, akkor sem Pest, hanem az *óbudai* káptalan kiváltsága az. Ezt mellékesen jegyezve meg, érijük be azzal, hogy Paulernek tendentiosus két czélzása a II. Gézafele iratra (*a Budapesti Szemle* 451. lapján) ha reális czáfolat volna is, még fenmarad III. kötetem nevezett lapjain vagy tíz más, azoknál erősebb argumentum. Ezen czélzásai erős, bár tehetetlen haragot árulnak el azon, hogy ez az oklevél hamis, s még sem meri nem-hamisnak nyilatkoztatni. Ez indirect bizonyíték, hogy maga is hamisnak tartja. A sikert nem meri tagadni, hanem bizonyítási modorom nem fér sehogy a fejébe, mely elűt nem tudom mi-féle iskolai modortól, minthogy ezt a modort nem ismerteti meg velünk.

Egy helyen, minden példa felhozása nélkül, ily szeretetre méltóan jellemzi eljárásomat: «Salamon . . megvetve vagy nem ismerve a tudomány segédeszközeit, saját önalkotta fáradságos útján bukdácsol előre és gyakran önkénytelenül (vajon?) azt a benyomást teszi, mit tenne Robinson, ki töri leleményes eszét primitiv eszközök végett, nem valami pusztá szigeten, hanem Londonban, Angliában, a civilisatio minden segédeszközének közepette». (*Budapesti Szemle* 453. l.) Ez jobban van írva,

mint ezikke más része, mert itt ismét szenvedély ragadja. Csakhogy a Paulernál szokatlanul világosnak látszó jellemzésben sok az értelemzavar. Igaz, hogy igen nagy különbség köztem s némely historicus kortársam közt, hogy én a történelmet is, mint mondtam, az értelem és ítélőtehetség tudományának tartván, nem írok ész nélkül, s bizony elég sokat töröm nem épen leleményes, sőt lassú, de nem pihenő eszemet a történelmi kérdéseken, melyek kivált a tények constataálásán szoktak eldőlni, de épen ezen constatalás a legbajosabb, kivált a történelemben.

Erre nézve nem áll, hogy föl nem használnám a tudomány segédeszközeit. És bátran elmondhatom, hogy egyetlen egy magyar történetíró sem volt, ki annyi segédeszközt használt volna, mint én.

Robinsonságom ott kezdődik, hogy nem Londonban, hanem Buda-Pesten vagyok. Ha például Kmetty tábornok ide nem ajándékozta kis hadtudományi könyvtárát az akadémiának, a magyar haditörténetről szóló értekezésemet meg se írtam volna, Pauler szívbeli fájdalmára. Kápolnai bizony nem segít vala rajtam. Egy-egy sereg Péntek sem állhat szolgálatomra, mert nemcsak kutatásról és másolásról, hanem kritikáról, kérdések tisztába hozataláról levén szó, ezt másra bízni nem lehet.

Mostani munkámról nem szólok itt. A kinek tetszik, forgassa egy kissé ezen szempontból, föl vannak-e használva ott a tudomány segédeszközei?

Pauler föntebbi szánakozó megrovására talál Széchenyinek egy jó adomája. A Duna alsó vidékein evezős csolnakját svábok hajtották. Jött hátul egy vitorlás török dereglye, s csak hamar elhagyta őket. A svábot ez boszantotta, s így szólt társaihoz: «Schau, schau den dummen Türken». (Nini az a bolond török!) Azt gondolom, az a sváb a nélkül halt meg, hogy az ostoba török példáját követte volna; mert a vitorlázás nemcsak kézi, hanem már fejbeli munka is. Annyi áll, hogy Pauler, a miben elismerné is igyekezetemnek legalább olykori sikerét, oly módon teszi, mint a sváb a törökkel. A csökönyöség biztos ismertető jele, hogy csodálkozik, ha más valamit másképp teszen, mint ő.

Buda-Pest jövődöbeli monographusának pedig még azt is hagyom, hogy miután az ő idejében Buda-Pest Londonnal

fog vetekedni tudományos segédeszközök dolgában, használja föl azok duzzadó vitorláit, melyekhez képest enyéim kétségkívül primitívek lesznek. — Minthogy 1920 tájáig ki fog tűnni, hogy bármennyire igyekeztem is, nem voltam képes, Robinsonul egyedül állván, minden a szakba vágó hamis adattól megtisztítnom a város történetét, ne kímélje kifent kritikája élet. Mennyivel könnyebb lesz neki! Nem lesz szüksége hosszas fejtegetésre, mentegetődzésre, sőt alázatos bocsánatkérésre sem, hogy vannak bizony hamis oklevelek, van a krónikákban sok valótlan-ság. Remélni lehet, nem akad akkor még suszter-inas sem, ki szemére vetné, miért nem találta meg és miért nem ásatta föl Árpád apánk sírját, Anonymus kétségbe nem vonható adatai nyomán. Minden esetre legyen szabad kérem, hogy bármily feletkezet- és iskolabeli legyen is, Pauler gyöngéd intése daczára se feledkezzék meg egészen rólam, ha nem is a historiai Cervantesek, de nem is a Rupp Jakabok mellett! Ezt az egyet kikérem magamnak!

SALAMON FERENCZ.

É R T E S I T Ő.

*Ködképek a kedély láthatárán. Regény. Írta Kemény Zsigmond.
Második kiadás. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1887. Ára
1 frt 60 kr.*

Csak második kiadás s ez is mily lanya fogadtatásban részesült a hírlapírók részéről, kik némely gyöngye regényért is tudnak lelkesülni. Lehetetlen volt e megjegyzést elfojtanunk, midőn a regényt most másodszor elolvastuk. Nem volna talán érdektelen e lanyhaság okait keresnünk, de azoknak feszegetése igen messze vezetne, már pedig regényünk alakjai hívogatnak és mi szívesebben sietünk feléjük.

Gróf Jenő Eduard tragédiája van a regény központjában. A gróf vitéz tisztje volt az osztrák hadseregnek a napoleoni háborúk alatt, de Napoleon bukása után megúnta a szolgálatot, haza ment erdélyi jószágára és ott fékezhetetlen tettvágyát gazdaságának emelésével, jobbágysai és ismerősei sorsának javításával akarta kielégíteni, épen mint Széchenyi István hasonló élmények után Magyarország boldogításával. Nem ok nélkül említjük e hasonlatot. Gróf Jenő is szilárd meggyőződésű államgazda, bizonyos fokú költői fogékonysága mellett, a jobbágysai anyagi és erkölcsi jólléte foglalkoztatja esztét és szívét, a hitelviszonyok rendezettségétől igen nagy eredményeket vár a nemesi osztály műveltségének emelése érdekében. Midőn a táblabíró világot kérlelhetetlen szigorral adósságai pontos törlesztésére kényszeríti, úgy látszik, mintha Széchenyi *Hiteléből* tanulta volna szerepét és a hatás is, melyet Erdély előkelő köreire ez úri származású Shylock gyakorol, mintha gróf Dessewffy *Taglalatjában* már egyszer vissza volna tükröztetve. Midőn Jenő gróf Márton Gáspár-

ért, a sikkasztó rokonért nem akarja letenni az ötezer forintot, mely amazt a szégyentől és börtöntől megszabadíthatná, eszmejárásából kiérezni véljük Széchenyi haragját a «domestica cassák gyakori eltűnése» és az úri bűnös drága személye iránt érzett nemzeti részvét miatt. És midőn Jenő gróf a jobbágyság sorsán könnyező neje előtt azon hadvezérre czéloz, ki könyörületből nem állítja ki a veszélyes helyre az előőrsöt s így hadseregének vesztét okozza, vagy a midőn a költői kedélyű Adolfot érveivel együtt irgalmas-szerzetbe szeretné küldeni: nem kell-e emlékeznünk Széchenyi gúnyjára, melylyel az érzelgős politikusokat ostorozta és azon költőpolitikusra, kit épen úgy jellemzett, mint Jenő Adolfot? Végül midőn Jenő gróf megtört kedéllyel áll pályája végén s övéinek boldogtalanságát és élete munkájának széjjelhányt romjait szívmaró kacajjal s csaknem eszelős kedvteléssel szemléli, nem kell-e gondolnunk Döblingre és azon önkínzó fölfogásra, melyet a döblingi remete alkotott magának egész pályájáról?

De egyebek közt az a nagy különbség választja el Jenőt Széchenyitől, hogy ez nem kívánt senkit akarata ellenére boldogítani és nem vetette meg az «apró eszközöket» a reformok kedveltetése végett. Itt már Bachnak s kormányrendszerének hatását érezzük.

Ily benyomásokból alakítá ki Kemény regénye hőstét. Most lássuk magát a hőst és sorsának fejleményeit, a regény cselekvénye folyamában.

Jenő gróf katona volt s a polgári életben is huszáros türelmetlenséggel vágyódik a gyors eredményekre. Jót akar, neki elég ez öntudat; hogy alattvalói a renyhe tengődést jobb szeretik, mint a munkás jóllétet, melyet minden előkészítés nélkül és elég kíméletlenül erőszakolnak rájuk, azt népboldogító hevében nem bírja észrevenni. Uradalmának csak egy faluját nem vehette ki régi állapotából, mert e falut egy kivándorolt franczia nemes bírta, kit öreg apónak hívott a nép. Az öreg apó bálványa volt a falusiaknak, mert soha senkit sem kínált meg jó szolgálataival, oly érzéketlennek látszott, mint egy deszka, de mindenki apró baján segített, ha kérték segítségét. Villemont grófnak hívták az apót, ki philanthrop ábrándozó volt egész a rémuralomig, hanem azután sokféle ábrándról lemondott és különösen a jószívű zsarnokokat szívéből utálta. Jenő gróf hiában faggatja az öreg különözöt, nincs oly ár, melyért megvehetné tőle a kívánt falut. Egyszer alkudozván az öreggel a ház előtt, észreveszi, hogy az ablakon át egy tündér szép kar néhány virágcserep után nyúlt. A gróf lassankint meggyőződik, hogy a kar tulajdonosának termete s arcza is tündér szép. Jenőnek úgy tetszik, hogy a bécsi

congressus korabeli estélyeken nem látott szebb nőt Stephaniánál, Villemont gróf leányánál, kellemesebbet bizonyára nem, súgta szíve latolgató értelmének. Nem sokkal a lakodalom után a vén francia meghalt, Jenő mély érzésű volt, noha áradozni nem szokott, de a temetési szertartások alatt érzett bűjába némi önző elégtételség érzése is vegyült. Remélte, hogy az öreg végrendelete most már könnyűvé teszi az óhajtott szabályozást. «Mire a kincsvágy rábeszélni nem tudná, azt kieszközlé a rögeszmék melletti makacsság» mondja költőnk. De csalódott, az öreg fiának hagyta birtokát oly kikötéssel, hogy azt el ne adja. Egy méregcsepp hullott Jenő kedélyébe. Jenő gróf fényes házat tartott, sok vendég fordult meg az európai ízlés s comfort igényei szerint átalakított kastélyában. De 1823-ban Erdélyben a régi jó világ uralkodott, mely Jenőék nem sallangos, noha szíves modorával nem bírt volna kibékülni, ha szerencsére a házi gazda pénztárczája nyitva nem áll a hitelre szorultak számára. Azonban Jenő pontosságot kívánt adósaitól s oh rémület! törvényes úton sem átalotta fölfrissíteni az úri világ emlékezetét. Kastélya csakhamar elhagyott lőn. Elég, hogy jót akartam, gondolta Jenő, most annál több időm marad azokat boldogítani, kiket a gondviselés reám bízott. De a jobbágyok a magok módja szerint kívántak boldogok lenni s kivándoroltak más uradalmakba. Jenő gróf csupa emberszeretetből visszaóhajtotta az örökös jobbágy-ságot. «Ah! mily különösen bánnak rögeszméink szívünkkel» — mondja költőnk — «s egy rosszúl választott s makacsúl védett elv mennyire kiforgatja sarkaiból egész lelki világunkat». Jenő nem fárad, de érzékeny szívét alig bírja makacssága megóvni a kitörésektől. Külsőleg helyreállítja a rendet az uradalomban, de jószántából senki sem jár el a földesúr kedve szerint, úgy hogy ez egy kémrendszert szervez, melynek hálóját csak egyetlen öreg szolgájára nem terjeszti ki. Mindez komorrá, izgatottá s elfoglalttá teszi. Szereti nejét is, de még jobban rögeszméjét, «e pygmalioni szobrot, mely magát a szobrászt örülségig megbabonázta, e sovár édelgő, kielégíthetetlen és zaklató ábrándképet, mely mindig áldozatot kért, hogy élhessen, mindig ígért, hogy semmit ne teljesítsen». Jenő sejti, hogy Stephania, kinek gyermeke elhalt, únja magát, de honnan vegyen időt Stephaniát mulattatni? Vendégek sem jöttek a kastélyba, Jenő tehát elhatározza, hogy az olvasásnak szánt időt neje szobájában tölti. Adolf, a gróf fiatal rokona s titkára, volt a föl-olvasó. A gróf ilyen formán ki nem kerülhetette, hogy a rossz viseletű jobbágyok büntetéséről ne intézkedjék neje jelenlétében. Neje érzékenyen pártolta a vétkeseket, Adolf is, a költői kedélyű titkár, de a

gróf hajthatatlan maradt. «Hüm! okoskodék Jenő, aligha nőm inkább nem üt atyjára, mint hittem volna, valóban szakasztott apja.» Tudjuk, hogy e hasonlóság kellemetlen emlékeket idézett föl Jenő lelkében. Stephania azt kezdi hinni, hogy férje kegyetlen, visszaemlékezik atyjára, ki ellenzé a házasságot, lágy merengéssel gondol az egyszerűbb apai lakban töltött leánykorára. Bizonyos ellenzési hajlam ébred makacs fejében férje ellen, nem vitatkozik többé vele, de titkosan sok jót tesz a jobbagyokkal. «Nőm még nagyobb akadályokat fog útamba gördíteni, mint híg velejű atyja tevő» — gondolta boszúsan Jenő. És most ő, ki igazán szerette nejét, néha gyöngédtelenné lesz iránta, ő, ki a szépnem körül a lovagiasságot első erénynek tartá, most kémrendszerébe foglalja nejét is.

E közben Adolf, a fiatal titkár, mind halványabb és kétségbeesettebb lesz. Nem csak Stephania iránt érzett szerelme kínozza, hanem a tudat, hogy apja börtönben van, s hogy ötezer forinttal megválthatná. Jenő jól tudja ezt, de nem akar segíteni, hiába unszolja neje, a gróf hidegen megtagadja a pénzt, Stephania zálogba veti ékszereit titokban s kiszabadítja Mártont. Jenő a kiváltott ékszereket Stephaniának visszaadja névnap megfélemlítésül. «Valóban nagy oknak kellett lennie — mondja nejének — mely téged ily lépésre bírta, mert atyádtól nyert emlékektől váltál meg. Jenő majdnem metsző éllel ejtő az észrevételt. Már előbb is érzett egy kis ingerültséget, midőn neje zaklatta a váltságösszegért. Sőt fölhozta, hogy Stephania első udvarlóját is Adolfnak hívták. Pedig Stephania csupán szánta Adolfot és rokonszenvet érzett lágy s átengedő jelleme iránt. Még most Jenő sem gondol rosszra, gyanúja csak átlebbenő árnyék. De Adolf mindent megtud, szerelme rajongássá fokozódik, verseket ír, melyek Stephaniának is tetszenek, és éjjel a kertben járva Stephania hálószobája előtt néhány virágot összetapos. Jenő azt hiszi, hogy Adolf a komorna szobája előtt ólálkodott, különben is haragos minden botrányért és kártételért. Nejétől kéri a komorna elbocsátását, Stephania védi a leányt, ki egy erdészhez akar nőül menni s nevetségesnek tartja az Adolfra vonatkozó gyanút, hisz Adolf költő kinek képzelmet egy komorna szerelme ki nem elégíti. Jenő nejére szegezi szemeit, maga sem tudja miért, ismeretlen ingerültség izgatja. A tornácra lép, szórakozottan. Eszébe jut, hogy a komorna szobája fölött van a nejéé, visszagondol neje érdeklődésére Márton sorsa iránt, majd visszaszorítja a sötét gondolatokat, szavai mint villámok lövellnek ki a lelkére borult fellegekből. Monologja a megelőző dia-

lóggal együtt, úgy a hogy írva vannak, mély hatást tennének a szinpadon is.

Jenőnek most jobbagyaival is még inkább meggyűlt a baja. Elhagyják urodalmát, kárt tesznek parkjában, gyümölcszeiben, erdőit égetik. Jenő megalázva érzi magát, mintha elesett volna életföladatától, ingerültsége oly büntetésekre ragadja, melyek rendezettebb államban bűnvádi perbe sodorták volna. Ily hangulatban van, midőn tudára adják, hogy neje két ritka szép baraczkot szakított le a fáról, melynek derekához egy kis tábla volt függesztve, ily fölirással: «Egy fog egy gyümölcsért». Tulajdonkép Adolf szakította le az egyik baraczkot félig szórakozottságból, a véletlenül arra járó Stephánia pedig, midőn észrevette, hogy egy kertészlegény közeledik feléjük, úgy akarta kimenteni Adolfot a bajból, hogy egy másik baraczkot is leszakított. Jenőnek kínos jelenete van Stephániával, némileg kínos az olvasóra nézve is, most már egy hajszál választ el bennünket a majdnem nevetségesen bizarrtól, de az emberi lélek ismeretére támaszkodó művész tapintata megóvja képzeletünket attól, hogy a hajszálon átessék. Semmi esetre sem volna tanácsos a foghúzási kísérlet jelenetét utánozni, csak egy csekélynek látszó indok vagy körülmény legyen kifejejtve s a hatás tönkre van téve. Jenő kertjének pusztítása miatt föl van ingerelve, nejére haragszik, ki havak óta minden intézkedését megakadályozza, s most mintha egyenesen kihívná is. Neje enveleg, majd daczol vele. A gróf ingerültsége nőttön nő, a következetesség elve s egy démoni ösztön, mely nejében a merész versenytársat szerette volna megalázni, ostrom alá fogják lovagias érzelmeit. A finom foghúzó reszket kezében. Ekkor kitör a mellékszobából halványan s ziláltan Adolf, kiáltva, hogy a gróf őt büntesse meg, mert ő hágtatja át a tilalmat. Jenő dühe nem ismer határt, durván kiutasítja a titkárt, most a féltékenység is marja s kíméletlen gúnnyal faggatja nejét, hogy melyikök áldozta föl magát a másikért s mi volt az áldozat díja. «Könnyelmű és kaczer nő vagy» így kiált. A sértett nő büszkesége föltámad, de szánja is fonák helyzetbe jutott férjét, s kezét nyújtja neki. Jenő visszautasítja s kirohan. Még az este párbajt vív Adolfal. Megsebezvén ellenfelét, izgatottsága kissé csillapodik, éjjel lovagolván haza, útközben nyugodtabban gondolja át a történeteket. Elhatározza, hogy reggel békéltetni fogja nejét. De mikor a kastélyhoz ér, azt hallja, hogy neje elutazott Kolozsvárra. A nyilvános botrány, neje makacssága, ki tőle várja az első lépést, a szárnyaló hírek büszkeségét sértik és gyanúját új erőre ébresztik. Nem bírja kitépni szerelmét szívéből, de alázatosságra sem szánja el magát. Ellenálló

ereje már lankadni kezd, midőn Stephania válópört indít ellene, legyőzhetetlen gyűlölség czímén. Ez újra fölingerli büszkeségét s gyanúját s mind zavartabbak lesznek fogalmai neje jelleméről. A házasság föl van bontva. Jenő mindennap kérdezzgeti, hogy kihez megy nőül Stephania. Türelmetlenül várja a híreket. «Kévés perczekbe volt szorítva az ítélet évek felől, a bírálát egy megnyert vagy elveszített múltról.» Végre meghallja, hogy Stephania a szebeni zárdában fölvette a fátýolt. Vége mindennek. Jobbágyai telhetnek, a mit akarnak, Jenő úgy tud nevetni pusztításaikon, de úgy, hogy szemeiből könnyek csordulnak. Legfőbb mulatsága oly történeteket beszélni el, melyekben az ember kajánúl rontotta el sorsát, vagy az embert sorsa, oly történeteket, melyek által a szerencsétlenség nevetségesnek, a szerencse szájalomra méltónak és az élet egy örültházban készült drámának tűnik föl.

Még sokat kellene szólnunk a regényről, még említenünk kellene Florestán s Améline történetét, mely nincs ugyan belső kapcsolatban Jenő történetével, de mintegy mélyebb s sötétebb kifejezést ad a főcselekvényt átható alapeszméknek.

Más példán mutatja a nem szükségkép rosszlelkű gyöngeségeink nyomában járó nemesist. Ki kellene még emelnünk egyes kiváló szépségű jeleneteket, a jellemzés sajátosságait, különösen bizonyos drámái közvetlenségét, de mindezt el kell hagynunk, talán így is sokáig időztünk már a regény főszépségénél, Jenő tragikai sorsának annyi eőrvel és lélektani igazsággal rajzolt képénél. *d.*

Nala. A Mahábhárata szanszkrit eposz epizódja, az eredeti után átdolgozta Michalek Manó. Eger. Szolcsányi Gy. bizománya. 1886.

Nala a keleti költészet, jelesen a szanszkrit irodalom, egyik gyöngye, mely nyugat művelt népei közt is közkedvességben áll s minden európai nyelvre le van fordítva vagy átdolgozva. Közelebb-ről irodalmunk is megkapta, mint rég óhajtott szép ajándékot Fiók Károly jeles fiatal szanszkritistánknek a Kisfaludy-Társaság által kiadott szép fordításában. A Fiók fordításánál a Michaleké minden tekintetben határozottan gyöngébb levén, fölösleges volt vele amaz után föllépnie. De miután föllépett, a mű maga sokkal nevezetesebb, hogysen köteleességünk ne volna fordításúról is tudomást venni.

A mi először is a fordítás szövegét illeti: Michalek, mint bevezetésében mondja, a szöveget mintegy 130 strófával megrövidíti,

a mit ő nagy szerényen így fejez ki: «India gondolat-tengerének egy gyöngyét az iszaptól megmosva mutatja be». Csak több iszap ne ragadt volna rá, mint a mennyit lemosott róla!

Michalek úr nem első, a ki *Nalán* rövidítéseket tesz: tettek már előtte Böhtlingk Ottó (Szent-Pétervár 1845), Bruce (U. o. 1852), Bühler Gy. (Bombay 1877); Rückert, Holtzmann, Lobedantz pedig szabad átdolgozásokat adtak; Meyer nibelung-strófákba öntötte, szabadon. De Michalek rövidítései nagyon különböznek az előbb elsoroltakétól. Ezek merészen, de céltudatosan nyúltak a szövegbe s azokat a helyeket hagyták ki, melyekről eléggé bizonyos, hogy azokat az eredetibe a brahmánok (hindu papok) toldották be öndicsőítések végett vagy abból a célból, hogy a királyoknak a papok iránti bőkezűsége példát mutassanak bennök. Rückert és Holtzmann pedig, ellenkezőleg betoldásokat adtak ott, hol a cselekvény folyama vagy kapcsolata laza volt s összekötő kapcsokat követelt. Ellenben M. M. egyes versszakokat mellőzött, szeszélye szerint, csak is a XII. énekben hagyott el nagyobb részeket az epikai bőbeszédűséggel adott énekből, melyben Damajanti, az erdőben fűnek-fának elmondja, ki ő és kit keres. Ellenben a többi módosítók által fattyúnak ismert részleteket majd mind megtartja. Az ő kihagyásai tehát lényegtelenek s kérdés: helyesek-e? hisz a bőbeszédűség, a hősnek, vagy hősnőnek nagyon szívéen fekvő dolognak többszörös ismétlése épen jellemző epikai tulajdonok; az elveszett kedvesét kereső leány szájában pedig a fűtől-fától kérdezősködés s kedvese leírásának minduntalan ismétlése pedig nem csak természetes, hanem egyszersmind megható is.

Ennyit a szövegről; lássuk már a műfordítás minőségét is. Fordító maga mondja, hogy ő nem költő, «Kasztália ihlető forrás inak táján sem járt» — és azért kéri az olvasót, «tekintse a verselést csak harmadrendű kérdésnek». Ily vallomások után azt kérjük, miért nem adta *Nalát* prózában? Költői műnek prózában fordítása lehet jogosult; de a ki a verseléshez nem ért, az ne verseljen. Ámbár Michalek úr nem épen olyan rossz verselő, mint maga vallja. Némelyik (például XII., XIV., XV.) éneke elején elég jól megindul a verselés — de csak hamar alásüllyed s elposványosodik. Tudna tehát legalább megleghezősen verselni, de nem fordít rá gondot. Hisz a szanszkrit vers, a négyszer négyláb, a világon a legkönnyebb, magyarban valamennyire gyakorlott verselőnek merő játék. Fordítónk azonban azt a csekély gondot s fáradságot is sajnálta, melylyel fordítását átlag legalább olvashatóvá, ha nem épen élvezhetővé, tehette volna. Verselésének főhibái: a rossz sormetszetek, melyek nélkül a magyar vers igazán

olvashatatlan és a többnyire rossz rímek, melyek azzal boszantják az olvasót, miért nem inkább rímetlenek a sorok, a mit a szloka (a szanszkrit pár-versalak) bizvást megengedett volna.

Verselésén kívül nyelvének is van egy nagy hibája: ízléstelensége, melylyel az egyszerű, de mindig tiszta s költői nyelvet elpóriasítja. Gyönyörködni látszik a nagyon is kényes hindu szellemhez épen nem illő ilyes kifejezésekben:

Eszét soká veti-hányja,
De — emberész biz' silány a'!

Majd ismét:

Bhima most az öröm-apa
Vidám lakodalmat csapa;
Majd hogy veje tölté kedvét:
Útnak bocsátá ő kelmét.

Ez az «ő kelmét» — «ő-kemék» számtalanszor jó elő s — mint Arany mondaná — bundaszagúvá teszi az epikai nyelvet. Egy helytt:

A gyors kerek hangjára
Figyel s örül a két pára;
— Értjük itt Nala két lovát
Melyeket Varsnéj vive át (!)

Ilyenek még ezek is: Eszébe *vágódik*, Rituparna *gratulála*, *fantaziroz*, jól *kistafirozta* lányát s számtalan más. Pedig azzal a nagy szabadsággal, melyet az eredetivel szemben használ, könnyen találhattott volna megfelelőbb kifejezéseket is az egyszerű gondolathoz. Szabadsága aunyira megy, hogy sokhelyt rá sem lehet ismerni az eredetire — míg néha ott ragaszkodik a szó szerinti értelemhez, a hol szabadnak kellene lennie. Néhol meg nyilván félre érti az eredetit, épen ellenkezőt állítva, mint a mi abban van s mit a cselekvény folyama is megkíván. A tulajdon nevek elferdítésében, vagy a rím kedvéért való megrövidítésében is nagyon önkényes. A magyar nyelvben sincs egy-egy lyánynévnek több változata (például Boris, Borcsa, Biri), mint ő ad Damajantinak, a kit Dami, Damika, Damaja, Damajantja stb. formákban nevez — mi jögon? Még mythologiai magyarázatai is megbízhatatlanok, ingadozó alapon állók. Például Indrát, a tiszta kék ég istenét, a nap istenének állítja. Épen úgy, mint a *Mahabharata* felől való ismeretei, melyről azt állítja, hogy annak

tárgya a Krishna-monda, holott ez annak csak a végén jó bele s a költemény főtárgya a Pandu és Kuru-dynastiák küzdelme.

Előszavában azt állítja fordítónk, hogy célja e munka lefordításával csak az volt, hogy kedvet ébresztszen a szanszkrit nyelv tanulmányozására. Nemes cél, de hogyan vezet arra egy ilyen (vagy bármilyen) fordítás? el nem gondolhatjuk; ha csak az által nem, hogy minél gyöngébb a műfordítás, annál inkább óhajtjuk az eredetit olvasni. No de szanszkritúl egy gyarló fordítás nélkülözhetése kedvéért csak nem fog megtanulni senki. A műfordítások azok kedvéért vannak, a kik nem férnek az eredetihez s céljuk: fogalmat nyújtani az eredeti szépségeiről, éreztetni annak hatását, megközelíten élvezését.

Michalek úr nem látszik tudomással bírni arról, mily sokan s mely irányban foglalkoztak *Nalával*. Csak a Bopp *Nalusa* (szanszkrit textus párhuzamos latin fordítással) 1832-diki (második) kiadását ismeri — úgy sejtjük inkább abból mint az eredetiből fordított — sem az első (1817-diki), sem későbbi kiadásait nem. Rückert átdolgozását utólagosan látta s belőle azt gyanítja, hogy Bopp első kiadása, melyből Rückert dolgozott, bővebb lehetett, mint a második, melyet használt. Egyáltalában nem; csak Rückert *bővített* (mint föntebb már említettük s okát is adtuk miért) a Bopp szövegén.

Legyen elég. Mi nem kívánjuk senkitől, hogy a Michalek úr fordítása szanszkrit nyelv megtanulására ösztönözze; de óhajtjuk s ösztönözzön arra minél többeket, hogy keressék meg s olvassák el e szép költeményt Fiók Károly hasonlíthatatlanul sokkal jobb fordításában. *)

Sz. K.

---

*) A két fordítás irányában nagyon különös állást foglal el egyik napilapunk: a *Budapesti Hírlap*, a mely, köztudomás szerint, nem épen nagy barátja a józan észnek. Először pálczát tört Michalek fordítása fölött, később visszatért reá s azt mondotta, hogy Michalek nem valami jeles költő ugyan, de hát Fiók Károly sem az; ő Fiók Károly fordítását nem olvasta ugyan, de azért Michalek nem tett fölösleges dolgot, sőt dicséretet érdemel, hogy Fiók fordítása után még egyszer lefordította *Nalát*, sőt kifejezi azt a nézetét is, hogy valószínűleg a két fordítás hibái és jelességei ki fogják egyenlíteni egymást. Nem olvasott dologról hogyan lehet bármily ítéletet mondani, nem értjük. De azon is csodálkozunk, hogy a *B. H.* ő-je nem ismeri a Fiók fordítását, a melyet a Kisfaludy-társaság adott ki s megküldött tagjainak s a hírlapoknak. Különben is e könyv nem oly ritka, hogy akár a közkönyvtárakban, akár a könyvtárusoknál meg ne volna található. Egyébiránt — ő úr ígéri, hogy majd megszerzi s elolvassa

A mágnesség és elektromosság. Írta Amédée Guillemin, fordították Bartoniek Géza és Czógler Alajos, az eredetivel összehasonlította Szily Kálmán. 579 rajzzal, XVIII táblával és színes műlappal. Buda-Pest, 1885. Kiadja a királyi magyar Természettudományi társulat könyvkiadó vállalata, nagy 8-r. Az aláírók számára.

Az elektromosságról való ismereteink javarészt jelen századunknak köszönjük. A physikának ez az ága tette és teszi korunkban folyvást a legóriásibb haladást. Gyakorlati alkalmazásai, túlzás nélkül mondhatjuk, átalakították a társadalmi életet, s a jövőben még jobban át fogják alakítani.

El téren dolgozik most a legtöbb physikus, ez most a physika legérdekesebb része, s felé fordul úgyszólván az egész világ érdeklődése.

Íme ezek az okok indították a természettudományi könyvkiadó vállalat bizottságát arra, hogy a mostani ciklusban az elektromosságot tárgyaló, bővebb terjedelmű, mélyebben beereszkedő, de a mellett könnyen érthető munkát adjon a magyar olvasó közönségnek. A választás még az egész világirodalomban sem igen nagy.

Guillemin *Le monde physique*jének a mágnességről és elektromosságról szóló, előttünk levő megjelent kötete még legczélszerűbbnek mutatkozott.

A munka, mely a könyvkiadó vállalat XXV-dik kötetét teszi, 56 nagy nyomtatott ívre terjed és két könyvre oszlik.

Az első könyv egyik része a mágnesség, a másik része az elektromosság általános tünetényeit és törvényeit tárgyalja részletesen. A tárgyalás módja tartózkodik matematikai levezetések és formulák adásától, hanem a helyett a törvényeket és tünetényeket szavakba foglalva, a tapasztalat forrásaiból merített példákkal illusztrálja. A könyv inkább érdekes, komoly olvasmány, mintsem száraz előadás.

Fiók fordítását is. Vajon nem lett volna-e jobb előbb megszerezni, elolvasni s azután ítélni? Őszintén megvalljuk: nem hiszszük, hogy —ő úr elolvasás után is számbavehető ítéletet mondhasson Fiók fordításáról. A ki ugyanazon számban (329. sz. 1886 nov. 28) azt mondja Dóczy épen nem sikerült *Fuust*-fordításáról, hogy az a világ legjobb *Fuust*-fordításai közé tartozik, hogy Dóczy mint fordító méltó dolgozó-társa Goethének, az bajosan ítélné a magyar költői nyelv szépségeiről.

Szerk.

A második könyv a mágnesség és elektromosság gyakorlati alkalmazásainak van szentelve. Itt ismerkedünk meg ama hatalmas találmányokkal tüzetesen, a melyek legnagyobbára az utóbbi évtizedek bűvárkodásának bámulatos eredményei. Az iránytű, villámhárító, telephon, mikrophon, photophon, elektromos óraművek, motorok, az elektromos erőátvitel, elektromos fény és világítás, az elektromosság alkalmazása a háborúban; a galvanoplastika s az electrochemia vívmányai, az elektromosság az orvostanban, a meteorológiában stb. mind oly fejezetek a melyek tárgyukat a legapróbb részletekig kifejti világosító rajzokkal is élénkítve a különben is eleven előadást.

E kis jegyzékből is láthatjuk, hogy e terjedelmes munka az elektromosságról szóló összes ismereteinket felöleli, hogy a legújabb találmányok és fölfedezések mind tárgyalvák benne.

Ha a jó báró Orczy Lőrincz élne, elolvasná ezt a könyvet és látná ez arányban is az óriási haladást, a fontosnál fontosabb meglepő találmányokat, bizonyára módosítaná azt a költeményét, a mely 1777 táján, a budai királyi palota villámhárítóira czélözva, a gőz (tűzipára) és elektromosság hatásáról a satyra hangján imígy szól:

„Elég hogy Budán már mennykőtől nem félnek,
Ha az ég háborog s zörög, csak nevetnek.
Két aczélos póznáu fellegek repdesnek,
Ég csattanásának süveget nem vesznek . . .

Látok már hegyeken aczélos nyársokat,
Hogy mennykő ne érjen bádogos tornyokat.
Tüzi pára hajtja a terhes hajókat.
Sodrott szél gyógyítja a romlott tagokat, stb.»

Növeli Guillemín munkájának becsét a magyar kiadáshoz csatolt függelék, a melyben igen hasznos, gyakran helyreigazító jegyzeteket találunk a szöveghez s egyszersmind méltatva vannak a hazánkban történt ez irányú kutatások is. A műszótár, a részletes betűrendes névjegyzék és tárgymutató a munka hasznavehetőségének valóban nagy előmozdítói. A fordítás gondos, nyelve igen jó magyaros. A kiállítás szépsége túlszsz a francia kiadáson, pedig a színes táblák hazánkban készültek.

A ki az elektromosság tünetményei felől, s a gyakorlati életben való alkalmazásairól tájékozódni óhajt, e derék munkát melegen ajánlhatjnk figyelmébe. Irodalmunkban különösen a természettudományi ismeretek szélesebb körű terjesztése szempontjából Guillemín munkájának magyar kiadása bizonyára nyereségnek mondható.

LENGYEL ISTVÁN.

A FATUSKÓ.

(Töredékek Bonnard Szilveszternek, az Institut tagjának, naplójából.)

Beszély.

1849, december hó 24-dikén.

Papucsba rejtettem a lábamat és felöltöttem hálóköntösömet. Letörültem a könnyűt, melyet a Szajna partján járó fagyos szél csalt a szemembe. Víg tűz pattogott dolgozó szobám kandallójában, míg tülelű jégvirágok borították ablakaimat, és elrejtették előlem a Szajnát, annak hídjait és a Louvret, a Valois királyok építette palotát.

A kandalló felé húztam karos-székemet meg egyik asztalkámat és elfoglaltam azon helyet, melyet Hamilkár a tűz mellett átengedni kegyeskedett. Ott gömbölyödött Hamilkár a fás-kosár talpánál, puha tollú párnán, orrát hosszú lábai közé nyújtva. Egyenletes lélekezete föl-föl lebbentette szőrös bundájának könnyű szálait. A mint közeledtem, agát színű szemeit lassan megforgatta félig csukott szemhéjai alatt, mire egészen bezárta szeme pilláit, gondolván: hisz az én barátom, nincs hát itt semmi baj.

— Hamilkár! így szólítám, kinyújtva lábaimat, Hamilkár! a könyvek városának alamuszi herezege, te éjjeli őr! Mint az az isteni macska, mely Heliopolisban küzdött a pogányok ellen ama végzetes harc éjjelén, te megvéded a csúnya rágsálóktól azon könyveket, melyeket az agg tudós szerény peculiuma árán fáradhatatlan buzgalommal egybegyűjt. E könyvtárban, melyet hadi erényeid oltalmaznak, szunyadj, Hamilkár, nyugodtan egy bágyadt szultánakép. Mert te személyedben a tatár harcos rettenetes külsejét a keleti nő puha kecséivel egyesíted. Hősies és kéjre teremtett Hamilkár, szundikálj, bevárva az időt, mikor

az egerek táncolni fognak a hold fényénél, a tudós Bollandisták *Acta Sanctorum*jai körül.

Beszédem eleje kinyerte Hamilkár tetszését, és ő oly torokhanggal kísérte azt, melyet csak a tűzön forralt víz zsongásához hasonlíthatok. De utóbb hangomat fölemelvén, Hamilkár füleit lelógatta, és az által hogy homloka haránt csíkos bőrét összerántotta, figyelmeztetni látszott, hogy illetlen dolog emígy fönhangon szavalgatni.

— Ez a könyvmoly — nyilván való, hogy így gondolkozott Hamilkár, — csak fecseg a nélkül hogy mondana valamit, míg a gazdasszonyunk okosan és értelmesen beszél, jelentse bár az ebédet vagy fenyegetsen ütlegekkel. Legalább tudni, hogy mit beszél. De ez a vén ember olyanokat hadar össze, melyeknek értelme nincs.

Emígy elmélkedett Hamilkár. A míg e gondolataiba merült, egy könyvet vettem elő, melyben nagy érdeklődéssel lapozgattam. Kéziratok címtára volt e könyv. Nem ismerek könnyebb, vonzóbb és kellemesebb olvasmányt a katalógusnál. Azt, melyet épen forgattam, Thompson úr, sir Thomas Raleigh könyvtárnoka, szerkesztette 1824-ben; sajnálom, hogy túlzott rövidséggel. E katalógus nem hordta magán a lelkiismeretes pontosság azon jellegét, melyet a diplomatikai és paleographiai munkákban a könyv- és levéltárnokoknak azon nemzedéke honosított meg legelőbb, melyhez magam is tartozom. E katalógus sok hiányát a képzelemnek kellett pótolnia. Talán épen e tulajdonsága miatt tapasztalok olvasása közben oly különös érzést, melyet képzelemben dúsabb egyéneknek az ábrándozás nevével illetnék. Gondolataim áramlatának már gyöngéden átengedtem magamat, midőn gazdasszonyom haragos hangon jelenté, hogy Coccoz úr beszélni óhajt velem.

És tényleg gazdasszonyom háta mögött valaki könyvtáram szobájába sompolygott. Kis termetű férfi volt, halvány színű, könnyű kopott kabátban. Folyton hajlongva és folyton mosolyogva közeledett felém. Igen sápadt volt az arca, és bár korára nézve fiatal és élénk, mégis betegnek látszott. Egy megsebzett mókus benyomását tette reám. Hóna alatt zöld vászonba tekert csomagot hozott és azt letette egy székre, azután lehajtván a vászon köpönyeg csücskeit, több kis sárga könyvet szedett elő.

— Uram, így kezde beszélni, idáig nélkülöztem a szerencsét, hogy ön ismerjen. Ügynök vagyok uram, könyvtárus-

ügynök. A főváros legelőkelőbb kereskedelmi házait képviselem és azon reményben, hogy ön is kegyeskedni fog engemet bizalmával megtisztelni, bátorkodom ez újdonságokat bemutatni.

Jó és irgalmas istenek! Minő újdonságokat mutatott e Coccoz, e homunculus! A legelső kötet, melyet felém nyújtott, a *Nesle tornyának históriája* vala, burgundi Margit és Buridan kapitány szerelme történetével együtt.

— Történelmi munka, így figyelmeztetett mosolyogva, valóságos történetről szóló könyv.

— Ha úgy van, akkor nagyon unalmas lehet, felelém, mert azon történelmi könyvek, melyek nem hazudnak, nem gerjesztenek jó kedvet. Magam is írok valóságos történeti könyveket, de ha ön szerencsétlenségére ezek közül egygyel házról-házra járna, azon alapos veszélynek tenné ki magát, hogy egész életén át zöld vásznában hordaná a nélkül, hogy oly rosszúl inspirált szakácsnéra akadna, ki megvenné.

— Bizonyára úgy van, uram, viszonzá a kis férfiú udvarias előzékenységgel.

És folyton mosolyogva *Heloise és Abelard szerelmi történetét* ajánlotta, mire megértettem vele, hogy az én koromban nem tud az ember már szerelmi történetekért lelkesedni.

Még mindig mosolyogva a *Társas játékok szabályait* dicsérgette, minők a piquet, bésigue, écarté, whist, kockza, dames, sakk és egyebek.

— Hja! ha a bésigue játék szabályait eszembe akarja juttatni, adja vissza Bignan barátomat, kivel esténként kártyázni szoktam volt, míg az akadémiának öt osztálya öt ünnepélyesen a temetőbe nem kísérte; vagy, ha könnyebben eszközölheti, szállítsa le az emberi játékok frivolitásának alacsony színvonalára Hamilkár komoly értelmiségét, Hamilkárét, ki ott alszik ama vánkoston és ki mostanság egy maga képezi esteli társaságomat.

A kis férfiú mosolya eltűnt és arca fájdalmas kifejezést öltött.

— Van itt, így szólott, társas multságokból egy másik gyűjtemény is, bohóságok és adomák, hogyan lehet például a piros rózsát fehérre változtatni.

Megmagyaráztam neki, hogy már rég lemondtam a rózsákról és megértettem vele, hogy a mi a bohóságokat illeti, beérem

azokkal, melyeket tudtomon kívül magam követek el tudományos kutatásaim folyamán.

A homunculus utolsó könyvét ajánlgatta, utolsó mosolyával:

— Ime az *Álmos-könyv*, mondá, mely megmagyaráz minden álmot, megmondja, hogy mit jelent az álomban látott arany, mit a tolvaj, a halál, mit jelent az, ha az álmodó a torony tetejéről leesik . . . szóval, megfejt mindent!

Megragadtam a csíptetőt, és idegesen hadonázva vele, így válaszoltam commercialis vendégemnek:

— Hiszen jól van, barátom, ámde mind ez álmok és még más ezer álom, legyenek vígak avagy szomorítók, mind egyetlen egyben foglalvák: az élet álmában; és vajon az ön kis sárga könyve ennek is megadja-e magyarázatát?

— Igenis, felelé a homunculus. A könyv teljes és a mellett igen olcsó. Csak egy frank s huszonöt centime az ára.

Beszólítottam a gazdasszonyomat, mert lakásomban nincsen csengetyű.

— Teréz, mondtam, Coccoz úr, kit majd az ajtóig legyen szíves helyettem kikísérni, egy oly könyvet hozott, mely magát érdekelhetné: az *Álmoskönyvet*. Szerencsés volnék, ha önnek följánlhatnám.

Teréz ellenkezett.

— Uram, a kinek nincsen érkezése ébren álmodni, az alvás közt sem álmodik. Hál' Istennek dolgaik igénybe veszik az egész napot, napjaim pedig beérik a teendőimmel; el is mondhatom minden este: «Uram Isten, áldásoddal pihentess békeességben!» Se ébren, se alva nem álmodom, és nem esik meg rajtam, hogy a dunyhát ördögnek nézzem, mint unokanéném szokta. És ha szabad nyíltan elmondani nézetemet, hát azt hiszem, hogy van már itt könyvünk elég. Az a sok ezer meg ezer jó könyv úgy is megzavarja az úr fejét, a mi pedig engemet illet, két könyvem van, a *Római Hitoktató* meg a *Polgári szakácsnő*, ezekkel pedig beérem.

Beszédje közben gazdasszonyom segédkezett a kis embernek, hogy holmiját a zöld vászonba mihamarább becsomagolhassa.

Coccoz nem mosolygott többé. Arczának elnyúlt vonásai oly fájdalmas kifejezést öltöttek, hogy megbántam a gúnyt, melylyel e szerencsétlent illettem. Visszahívtam azon ürügy

alatt, mintha félszemmel *Estella es Némorin történetének* egy példányát láttam volna nála, hogy a pásztorfiúkat és pásztorleányokat igen kedvelem, és hogy szívesen megvinném e két tökéletes szerelmesnek történetét, ha csak túlságos árt nem követel.

— Egy frank huszonöt centimeért oda adom, szolt Coccoz, kinek arca kipirúlt örömeiben. Ez valódi történet és ön meg lesz elégedve. Most már tudom, mily fajta könyvek tetszenek önnek. Látom hogy szakértő. Holnap elhozom a *Pápák bűneit*. Az nagyon jó munka. Az amateur kiadást fogom elhozni, színezett arcképekkel.

Megkértem, hogy ne hozzon el semmit, és elégedetten bocsátottam el magamtól. Midőn azonban a zöld vászon eltűnt a folyosó homályában az ügynökkel együtt, kérdém Teréztől, hogy ugyan honnan potyogott közénk ez emberke?

— Jól kérdi, hogy honnan potyogott. Hát a házunk padlásáról, mert ott lakik feleségestül.

— Neje is van, azt mondja, Teréz? Mégis csodálatos, mily különös teremtmények az asszonyok. Coccozné bizony sajnálatra méltó asszony lehet.

— Nem tudom, mi lehet — viszonzá Teréz — bár reggelenként a lépcsőn találkozom vele, a mint maga mögött vonszolja zsírpecsétes selyemruháját. Egyre forgatja fényes szemeit. De hát illik-e, hogy selyemruhát koptasson meg kaczerkodjék egy asszony, kit könyörületességből fogadtak a házba? Mert csak arra az időre adtak nekik szállást az egyik padlásszobában, a míg a tetőt javítják, kegyelemből, sajnálatból azon, hogy férje beteg, a nő pedig viselős. A házmester épen reggel beszélte, hogy az asszonyt már megrohanták a szülési fájdalmak, és ágyban fekvő. Volt is ott gyermekre szükség!

— Teréz — mondtam — nyilván való, hogy nem volt okvetlen szükség utódra. De a természet azt akarta hogy legyen, és kelepcebe ejtette őket. Példásan óvatos legyen az, ki a természet fortélyain kifog. Sajnáljuk, de ne hibáztassuk őket! A mi pedig a selyemruhákat illeti, hol az a fiatal asszony, ki azokat ne kedvelné? Éva leányai mind szeretik a pompát. Maga is, Teréz, komoly és értelmes volta mellett is, mily nagyokat sóhajt, ha nincs fehér kötenye, mikor az ebédet az asztalomra adja! De mondja csak, ott fönnt meg van-e szegényeknek mindenök, mire szükségök van?

— Ugyan honnan volna, uram? — viszonzá a gazdaasszony. — A férj, a kit az imént látott, egy ékszerésznek volt ügynöke, úgy beszéli a házmester, de senki sem tudja, miért nem szaladgál már ezüst órákkal. Hiszen látta, hogy naptárakat árul. Ez pedig nem becsületes mesterség. Nem is hiszem, hogy az Isten megáldja azt, ki naptárakat árul. Az asszonyról pedig azt hiszem, köztünk maradjon, hogy semmire kellő, amolyan könnyű vérű! Annyit érthet a gyermekneveléshez mint én a gitárhoz. Nem tudja senki, hogy honnan került ide, hanem úgy látszik, hogy gondtalan országban született és a nyomorúság talpigáján került közénk.

— Bárhonnan érkeztek, nyomorúltak ők és padlásszobájok hideg.

— Hogy is ne! Igen sok helyütt meglyukadt a tető és az eső csak úgy szakad rajta keresztül. Nincsen sem bútoruk, sem ruhájuk. Az asztalos meg a takács tudtomra nem szoktak ily czéhbeli keresztyének számára dolgozni.

— Nagyon szomorú mindez, Teréz, és gondolja csak meg, hogy ez a keresztyén nő több segítséget szenved, mint a pogány Hamilkár. És miként tűri helyzetét?

— Nem szoktam ily fajta népséggel szóba állani. Nem tudom, hogy mit mond, sem azt, hogy mit énekel. Már pedig az egész nap énekel. Hallom a lépcsőn, ha távozom, hallom ha visszakerülök.

— Annál jobb! Coccoz örököse úgy szólhat majd, mint a tojás a népies színjátékban: «Anyám ének közben szült engemet». Különben IV. Henrik király is így járt, mert D'Albret Janka vajadás közben egy régi beárni nótát énekelt:

Hídon álló Boldogasszony
Segedelme el ne hagyjon!
Ég urához fohászkodjunk
Terhünköt megszabaduljunk
Szülessék meg a kis fiunk!

Világos hogy nem okos dolog szerencsétlen lényeknek életet adni. De ez mégis mindennapos történet, szegény Teréz, és a világ minden bölcse nem szüntethetné be ez ostoba szokást. Coccozné is követte e példát és e mellett énekel. Lássá, ez ingyenre való. Egyelbiránt azt mondja meg Teréz, a húsos faze-
kat a tűzhelyre tette már?

— Tettem uram, itt is az ideje, hogy habját felezzem.

— Annál jobb! De ne felejtsem el, Teréz, a húslevesből egy jókora bögrét megtölteni és azt vigye majd Coccoznénak, hyperszomszédunk asszonyának.

Míg gazdasszonyom a konyhába vonúlt, ráértém utána kiáltani:

— Teréz, legyen szíves fölhívni az útczáról bizományos barátját, és hagyja meg neki, hogy fakészletünkéből egy nagy kosárral vigyen Coccozék lakásába. Legjobban arra ügyeljen, hogy a nyalábban egy nagy tuskó is legyen, valódi karácsonyi hasáb. A mi pedig a homunculust illeti, ha vissza találna jönni, udvariasan vissza kell őt utasítani, sárga könyveivel együtt.

Miután részletesen megtettem ez intézkedéseimet az agglegény szokott körmönfont egoismusával, a katalogus folytatólagos olvasásához fogtam.

Oly meglepetés, oly megindulás és oly zavar fogott el, hogy kezem most is reszket, a midőn leírom e sorokat, melyeket ott megpillantottam:

«Genuai Jakab (Jacobus de Voragine) *Arany legendája*, francia fordítás, kis negyedré.

«E XIV. századbéli kézirat Voragine Jakab híres művének eléggé teljes fordításán kívül a következőket tartalmazza: 1° Szt Ferreol, Ferrution, Germanus, Vincze és Drocoveus legendáit; 2° Saint-Germain d'Auxerre urának csodálatos sírjáról szóló verset. A fordítás, a legendák, valamint a vers is Alexander lelkész művei.

«E kézirat papírja vastag. Nagy számú díszes kezdőbetűket és bár rosszúl megóvott, de igen finom kivitelű két miniature festményt tartalmaz; az egyik a Gyertyaszentelő Boldogasszony képét, a másik Proserpina megkoronáztatását ábrázolja.

Minő fölfedezés! Verejték borította homlokomat és fátyol szememet. Testem remegett, arczom kipirúlt és nem bírván szóhoz jutni, harsány sikoltással igyekeztem fölindulásomat megnyugtanni.

Mekkora kincs! Negyven év óta tanulmányozom a kereszténység történetét a régi Galliában, különösen pedig a Saint-Germain-des-Prés nevű dicső apátságot, a melyből azon szerzetes királyaink kerültek, kik nemzeti uralkodó családunkat megalapították. Mindamellet, hogy a kézirat vétkes hanyag-

sággal volt idézve, nyilván való volt előttem, hogy Alexander lelkész kézirata a nagy apátságból eredt. Minden jel erre mutatott. Már a fordító által oda csatolt legendák is, melyek valamennyien Childebert király kegyes alapítványára vonatkoztak; Szent Droctoveus legendája egymagában is fontos bizonyíték, hiszen ő volt kelles apátságomnak legelső apátja; végül a francia versekben írt költemény is, mely Szent Germanus temetésére vonatkozik, szintén azon tiszteletre méltó bazilikába vezet bennünket, mely a keresztyén Galliának központja vala.

Az *Arany legenda* magában véve is terjedelmes és gyönyörű gyűjtemény, Voragine Jakab, a Szent Domokos rend definitora és genuai érsek a XIII. században a katolikus világ szentjeire vonatkozó hagyományokat szedte össze, és ezekből olyan gazdag gyűjteményt állított egybe, hogy olvasói a zárdákban és kastélyokban egyformán fejezték ki bámulatukat e szavakkal: «Ez az *Arany legenda*!» E munka a Rómában otthonos irodalomnak köszön legtöbbit. Szerzője olasz szerzetes lévén, előszeretettel pihent meg Szent Péter világi birodalmában. A távol nyugat legdicsőbb szentjeit Voragine csak hideg ködön keresztül látja. Innen van azután, hogy e derék legenda gyűjtőnek aquitan és szász fordítói az *Arany legendát* nemzeti szentjeik életeinek történetével megszokták volt toldani.

A *Legenda Aurea*nak sok kéziratát olvastam és hasonlítottam össze. Ismerem mindazokat, melyeket tudós kartársam, Paulin Paris úr oly gondosan egybe állított a királyi könyvtár kéziratainak pompás címtára számára. Figyelmemet különösen két kézirat vonta magára. Az egyik a tizennegyedik századból való és Belet János fordítása; a másik, mely egy egész századdal ifjabb, Vignay Jakab verziója. Mind kettő a Colbert gyűjteményből való, azon gyönyörű könyvtárból, melyet Baluze rendezett, Baluze kinek nevét csak levett kalappal illik említeni, mert a tudomány óriásainak századában is meglep Baluze a maga nagyságával. Ismerem továbbá a Bigot hagyatéknak egy igen nevezetes *codex*-ét; ismerem hetvennégy nyomtatott kiadást, kezdve valamennyinek az ősenél, a tiszteletre méltó strassburgi nyomtatványnál, melynek szedése 1471-ben indult meg és 1475-ben fejeztetett be. De e kéziratok és e nyomtatványok egyikében sem foglaltatik Ferreol, Ferrution, sem Germanus, Vincze, vagy Droctoveus szentek legendái, egyikben sem fordul elő Alexander lelkész neve, és egyik sem került ki a Saint-Ger-

main-des-Près-i apátságából. Úgy viszonylanak a Thompson úr által leírt kéziratához, mint szalma az aranyhoz. Szemeimmel láttam e katalogusban, újjaimmal tapinthattam e documentum létezésének tagadhatatlan bizonyítékát. De hova tűnhetett a kézirat? Raleigh Tamás élete alkonyán a Como tó partjaira vonulván, nemes kincseinek nem kis részét magával vitte volt. De hova lehettek e kincsek e régiségkedvelő nagy úr elhunytával? Hova kerülhetett Alexander lelkész kézírata?

— Ugyan miért tudtam meg, kértem elvégre magamtól, hogy e becses könyv egyáltalában létezik, ha sohasem birhatom, ha meg sem fogom látni soha? Hisz behatolnék Afrika égő szívébe, be a sarktenger jégmezőire, ha tudnám, hogy ott hever. Ámde mit tudom hova lett? Nem tudom vajon vasszekrényben őrzi-e, hármas zár alatt, egy féltékeny műbarát; nem tudom vajon valami tudatlan ember padlásán penész lepi-e? És remegek ha elgondolom, hogy szétszórt lapjai valamerre egy gondos házi asszony ugorkás üvegjeit fedhetik!

1850 augusztus hó 30-dikán.

Tikkasztó hőség lassította lépteimet. A Szajna rakpartjain sétálva, a kirakatokba helyezett ódon könyvek, rézmetszetek és avult bútorok vonták magokra figyelmemet és sokféle gondolatot ébresztettek képzelmemben. Séta közben a polczokra kirakott tárgyak közül néhányat fölemelve, majd a franczia pléiade egy költőjének tudákosan megfaragott pár verssorán gyönyörködtem, majd egy Watteau után készült rézmetszetnek elegans álarczosait bámultam meg, odébb egy középkori pallost mértem végig szememmel, majd egy aczélból készült mellvértet meg egy sisakot. Istenem, be nehéz csákó és mily hatalmas pánczel az ott! Talán valami óriás viselte? Inkább egy rovar héjának képelem. Hiszen ama régi kor hősei cserebogár módjára voltak vértézve, belsejük lévén leggyengébb részek. Mai nap ellenben belsők a szilárd, jól fölvegyverzett lelkünk gyöngye testben lakozik és külsőleg már nem védekezünk.

Ime egy rég elmúlt kor hölgyének pastel-képe. Arcza elhalványúl, miként az árnyék, és még mindig mosolyog. Horgolt félkeztyűbe bújtatott keze szalagos ölebet tart a selyemruhás térdeken. Ám nevéssenek ki azok, kiknek emlékében nem

él egy félig elmosódott pastell-arcz: ez arczkép édesbűs komor hangulatba ringatja lelkemet!

Lakásom közelébe jutva, siettettem lépteimet, mint a paripa, mely megpillantotta istállója ajtaját. Íme itt az emberek méhkasza, és ebben a sejt, melybe a tudományosság fanyar mézét magam is rakosgatom. Nehéz lélekzettel haladok a garádicson fölfelé. Csak néhány lépcső még, és ajtóm előtt leszek. Hirtelen selyemruha-suhogást hallok. Csak hallok, de még nem látok semmit. Megállok féloldalt a lépcső karfája mentén. A nő, ki lejő, féloldva hordja hajfürtjeit. Fiatal és énekel. Szemei és fogsorai kivillannak a félhomályból. Ajka és tekintete mosolyognak egyaránt. Bizonyára szomszédnőim egyike, még pedig azok közül való, kik otthonosak. Karjaiban egy szép csecsemőt tart, egy egészen kis fiút, oly meztelent, mintha egy istenszónynak volna fia. Csak egy kis érmet hord nyakán a gyermek, vékony ezüst lánczon. Látom mint szopja hüvelyk ujjait és mint bámulja nagy szemeivel e régi világot, mely még új neki. Az anyja is rám szegzi titokzatos és hamiskás szemeit. Megáll, mintha pirulna, és felém nyújtja kisdedét. A kis fiú keze kövér csuklója gyönyörű ránczokba szorúl; tetőtől-talpig csupa kis gödröcske nevet kifelé teste rózsaszín húsából.

Büszkeséggel mutatja nekem az édes anyja:

— Ugy-e hogy csinos az én kis fiam?

És ezzel megfogja gyermeke kezét, azt annak ajkaihoz vezeti és felém hajlítja a rózsás kis ujjakat, mondván:

— Bébé, csókot küldj az úrnak!

És karjaiba szorítva a kis teremtest, oly ügyesen mint egy macska szökik odébb és eltűnik egy folyosóban, mely konyhába vezet, az onnan kiáramló illat után ítélve.

Lakásomba lépek.

— Teréz, ki lehet az a fiatal anya, kit hajadon fővel látam a lépcsőn, csinos kis fiút tartva karjaiban?

Teréz azt feleli, hogy Coccozné.

Föltekintek a mennyezetre, mintha világot keresnék, melyen eligazodhatnám. Teréz eszembe juttatja a kis ügynököt, ki tavaly naptárakkal szaladgált, míg felesége a kis padlásalakásban gyermekágyban feküdt.

— És Coccoz? — kértem.

A válasz az volt, hogy nem láthatom többé. Eltemették a szegény embert, tudtomon meg igen sok más ember tudán

kívül rövid idővel nejének szerencsés lebetegedése után. Mivel pedig azt hallám, hogy neje már megvigasztalódott, hasonlót tettem én is.

— De mondja csak Teréz, nem szenved e szükséget Coccozné kamrácskájában?

— Kegyetlenül csalatkoznék uram — felelé gazdasszonyom, ha e teremtésre pazarolná gondjait. Fölmondták neki a lakást, mióta a tetőt kijavították. De azért csak ott lakik, nem törődve a háziúrral, az intézővel, a házmesterrel, sem a végrehajtóval. Azt hiszem, valamennyit megbabonázta. Akkor fogja lakását elhagyni, a mikor neki tetszik, és akkor is csak hintón, azt mondom.

Egy perczig eltűnődék Teréz, azután e mondatot hallatta:

— A szép ábrázat mindig az ég csapása.

— Akkor hálát adok az égnek, hogy engem megkímélt e csapástól. Ám vigye a botomat meg kalapomat. Üdülésül Moréri lexikonából pár lapot fogok elolvasni. Ha meglízhatom vén róka természetemben, úgy érzem, hogy igen gyöngéd illatú csibe-pecsenye vár reánk ebédre. Fordítsa különös gondjait, leányom e tiszteletre méltó szárnyasra és kímélje felebarátjait, hogy ezek is kímélhessék, úgy magát mint öreg gazdáját.

Emígy beszélve, egy herczegi családja bokros ágait igyekeztem figyelemmel végig követni.

1851 május hó 7-dikén.

A telet bölesek módjára töltöttem: in angello cum libello. A Malaquais-rakpartra visszaérkezett fecskék engem oly állapotban találtak, minőben elhagytak a múlt ősszel. Ki keveset él, keveset változik, a ki pedig régi szövegek betűzésével tölti napjait, nem emésztí föl egyhamar életét.

És mégis, a rendesnél ma élénkebben hatol át ama bizonytalan szomorúság, mely tisztítani és nemesíteni szokta az életet. Alig merem magamnak bevallani, hogy mióta Alexander lelkésznek ama bizonyos kéziratáról tudomást szereztem, értelmem belső rendje meg van zavarva.

Bár mily különös, mégis úgy van, hogy e néhány elsárgult pergament-lap megrabolta nyugalمامat. A szegény ember, ki vágycakat nem ismer, a legnagyobb kincsessel rendelkezik, mert bírja önmagát. A gazdag azonban, ki áhitozik, nyomorúlt

szolgalelek. Ilyen szolga vagyok magam is. Társalkodjam szellemes és mérsékelt nézetű személyekkel, étkezzem bár barátok társaságában, nincs oly édes gyönyör, mely elfelejtetné velem e kéziratot. Hiányát érzem nappal, hiányát éjtszaka, hiányát öröm közben, hiányát ha szomorú vagyok; hiánya meggátolja nyugalمامat, meggátolja munkakedvemet.

Gyermekkori vágyaim jutnak az eszembe. Mily jól értem most kezdő éveim szenvedélyes vágyait! Visszaemlékszem egy babára, mely nyolcz éves koromban a rue de Seine egyik rongyos üregében volt kirakva. Miként történt, hogy e babába szerettem, azt nem tudom. Pedig büszke voltam fiú voltomra, megvettem a kis leányokat és türelmetlenül vártam az időt (mely, sajnos! megérkezett és rég el is múlt), melyben gyöngye helyszakáll lepi majd államot. Katonásdit játszottam, és hogy legyen mivel etessem himbálható loamat, nagy pusztításokat követtem el azon virágok között, melyeket szegény anyám az ablakok közt nevelt. Ezek ugyan csak férfias multságok valának! És mégis, csak ama baba után sópáncodtam. A Herculeseknek is vannak e fajta gyöngeségeik. Nem is mondhatom, hogy szép volt előszeretetem tárgya. Mintha most is látnám pirosra kent arcát, rövid meg puha karjait, fából faragott iszonyatos kezeit és szétterpesztett lába hosszú szárait. Virágos szoknyáját két gombostű tűzte a csipőkhöz. A két gombostű fekete fejére különösen jól emlékszem. Rossz ízlésű baba volt egy szóval, melyen messziről megérzett a külvárosi eredet. Bár igen fiatal voltam és nem viseltem még nadrágot, mégis nagyon jól éreztem a magam módja szerint, hogy e baba nélkülöz minden báj és kellemet, kiéreztem, hogy bárdolatlan és otromba. De mégis szerettem, s talán épen ezért szerettem. Nem is szerettem e világon senkit és semmit, csak e babát. Bírni vágytam. Katonáim, dobom, és trombitám nem kellettek többé. Falovam szájába nem tölttem többé a szigoráll virágot, sem a kunkor ágait. E baba volt mindenem. A vadakhoz méltó furfangokat gondoltam ki, hogy cselédünket, Virginiát, a rue de Seine ama kis boltja elé tereljem. Orromat a kirakat üvegtábláihoz támasztottam, és nem tágitottam míg a cseléd karomnál fogva el nem húzott. «Szilveszter úr késő van, és mamája meg fog haragudni.» De Szilveszter úr nem törődött ilyenkor a fenyegetéssel, sem veréssel. A cseléd azonban fölemelte helyként Szilveszter urat, ki engedett az erőnek. Az óta, hogy korosabb lett, meg-

romlott és enged a félelemnek is. De akkoriban nem félt semmitől.

Szerencsétlen valék. Meg nem fontolt, de ellenállhatatlan szégvenérzet gátolt meg abban, hogy édes anyámat beavassam szerelmem titkaiba. Ez okozta fájdalmamat. Több napon át a baba, mely folyton eszemben forgott, ingerkedve tánczolgatott előttem, majd szemeit mereven reám meresztve, karjait tárta felém. Képzeletemben megelevenült. Titokzatos és szörnyű lénynyé vált, de ez által még kedvesebb és kíváncsibb.

Végre egy szép napon, e napot nem fogom elfeledni soha, cselédünk elvezetett nagybátyámhoz, Viktor kapitányhoz, kihez ebédre voltam híva. A kapitány mindig bámulat tárgya volt előttem, részben mert ő lőtte ki Waterlooban az utolsó francia golyót, részben azért, mert ha nálunk étkezett, különös művészettel tudta a sikorés salátát elkészíteni. Mindez nagyon szépnek tűnt föl előttem. Különben sujtásos felöltője is tiszteletet keltett föl bennem. Viktor bácsi tekintélyét végül az is emelte, hogy házunkat pár perc alatt mindig fenekestül föl tudta forgatni, alig hogy átlépte a küszöböt. Még mai nap sem értem, hogy mily módon érte el e csodálatos eredményt, de biztosítom önöket, hogy ha húsz személy volt nálunk, akkor is csak Viktor bácsit lehetett látni, csak őt lehetett hallani. Áldott szívű édes atyám, úgy emlékszem, nem osztozott bámulatomban Viktor bátyám iránt, ki hol pipájával tele füstölte a szobáját, hol merő barátságból erősen püfölte a hátát, és örökösen azt hajtotta, hogy fogvatékos az ő erélye. Jó anyám testvéri elnézéssel tűrte a kapitány szokásait, és sokszor intette, hogy ne dédelgesse annyira a pálinkás palaczkot. Én azonban nem ügyeltem se az ellenszenvre, se a szemrehányásokra és tiszta szívből lelkesedtem Viktor bácsiért. Ez magyarázza meg a kevélység azon érzetét, melyvel bátyám guénégaul utcabeli lakásába léptem. Ebédünk, mely a kandalló mellett a kerek asztalra volt tálalva, hideg húsokból és süteményekből állott.

A kapitány tömte belém az édességeket és torkig itatott színborral. Azon sok igazságtalanságról beszélt, melyeknek áldozatul esett. Főleg a Bourbonok ellen fakadt ki keserűen, de mivel elfelejtette megmagyarázni, hogy kik azok a Bourbonok, nem tudom miért, de Waterloo vidéki lócsiszároknak képzeltem őket. Ráadásul a kapitány, ki csak pohártöltéskor szakította félbe beszédét, egy csomó sihedert és csapni való nap-

lopót vádolt, kiket épen nem ismertem, de természetesen gyűlöltem a lelkem mélyéből. A csemege fogyasztásakor pedig mintha azt mondotta volna a kapitány, hogy édes atyámat mindenki az orránál fogva vezeti, de nem vagyok biztos, hogy jól értettem-e. Füleim zúgtak és a kerek asztal tánczot kezdett járni.

Nagybátyám felöltötte sujtásos kabátját, fejébe nyomta kemény városi kalapját és lementünk az útczára, mely föltűnően megváltozott a mióta utoljára láttam. Mintha nagyon sok ideje lett volna, hogy végig jártam rajta. Bár mint volt, mihelyt a rue de Seinebe értünk, eszembe jutott a baba, és lelkemen rendkívüli megindulás vett erőt. A sok bor föltüzelt. Elhatározám, hogy megkísértem a merészséget. Megerkeztünk ama bolt elé. Ott volt a baba, a kirakat ablaka mögött, piros orczáival, virágos szoknyájában, hosszú lábszáraitra dölve.

— Bácsi — mondtam minden örömet összeszedve, nem venné meg nekem ezt a babát?

És várakoztam.

— Babát egy fiúnak! Veszethordtát! — volt a dörgő felelet — Hát meggyaláznád magadat? Azt' még ilyen undok baba után epedsz? Ha, ha, fogadd bókomat, kedves öcsém. Ha ezt az ízlést megtartod, nem sok gyönyörre számíthatsz az életben, pajtásaid pedig majd jókora maflára akadnak benned. Ha kardot kérnél tőlem vagy puskát, megfizetném, fiam, nyugdíjam utolsó tallera árán. De babát venni, mennydörgös mennykő! Hogy meggyalázzalak! Nem a míg élek! Ha pedig valaha ilyen madzagos pólyabábbal játszani látlak, húgomnak ifju úr fia, nem ismernelek el többé öcsémnek!

E szavak hallatára szívem úgy összeszorult, hogy csak a büszkeség, egy ördögi büszkeség tudott abban meggátolni, hogy sírva ne fakadjak.

Nagybátyám pedig, kinek dűhe csakhamar lelohadt, ismét a Bourbonokról beszélt, míg engem az ő fölfortyanásának hatása alatt kimondhatatlan szégyenérzet fogott el. Csakhamar megérlelt bennem a szilárd elhatározás, hogy nem fogom magamat meggyalázni. És a piros orcás babáról lemondtam örökre.

E napon éreztem először az áldozathozatalnak, a lemondásnak sajátos gyönyörét.

Kapitány, ha való, hogy életedben káromkodál mint egy pogány, pipáztál, mint egy német és ivál mint a kefekötő, mégis tiszteltessék a te emléked, nem csak mert bátor legény valál,

hanem mert te ébresztetted föl először nadrágot még nem ismerő öcsédben a heroismus érzetét! A gög meg a lustaság, ó Viktor bátyám, kiállhatatlanná tévedek tégedet, ám de kabátod hímes rojtjai alatt bátor szív dobogott. Kebleden rózsát viseltél rendesen, úgy tudom. E rózsák, melyeket a bolti kisasszonyok szedtek el tetőled, e nyílt keblű virágok, melyek a szél első fuvallatára vesztik szirmukat, voltak dicső és örök ifjú korod jelképei. Nem vetted meg a dohányt, sem az absynth bódító italát, de megvetéd az életet. Józan értelemre meg gyengéd érzésre nem taníthatál, kapitány, de zsenge koromban, midőn zsebkendőmet még dadám kezelte helyettem, a becsület és lemondás mivoltáról oly leczkét adál, melyről nem fogok megfeledkezni soha.

Rég óta nyugszol a Montparnasse-i sírkertben, szerény fakeszt tövében, melyen ez a sírirat:

Itt nyugszik

Maldent Viktor Aristid,

gyalogsági kapitány, a becsületrend lovagja.

De nem ez azon sírirat, kapitány, mely alá a csatamezőn és mulató helyeken egyaránt sokszor megfordult vén csontjaidat pihentetni parancsolád. Írásaid között ott leltük ama keserű és büszke epitaphiumot, melyet végső akaratom ellenére sem mertünk sírod fölé helyezni:

Itt nyugszik

a Loire vidéki rablók egyike.

— Teréz, holnap örökzöld koszorút viszünk a Loire vidéki rabló sírhelyére.

Ámde Teréz nem hallja szavaimat. Hogy is hallaná itt, a Champs Elysées végterén? Amott a büszke házsorok végén emeli ég felé óriás íveit a diadalkapú, mely hatalmas falain vésett betűkben hordja Viktor bátyám fegyvertársainak neveit. A tavaszi napsugarak oltalma alatt az Avenue platánjai sápadt és fázós leveleiket most kezdik rügvezni. Híntók gurulnak mellettem a boulognei erdő felé. Észre sem vettem hogy séta közben e divatos városrészig jutottam, és meglepetve állottam meg egy bódé előtt, melyben mézeskalácsokat árultak és citrommal bedugaszolt üvegekből coconedűt mértek. Egy rongyokba burkolt kerges bőrű gyermek állott ott, nagy szemeit e fényző édességekre meresztve, melyek nem az ő szá-

mára termettek. Az ártatlanság szemérmertlenségével árulta el vágyait. Kerek és merev szemei egy kalácsból készült magas termetű lóhátasra tapadtak. E kalácsos generális ismét Viktor bátyámat juttatta eszembe. Fölveszem, kifizetem és oda nyújtom a porontynak, ki nem mer hozzá nyúlni; korai tapasztalás tanítván arra, hogy ne bízzék a boldogságban. Oly tekintet vetett rám, melyet csak a nagy ebeknél láttam és a mely azt látszik mondani: «Kegyetlenség ez a gúny».

— Nosza, kis bohó — mondtam szokásos mogorva hangomon — vedd, vedd és egyél, ha már szerencsésebb vagy, mint én valek a te korodban, mert kielégítheted vágyaidat bátran a nélkül, hogy meggyaláznád magadat. Te pedig, Viktor bátyám, kinek férfias arcát e kalács-generalis juttatta eszembe, jer elhúnyt dicső árny és felejtesd el velem mostani játékszeremet. Az aggkorig gyermekek maradtunk, és örökké babák után szaladgálunk.

Az nap.

Alexander lelkész és a Coccoz-család képzeletemben csodaszerű módon állnak kapcsolatban.

— Teréz — mondtam, a karszékebe dőlve — beszéljen nekem az ifjú Coccoz egészségéről, első fogainak állapotáról és adja ide a papucsomat.

— Az első fogaknak már itt kell lenniök — felelé Teréz — én azonban nem láttam őket, mert egy szép tavaszi napon Coccozné eltűnt gyermekeستől, itt hagyva összes holmiját. Harmincznyolcz üres pomádé-tégelyt találtak lakásán! Ez a képzeletet is meghaladja. Látogatásokat is fogadott az utóbbi időben és képzelhető, hogy most sem valami apáczakolostorban tölti napjait. A házmesterné unokahúga hintóban látta a boulevardokon. Nem mondtam meg, hogy rosszra fordul?

— Teréz — volt válaszom — az ifiasszony nem fordult se jóra, se rosszra. Várja be élete végét, mielőtt ítéletet hozna fölére. A mi pedig a házmesternét illeti, őrizkedjék a pletykától. Úgy látszik, hogy Coccozné, kivel egy ízben a lépcsőn találkoztam, igen gyöngéden szerette kis fiát. Ezt javára kell betudnunk.

— Az már igaz, uram, a gyermek nem nélkülözött. Az egész városrészben nem lehetett jobban táplált és becézett gyermekre akadni. Minden istenáldott napon tiszta fehér kendőt kötött eléje és reggeltől estig dalokkal mulattatta.

— Azt monda egy költő, Teréz: «Kire nem mosolygott

anyja ajka, érdemetlen az istenek asztalára, méltatlan az istennők nyughelyére».

1852 július hó 2-dikán.

Mihelyt meghallottam, hogy a Saint-Germain-des-Prés templomban a Boldogasszony kápolnája padlóját megjavítják, oda siettem azon reményben, hogy a munkások talán fölíratokra bukkantak. Nem csalódtam. Az építész egy sírkövet mutatott nekem rendkívüli előzékenységgel, melyet ideiglenesen a falhoz támasztatott. Letérdepeltem, hogy kibetűzzem a köre vésett fölíratot, és ott a régi boltozat árnyékos homályában oly szavakat olvastam, melyek hevesen löktették szívembe a vért. Modern átírásban így hangzik e fölírat:

«Itt nyugszik Alexander, e templom lelkésze, ki ezüstbe foglaltatta Szent Vincze és Szent Amandus állkapcsait és Szent Incze lábszárát. Életében bölcs és bátor vala. Imádkozzatok lelkeért.»

Áhítatosan letörültem kendőmmel a port, mely e sírkövet borította. Megcsókoltam volna örömben.

— Te vagy, Alexander lelkész! — kiálték, és szavaim fölülről, hol a kápolna ívei összeszorúlnak, robogva és megtörtén zúgtak vissza fejemre.

A felém közeledő templomór méltóságos és néma arcza előtt szégyenlettem lelkesedésemet és a koldusok közt, kik felém nyújtották a szentelt vízbe mártott seprűiket, sietve szöktem kifelé.

Alexander, meg vagy! Nincs semmi kétség. Az *Arany legenda* fordítója, a Germanus, Vincze, Ferréol, Ferrution és Droctoveus szentek legendáinak szerzője, a mint gondoltam, tényleg a Saint-Germain-des-Prés lelkésze volt. És milyen jó lelkésze, igaz, istenfélő és bőkezű! Ezüst állkapczát, ezüst fejet, ezüst lábat készített, hogy romlással daczó anyag fódje az értékes maradványokat!

De vajon nem ismerhetem-e majd valaha irodalmi művét; vagy csak arra való ez új fölfedezésem, hogy vágyaimat a végtelenig növelje?

1859 augusztus 20-dikán.

«Ki megrostálok mindent, rosszat és jót,
Hozok öröme és panaszra méltót,

Ármányt szövök s azt újra egyberontom: —
 Most ím, csapongó szárnyamat kibontom.
 Bocsánat nékem, szárnyam gyors röptének,
 Hogy általugrom gyorsan néhány évet.»

Ki szól emígy? — Egy agg, kit nagyon is ismerek. Neve Idő. Shakspeare a *Téli regé* harmadik fölvonását bevégezve, egy ideig vesztegel, hogy ezalatt a kis Perdita bölcseségben és szépségben fejlődni érkezzék. És midőn negyedszer föl húzatja a függőnyt, fölépteti az Időt, hogy beszámoljon a közönségnek azon napokról, melyeket bánat és csüggedés között töltött a féltékeny Leontes.

A mint Shakspeare e vígjátékában hosszú időközt engedett át a feledékenységeknek, úgy magam is elhagyván e naplót, most, hogy ismét folytatom, a költő példájára föl szeretném léptetni az időt, hogy a tíz évi hézagot utólag betöltse. Mert tíz év óta egy árva sort sem jegyeztem e füzetbe, és a mi leginkább bánt, hogy ismét tollamhoz nyúlván, most sem szólhatok egy Perditáról, «ki csoda szépre fejlett». Az ifjúság és a szépség csak a költőknek képezik hű társait; ámde bennünket, földhöz ragadt szegényeket, nem keresnek föl e bájos tünde lények, legfőlebb egyszer hosszas időben. És akkor sem tudjuk magunkhoz lánczolni őket. Hiszen ha valamely Perdita árnyéka illetlen szeszélyből arra vetemednék, hogy agyvelőmön átsurranjon, szegényke egy csomó kemény pergamenhez súrolód-nék irgalmatlanul. Boldogok a költők, kiknek fehér haja sem ijeszti el a Helenák, Francescák, Juliák és Dorottyák játszi árnyait — míg Bonnard Szilveszternek orra hegye is elegendő, hogy a szerelmes hölgyek egész csoportját messzire elűzze.

Pedig csak úgy mint más, én is átéreztem azt, mi a szép. Átéreztem ama rejtélyes bájt, melyet a megfejthetetlen természet a lélekkel megáldott alakokra öntött. Egy élő agyag meggyújtotta bennem is a szikrát, mely a költőket és a szerelmeket emésztí. De nem tudtam miként kell dalolni és miként szeretni! A megsárgult iratok és ósdi szövegek egyvelegével telegvűrt lelkemben mint nagy halom padlási zsibárú közt föl-villan előttem egy miniature kép, megpillantom amaz üde arcot a kökörcsin szemekkel . . . de csitt! Vén bolond vagy, Bonnard barátom . . . Olvasd a katalógust, melyet egy flórenczi könyvkereskedő küldött neked ma reggel. Hiszen kéziratok katalógusa, és alighanem igen nevezetes darabokat említ, hiszen

azokról szól, melyeket Olaszország és Sicilia könyvkedvelői őriznek magángyűjteményeikben. Ez az, a mi neked való, Szilveszter, és a mi az arczodhoz illik!

Olaszok és csakhamar folkiáltak. Hamilkár, ki hajlott korában oly méltóságra tett szert, mely engem megfélélnkít, feddőleg tekint reám, mintha kérdezné, vajon örökre megszűnt-e a nyugalom e földön, vajon az oldalam mellett, holott csak úgy megvénültem, mint ő, azt már soh'sem élvezheti többé?

Fölfedezésem örömeiben bizalmas barátira van szükségem, és a boldog emberek szokásos ömlengésivel a kétkedő Hamilkár felé fordulok.

— Nem, Hamilkár, nem, nincs nyugalom e földön, és a béke, mely után áhitozol, nem fér meg ez élet nehéz föladataival. De ki is meri mondani, hogy vének vagyunk? Hallgasd meg azt, mit e katalogusból felolvasok és mondd, van-e érzékünk a nyugalomra:

«Voragine Jakab *Arany legendája*; a XIV. századból eredő franczia fordítás, mely Alexander lelkész műve.

«Gyönyörű kézirat, két csudálatos gonddal festett és kitűnően megóvott miniature képpel díszítve, melyeknek egyike a Gyertyaszentelő Boldogasszonyt, a másika Proserpina megkoronáztatását ábrázolja.

«Az *Arany legenda* végén Ferreol, Ferrution, Germanus és Droctoveus szentek legendái találhatók, XXVIII. lap, és Saint-Germain d'Auxerre urának csudálatos sírjának leírása, XII lap.

«E becses kézirat, mely hajdan sir Thomas Raleigh tulajdonát képezte, jelenleg Polizzi Michael-Angelo úr gyűjteményében őriztetik Girgentiben.»

— Érted, Hamilkár? Alexander lelkész kézírata Siciliában van, Polizzi Michael-Angelo úrnál. Adja az ég, hogy e férfiú szeresse a tudósokat! Írok neki.

A mit rögtön meg is tettem. Levelemben arra kértem Polizzi urat, hogy közölje velem Alexander lelkész keziratát, megírván, hogy mily czímen merészkedem magammal elhitetni, hogy ily különös kegyre érdemes vagyok. Együttal néhány oly kiadatlan kéziratot bocsátottam rendelkezésére, melyek tulajdonomat képezik és nem érdektelenek. Végül könyörögve, hogy mi hamarább részesítsen válaszának kegyében, aláírtam nevemet, oda bigyesztvén valamennyi tiszteletbeli czímemet.

— Uram! uram! hova siet az ég szerelmeért? — kiáltá a megijedt Teréz, páronként ugrálva át a lépcsőket, kalapommal a kezében.

— Levelet viszek a postahivatalba.

— Uram Isten! Hát szabad így megszökni hazulról, hajadon fővel, mint egy futó bolond?

— Bolond vagyok, Teréz. De ki nem az? — Hamar ide a kalappal.

— Hát a keztyű uram! Meg az esernyő!

Már leérkeztem a földszintre és még mindig hallottam, mint kiabál, mint jajgat az én gazdasszonyom.

1859 október 10.

Fékezhetetlen türelmetlenséggel lestem Polizzi úr választát. Nem maradhattam vesztég. Folyvást hirtelenkedtem. Zajosan szedtem elő és csaptam be könyveimet. Egy szép napon Morériből lelöktem könyökömmel egy kötetet, Hamilkár, ki éppen nyalakodott, rögtön fölhagyott e kedves időtöltésével és haragos szemmel tekintett reám. Ily lármás élethez kell tehát szoknia vén napjaira? — Nincs hallgatag megegyezésünk, hogy békés életet élünk? Ő csendes és csak én szegtem meg szerződésünket.

— Szegény lakótársam — látod, heves szenvedély vett rajtam erőt, annak lettem áldozata. Minden szenvedély pedig a nyugalom ellensége; ámde tudd meg, hogy nélküle sem ipar, sem művészet nem volna a világon. Mindegyikünk meztelenül feküdnék a szemétdombon; te pedig szegény Hamilkárom, nem szundikálhatnál naphosszat selyem párnán, a könyvek városában.

Nem érkeztem részletesebben kifejtetni Hamilkárnak a szenvedélyek elméletét, mivel gazdasszonyom levelet hozott. Nápolyi bélyeg volt a levéljegyen és tartalma így hangzott:

«Hírneves uram!

«Az *Arany legendának* kimondhatatlan szépségű kézírata, mely az ön éber figyelmét ki nem kerülte, tényleg birtokomban van. Főfontosságú okok azonban zsarnok módra tiltakoznak az ellen, hogy attól egy napra, csak egy perczre is elváljak. De végtelen öröm és dicsőség napja lesz reám nézve, ha megmutathatnám önnek girgentii szerény hajlékomban, melynek az ön jelenléte véghetetlen díszére és bizonyára örök hírnevére

válma. Megérkeztének türelmetlen reményében bátorkodom magamat, akadémikus úr, alázatos és köszköteles szolgájának nevezni.

Polizzi Michael-Angelo,
borkereskedő és régiségbúvár Girgentiben (Sicilia).»

Rajta tehát, Siciliába!

Extremum hunc, Arethusa, mihi concede laborem.

1859. október hó 25-dikén.

Úti készületeim bevégeztével legelső gondom az volt, hogy miként értesítsem gazdasszonyomat elutazásom felől. Megvallom, hogy soká haboztam. Tartottam ellenvetéseitől, tréfáitól, szemrehányásaitól, feltem könnyeitől. «Jóra való leány, mondogattam magamban; de ragaszkodik hozzám és majd vissza akar tartani; ha pedig valamit akar, Isten a tanúja, hogy nem fukar a szóban, mozdulatokban és óbégatásban. Tudom ez ügyben is segítségére fogja szólítani a házmestert, a szobasúrlót, a vén asszonyt, ki a derekaljak lószőrét fésüli, meg a gyümölcs kofa hét fiát; mindnyájan le fognak térdepelni, körben, lábaim körül; sírni fognak és ilyenkor oly fertelmesek, hogy engedni fogok nekik, csak hogy szabaduljak.»

Ily rettenetes képeket varázsolt élém a félelem, ily beteges álmokat. A félelem, a költő jelzője szerint, a termékeny félelem ily szörnyeket szült agyamban. Mert megvallom e bizalmas lapoknak: én félek a gazdasszonyomtól. Tudom, hogy ismeri gyöngeségemet és ez az, mi megfoszt minden bátorságtól, valahányszor összetűzünk. E küzdelmek pedig gyakoriak és változatosság nélkül mindig én vagyok a vesztes.

Mégis csak értesíteni kellett Terézt, hogy elutazom. Épen a szobámba lépett apró fával, hogy tüzet rakjon. Reggel ugyanis már hűvös idők járnak. Mi alatt Teréz a kandalló előtt összezugorodott, fél szemmel megfigyeltem. Nem tudom miként szállott meg hirtelen a vitézség, de nem haboztam többé. Fölkeltem és föl-alá járva a szobámban:

— Jó hogy eszembe jut — mondtam, csak úgy oda vetve, neki buzdulva mint a nyúl szívűek szoktak — jó hogy eszembe jut, Teréz, elmegyek Siciliába.

Így szólván, nyugtalanul vártam a fejleményeket; Teréz azonban nem felelt. Feje és széles főkötője a kandalló belsejébe

voltak rejtve, és személyének általam megfigyelhető egyéb részei sem árultak el semmi indulatot. Papirost dugdosott az apró fa alá, és szorgalmasan élesztette a tüzet. Egyéb semmi.

Végre ismét meglátom az arcát. Ez annyira nyugodt volt, szinte megharagudtam. Ejnye, gondolám, ennek a vén leánynak még sincs szíve. Elhagyja menni az urát a nélkül, hogy egy árva szócskával fejezné ki meglepetését. Hát oly kevesbe veszi régi gazdájának távollétét?

— Menjen, uram — szolt elvégre — de hat órára itt legyen. Ebédre olyan ételt készítek, mely soká el nem áll.

Nápoly 1859 november 10-dikén.

«Co tra calle vive, magne e lave a faccia.»

— Értem barátom. Három garasért ihatom, ehetem és mind ezt úgy, hogy egy olyan darab görögdinnyét fogyasztok, minőt te azon polezon árulsz. Csakhogy nyugatról hozott előítéleteim nem engedik, hogy a kellő ártatlansággal élvezzem ez egyszerű gyönyört. De hogy is szophatnám most dinnyehéjat? Megelégszem, ha e sokadalomban meg tudok állani a talpamon. Mily lármás és mily fényes az éjtszaka a Strada di Portón! A sokszínű lámpás által megvilágított bolthelyiségekben valóságos tornyokat képez az egymásra halmozott gyümölcs. Fűtött vastűzhelyeken párolog a víz az útcza nyílt közepén és füstölögnek a vajban, olajban sült kis halak. A barna pecsenyék és a kirántott halak illatja kellemesen csiklandozzák orromat és prüszzentenem kell. Ez alkalommal veszem észre, hogy kezkenőm elveszett kabátom zsebéből. A világnak legjobb kedvű, legcsacsakább, legélénkebb és legfürgébb népe taszítja, löki, forgatja szegény testemet. Egy ifiasszony, míg gyönyörű fekete haját bámulom, ruganyos formás vállával úgy meglök, hogy három lépésre tántorgok hátra egy maccaronit fogyasztó szurtos karjaiba, ki nevetve nézi balesetemet.

Szóval Nápolyban vagyok. Hogyan kerültem ide, málhám egyik csonka részével, le nem írhatom, mert nem tudom. Folytonos zavarban és ijedelemben utaztam, és azt hiszem, hogy megérkezésemkor olyan volt a külsőm, mint a fényes napra helyezett uhubagolyé. Ez éjjel még rosszabbul jártam! A nép szokásainak tanulmányozása végett a Strada di Portóba mentek. Körülöttem élénk csoportok tolakodtak és ostromolták az

az élelmiszer-árulókat, én pedig mint egy szalmaszál hanyódtam az élő hullámok kénye kedvére; de ha olykor alá is kellett merülnöm, jól éreztem magamat, mert a nápolyi nép eleven-ségében van valami kellemes és hízlgő. E tömeg inkább ringat mintsem taszigál és azt hiszem, hogy ha még soká jobbra balra himbálnak, járva aludni is tudnék. A Strada lávakövezetét taposva, csodálom a teherhordókat és halászokat, kik bámulatos fürgeséggel járnak kelnek, fecsegnek, dalolnak, pipáznak, ölelkeznek és veszekednek. Minden érzékök él és mint tudtokon kívüli bölcssek vágyaikat az élet rövidségéhez szabják. Egy sokat látogatott csapszékhez közeledtem és a bejáratnál e verset olvasám nápolyi tájszólásban:

Amice, alliegge magnammo e bevimmo
Nfin che n'ce stace noglia a la lucerna:
Chi sa s'a l'autro munno n'e vedimmo?
Chi sa s'a l'autro munno n'ce taverna?*)

Horatius szakasztott ilyen tanácsokat osztogatott barátainak. Te követted azokat Postumus, te is hallottad őket Leuconea, te szép lázadó leány ki a távol jövő titkait ismerni akarád. E jövő azóta múlttá változott és mi jól ismerjük azt. Bizony kár volt magadat ily kevésért izgatnod, és barátod böles férfinak bizonyúlt, midőn azt tanácsolta, hogy élj okosan és fejtsd le görög borral telt hordóidat. Sapias, vina liques. Hiszen a szép mezők és a tiszta ég nyugalmas gyönyöröket ajánlanak. Vannak azonban lelkek, kiket az elégedetlenség egy fölséges neme gyötör, és ezek a legnemesebbek. Ezek közé sorozlak téged is, Leuconea. És éltem alkonyán eljutva ama városba, hol szépséged virult, áhítattal üdvözlöm bús árnyadat. A tiédhez hasonló lelkűek a keresztyén világban szentek levének és az általok mívelt csodákat beszéli el az *Arany legenda*. Horatius barátod már kevésbbé nemes utódokat hagyott reánk és egyik unokáját mintha ama csapláros költőben lelném föl, ki jelenleg bort tölt amott a vendégeknek epikureus czéger alatt.

---

*) Barátaim, vígan együnk és igyunk,
A míg olajat rejt a lámpa.
Ki tudja a túlvilágon látjuk-e egymást?
Ki tudja van-e a túlvilágon csapszék?

Az élet, lám, Flaccus barátunknak ad igazat, és az ő bölcsellete az egyetlen, mely e világi léthez illik. Nézzétek ama ficzkót, ki ott a venyigével borított rácsozatra dőlve, fagyaltot fogyasztva a csillagokra tekint! Meg sem hajolna, hogy föl-emelje azon ócska kéziratot, melynek fölkeresésére indultam annyi fáradság közepett! Mert hiszen az embert inkább is fagyaltozásra viszi a természete, sem mint ócska kéziratok gondos tanulmányozására.

Folytattam útam a borozó és daloló táboron át. Egy-mást átkaroló szerelmesekkel találkoztam, kik a legszebb gyümölcsöket ették. Az ember természetének mégis csak rossznak kell lennie, mert mind ez idegen öröm mélyen elszomorított. Különben az élet gyönyörei élvezésében e tömeg oly kezdetlegesen ízlést árult el, hogy vén íróhoz illő szemérem érzetem mind ezeken megütközött. Azon is kétségbe voltam esve, hogy mit sem értettem mind azon szavakból, melyek fülem mellett elhangzottak. Nyelvészeti tudatlanságom, mint képzelhetni megszégyenített. Szóval nagyon gonosz hangulatban valék, midőn néhány hang, mely a hátam mögött megszólalt, figyelmeimet magára vonta.

— Nézd ezt a vén legényt, Dimitri, bizonyára francia. Elhanyagolt külseje sajnálatot kelt. Megszólítsam? . . . Derekasán görbe háta van, nem igaz, Dimitri?

Mind ez francziául mondatott mögöttem, női hangon. Kellemetlenül érintett legelőbb is, hogy vénnek gúnyolnak. Csak nem vén az ember hatvankét éves korában? Múltkor a Pont des Arts-on ballagva, Perrot d'Avrignac kartársam fiatalságomért egy csomó bókot mondott; a mi pedig a kort illeti, nyilván különb szakértő, mint az a fiatal szajkó, ki hátam mögött fecseg. Derekasán görbe hátam van, azt mondja. Bizony néha már magam is gyanítottam, de most már sehogy sem hiszem, mióta e kis bolondnak is az a nézete. Bizony meg sem fordulok azért, hogy lássam ki beszélt, de bizonyos vagyok abban, hogy csinos asszony. Hogy miért? kérdik önök. Mert úgy beszél, mint egy szeszélyes személy, mint elkényeztetett gyermek. A rút asszonyok csak oly szeszélyesek mint a csinosak, de mivel hogy senki sem kényezteti őket, és hibáikat el nem nézik, idővel elveszítik a szeszélyeiket, legalább is elrejtik azokat. A csinosak ellenben tetszésök szerint képzelegnek. Ezek közé tartozik a szomszéd asszony is. Különben ha jól meggondolom, elvégre is én irá-

nyomban sok jóakaró gondolatot fejezett ki, olyat a mi tulajdonkép hálámat érdemelné.

Nem kellett egy másodperc sem ahhoz, hogy ez észrevételek egymást kövessék az agyamban, és ha egy egész perc múlt el, míg azokat itt kifejeztem, ez csak onnan ered, hogy ügyetlen író vagyok, mi különben a philologusok közös saját-sága. Nem tartott tehát egy másodperczig sem, hogy a női hang mögöttem megszólalt, megfordultam, és egy igen csinos, élénk barna asszonykát pillantottam meg.

— Asszonyom — így szólítám, magamat udvariasan meghajtván — bocsássa meg önkénytelen szerenytelenségemet. Akaratom ellenére hallottam imént kiejtett szavait. Ön jót akart egy szegény öreg emberrel. Ez megtörtént, asszonyom. A francia nyelven kiejtett szavainak puszta hangja élénk örömet okozott nekem, melyért köszönetet mondok.

Újra meghajoltam és távozni készültem. De e pillanatban cipőm sarka megcsúszott egy dinnyehejban és bizonyára elterülök a parthenopei talajon, ha a fiatal nő karját ki nem tárja, hogy az eséstől megóvjon.

A körülményekben, még a legcsekélyebbekben is néha oly erő rejlik, hogy lehetetlen az ellentállás. Eltökéltem, hogy az ismeretlen hölgy védencze maradok.

— Késő van — így szólott — nem akar a fogadóba visszatérni, mely a miénkkel szomszédos lehet, sőt talán azonos?

— Asszonyom, nem tudom hány óra lehet, mert zsebórámat ellopták, de magam is azt hiszem, hogy a hazatérés ideje elérkezett és megvallom, szerencsés leszek, ha a *Genua* szállodát elérhetem ily udvarias honfitársak kíséretében.

Ezeket mondva, ismét meghajtottam magamat az ifjú nő előtt és útítársát is üdvözöltem, ki oly csendes szelíd és szomorú óriásnak látszott, minők a külföldön gyakran teremnek.

Alig haladtunk pár lépésnyire, egyebek közt megtudtam hogy Trépoif herczeggel és herczegnővel sétálok, és hogy ezek gyufadoboz-gyűjteményök kiegészítése végett a világ körül útaznak.

Egy keskeny és tekervényes vicolettóba jutottunk, melyet azon egyetlen egy lámpa világított meg, mely a szűz Mária szobor fülkéjében égett. A levegő tisztasága még az árnyéknak is mennyei szürkületet kölcsönzött és nehézség nélkül haladtunk a világos éjtszaka rejtélyes fényében. Hirtelen befordultunk

egy sikátorba, nápolyiasan szólva egy sotto porticoba, mely annyi boltív és oly messze kinyúló erkélyek alatt vezetett, hogy a csillagos égről egyetlen fénysugár sem világíthatta meg útunkat. Ifjú kalauzom azért választotta ez utat, mert rövidebb, de úgy látszott azért is, hogy bemutassa helyismeretét és nápolyi lábainak fürgeségét. Valóban a várost alaposan kellett ismernie annak, ki a lépcsők, kapuk, földalatti utak tömkelegébe merészkedett. Ha valaha férfi türelmesen vezettette magát, úgy az én valék. Dante nem kísérte nagyobb bizalommal Beatrice nyomdokait, mint én Trépof hercegnőt.

E hölgynek némi öröme telhetett társalgásomban, mert másnapra följánlotta fogatját, hogy együtt látogassuk meg a Pausilypon barlangot és Vergilius sírját, mely annak bejáratánál fekszik. Elmondta, hogy engemet már látott valahol, de már nem emlékszik vajon Stockholmban, avagy Cantonban? Amaz esetre én a föld- és ásványtannak igen nevezetes tanára volnék; az esetre pedig ha mégis Cantonban látott, úgy csemegekereskedőnek tart, kinek előzékenységét és jó modorát az egész város dicséri. Annyi bizonyos, hogy a hátamat már látta valahol.

— Bocsásson meg — így folytatta beszédét; — mi, már férjem és én, folyton utazunk, hogy gyufadobozokat gyűjtve, az unalmat változtassuk, változtatva tartózkodási helyünket. Talán jobb volna mindig egy helyen unatkozni. Csak hogy mi már megszoktuk a folytonos utazgatást és ahhoz rendeztük be életünk módját. Már minden nehézség nélkül utazunk, sőt hajosan tudnánk soká egy helyen tartózkodni. Ezeket azért említem, hogy ne csudálkozzék emlékeim zavaros voltán. De a mint önt messziről megpillantottam, éreztem és bizonyosra vettem, hogy már láttam egy ízben. Vajon hol? ez itt a kérdés. Ön tehát nem a stockholmi geologus, és nem is a boltos?

— Nem, asszonyom, nem vagyok sem az egyik, sem a másik, és szinte sajnálom, minthogy mindkettőről dicsérő szavakkal emlékezett meg. Személyemnek, sajnos, nincsenek oly tulajdonságai, melyek engemet önnél beajánlhatnának. Könyvek fölé görbedve töltöttem életemet és keveset utaztam. Hiszen észrevehette azon ügyetlenségemen, mely az ön szánakozását fölébresztette. Én a párisi Institut tagja vagyok.

— Ön az Institut tagja? De hisz' ez pompás! Úgy-e, ír néhány sort az emlékkönyvembe? Tud chinaiúl? Nagyon szeretném, ha chinai vagy perzsa nyelven írna valamit. Majd bemu-

tatom barátnőmnnek, miss Fergussonnak, ki a végett utazik, hogy a világ nevezetes embereit szemtől szembe lássa. El lesz ragadtatva. Dimitri! Ez az úr az Institut tagja és életét könyvek között töltötte!

A herczeg helyeslőleg intett a fejével.

— Uram — mondám azon igyekezetben, hogy Trépof urat is bevonjam társalgásunkba — az ember bizonyára tanulhat valamit a könyvekből, de sokkal többet tanul utazás közben, és a mi engem illet, én igen sajnálom, hogy nem jártam be a világot, mint ön. Harmincz év óta ugyan azon házban lakom és azt is csak ritkán szoktam elhagyni.

— Harmincz év óta ugyanazon házban lakik? Lehetséges az? — kérdezé a herczegné.

— Igen, asszonyom. De figyelmeztetnem kell, hogy e ház a Szajna partján áll, a világnak legszebb helyén. Ablakomból a Tuileriákat és a Louvret, a Pont-Neuf-t és a Notre-Dame tornyait látom, az igazságügyi palotát és a díszes szent kápolna tetejének magasba nyúló arany csücsát. Mind ez épületek rég elmúlt időkről regélnek nekem. Szent Lajosnak és a Valois királyoknak, IV. Henrik, meg XIV. Lajosnak koráról mesélnek. Én értem és szeretem őket. A világnak bizony csak kis része ez, de vallja meg, asszonyom, nem a legszebbek egyike?

Egy kis térre jutottunk, melyet az olaszok largónak neveznek és melyen az éj gyöngéd világa elterült. Trépofné nyugtalan tekintettel vizsgálta arczomat, szemöldökeit csak nem fekete göndör hajáig húzva föl.

— Hol lakik ön? — kérde hirtelen.

— A Malaquais-rakparton, asszonyom, és nevem Bonnard. Nem igen ismeretes e név, de én beérem azzal, hogy barátaim el nem felejtik.

E fölvilágosítás, bármily jelentéktelen vala önmagában, Trépofnéra rendkívüli hatást idézett elő. Hátat fordított és férje karját ragadta meg.

— Menjünk, Dimitri és siessen! Szörnyen fáradt vagyok, ön pedig nem halad. Soha sem érünk haza. A mi pedig önt illeti, uram, útja amarra vezet.

Félkézzel valami sötét vicolo felé utasított, míg a férjét ellenkező irányban vonszolta magával. Utóbb, a nélkül, hogy felém fordúlna, azt kiáltotta:

— Isten önnel. Holnap nem mehetünk Pozzuoliba sem,

holnapután. Borzasztó migraine kínoz. Dimitri, ön kiállhatatlan, ugyan miért nem halad bátrabban?

Meglepetésemben elállt az eszem, ott, az útca közepén. Sikertelenül fürkésztem, vajon mi zúdíthatta reám Trépofné haragját. El is tévedtem és már sejtettem, hogy bolygásra vagyok kárhoztatva az egész éjjel, a míg a helyes útra bukkanak. Arra, hogy másoktól megtudakolhassam útamat, emberi arczczal kellett volna találkoznom, én pedig kétségbeeséssel tekintve körül, nem pillantottam meg senkit. Átkozott helyzetemben a véletlenre bíztam sorsomat és meggondolás nélkül egy mellékútczába léptem. Csakhamar átlátam, hogy valami gonosz zshiványtanyába kerültem. Tényleg az lehetett, mert alig hogy pár lépést haladtam még tovább, két alakot pillantottam meg, valóságos bicskásokat. Nyelvökkel még jobban hadakoztak, mint a pengével és káromkodásokból alakult párbeszédökön azt vettem észre, hogy szerelmesek. Óvatosan egy mellék közbe surrantam, míg ama derék emberek ügyeiket tovább tárgyalták, legkevesebbé sem törődve az én helyismereti gondjaimmal. Egy ideig még elbarangoltam, kalandosan, hol jobbra, hol balra, míg aztán elkedvtelenedve egy kőpadra ültem, hol belsőmben mintha zúgolódni kezdtem volna Trépofné szeszélyei miatt.

— Jó reggelt, signor! Talán San-Carlóból érkezik? Halotta a diva énekét? Ugy-e, csak Nápolyban élvezhet az ember ily gyönyört?!

Fölemeltem a fejemet és megismertem vendéglősömet. Ott ültem volt a szálloda homlokzatával szemben, épen az ablakom alatt.

Monte-Allegro, 1859 november 30-dikán.

Kalauzommal meg annak öszvéreivel pihenőt tartottunk a Sciaccaból Girgentibe vezető országút mentén álló ronda fogadóban. E vendégfogadó a Monte Allegro nevű szegény kis községhez tartozik, melynek malariában szenvedő lakosait még a forró napon is a hideg leli. Ámde görögök ők és vídám jó kedvöket a betegség nem rontja meg. Néhányan közülök a korcsma köré gyülekeztek, a kíváncsiság mosolyával ajkukon. Ha mesét mondhattam volna nekik, megfeledkeztek volna életök összes kínjairól. A férfiaknak igen értelmes arczuk vala, az asszonyok pedig, bár külsejökön nem egy nyomot hagyott a

nyomor, bizonyos kellemmel viselték hosszú fekete köpenyeiket.

Szemem előtt a tenger szelétől fehéritett romok terültek el, melyeken a fű meg nem terem. A sivatag szomorító komorsága lepte el e sivár földet, melynek kerges öle alig képes egy pár levelevesztett érzikét táplálni, néhány pozsgárt, meg törpe pálmát. Húsz lépésnyi közelben egy düllő út hosszában kavicsok fejeztek, mint ha csontokat szórtak volna arra. Kísérőm szerint az a fehér vonal egy patak medre.

Két hete időzöm Siciliában. A palermói öbölbe érve, mely a Pellegrino és a Catalfano hatalmas kopár tömegei közt terül el, az úgy nevezett Arany kagyló medrében, annyira meglepett e táj szépsége, hogy közlőrlől kívántam megtekinteni ez emlékeinél fogva dicső szigetet, melynek természet áldotta halmai, völgyei oly kiesek, hogy annak, ki érti őket, merőben szépségökkel a görög művészet eredetét megmagyarázni képesek. A gót izlésű nyugat művelődésének tanulmányozásában megöszült öreg zarándok én, e klasszikus talajra kíváncsoztam, és kalauzommal megbeszélve az utat, Palermoból Trapaniba, Trapaniból Sélintonába, onnan Sciaccaba rándultam, melyet éppen ma reggel hagytam el, hogy elvégre eljussak Girgentibe, oda, hol Alexander lelkész kézírata vár reám. Azon szép dolgok, melyeket láttam, oly élénken élnek még lelkemben, hogy hiúnak tartom azon fáradtságot, melyet azok leírása okozna. Minek rontsam el élvezetemet folytonos jegyezgetéssel? A szerelmesek csókjaik közben gondolnak-e arra, hogy leírják boldogságukat?

A jelen melancholiájába és az elmúlt idők költészetébe merülve, lelkem a vidék belső harmoniájával, szemem ragyogó fényes képekkel telve el, a monte-allegroí fogadóban valami siciliai tüzes bor sűrű nedűjét élvezem, midőn két személy lépett be a közös étterembe. Némi habozás után Trépof urat és nejét ismertem föl bennök.

Ez alkalommal láttam először a hercegnőt szentől szembe és fényes nappal; és az ég tudja, hogy mily fényes naptól megvilágítva! Csak az, ki Sicilia napfényét élvezi, érti meg Sophokles fölkiáltását: «Oh szent világ te . . . az arany nap szemefénye!» — Trépofné, ki vászonruhát viselt, meg széles szalmakalapot, igen csinos asszony volt, és én vagy huszonnyolcz évesnek becsültem. Szemében még mindig sok volt a gyermekes vonás, redős álla azonban a teljes kifejlés korát

árulta el. Meg kell vallanom, hogy Trépofné igen bájos személy. Termete hajlékony és járása lengő. Olyan, mint az elevenné vált hullám. Istennek hála, hogy nem vagyok tengerész.

Rossz kedvűnek látszott; néhány elejtett szava után ítélve, ezt annak kellett tulajdonítanom, hogy az egész úton egy szál zsványnyal sem találkozott.

— Az ilyen dolog is csak rajtunk esik meg! — sopánkodott, kedvetlenül függesztve le karjait. Azután pedig egy pohár jégbe hűtött vizet kért.

Nem szándékoztam megszólítani azon hölgyet, ki engem múltkor Nápolyban oly hirtelen és oly indokolatlanul hagyott el, éjfél tájban. Ő azonban észrevette, hogy ki ül a sarokban és ránczba szedett homloka eléggé érthető módon figyelmeztetett engem, hogy e találkozáson nem örül.

Miután egy korty vizet megivott, vagy a szeszélye változott, vagy talán az elhagyottságomon könnyörült meg. Egyenesen felém jött e szavakkal:

— Jó napot, Bonnard úr. Hogy mint van? Mily véletlen, hogy e fertilemes vidéken találkozunk.

— E vidék nem fertilemes, asszonyom. E föld a dicsőség hona. A szépség oly magasztos és fenkölt dolog, hogy vad barbárságban legördült századok sem képesek eltörülni annyira, hogy imádandó nyomai ne maradnának. Az ókori Ceres főnsége még mindig e napégett völgyeken honol, és a görög múzsa, mely isteni dallamokkal szólaltatta meg Arethusát és Ménalost, e sivár hegyek és kiszáradt források vidékén számomra nem néma még. Igenis asszonyom, ha majd a lakatlan földteke a világűrben forog, mint a hold, halálszín köntöseben, ama talaj, melyet Sélintonte romjai takarnak, az általános halál közepett is megőrzendi a szépség nyomát, és akkor, legalább akkor nem szólal meg többé oly leha száj, mely fitymálja ez elhagyott főnségeket.

Jól tudtam, hogy azon kis üres fej, melyhez szólottam, e szavakat meg nem értheti. Ám de egy magam fajta ember, ki könyvek felé hajolva töltötte életét, nem idomíthatja hangját minden körülmény szerint. Különben is örültem ez alkalomnak, hogy Trépofnét tiszteletre taníthatom. És ő e leczkét oly megadással és oly értelmes arczczal fogadta, hogy annyi kedélyességgel, mennyi tölem csak telt, így folytattam beszédemet:

— Vajon a véletlen, melynek e találkozást köszönöm, kel-

lemes-e vagy boszantó azt csak akkor fogom megítélhetni, mikor tisztában leszek az iránt, jelenlétem nem alkalmatlan-e? Minap Nápolyban ön mintha hirtelen megúnta volna társaságomat. A kegyvesztettség okát, asszonyom, csak kevéssé megnyerő modoromnak tulajdoníthatom, mert hisz' akkor részesültem életemben legelőször azon szerencsében, hogy színe elé kerüljek.

E szavak megmagyarázhatatlan örömet okoztak a hercegnőnek. A legkecsesebben mosolygott és felém nyújtva kezét — melyet ajkaimhoz emeltem — így szólott szokott elevenségével:

— Bonnard úr, ne utasítsa vissza kocsimat. Útközben ön majd régiségekről szól nekem és ha ön beszél, az mindig nagyon mulattató.

— Kedves barátnőm — így szakítá félbe a herceg — tetszése szerint, ám ne felejtse, hogy nagyon kényelmetlen ülés esik az ön kocsijában, és félek hogy Bonnard urat oly ferde helyzetbe juttatja, mely megárthat.

Trépopné megrázta fejét, jeléül annak, hogy ily nemű ellenvetéseket el nem fogad, és levette kalapját. Fekete hajának árnyéka alászállott szemeire és azokat bársonyos ködbe borította. Mozdulatlanul állott és arcának ábrándos kifejezése kellemesen lepott meg engem. Nem soká nézhettem, mert hirtelen azon narancsok elé rohant, melyeket a vendéglős egy kosárban hozott. Trépopné azokat egymásután ruhája redőibe rejtette, e megjegyzéssel:

— Jó lesz útra valónak. Mi is Girgentibe utazunk. Elmondom önnek, miért? Ön tudja hogy férjem gyufadobozokat gyűjt. Marseilleben ezerháromszáz darabot vásároltunk. Időközben azt hallottuk, hogy Girgentiben is van gyufagyár. Azt mondják, hogy hitvány vidéki gyár, és hogy az ott készült gyufa mind ocsmány termék, de hogy épen azért nem igen kerül ki a város környékéből. Nekünk tehát el kell mennünk Girgentibe, hogy ott gyufadobozokat vásároljunk. Dimitri már mindenféle tárgyakat gyűjtött, de nem érdekelte őt semmi annyira, mint e dobozok. Már ötezerkétszáz tizennégy különféle fajtát szedett össze. Akadt köztök olyan, melyet csak rendkívüli bajjal tudtunk megszerezni. Hogy példát említsek, tudtuk hogy Nápolyban oly dobozokat is készítenek, melyekre Garibaldi és Mazzini képei festvők, és hogy e képekért a rendőrség elkobozta a sokszorosító lapokat és börtönbe vetette a gyárost. Igen sok keresés és

tudakozódás után elvégre ráakadtunk ilyen példányra. Száz frankért meg is vettük, holott két fillér volt az ára. Ez nem lett volna túlságos drága; nagyobb baj volt, hogy följelentettek bennünket. Összeesküvőknek tartottak és megmotozták mállhainkat. A gyufadobozt nem találták meg, mert gondosan elrejtettem, hanem ráakadtak ékszereimre és azokat elszedték. Még most sem adták vissza. Ez a házkutatás igen sok port vert föl és a rendőrség már el akart bennünket fogatni. Hanem a király megharagudott és elrendelte, hogy ne legyen többé bántásunk. Mind eddig ostoba foglalkozásnak tartottam a dobozgyűjtést, de mikor láttam, hogy veszélyes dolog, hogy a szabadságot, sőt az életet is kockáztatja a gyűjtő, megkedveltem. Most fanatikusán járok a dobozok után. Jövő évre elmegyünk Svédországba, hogy kiegészítsük a gyűjteményünket. Nemde Dimitri?

Megvalljam? Némi rokonszeny ébredt föl bennem e rettenhetetlen gyűjtők iránt. Szívesebben láttam volna, ha Trépof úr és neje ókori szobrokat vagy festett vázákat gyűjtenek, ha Agrigentum romjaiért vagy Eryx költői hagyományaiért jöttek volna Sziciliába, de elvégre gyűjtők ők is, némileg az én czéhemhez tartozók és kérdem, gúnyolhattam-e őket a nélkül, hogy magamat ki ne gúnyoljam? Különben is Trépofné a gyűjteményéről fölvaltva, hol a lelkesedés, hol az ironia hangján szólott, úgy hogy a skatulya-gyűjtés tréfás ötlete magamnak is megtetszett.

A fogadót épen el akartuk hagyni, midőn az emeletről néhány gyanús alak érkezett le a lépcsőn, alakok, kik sötét színű köpenyeik alatt karabélyokat hordottak. Mind meg annyit valószínűságot banditának néztem. Mihelyt eltávoztak, Trépof úrral közöltem aggályaimat. A legnagyobb nyugalommal azt válaszolá, hogy ő is azon nézetten van, hogy e derék urak zsisványok. Kalauzaink is felénk közeledtek, tanácsolván, hogy fogadjunk zsandárokat. De Trépofné könyörgött, hogy ne tegyük. Kérve kért, hogy ne rontsuk el úti örömét.

És reám függesztve szemeit, emígy akart rábeszelni:

— Ugy-e bár, Bonnard úr, az élet nem nyújthat nagyobb élvezetet, mint a kedély fölhevüléseit?

— Kétségtelenül, asszonyom, csakhogy előzetesen meg kell egyeznünk a fölindulások természete iránt. Azok, melyeket valamely dicső emlék vagy nagyszerű látvány idéz elő, bizonyára gyönyörrel járnak, míg azok, melyek fenyegető veszélyből vagy annak előérzetéből erednek, nézetem szerint gondosan kerüljen-

dők. Vagy némi gyönyört élvezne asszonyom, ha éjjel' tájt a hegyekben gonosz zsványok a karabély csövét homlokának szegeznék?

— Sehogy, viszonzá: a víg operák már annyira visszaéltek a karabélyokkal, hogy ez mai napság nevetséges fegyver. Egy fiatal asszonyra nézve pedig valóságos csapás, ha nevetséges módon ölik meg. Hanem tegyük föl, hogy gyilokkal támadnak meg, fényes és fagyos törrel, melynek hallatára is összerezzen az emberi szív, ah . . .

És tényleg összerezzent, becsukta szemeit és hátravetette fejét. Azután így folytatta:

— Ah, önök, önök boldogok! Önök érdeklődnek annyi mindenféle dolog iránt . . .

Félre nézett és látva, hogy férje a vendéglőssel beszélget, felém hajlott és halkán ezeket vallotta:

— Dimitri és én, lássa, mi unatkozunk. Nincs más szórakozásunk, mint az új gyufadoboz. De idővel az ember a gyufadobozokat is megúnhatja. Gyűjteményünk különben is nem-sokára teljes lesz. Mit tevők legyünk azután?

— Ah, asszonyom — mondtam megkönyörülve e csinos nő erkölcsi nyomorán — ha önnek fia volna, tudná, hogy mit tevő legyen! Föltűnnének ön előtt életének céljai, gondolatai komolyakká válnának és vígaszt nyújtának.

— Hiszen van fiam — felelé. Már nagy fiú, csaknem férfi. Tizenegy éves, de már is unatkozik. — Már ő is unatkozik, a kedves kis Gyuri fiam. Kétségbe ejtő!

Tekintetét ismét a férjére vetette, ki az országúton állva, figyelemmel követte, mint fogják be az öszvéreket, és megvizsgálta vajon a hevederek és szorítók tartósak-e? Neje pedig azt tudakolta tőlem, vajon tíz év óta megváltozott-e a Malaquais-rakpart? Úgy mondtá, hogy sohasem megy arra, mert nagyon messzire van tőlük.

— Messzire Monte-Allegrótól? — kérdezém.

— De hogy — felelé — messzire van Champs Elysées-től, a hol lakunk.

Azután pedig ábrándos kifejezéssel, melynek okát nem erttettem, mintegy önmagában mormogá:

— Nagyon messzire fekszik, nagyon messzi!

Arczára hirtelen mosoly ült és így szólott:

— Én önt nagyon szeretem, Bonnard úr, de nagyon szeretem.

Az öszvérek be voltak fogva. Trépofné együvé fogta a narancsokat, melyeket az ölében tartott, fölkelt és fölkaczagott :

— Beh szeretném önt látni, mint küzd a zsványok ellen ! Hiszen ön olyan különös dolgokat mondana nekik . . . Fogja a kalapomat, kérem, és tartsa a napernyőmet, Bonnard úr lesz oly szíves ?

— Különös kis fej — gondolám, utána lépve. — Megbocsáthatatlan szórakozottság volt a természet részéről, hogy ily bolondos teremtésnek fiat is adott.

Girgenti, az nap.

Modora nem tetszett nekem. Végig néztem mint helyezkedik el a letticájában, azután pedig az enyémbe szállottam, kényelmes helyzetet keresve. E kerék nélküli hintóba két öszvér van fogva, egyik elől a másik hátul. Az ily nyugágys igen régi eredetűek. Gyakran láttam hasonlókat lerajzolva XIV. századbéli francia kéziratokban. Nem hittem volna, hogy egykor magam is ilyféle hordágyban fogok elterülni. Mi minden nem eshetik meg az emberen.

Három óra hosszat szólaltatták csöngettyűiket az öszvérek és kopogtatták patkóikkal a mészköves talajt. Csak lassan vonultak el mellettünk az afrikai természetű vidéknek egyszínű és szörnyeteg alakzatai.

Fél úton megállapodánk, hogy öszvéreink pihenhessenek.

Trépofné felem jött, karon fogott és néhány lépésnyire magával vitt. Az után meghatott hangon, minőt még nem hallottam tőle, ezeket mondá :

— Ne higye, hogy gonosz asszony vagyok. A kis fiam tudja, hogy jó anya vagyok.

Egy ideig szótlanul haladtunk előre. Szomszédnőm föl emelte fejét és láttam, hogy könnyezik.

— Asszonyom — mondám — nézze ez öt havi forróság szárította kérges talajt. Ez a kis fehér lilium mégis keresztül hatolt.

És sétatbotom végivel egy gyöngéd virágszálat mutattam neki.

— Az ön lelkéből is, legyen bár sivár, hasonló fehér lilium fakad. Ez elegendő, hogy elhigym a mit mond, hogy nem gonosz asszony.

— De mégis ? Mégis az vagyok ! — kiáltá gyermeketeg önfe-

júségel. — Gonosz asszony vagyok, de szégyenlek annak tűnni fel ön előtt, ki oly jó, ki oly nagyon jószívű.

— Erről ön mit sem tud.

— Tudom. Én ismerem önt, viszonzá nevetve.

És néhányat szökve, ismét a letticajánál termett.

Girgenti, 1859 november 30.

Más nap Girgentiben ébredtem föl, mint Gellias vendége. Gellias a hajdani Agrigentum egyik leggazdagabb polgára volt. Nagylelkűsége és adakozó természete egyaránt híressé tévék. Szülővárosát számos ingyenes vendégfogadóval látta el. De tizenhárom évszáz óta meghalt Gallias, és mai nap ingyen nem szállásolják el senki fiát a művelt országokban. Gellias neve mégis fönmaradt: egy szálloda czíme lön, melyben a fáradtság segedelmével egész éjszaka aludtam.

A modern Girgenti az ókori Agrigentum fellegrvárán építette föl keskeny házait. Fölöttük egy komor spanyol székesegyház uralkodik. Ablakimból oldalvást, a tenger felé tekintve, a félig elpusztult templomok fehér sorát pillantom meg. Csak e romok élénkítik némileg e vidéket. A környezet pusztaság. A víz és az élet elhagyta Agrigentumot. A vízre pedig, az agrigenti Empedokles isteni Nestisére, oly szüksége van az élő lényeknek, hogy távol a folyók és források vidékétől alig él meg valami. Girgenti kikötőjében, mely alig fekszik három kilométernyire a várostól, mégis élénk kereskedelmet üznek. E komor városban tehát mondtam, e meredek sziklán fogod megtalálni Alexander lelkész kéziratát! Megtudakoltam Polizzi Michael Angelo lakását és fölkerestem.

Tetőtől talpig fehérbe volt öltözve Polizzi úr és épen kolbászt forralt egy kis bográcsban, midőn megleptem. Mihelyt megpillantott, félre tette a bogrács nyelét, ég felé emelte karjait és lelkesedéssel kiálta föl. Kicsinyke ember volt; pattanással teli arcza, hajlott orra, előre toluló álla és kerek szemei ábrázatának föltűnő elevenséget kölcsönöztek.

Excellentiás úrnak czímezett, mint az idegeneket Sici-liában szokás; azt mondta, hogy e napot fehér kavicscsal fogja megjelölni és leültetett. Az a terem, melyben valánk, konyha, háló-, fogadó- és műterem, meg pincze gyanánt is szerepelt. Takaréktűzhelyet, ágyat, festményeket, képállványt, palackokat, hagymakoszorúkat láthatott az ember és egy színezett

üvegből készült gyönyörű csillárt. Azon olajképekre is jutott egy vizsgáló tekintet, melyek köröskörül a falakra voltak aggatva.

— Ah, a művészet! a művészet! — kiálta Polizzi úr, ismét égne emelvén karjait. — A művészet! Mennyi méltóság rejlik benne! Mily vigaszt képes nyújtani! Én festő vagyok, excellentiás uram!

És egy szent Ferenczet mutatott, mely még nem volt befejezve és bizvást ily állapotban maradhatna a nélkül, hogy a szépművészetek vagy a vallásos ájtatosság kárt szenvedne. Azután néhány jobban sikerült régi festményt szedett elő, melyeken messziről kirítt az indiscret átfestés és javítgatás.

— Én restaurálok régi képeket. Ah, azok a régi mesterek! Mennyi lélek! Minő lángeszű férfiak!

— Hogyan? — kérdém — ön festő, régiségbúvár és bor-kereskedő egyúttal?

— Szolgálatjára, excellentiás uram. Jelenleg oly pompás nedű van birtokomban, melynek minden cseppje, becsületemre mondom, egy égő gyöngy. Ha megengedi, hozok ízelítőül.

— Igen nagyra becsülöm a siciliai borokat — felelém — csak hogy nem néhány palaczk az, miért én önt fölkerestem, Polizzi úr.

— Bizonyára festményekért. Ön műbarát. Reám nézve mindig véghetetlen az öröm, ha lakásomban műbarátokat fogadhatok. Majd megmutatom Montrealese remekművét! Igen is, excellentiád remekművet fog látni! A pásztorok imádását! Ez a siciliai iskola gyöngye!

— Örömmel fogom e remekművet megtekinteni; de beszéljünk előbb arról, a mi engemet ide vezetett.

Kíváncsian függesztette reám apró fürge szemét; én pedig aggodalommal vettem észre, hogy Polizzi nem is sejti látogatásom célját.

Megzavarodtam, és éreztem, mint fagy meg a veriték homlokomon. Keservesen elrebegtem néhány szót, melynek értelme körülbelül a következő volt:

— Párisból azon kizárólagos célból érkeztem ide, hogy az *Arany legendának* azon kéziratához jussak, mely az ön tulajdona, a mint leveléből értesültem.

E szavak hallatára fölemelte karjait, mértéktelenül föltárta száját meg szemeit és a legnagyobb mérvű fölindulásnak adta félreérthetetlen jelét.

— Ah! Az *Arany legenda* kéziratát kívánja! Ah, excellentiás uram, egy gyöngy, valóságos rubint, gyémánt! Két oly gyönyörű miniature festmény van azon, melyek a paradicsomot sejtetik. Minő báj! A virágok szirmaiból ellopott színek, uram, édes méz szemeimnek! Egy siciliai nem festett volna szebbet!

— Mutassa — mondám, nem tudva nyugtalanságomat és reményemet elrejtteni.

— Megmutassam? — kiáltá Polizzi. — De, excellentiás uram, hogy tehetem? Nincs már nálam! Már nem az enyém!

— Mit mond? — szoltam a dühtől fuldokolva — mit mond? Ön Párisból engem Gírgentibe hí, hogy megmutassa a kéziratot, és mihelyt megérkezem, azt állítja, hogy nincs meg többé! Uram, ez gyalázatos eljárás! A tisztességes emberekre bízom, hogy megítéljék az ilyenmű viselkedést!

Ha valaki meglesett volna engemet, helyes képet alkothatna magának arról, milyen egy bárány, ha dühbe jön.

— Ez csúnya dolog! Ez csúnyaság! — ismétlem kinyújtva reszkető karjaimat.

Erre Polizzi Michael-Angelo karszékebe vetette magát egy haldokló heros taglejtésivel. Láttam, mint telnek meg könnyekkel szemei és fürtökbe kondorúlt haja mily zavartan hullott homlokára.

— Atya vagyok, excellentiás uram, atya! — kiáltá, tördelve összekulcsolt kezeit. Majd így folytatta sóhajok közt:

— Rafael fiam, szegény hitvesemnek, kinek halálát tizenöt év óta siratom, egyetlen fia, Rafael, Párisban akart megtelepedni. Bolthelyiséget bérelt a Laffite-utczában, hogy ott régiségeket áruljon. Neki adtam összes kincseimet, neki adtam legszebb majolika tárgyait, neki adtam legszebb urbinói faien-ceimat, a legjobb festők remekeit, mily képeket, signor! Szemeim még most is kápráznak, ha reájok gondolok! És mind alá volt írva! Végre, neki adtam az *Arany legenda* kéziratát. Hisz' véretem és húsomat is neki adtam volna! Oh fiam, egyetlenem! Szegény jámbor hitvesem árván maradt fia!

— Ily módon — felelém — míg én az ön szavában bízva, Sicilia mélyébe jöttem Alexander lelkész kéziratáért, ugyan e kézirat a Laffite-utca egyik kirakatában fekszik, tőlem alig tizenötszáz lépésnyire!

— Nála van, az bizonyos — felelé a hirtelen fölvidúlt

Polizzi — és még most is nála van, legalább úgy óhajtom, excellentiás uram.

Az asztalfiókból egy névjegyet szedett elő, melylyel megkínált:

— Íme, fiam czíme. Terjeszsze ismerősei körében és hála-ra fog kötelezni. Van ott faïence, zománcz, drága szövet, festmény, műtárgyak igen gazdag választéka; mind igen olcsó. Hitelességökért becsületemmel állok jól. Keresse föl, majd megmutatja az *Arany legendát*. Két miniature festmény, mondom, bámulatos!

Gyáván elfogadtam a jegyet, melyet felém nyújtott.

Visszaélt gyöngeségemmel ez ember, midőn ismét föl-szólított, hogy a társaságokban Polizzi Rafael nevét terjeszteni iparkodjam.

Az ajtó kilincse már a kezemben volt, midőn a siciliai férfiú megragadta a karomat. Ihlett arczczal mondá:

— Ah! excellentiás uram, minő város a mienk! Itt született Empedokles! Empedokles! Mily nagy férfiú és mily nagy polgár! Mily merész gondolkozás, mennyi erény! Mily lélek! Oda lent áll a kikötőben Empedokles szobra, mely előtt leve-szem a fővegemet, valahányszor arra haladok. Midőn Rafael, az egyetlen fiam, útnak indult, hogy Párisban, Laffite-útczában letelepedjék régiségekkel kereskedni, városunk kikötője elé vezettem őt, és ott, Empedokles szobra előtt adtam reá atyai áldáso-mat. «Emlékezzél meg Empedoklesről», mondám. Ah, signor! higye el, szerencsétlen hazánknak új Empedoklesre volna szüksége! Kívánja, hogy szobrához kísérjem, excellentiás uram? Majd kalauzúl szolgálok a romok megtekintésénél. Megmuta-tom Castor és Pollux templomát, az olympiai Jupiter es Juno Lucina szentélyét, az ókori kútat, Théro sírhelyét meg az arany kaput. A hatóság által kijelölt kalauzok mind megannyi számár, hanem mi ketten ásatásokat fogunk rendezni, ha úgy tetszik, és kincseket fogunk találni. Van bennem tudomány és van szerencsém az ásatások közben, a mi megfizethetetlen mennyei adomány.

Nehezen sikerült ajánlataitól megszabadulnom. Polizzi ekkor is utánam szaladt, megállított a lépcső aljánál és fülembé súgta:

— Excellentiás uram, hallgasson meg; majd körülveze-tem a városban; megismertetem gírgentii nőkkel. Mily faj!

Mennyi erő! És mily termetek! Sicíliai nők, signor, a valódi antik szépség!

— Hordja el magát az ördög! — kiáltám fölháborodva és ott hagytam a faképnél Polizzit, lelkesedésével és szenvedelmes taglejtésével együtt.

Mihelyt annyira haladtam, hogy nem láthatott többé, egy kőpadra ereszkedtem és fejemet kezeimbe hajtvá, keserű gondolatokba merültem.

— Tehát azért kellett Siciliába jönnöm, hogy ily ajánlatokat tegyenek nekem? Ez a Polizzi, ez gazember; bizonyára a fia is az, és összejátszottak, hogy tönkre tegyenek. De miféle cselt szöhetnek? Nem tudok ráakadni. Bár mint legyen, mélyen megaláztak, és ez szomorú.

Hangos kacaját hallva, fölemeltem a fejemet és Trépofnét láttam meg, a ki férjét megelőzve, felém szaladt, oly tárgygyal hadonázva, melynek alakját ki nem vehettem.

Mellém ült és igen jóízűen nevetve, egy ocsmány papírdobozt mutatott, melyre egy kék és vörös színű fej volt festve, az aláírás szerint Empedoklesé.

— Jól van, asszonyom — mondám. — De az a csúnya Polizzi, kihez nem lesz tanácsos férjét elküldeni, megutáltatta velem örökre Empedoklest és ez a képmás nem oly természetű, hogy az ókori bölcselő visszanyerhesse tetszésemet.

— Oh! — viszonzá Trépofné — ha csúnya is, de ritka. Ezeket a dobozokat nem hordják szét semerre, ezeket a gyártás helyén kell vásárolni. Hat szakasztott ilyen gyufadoboz van Dimitri zsebében. Gyűjtők számára vettük cserepéldánykép Érti? — Már reggeli kilencz órakor a gyárban voltunk. Úgy-e, nem vesztegettük az időt?

— Azt látom — mondám keserű hangon — de azt is tudom, hogy az enyim kárba veszett.

Csak ekkor ismertem meg Trépofnét és beláttam, hogy elég jó szívű asszony. A jó kedve megszűnt.

— Szegény Bonnard úr! Szegény Bonnard úr! — ezt hajtogatta.

És megragadva kezemet, így szólt:

— Beszélje el bánatát.

Elbeszéltem. Elbeszélésem hosszúra nyúlt és úgy látszik, meghatotta Trépofnét, mert midőn végeztem, részletekre vonatkozólag sok mindenféle kérdést intézett hozzám, mit csak

érdeklődésének mind megannyi bizonyítékaúl tekintetem. Mindenre kíváncsi volt. Meg akarta tudni a kézirat teljes címét, alakját, korát; még Polizzi Rafael címét is elkérte tőlem.

Én meg odaadtam neki és ily módon (oh végzet!) megtettem azt, mire a Polizzi kópé fölkért.

Ki nem tapasztalta, hogy mily nehéz olykor a beszéd tárgyát abban hagyni! Újra rákezdettem panaszimra és szitkozódásimra. De Trépofné kinevetett.

— Ugyan miért nevet? — kérdezém.

— Mert gonosz asszony vagyok — felelé.

Fölugrott és magamra hagyott. Megütköztem e beszéden és ülve maradtam a köpadon.

Páris, 1859 december 8.

Az ebédlőmben még szerte-széjjel hevert börtáskám és egyéb úti málhám. Az asztalhoz ültem, mely meg volt rakva sok jó étellel, mindennel, mit Franciaország az ingyenczek számára termelni képes. Chartresi pástétomot ettem, mely egy-maga megszerettethetné hazánkat. Teréz előttem állott és kezeit fehér kötényén összekulcsolva, jóakarattal, sajnálkozással és nyugtalansággal tekintett reám. Hamilkár lábaimhoz dörzsölte derekát és örömeiben élénken csóválta farkát.

Egy régi költő versei jutottak eszembe:

Boldog az, ki, mint Ulysses, hosszú útról hazatért.

— Ej — gondolám — elvégre is nagy sétát tettem hiába és üres kézzel kerültem haza. Más baj nem esett. — Vigaszom a költő szava: boldog az, ki, mint Ulysses, hosszú útról hazatért.

Miután a fekete kávé utolsó cseppjeit is kiszüresöltem, elkértem sétatobotomat és kalapomat, melyet Teréz némi gyanakvással nyújtott felém, valami új utazástól tartván. Megnyugtattam fölkérve, hogy hat órára az ebédet elkészítse.

Valódi gyönyöröm telt, midőn ismét végig sétálhattam Páris utcáin, melyeknek minden koczkakövét és kavicsát kegyelettel szeretem. De sétámnak célja is volt ezúttal és egyenesen Laffite-utcza felé tartottam. Csakhamar észrevettem Polizzi Rafael üzletét. Már a kirakatban föltűnt a sok régi festmény. Különböző hírneves festők neveivel voltak ellátva, még is bizonyos családi rokonságot tüntettek föl egymás között, mi a lángelmék

fraternitásának megható bizonyítéka lett volna, ha még föl-
tünőbbben idősbik Polizzi úr ecsetjének gonoszságait nem
árulták volna el. E gyanús eredetű műremekekkel gazdagon
megrakott sötét bolthelyiséget sok kis furcsaság vidámította föl:
török, korsók, serlegek, cserepek, réztárgyak és fémfényű spa-
nyol-arabs tálak.

Börrel bevont czímeres portugál karszéken hevert Vostre
Simon imádságos könyvének egy példánya, azon lapon fölnyitva,
melyre egy astrologiai alakzat van lerajzolva. Középkori breta-
gnei szekrényen egy régi Vitruvius tárta széjjel a karyatidok és
telamonok mágisztrális metszeteit. Ez a látszólagos rendetlen-
ség, mely a szakértői elrendezést volt hivatva elrejteni, ez a
csalfa véletlen, melylyel a tárgyak legkedvezőbb világításban
voltak bemutatva, gyanúmat hathatósan élesztette volna, ha az,
melyet Polizziék pusztá neve keltett bennem, már önmagában
nem lett volna határtalan.

Rafael úr, a különféle zagyvalék alakok összekapcsoló lelke,
flegmatikus fiatal ember benyomását tette reám, mintha angol
születés volna. Semmi nyoma azon kiválóan expressiv képes-
ségnek, melyet apja a taglejtésben és szavalatban kifejtett.

Elmondtam mi végett jöttem el. Kinyitott egy szekrényt,
elővett egy kéziratot és azt az egyik asztalra tette, hogy kényel-
mesen megvizsgálhassam.

Életemben hasonló fölindulás még nem vett rajtam erőt,
ha ifjúságom néhány hónapját kiveszem, melynek emléke —
éljek bár száz évig — mindig oly élénken él majd a lelkemben
halálom perczéig, mint ama válságos napokban.

A kézirat ugyanaz volt, melyet Sir Thomas Raleigh könyv-
tárnoka leírt; és a kötet, melyet láttam és melyet kezemben
tartottam, ugyanaz volt, melyet Alexander lelkész írt tele! Vora-
gine műve tetemesen meg volt rövidítve, e körülmény azonban
lényegtelen. Ott volt a Saint-Germain-des-Prés lelkészének meg-
becsülhetetlen toldaléka, és ebből állott a kézirat becse. Elakar-
tam olvasni Szent-Droctoveus legendáját. Nem voltam képes.
Valamennyi sort egyszerre akartam elolvasni és fejemben úgy
zakatolt valami, mint a kotrógép magányos vidéken, csendes
éjtszakában. Azt rögtön észrevettem, hogy a kézirat a kétségtelen
hitelességnek tagadhatatlan jellegét hordta magán. A Gyertya-
szentelő Boldogasszony és a megkoronázott Proserpina képe
rajz dolgában kezdetleges, a színezésben ríkító volt. Sir Thomas

katalogusának bizonyossága szerint nagy mérvben meg volt romolva 1824-ben, most pedig új fényben tündökölt. E csoda nem lepett meg. De mit érdekelt engem a két miniature! A legendák és Alexander verse, íme ebből állott a kincs.

Közhíros arcot színelve, Rafael úrtól megtudakoltam a kézirat árát, míg feleletét várva, lelkemben fogadalmakat tettem az esetre, ha a követelt ár nem lépi túl pénzem megtakarított készletét, mely a költséges utazás következtében úgy is tetemesen mecsökkent. Polizzi úr azt felelte, hogy a kézirat felől már nem rendelkezhetik, mert már nem az ő tulajdona. *Hotel des Ventes*ban fog elárvereztetni más kéziratokkal és néhány ösnyomtatvánnyal egyetemben.

Ez nagy csapás volt reám nézve. Iparkodtam magamhoz térni és azután így szólítám:

— Állítása meglep, uram. Édes atyja, kit nem rég láttam Girgentiben, biztosított, hogy e kézirat az ön tulajdona. Nem képzelhetem, hogy önnek érdekében állhat az, hogy edes atyja szavaiban kételkedjem.

— Tényleg az enyém volt a kézirat — felelé Rafael meglepő hideg vérrel — de többé nem az. E kézirat, melynek főfontossága nem került ki az ön figyelmét, már el van adva, még pedig egy műbarát vette meg, kinek nevét nem szabad elárulnom és ki oly okokból, melyek földerítése szintén meg van tiltva, gyűjteményét eladni kénytelen. Cliensem bizalmával tisztelven meg, a vásárra kerülő kéziratok címztárának egybeállításával vagdok foglalatos, hogy jövő hónapban, december 24-dikén, az árverést eszközölhetessem. Méltóztassék nevét és lakása címét ideírni és majd bátorodom a címztárt, melynek nyomtatása még nem készült el, megküldeni. A 42. tétel alatt fogja az *Arany legenda* leírását megtalálni.

Fölírtam címemet és távoztam.

A fiú illedelmes méltósága csak úgy visszatetszett nekem, mint apjának szemérmetlen mimikája. Lelkem mélyéből megvettem e kufároknak rút furfangjait. Mert világos volt előttem, hogy e két kópé egyetért és a czélból gondolták ki az árverést meg a végrehajtó biztos hivatalos közbenjárását, hogy illetlen összegre verjék föl a kézirat árát a nélkül, hogy azon valaki megütközhessek. Kezökben valék. A szenvedélyeknek, még a legnemesebbeknek is, meg van az a rossz sajátságuk, hogy alávetnek bennünket mások önkényének és függésbe sodor-

nak. Késérő volt e tapasztalás, de azért nem szüntem meg áhítozni Alexander lelkész kézírata után. Míg gondolataimba merültem, egy kocsis éktelen káromkodását hallottam. Csak akkor vettem észre, hogy engem szid, midőn már oldalbordáim közé furakodott a kocsi rúdja. Még ideje korán szökhettem előre, hogy le ne gázoltassam. És tudják kit láttam a fogat kristályablakán keresztül? Trépoif herczegnőt, a kinek két szép lovát a bojár módra bundázott kocsis amaz utczába fordította, melyet épen elhagytam. Nem látott meg engem. Mosolygott ott egymagában, az arczkifejezés ama őszinteségével, mely harmincz éves kora mellett is megővta számára az első ifjúkor bájait.

— Eh! Eh! — mondogatám — nevet ő kegyelme. Egy új gyufadobozt találhatott. — És keserves arczczal érkeztem el a Szajna hídjához.

A természet a maga örökös közömbösségével minden sietőség és minden késedelem nélkül tolta kijelölt helyére a deczember 24-ét. A *Hotel Bullion*ba menék, fölkerestem a 4-dik számú termet és leültem azon emelvény közvetlen szomszédságában melynek asztalánál végrehajtó biztoskép Boulouze és mint szakértő Polizzi úr volt helyet foglalandó. A terem lassankint ismerős arczokkal telt meg. Kezet fogtam néhány szajnaparti öreg könyvkereskedővel. Az óvatosság, melyet a fontos érdek még a legelbizottabb emberekben is fölébreszt, elhallgattatta velem a *Hotel Bullion*ban szokatlan megjelenésemnek okát. Ellenkezőleg én tudakoltam ez uraktól, vajon mi érdek vezeti őket a Polizzitól rendezett árverés látogatására és meglegegedéssel vettem észre, hogy más czélok vonzották őket oda, mint engemet.

Az érdekeltek és kíváncsiak már egészen megtöltötték a termet, midőn elvégre fel órai késedelem után belépett a biztos úr, elefántcsont kalapácsával fölfegyverezve, utána az árverési jegyzék vezetésével megbízott tollnok, a szakértő a katalógussal, meg a kikiáltó a hosszú nyélre erősített pénzszedő kanálával, és mind annyian polgárius ünnepélyességgel foglalták el az őket hivatalból megillető helyeket. Az ínasok a bureau aljában sorakoztak. A biztos kihirdette, hogy az árverés megkezdődik, mire a nagy zaj megszűnt és félig csend állott be.

Eleinte igen közepszerű árákon kelt el néhány, miniature képekkel ellátott kegyeletes imakönyv (*Preces Piæ*). Fölöslegesen mondanom, hogy a miniature mind legújabb keletű vala.

Az árak mérsékelt volta egy csapat kis zsibárust bátorított föl, kik közénk vegyültek volt, legalább is szükségtelen bizalmassággal. Azután vaskereskedők is tolakodtak a terembe, várva, mikor nyílik meg a szomszéd terem a hova vágyakoztak, és a rosszízlésű tréfák csakhamar túlharsogták a kiáltó szavait.

A *Zsidók hadi történetének* címzett gyönyörű codex ismét fölélesztette a közfigyelmet. Sokáig küzdöttek érte. «Öt ezer frank, öt ezer frank» jelenté a kikiáltó, a bámuló vásárosok csendje közepett. Hét vagy nyolcz antiphona vagyis egyházi énekkönyv ismét csak mérsékelt árakon kelt el. Egy kövér zsibárusnő, kit a könyv nagysága meg a csekély ár is csábított, egyik ilyen egyházi énekkönyvet magának íteltetett harmincz frankért.

Végre a 42. számra került a sor. Az *Arany legenda* kiálta a szakértő, francia fordítás, kiadatlan, két gyönyörű miniature képpel. A kereskedő megtartja 3000 frankért.

— Három ezer! Három ezer! — így rikácsolt a kikiáltó. Ki ad többet?

— Három ezer — ismétlé közömbös hangon az árve-relő biztos.

Halántékomban erősen lüktetett a vér, és ködképeken át sok komoly arcot láttam, valamennyit a kézirat felé fordulva, melyet egyik inas körül hordott a teremben.

— Három ezer ötven — mondtam.

Megijedtem szavaim hangjától és megzavarodtan láttam vagy látni véltem, mint fordul felém minden arc.

— Három ezer ötven, jobb felől! — szólalt meg a kikiáltó, hirdetve ajánlatomat.

— Három ezer száz! — viszonzá Polizzi.

Erre heroikus küzdelem kezdődött a szakértő és jómagam közt.

— Három ezer ötszáz!

— Hat száz!

— Hét száz!

— Négy ezer!

— Négy ezer ötszáz!

A mire rettenetes ugrással Polizzi hirtelen felszökött hat-ezer frankra.

Hat ezer frank, ennyiből állott a rendelkezésemre álló összeg. Reám nézve itt volt a lehetőség véghatára.

Megkísértettem a lehetetlent.

— Hat ezer száz! — kiáltám kétségbe esve.

Sajnos, a lehetetlen sem segített rajtam.

— Hat ezer ötszáz! — felelé Polizzi a legnagyobb nyugalommal.

Lehajtottam a fejemet és nyitva felejtettem a számát, nem merte se igent, se nemet inteni a kikiáltónak, ki felém szólt:

— Hat ezer ötszáz! Ez nem az ön ajánlata, hanem a mienk! El ne téveszsze! Hat ezer ötszáz!

— Helyes! Nincs kétség! — kezdé a biztos. Hat ezer ötszáz. Hallották . . . Az utolsó szó? Nincs vevő hat ezer ötszázon fölül?

Ünnepélyes csend uralkodott a teremben. Hirtelen, mintha agyamat ketté repesztették volna. A hivatalos személy kalapácsütése volt, melynek száraz koppanása visszavonhatatlanul Polizzi úrnak ítélte oda a 42. számot.

És a tollnok pennája a bélyegezett papíron végig szaladva, e nagy eseményt egy árva sorban belajstromozta.

Le voltam sújtva és a magánynak s nyugalomnak végtelen szükségét érzem. Még sem hagytam el a helyemet. Lassanként megjött a józan ész. A remény állhatatos. Reményleni kezdtem. Arra gondoltam, hogy az *Arany legenda* új tulajdonosa értelmes és liberális könyvbarát lehet, ki rövid időre talán nekem kölcsönözné a kéziratot és esetleg megengedi, hogy lényegesebb részeit közzé tegyem. E célból, mielőtt az árverés véget ért, a szakértő felé közeledtem, ki éppen leszállott az emelvényről.

— Uram — mondtam — a maga számára vette a 42. számot vagy megbízásból?

— Megbízásból. Az utasítás úgy hangzott, hogy semmi áron ne tőrjem, hogy más valaki vásárolja meg.

— Megnevezheti a megbízót?

— Rendkívül sajnálom, hogy kérésének eleget nem tehetek. De ez szigorúan megtiltatott.

Kétségbe esve hagytam el a termet.

1859 december 30-dikán.

— Teréz, Teréz, hát nem hallja, hogy fertály óra óta szünet nélkül kopognak az ajtón?

Teréz nem felel. Bizonyára lenn van és fecseg a házmes-

ter páholyában. Hát ily módon tölteti öreg gazdájával a neve napját? Szent Szilveszter előnapján így magamra hagy. Istenem! ha ez ünnepnap alkalmából gyöngéd szerencsekívánatokra számíthatok, azok csak a sírok mélyéből szállhatnak föl hozzám. Mert hiszen rég el van temetve mindenki, a ki valaha szeretett. Nem is tudom, mit keresek még e világon. Megint kopognak. Lassan fölemelkedem a kandalló mellől és görbe háttal az ajtó felé indulok, hogy kinyissam. Kit látok a folyosón? — Nem az átázott Ámort, mert hiszen nem vagyok az öreg Anakreon, hanem egy csinos tíz éves fiúcskát. Egyszerűen áll és fölemeli fejét, hogy láthasson. Orczái kipirúlnak. Kis orra, melyet a fagyos szél megcsípett, hunczutkás kifejezést kölcsönöznek neki. Tolla visel kalapján és széles csipkegallér fedi vállait. Mily csinos emberke! Két kezében majd akkora csomagot tart, minő önmaga, és kérdezi, vajon Bonnard Szilveszter úr vagyok-e? Igennel felelek, mire átadja a csomagot, azt mondja, hogy anyja küldi, és hamar leszökik a garádcson.

Utána megyek. Kihajlom a karfán és látom, hogy forog a kis kalap a lépcső csigavonalában, mint a forgó szél által elbocsátott toll. Jó napot, kis fiam! Szerettem volna beszélni vele. De ugyan mit kérdeztem volna tőle? Gyöngédtelen eljárás a gyermekeket kikérdezni. Különben is a csomag jobban fog fölvilágosítani, mint az, a ki hozta.

A csomag igen nagy, de nem súlyos. Könyvtáramba viszem, hogy fölbontsam. Megszabadítom a czímszalagtól és papírborítékától, és ott látok . . . mit? egy fatuskót, nagy fatuskót, valódi karácsonyi fadarabot. De olyan könnyű, mintha ki volna vájva. Csakhamar észreveszem, hogy két darabból áll, melyet elől kacsok tartanak össze, a túloldalon pedig csuklók. Kirántom a kacsokat és íme, ibolyák ömlenek ki végtelen mennyiségben. Asztalom, térdeim, szőnyegem tele ibolyával. Melényembe is csúszott egynéhány és közelőmbé. Egész testem illatossá válik.

— Teréz, Teréz! Hozzon vízzel telt edényeket! Nézze ez ibolyákat! Nem tudom, melyik országban termettek és nem ismerem a kezét, mely adományozta, de az országnak illatosnak és a kéznek bájosnak kell lennie. Vén szajkó, nem hallja?

Az ibolyákat mind az asztalra raktam, melyet egészen elfödtek illatos leveleikkel. De van még valami a fadarabban, valami könyv vagy kézirat. Ez . . . nem hihetem, de nem is ké-

telkedhetem . . . ez az *Arany legenda*, ez Alexander lelkész kéz-irata! Íme itt a Gyertyaszentelő Boldogasszony, itt meg Proserpina megkoronáztatása, itt meg szent Droctoveus legendája! Bámulattal tölt el engem az ibolyák illatát szétárasztó reliquia. Lapozok a kéziratban és mindenütt talállok ibolyákat, melyek a levelek közé kerültek, és egy névjegyet is látok éppen Szent Czi-czelle legendájánál és azon azt olvasom: Trépf herczegnő.

Herczegnő! Ön ki oly kedves egymásutánban, hol sírt hol meg nevetett Agrigentum szép ege alatt, ön kit egy elsavanyodott vén ember kis bohónak vélt, ma meggyőzött engem mily szép, mily ritka bohóság az öné; és az a jó ember, kit ön örömbefojt, majd kézsókra zarándokol és visszaadja azon kéziratot, melynek pontos és fényűző kiadását a tudomány és Bonnard önnek fogják köszönni.

E perczen lépett be Teréz a szobába. Igen izgatott volt.

— Uram — így lármázott — képzelje, kit láttam az imént pompás fogatban, herczegi czímerrel ellátott kocsiban házunk kapuja előtt?

— Trépfné, tudom.

— Nem ismerem Trépfné — felelé gazdasszonyom. — Az a nő, kit láttam, úgy volt öltözve, mint fejedelmi asszony és a kis fiú, ki vele jött, csupa csipkében járt. És ez a nő senki más, mint az a Coccozné, kinek ön pár hasáb fát küldött tizenegy év előtt, mikor gyermekágyban feküdt. Rögtön ráismertem.

— Ez a nő — kérdém rendkívüli érdeklődéssel — ön azt mondja, hogy a nő Coccozné, a naptárárús özvegye?

— Az, uram. A kocsi ajtaja nyitva volt, mikor fia, ki nem tudom, hol járt, beült az anyjához. Alig változott meg. Coccozné csak kövérebb lett. Képzelje csak, egy nő, kit könyörülethől fogadtak a házba, ide jő, hogy bársonyruháját és gyémántjait fitogtassa czímeres magánfogatban! Nem gyalázatos ez?

— Teréz! — kiáltám rettenetes hangon — ha e hölgyről nem a legmélyebb tisztelettel beszél, örökre összeveszünk. Hozza ide sèvres-i vázáimat; üdüljenek ez ibolyák, melyek oly kellemet terjesztenek a könyvek városába, minőt az még nem érzett soha.

Míg Teréz sopánkodva kereste elő a sèvres-i edényeket, az elszórt szép ibolyákat tekintettem meg, melyeknek gyöngéd illata mintha egy bájos lelket hoztak volna a közelembe, és csodálkozámmal, miként nem ismertem Coccoznéra Trépf her-

czegnő személyében. De tüneményszerű rövid megjelenés volt, mikor a fiatal özvegy meztelen kis fiát mutatta a lépcsőn. Inkább avval vádolhattam magam, miként haladtam el ily szép és bájos lélek mellett a nélkül, hogy ráismerjek.

— Bonnard — mondám — a régi szövegeket ki tudod betűzni, ámde az élet könyvében járatlan maradtál. Trépofné, e kis bohó, kinek csak madárszerű kedélyt tulajdonítottál, több buzgalommal és szellemmel mutatta ki háláját, mint a mennyit te egész hosszú életedben kifejtettél mások lekötelezése végett. Királyi módon fizette vissza a karácsonéji tűzi fát.

— Teréz, ön mindig szajkó volt, most pedig tekenősbéka lett! Miért nem jó? A pármai ibolyák várják a vizet!

FRANCE ANATOL után, *francziából*

LÖRINCZ BÉLA.

KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE.

Második közlemény. *)

III.

BESZTERCZE. SZÁSZ-RÉGEN. BORSZÉK.

Beszterczen a jegyezgetés és másolgatás közben más-más foglalatosság is kínálkozék. A város keleti szélén a *czigánia* van; az utolsó előtti i-s szótagot hosszan ejtik. II. József rendeletéből épült a város két ellenkező végén a cigányok számára egy-egy útcza. Ma csak abban az egy cigániaiában laknak cigányok. Meltzl Hugó tanár, ki a cigány nyelv tanulásával is foglalkozott, kalaúzunk vala. Az épülő új megyeház mellett haladván el, értünk a cigányvároskába. Ennek lakosai leginkább szögovácsolással, s egyéb kovácsmunkával keresték volt élelmöket: az új gyáripár a szögcsinálást a cigányok kezéből is kiragadja, tehát itt is panaszokat hallunk. A zene csak mellékes kereset lehet.

A cigányok az ethnographiának fölötte tanulságos tárgya. Mi választotta el azokat az ind népek társaságától — mert hogy Kelet-Indiának éjszaki részeibe, vagy a Hindu-kus hegységeibe valók, a nyelvök bizonyítja — mi hajtotta őket nyugat felé Európába; s végre mi tartóztatja vissza azon nemzetekbe való beléolvadástól, a melyek közt élnek? oly kérdések, melyekre a tudomány még nem találta meg a kielégítő feleletet. Azonban sokan tanulják a cigány nyelvet, a mely a költözések történeteit beszéli el, a hosszú útból föl-föl szedett idegen szókat előmutatván. Ha jól vagyok értesülve, Wlislöcki Henrik Meltzl

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 121. számában.

Hugó tanártól indíttatott meg, hogy tanulja meg cigányok közt a cigány nyelvet. Már 1883-ban jelent meg Lipcseben egy cigány nyelvtan, e cím alatt: *Die Sprache der transilvanischen Zigeuner, von H. Wlislocki*. Ugyanott 1886-ban adták ki *Az erdélyi cigányok négy meséjét*. (Vier Märchen der transilvanischen Zeltzigeuner, mit gegenüberstehender deutscher Übersetzung und Glossar versehen), melyeket Wlislocki gyűjtött és fordított. Ugyan ezek az *Ungarische Revue* 1886-diki folyamának február és márcziusi füzeteiben olvashatók. E napokban, hogy ezt írom, Leland Károly tartózkodik itt, a magyar cigányok végett. Ez az angol cigányok nyelvének legjobb ismerője. Londonban több munkát adott már ki, jelesen 1874-ben második kiadásban *The English Gipsies and their language* (az angolországi cigányok és a nyelvök), meg 1883-ban *The Gipsies* (a cigányok). A cigány nyelvtudománynak egyik fő pártolója nemcsak, hanem a cigány nyelv ismerője is főhercegünk József. Miklosich és Müller Frigyes úgyszólván classicus közlései a cigány nyelvről általánosan ismereteseek. Tehát ha nem is sikerül európai életre szoktatni a cigányokat — a mi nehezebb, s a mivel most senki sem törődik úgy, mint II. József törődött — legalább nyelvöket, dalaikat, meséiket tanulják, gyűjtik és kiadják, mi annál sokkal könnyebb.

Besztercze városának fő épületei az evangélikus torony meg az egyház. A toronyba tisztelendő Budaker Gottlieb úr vezetvén föl az eléggé alkalmas kölépcsőn, annak külső folyosójáról mutogatá nekünk a várost és környékét. Ama hegyen állott Hunyadi János vára, melynek köveiből a város köfala egészítették ki 1484-ben. A tornyon még az 1857-diki április 18-diki tűz nyomai látszanak, mely a torony lábait és két nagyobbik harangot pusztította el. A kisebbik harang, mely 1555-öt, mint öntése évét, mutatja, a kölépcsőre esvén le, megmaradt. A két nagyobbik harangon 1430 volt olvasható, tehát jó száz évvel előbb öntetett, mint a kisebbik. A két új harang nagy részt a régiek töredékeiből öntetett.

Úgy látszik a két nagy harang számára külön két harangláb állott volt. A tornyot magát 1480 tájban kezdék építeni, s csak 1519-ben fejezték be, azon időben a városnak kerítő köfala is épülvén. A torony tehát régibb a mai egyháznál, melynek fölíratja így szól:

«A világ teremtésének 5522-dik, Krisztus születésének

1560-dik márcziusa 4-dikén kezdődék az egyház lerontása, s májusa 13-dikán annak új építése. A világ teremtésének 5525-dik és Krisztus születésének 1563-évében az építés befejezteték.»*)

Az egyház mellett az evangélikus gymnasium áll; s szemközt a toronynyal, az úteza sorában, a paplak, melynek bordás bolthajtású kapúalja, mint maga a kapú íve is, régies. A kapú fölött az építés éve, 1480, van kivésve.

Esténkint a haza felé mendegelő és hörgő hangon bömbölő bivalycsorda tűnik föl. Egyes bivalyokat járomba fogva pusztáinkon is, sőt néha Pesten szekérhúzókat is lehet látni: de legelőre járó és legelőről haza ballagó, meg-megálló bivalycsorda újság vala előttünk.

Beszterczéről Borszékre szándékozván menni, azt gondoltuk volt, hogy innen a hegyeken keresztül rövidebb úton juthatunk oda; Borszékéről pedig a Székelyföldön által, gyors székely kocsikon futunk majd Brassóba. De másképen történt. Beszterczén nem igen találhatánk kocsist, ki az utat a hegyeken keresztül ismerné Borszékre; meggyőződünk, hogy ilyen járatos út nincsen. Tehát Szász-Régenbe kell fordulni, a hol majd jobban utasíthatnak.

Elbúcsúzván a rövid idő alatt szerzett nagyon szíves ösmerőseinktől, június 16-dikán szép időben hagyók el Beszterczét. A gyakori volt esők különösen nyájassá tették a vidéket, s az út is kitünően jó. Besenyő (Heidendorf), Sófalva balra maradnak el a Besztercze folyó mellett. Kocsisunk ugyanaz, ki Naszódra és Rodnára vitt volt, tehát itt se mulasztja el tudását velünk közleni. Sófalva felé nyújtván ostor nyelét, «hier ist Alles voll Salz = itt mind só», mondá. E falun alúl a Besztercze az elősiető Sajóba szakad, mely a nekünk jobbra eső Szeretfalvának tart, hol a vasút a Beszterczevölgybe fordul.

Nem sokára *Harinára* érünk, melynek német neve «Mönchsdorf = Barátfalva». Harinát már egy 1246-dik évbeli oklevél említi meg, melyben Gál (Gallus) erdélyi püspök elpanaszolja, hogy a tatárok a birtokait elnéptelenítették. «Alig van

---

*) E pontos adatokat egy könyvecskéből veszem, melynek czime: *Aus der Gegenwart und Vergangenheit der königl. Freistadt Bistritz*. Von Friedr. Kramer, Gymnasiallehrer. Festgabe für die Mitglieder der am 5., 6. und 7. August 1868 in Bistritz tagenden Vereine. Hermanstadt, 1868.

úgymond, egy-egy ember Fejéren (in Alba, Fejervárott), mely székhelyem; más püspöki helységek is, mint *Herina*, Byolok (Billak) Doboka megyében, Golou (Gyalu) Kolosmegyében, Ziláh és Tasnád Szolnokmegyében üresek. Nem is kapni belé új lakosokat, ha különös szabadság kegyével nem kecsegtetjük ide.» Azért kéri IV. Béla királyt, hogy ilyen módon szerezhessen magának új lakosokat. De Harinának német neve (Mönchs-dorf) azt hirdeti, hogy szerzetesek (keresztesek?) voltak első birtokosai. A helység hatalmas lehet vala, mert két tornyos nagy régi egyháza van, mely dombon állván, messzire ellátszik. Leszállván a kocsiról, fölmegyünk a dombra s nézzük a hasadozó nagy kőfalakat. A lakosok szászok; előkerítjük a kulcsot, s belépünk az épületbe. A kétfelé váló karzatnak hatalmas bolthajtását egy vastag nagy faszál támogatja. Budaker főtisztelendő már el is tiltotta benne az isteni tisztelettartást, félvén hogy leszakadás történhetik.

A helység, melynek német nevét a Kollerffy Mihály *Helységtúra* Münzdornak írja (alkalmasint a Münchs-dorf ejtés által vétetvén reá), még Besztercze-Naszód megyében van; valamint a következő Dipse (Dürrbach) helység is, melynek nevééről már elméltünk. Hogy ez is eleinte csak német telepítés volt, a Dürrbach neve bizonyítja.

Teke (Tekendorf) már Kolosmegyébe esik; nagyobb németoláh helység, a hol étetünk. Magasra emelkedő útról szép kilátás van az előttünk kitaruló vidékre, a melyen folyvást a leg gondosabban tartott országút vezet tovább-tovább. Még Újfalút hagyjuk el, s korán érkezünk Szász-Régenbe. A városon keresztül haladván és a vasúti állomás után kérdezősködven — itt kocsisunk már ismeretlen földön jár — az igen tágas piacról a nagy egyház felé hajtunk, a hol a leereszkedő utczára jutunk, mely kivezet a városból s hidakon által lugasok közül érünk az állomásra. Poggyászuinkat lerakván, visszatérünk a városba, a hol a borszéki út felől fogunk kérdezősködni.

Szász-Régen dombon fekszik, mely alatt folyik el a Maros. A nyílt és nyájas de új képi város igen tetsző benyomást teszen az érkezőre. Piacza oly tágas, hogy szinte a lyoni nagy tért juttatja eszembe. Időnk lévén és eső sem akadályoztatván (mert mióta utazunk inkább esős napok járnak), nézegetve ögyelgünk széllyel. Bár dombos helyen terül a város, mégis több kutat látunk a piacon és másutt, tehát vizet teremtenek a városba,

mintha itt tűzi veszélyek ellen inkább biztosítanak magokat az emberek, mint másutt. Az épületek itt köröskörül új tetők által tűnnek föl; az egyházak tornyai is új bádogos tetejük. Figyelmünket leginkább az evangélikus egyház vonja magára, szép ajtóinak és ablakainak ködiszítései által. Torna négy vállán egy-egy tornyocskával ékes. Az egyház mellett az evangélikus gymnasiumnak épülete nem alább való. A római és görög-katholikus egyházak is újultak, mint szintén a zsidók zsinagógája. Magán házak, különösen a két emeletes fogadó, a melybe szálltunk, jelességei volnának nagyobb városnak is.

Útunk Szász-Régenből Borszékre a Maros mentiben fölfelé visz Topliczáig, a hol hálhatunk; mert egy napon bajos Borszékig elhajtani. Topliczáról sem téveszthetjük el az utat, így szólt az oktatás.

Kényelmes szálláson — a besztercei nagy fogadó korántsem mérkőzhetik a szászrégeni fogadóval — múlt évek jutnak eszünkbe; Berzenczei László alakja is föltámad sírjából s emlékezetem elé áll. 1848-ban, mint a szepesszombati kerület képviselője, ott valék azon az aggodó ülésen is, melyben Berzenczei a hatalmas szavát harsogtatá: «Én székely vagyok; a székelyek mind a haza védelmére támadnak, csak meg kell parancsolni». Megbámulám az embert, nem ismervén sem őt sem a székelyeket, s talán azért is sokat reménylván mindketjétől.

A magyar miniszterium Berzenczeit toborzó kormánybiztosul küldvén ki, ő október 15-dikére székelygyűlést hívá össze Agyagfalvára. A következő napon a gyűlés Berzenczei szavára hirtelen elindulást határoz. Berzenczei serege — a történeteket nem beszélhetem el — másutt is pusztítván, november 1-jén Szász-Régent zsákmányolja ki, mi közben egy kereskedő boltban tűz üt ki, s a város szebb része leég. Prédával megrakottan haza oszlik a sereg. Tehát azt kellett akkor is tapasztalnunk, hogy a népet fölrázó nagy hang nem egyszermind hadvezéri hivatás.

Berzenczei László, mint számtalanok, fogságba kerülván s abból kiszabadulván, megjelenék egyszer nálam, midőn én már mint *finnista* arról is ismeretes valék, hogy kétségbe vonom a magyarok hún eredetét, a mi a székelyeket nemcsak akkor bántja vala, de ma is nagyon bántja. — Én, úgymond, a magyarok eredetét akarom fölkeresni, mit mondasz te ahhoz? Csak

dícsérhetem szándékodat, felelek. — Tehát helyesled te is? — Hogyne! — Mit gondolsz, hogy kell hozzáfogni? — Azt gondolom, legelőbb is a magyarhoz rokon nyelveket kellene tanulnod, hogy némileg készülj nagy vállalatodra. — S melyek azok a rokon nyelvek? — A finn, a vogul, osztják. — De barátom, azokat én nem tanulom, azok tanulásával nem vesztegethetem időmet, nekem sietnem kell, az ember nem tudja, meddig él. — Ez utóbbi nagyon igaz: de hát mit akarsz tenni? — Én legjobbnak találom, egyenest Sinaország határaihoz menni; onnan jöttek ki a magyarok, ott talállok bizonyosan a magyarok régi nyomára. — Szerencsés utat! de hozz nekem is hírt a megtalált magyarokról. — Te léssz az első, ki híroket fogja venni, biztatván engemet, elbúcsúzik.

Múlt az idő. Berzenczeiről nem hallottam semmit; de Pétervárról az a mendemonda tévedett volt hozzám, hogy Berzenczei ott Kunik akadémiust (kit ismernem szerencsém vala) látogatván meg, annak is megmondta volna, hogy magyar-keresni hova megyen. Jó, viszonzott volna Kunik, ha talál, hozzon nekem egyet ide, megeszem!

Megint múlt idő, s íme Berzenczei lép be hozzám. Örvedetesen meglepve, kiálték elibe: Hozott Isten! Kissé megváltozva, de jó színben áll előmbe az erős ember. Hozott Isten! mondtam még egyszer, találta-e a régi magyarokra? — Ne izélj, válaszol, de tettem olyan utat, még pedig többnyire gyalog, a melyet más ember nem tett; Szibériából a nagy sivatagokon keresztül Tibetig, s onnan Indiáig jutottam. — Derék; le fogod írni nagy útatad. — Le en, csak Andrássy adjon valami hivatalt, hogy élhessek és írhassek. Hamar elméne tőlem a csodálatos ember. Hivatalkeresni megyen most, gondolám magamban; reménylem, abban szerencsésebb lesz, mint a magyarkeresésben. Nem láttam többé, de nem sokára holt hírét hallám. Tehát már eljutott oda Berzenczei, a hová az utat egyikünk sem téveszt-heti el. Arról nem teheti annak idejében, hogy székely serege olyan volt milyen maga: de talán úgy gondolkozik vala, mint az anekdotabeli gascognei ember, ki azt hitte, hogy tud hegedűlni, ámbár még nem próbálta.

Lehetetlen vala Szász-Régenben nem emlékezmem Berzenczei Lászlóra: de hogy a város megújulása, melynek kényelmes fogadójában pihenünk, nem Berzenczeinek érdeme, tudva tudom. Pedig a «pragmatica historia» vajmi gyakran oki és

okozati kapcsot talál események közt, melyek ép úgy folytak el egymásután, mint a Berzenczei székelyeinek zsákmányolása, meg a város leégése s ennek a hamuból szebb föltámadása. —

«Csak egyenesen le a nagy útczán végig, míg a Marosra érnek, a melynek balpartján halad fölfelé az út; nem lehet eltévedni» — így adta az utolsó igazítást a mi kocsisunknak a lekísérő pinczér. Sokáig tart az útcza, melyen a város dombsáról lefelé megyünk. A boltok föliratjai hol magyar hol német nyelven valók: Szász-Régen korántsem oly tiszta német város, mint Besztersze; nagyobb is benne a mozgalom, mi iparosabb életnek a jele. Pedig Szász-Régenről mondják, hogy csak 5600 lakost számlál, holott Besztercze 8000 lakost.

A Maros megdagadt hajjai zúgva sietnek előnkbe; a tartós eső nagyon megárasztotta a folyót. Magyar-Régen falut hamarosan elérjük; a siető hullámok nyaldossák a partnak legfelsőbb vonalát. Falfalu nagyobb helység; már nincs kétsége a kocsisnak, hogy jól megyünk; le se bíránk térni az útról, mely a folyó és a bal felől emelkedő hol szántóföldes hol erdős dombok közé szorúl. Vécsen a báró Kemények várkastélya büszkélkedik, melynek kertje magasról mutatja bokrait, fáit. Disznajón figyelmeztetnek a szemközt jövők, hogy vigyázzunk, mindig inkább balra tartván, mert a Maros sok helyütt ellepi az utat, s annak szélet a víz alatt nem látva, könnyen bajba eshetnénk. Különösen Ratosnya előtt volna igen veszedelmes hely.

Szerencsénkre tiszta idő van: mert ha eső szakadna, a regényes Maros völgye — mert valóban sok hajlása regényesnél regényesebb — félelmissé válhatnék, kivált hogy kocsisunk nem járt még ezen az úton. Hodák, Monosfalva, Maros-Kövesd apróbb falvak következnek egymásután; az útnak olykori magasabb hajlásáról látjuk, mint szorítja azt össze a Maros, melynek vizében többször térdig járnak a lovak. A balfelől lesiető patakok hídjai eddig még állanak, tehát bátran megyünk el rajtok. Dédán fölül azonban csakugyan ijesztős lesz a dolog. A Marosba ömlő hegyi patak elszakította a köhídat, s a nagy folyó az egész utat elborítja. Víz folyik balfelől, a Maros zúg jobb felől. Túlról emberek integetnek nekünk, az irányt mutatva, melyet a két víz között kell tartani. Vigyázva fölfelé vergődünk keresztül: ha eső talál szakadni, itt meg kellett volna állapodni. De szép az idő, gyönyörű az erdő, az ijesztő Maros is kevésbé félelmes, s mi jól érünk Ratosnyára, a hol eléggé kényelmes fogadóban étetünk.

A fogadós és neje szászrégeniek; ott van a nőnek húga is. Mindnyájan magyarul és németül jól beszélnek; természetesen oláhul is, mert a falu népe oláh. A nők nagyon is divatos ruhások, mintha nem is arra valók volnának, hogy vendégnek szolgáljanak. Mégis asztalt terítenek számunkra, de nem magok főznek, hanem főzetnek. Azt halljuk tőlök, hogy sok szászrégeni nyári lakást tart itt; meg is nézzük egy orvosnak nyaralóját, mely az ő fölügyelésök alatt áll. Ebből és másból észreveszi az utazó, hogy a régeni lakosság hatása lehetséges a Maros völgyében.

Ratosnyáról folyvást a Maros mentiben haladván fölfelé, néha igazán meglepő szép tájékokat látunk. De szinte még veszedelmesebb helyekre is találunk a Maros kiöntéseiben, melynek vize a laposabb helyeket egészen elborítja. Mesterházáig a fogadós is velünk megyen, a hol dolgai vannak. Topliczán kell vén hálni, kérdezzük, melyik fogadóba menjünk, ha lehet választani. Az *Oroszlán* fogadóba, melyet Akbar örmény fogadós tart, javasolja. Szerencsésen oda érkezvén, az *Oroszlánnál* térünk be, mely földszinti nagy ház tágas udvarral; s mint látjuk, jó istállója és alkalmas kocsiszíne is van.

A fogadósné, természetes egy asszony, szobát nyitnat nekünk, mert férje, Akbar uram is, útban van, de még ma haza jő.

Toplicza — érkezésünk van még, tehát szélljeljárunk — nagy helység, 3600 lakossal. Két nagy oláh egyháza mutatkozik; a még nagyobb katolikus egyház most félbehagyott építés. Fönt a dombon is fa egyház van, köröskörül temető, oláh fölírásos sírkövekkel. A fa egyház stilusa (szabad legyen így mondanom) föltetszőleg ékes alakú és tetejű. A piacon két nagy emeletes ház tűnik szembe; a helység felső végén pedig mausoleum-féle, igazán nagy és költséges épületre találunk. Ilyesmit alig vár az idegen, a ki a Maros völgyének e részeit, úgy szólván, Isten háta mögöttieknek vélvén, az épület látásán elbámúl.

Az utóbb hazatért fogadásból megtudám, hogy itt *unitus* és *nem unitus* oláh egyház van; hogy a katolikus egyház építését nagyobbra kezdték, mintsem jelenleg a költség telik; hogy a két nagy ház a piacon, valamint a mausoleum is Urmaczi örmény családnak tulajdonai. Az örmények katolikusok, mint Akbar fogadósunk is, ki olyan táblabírói termetű és olyan magyaros képű és nyelvű ember, hogy boldogult

Berzenczei barátom sem tagadhatná el tőle a hún eredetet. Megnézték-e az urak a «feredőt» s «megferedtek-e»? — kérdezé viszont tőlem Akbar uram. Bizony nem! válaszolék. Kár, igen jeles «feredő» az. A Toplicza (másutt Tapolcza, Töplicz is) hévvizet jelent; e helynév tehát mindenütt hévvíznek és fürdőnek létét mutatja. Szláv lévén a szó, ez azt is tudtunkra adja, hogy azon névbeli helységek előbbi lakosai szlávok valának, s hogy a magyarok, németek, románok ama szlávoktól vették át a nevet. Tehát Topliczán sem lehettek őslakosok a románok.

Minthogy Topliczán örmények is vannak, itt a magyar nyelv nem ritka; sok mesterembernek a czégyje magyar fölírást mutat.

Eddig tiszta jó időnk volt: de éjtszaka eső lett, s reggel is borús szomorkodó képű az ég. Csak a Marost hagyhassuk el, gondoljuk, midőn Akbartól búcsúzunk, az eső majd kevésbbé aggaszt. Szalomásig kell a Maros partján lennünk, ott délre hajlik a folyó, a mi útunk pedig éjszagnak fordul.

S már napfényben haladunk Szalomáson túl a Közresz havas tetejéig, a hol egy csendőr-szállás épült, lejjebb az útnak másik lejtőjén pedig korecsma-féle van. A fáradt lovakat itatván, az ott étető székelektől, kik borszéki vizet ládás kocsikon visznek, — milyenekkel addig is több ízben találkoztunk volt — kérdezők, messze van-e még Borszék? Bizony «messzire» van még, három négy óráig tart az út, felelének, lovainkra tekintve, melyek nagyon ki vannak fáradva, mert nagyon sokáig húzódtott az út a hegyen fölfelé. Van-e még más hegy is innen Borszékre? kérdezém újra. Nincsen már, uram! — No lefelé haladván, valahogy csak eljutunk Borszékig.

Nagyon is jó most a hosszú leereszkedő, mert esni kezd, s mind sűrűbbé válik az eső; ködbe felhőbe takarózik völgy és hegy. De ládás kocsik egymásután pihegve törekednek fölfelé a már sáros úton, míg mi bár sokszor lassan is mégis könnyebben haladunk lefelé. Csakugyan végnélkülinek látszik a völgy. De távolban leválnak az erdős hegyekről a foszlós felhők s közülök az égnek kék foltjai kezdenek föltünedezni, a miben biztatás van. Balra kanyarúl a völgy, ott nap is süt már s a föl-fölszálló füst házakat jelez. Közeledünk tehát Borszékhez, egyszersmind fölöttünk is tisztul az ég s mi leeresztjük a kocsi-tetőt, mely elfogta a kilátást.

Külvárosba illő házak, fogadók, üvegcsűr jelentkeznek s

azt gondoljuk, hogy már a fürdőben vagyunk. De ismételt kérdésünkre csak azt a feleletet kapjuk, hogy: még följobb-följobb! Sáros úton, melyet itt-ott igazítanak, másutt faácsolások szinte elrekesztenek — a mi azt mutatja, hogy vendégeket váró gond dolgozik — igen untató a «följobb-följobb» szó. Vége is szakad a helységnek; ez tehát még nem a fürdő. Mi folyvást följobb megyünk, míg nem igazán nagy és igen csinos külsejű házak tűnnek szemünkbe. Ez hát Borszék, itt van «Mélik», ott van «Máté» fogadó; melyikbe szállunk? Mind zárva áll még, egyikbe sem fogadnak: a «fürdő-évad» nem kezdődött még. A postás fogad vendégeket, így utasítanak. Hol van hát a posta-ház? Amott följobb, szól a felelet. Nem igen bosszantott még annyira a «följobb» szó, mint most. Följobb megyünk; itt a posta. Az előtt fogadtak ugyan vendégeket időn kívül is, de most nem teszik többé! Az Istenért, hol találunk hát szállást? Ott «lejobb» abba az udvarba tessék hajtani! A «lejobb» szó legalább változás; megyünk, s nem is kérdeve, behajtottunk egy udvarba. A zörésre asszonyok némi csodálkozó képpel jönnek ki. Bocsánatot, ide utasítottak, mondom, hogy itt szállást kapunk. Tessék, van itt szállás; a kocsis a helységben talál majd istállót, felszert. Az udvarról egy nagy szobába lépünk, melyben teke-asztal áll, s a melyből jobbra-balra benyílóba mehetni. A jobbra való szobában idegenek vannak; a balba bennünket vezetnek, a melyben még a házi nép lakik. Látni való, hogy idegenek befoglalására készült a ház, de most még nem kezdődött a fürdőnek ideje.

Miután megebedeltünk, a háziasszonynak kisebbik leánya vezetése alatt nézni járunk ki. Az eső megszűntével mindjárt bátran mehetni a porondozott úton, egybűt sem találunk nagy akadályra. Elmegyünk a főherczeg József forrásra, el a messzibb mulató helyre; megnézzük a fürdőket, meg a sétálókat. Gyönyörű erdőt látunk, üdítő levegőt szívunk. Más nap délelőtt azt a kútat nézzük, melyből három csövön foly ki a víz. Egy-egy leány mindenik cső alatt palaczkot tart, másik kezével üres palaczk után nyúlván, mert hamar megtelik, a melyet cső alatt tart. Ketten dugaszolják a palaczkokat és teszik hordható tartókba, melyeket ketten-ketten visznek el egymásután, s térnek meg az üres tartókkal. Azt hallom, hogy naponkint 5000 palaczkot töltenek meg. A palaczkokat nagy színekben állítják föl, a hol, mint mondák nekünk, tíz napig hagyják,

míg a pezsgő levegő mintegy megcsendesedik. A tágas udvaron a ladás kocsikba rakják, s a székely fuvarosok mindenfelé elviszik a híres borszéki vizet. A palaczkok gyöngék, azért sokat pat-tant szélylyel az erős víz.

A fürdőt az előtt hat brassai román tartotta haszonbérben, most a tulajdonos Ditró és Szárhegy községek tartják, melyek évenként 30,000 forint hasznot húznának. De van nekik egy jó emberök, ki a fürdő-ügyet eléggé jól viszi — így mondta nekünk háziasszonyunk.

A szép nagy fogadókon kívül magán alkalmatosságok is vannak. Gazdánk háza mögött egy nagy faépület áll, melyben a szék urai szállásoltak vagy még szállásolnak fürdés ideje alatt. A székely kolostor is most épített magának egy házat; az építészé gazdánénk fia. Nagy kárt szenved szegény, beszélé az asszony. Az igazgató pater mindenféle rossz követ, téglát hányatott a falba, a fiam tiltakozása ellenére, ki attól tart vala, hogy a gyöngé köfal nem bírja meg a tetőt. A *szaruzatja* (nálunk, németesen *tetőszeknek* = *Dachstuhl* nevezik) föl volt már rakva, de még zsindelyezés nélkül, mikor az esőzés megindult. Össze is omlott az átázott köfal — íme ott van, mutatja nekünk az új romokat — s most azt követelik fiamtól, hogy maga költségén rakassa föl újra.

Megnézök a töltő kút közelében való sétányt, a virágház-zal együtt, melyben a kertész bácsi — így szólíttatta a kalau-zoló leány — dolgozik vala. A székely beszéd és hanghordozás kissé föltetszik, de kevés dialectusi különbséget mutat. Azt ve-vém észre, hogy például Csík-Szeredába mennek, Csík-Szeredá-ból jönnek; így mondják: Borszékbé, de hallottam Borszéken is. Hosszabb tartózkodás és többféle emberek közé vegyülés kíváncsatnék meg arra, hogy valaki eltanulhassa a helybeli szó-járásokat.

Este arról tanakodánk, innen hogy folytassuk az útát? Tanácsos lesz-e a Székelyföldön keresztül Brassóba mennünk? Az esőzés nem rontja-e meg a hídakat? s fürdés ideje előtt lévén, találunk-e mindenütt annyira-mennyire alkalmas koc-sit, lovat? Végre is azt határoztuk, hogy visszamegyünk Szász-Régenbe, s onnan vasúton Brassóba. Megizenök tehát Mihály kocsisunknak, hogy holnap délben visszaindulunk. Oly hamar akarnak elmenni? kérdé gazdánénk. — Nem jöttünk fürdőre, csak nézni akartuk, hogy érdemes-e idejönni hozzabb időre.

Más nap délelőtt is szép idő lett; sőt az ég színéből és a hegyek leheletéből azt jósolják, hogy ezentúl már tartós jó idő lesz. Az elindulás előtti időt is járkálásra fordítjuk. A Mélik fogadó arra a Mélik kereskedőre emlékeztet, a kinél egyszer — első erdélyi kirándulásunk alkalmával — Kovásznán háltunk. Arab név az, királyt jelentvén; a topliczai fogadós *Akbar* neve is arab, mely «hatalmas»-t teszen.

E két név bizonyítja, hogy az örmények olyan országból származtak Erdélybe, a melyben a mohammedán vallás uralkodik, mert a mohammedánok közt, bármily nemzetiségűek is, az arab nyelvbeli tulajdonnevek vannak elterjedve. A magyar reformátusok közt, még inkább a Cromwell idejébeli angol puritánusok között is az ó-testamentomi személynevek voltak divatosak, s ma sem szokatlanok a Sára, Ábrahám (*Ábris*), Dávid, Salamon, Izsák, Ézsaiás stb.

Ismételt járkálásunk a fürdő épületjei, ültetései és mulató helyei között, nagyon megerősíti azt a véleményünket, hogy érdemes volna itt hosszabb időt tölteni s az erdős hegyek levegőjét színi. A víznek jó ízét is megismertük; jó hatását, természetesen, huszonnégy óra alatt nem tapasztalhattuk.

A Borszék helység végén jobbról felénk mosolyog azon külföldi embernek háza — a nevére nem emlékezem — a ki e fürdőnek rendező lelke volna, gazdánénk ítélete szerint, s a milyen szorgalmas, olyan becsületes is. Méhészete pedig «a világon» a legjobb mézet adja — ez magyar szólás, mely dicsérni akar. — Még ha nem is betű szerint igaz volna a «szorgalmas», «becsületes» dicséret, de jól esik az embernek azt hallani, mert vajmi ritkán hallja. Még hozzá tévé gazdánénk: de már olyan magyar, hogy senki sem mondaná, hogy nem székely.

A Közreszre vezető völgy, a napos időben is, melyet élvezünk, unalmas hosszú. Sok székely ládás kocsit, a mely borszéki vizet visz, előzünk meg, még is alig győzzük várni, hogy fölerjünk a hegy gerinczére. Itt megpihentetjük a lovakat.

Azalatt betekintünk az új csendőr-szállásba, mely magasságáról messzire elláthat. Két csendőrt és egy tisztogató aszszonyt találunk benne, mert olyan az új ház, mintha most fogadná be az első lakosokat. Több csendőr szállásol itt; kettenketten folyvást különböző vidéken járnak. Az előtt rablások, fosztogatások estek itt, de most nem történik ilyesmi. A hely

nyári mulatásra igen alkalmatosnak látszik; télen annál zordonabb lehet.

Borszékről jövőnek balra esik a csendőr-szállás; jobbra is domb van, s azon két emlékkő áll, alkalmasint sír kövek. Oda is megyünk. Az egyik sírkövön azt olvassuk:

«Jó útazó, nézd, zöldelő erdőknek és hegyeknek áldozatja lettem én Elekes Elek. Szorgalmamnak végórája lett e sír száján.

1806—1865.

Áldás poraira.

Ez emléket állíttaták Tamás Lajos és Ádám András 1881.»

A másik kövön ez áll:

«E sír fedi Siklédi Sándort. Béke poraira. Született 1837, meghalt 1885.

Állíttatta neje, Mezei Anna.»

Másutt ilyen fölírások föl sem tetszenének: itt a Közresz hátán érdekesek. Szeretnők megtudni, ki volt Elekes Elek, a «zöldelő erdőknek és hegyeknek áldozatja»? de a két csendőr nem tudja, s a koresmai asszonyt, ki nekünk is tejet adhata, s a ki talán régibb óta van itt, nem kérdeztük meg.

Egy-két nagy szál ember, kék posztós ruhában, az út sorompójához egy fáradt fiatal bikát köt, a mely mindjárt leheveredik. Kérdjük, honnan jönnek és hova mennek. Nagy-Szeben tájékáról fiatal bikákat hoznak Borszék helység számára. A köves hosszú úton annyira elkopott az egyik bikának a körme, hogy ott kellett hagyniok egy helységben, míg lába meggyógyul. Hát oly messzire mennek jó tenyésztő szarvasmarháért? — Ott szebb marha van, mint minálunk, felelének.

Ezentúl lefelé jár az útunk, s kiérve az erdők közül, valóban szép tájak nyílik előttünk jobbra és balra. Az út egy darabig Ditró felé tart, azután jobbra fordul Szalomásnak, a melyen túl csakhamar a Maros csillámlik felénk. Tegnap délután s az éjjel nem esett az eső, talán leapadt a víz, gondoljuk. Úgy is találjuk. Az útnak vízjárta helyei meglátszanak most, az út szélei mindenütt kiállanak. Bátrabban, gyorsabban haladunk.

A mérséklődő folyón megindul a tutajozás is. Sok helyütt a fatáblákat kötözik, fölrajkák az evező jármot; útra készülnek. Ott már nyíl sebességgel repül a gyors habokon egy, két, három tutaj egymásután; mi bámuljuk az evező emberek bátorságát és erejét, a melylyel a rohanó táblák irányát a hajladozó part

szerint igazgatják. A tutajok gazdái vagy megbízottjai is ott teremnek, a fagerendák «portusain» — így lehetne azon helyeket nevezni, a hova a faszálakat úsztatják, hogy táblákba kössék össze — s utasítják az evezőket, a kik tarisznyásan jelentek meg. Útjuk nemcsak Szász-Régenig és Maros-Vásárhelyig, hanem Szegedig is tart. A tutajosok, ruházatjokról ítélve, oláhok, mint azok is, kik a máramarosi fát Szolnokra és még odább is, hasonlóképen Szegedig úsztatják.

Ismét Ratosnyán ebédelünk s azután igen gyorsan folytatjuk az utazást, a Maros sehhol akadályt nem tévén. A falusi házak kapuin irásokat látok; legalább egyet jegyzek le Vécsen. «Kolcsár Mihály ez háznak gazdája, mint atya, ezt az ő szorgalmas munkájával és a mindenhatónak szent segedelmével, építteté. Utas, akár ki légy, ha akarsz pihenni, ne sajnáld az ajtót kinyitni és bémenni, mert itt egy szerető embertársra találsz, a ki jó szívvel ad mindenkinek szállást.» Ez a meghívó a kapunak bal félfáján van megírva. A jobb félfáján ez áll: «Építteté Kolcsár Mihály, neje Kibédi Katával az 1885-iki év áprilisában.»

A naiv, nem annyira dicsekvés, mint inkább elbeszélés arról is nevezetes, hogy vét az «új» magyarság ellen. Ez az új vagy modern magyarság kerülve kerüli az *állittatá-, építteté-*féle múltat annyira, hogy a győri tanfelügyelői kerületben a népiskolák számára írt nyelvtan azt az alakot anathémával sújtja, azaz *készakarra* elhagyja. S miért kerüli az új magyarság ezt az igealakot? Mert a magyarországi béresek és kocsisok beszédében nem fordul elő. Kell-e ennél súlyosabb argumentum? Kell-e ennél mélyebb történeti és szélesebb táji nyelvtudás? — —

Szász-Régenben a vasúti állomásra hajtatunk, s elbocsátjuk Mihály kocsisunkat, pedig szívesen elvitt volna Brassóig is.

Az állomás közelében csinos épületke van, a hol hirlapot olvasni, kávé, teát, bort inni s a szép vidék látásán gyönyörködni lehet. Vasárnap van, s ilyenkor valami ünnepiesség lebeg a levegőben is. Míg elérkezik a vonat, mink is az épületke verandájába ülünk. Hozzánk csatlakozik az állomás főnöke, csinos, magas termetű katonaviselt ember, mit legott tartása sejtet. Nem magyar születésű, de magyar érzésű. A múltkori és a jelenkori politika lesz a beszédnek tárgya, mint általában szokás, mert mindnyájan legjobban értünk a politikához. Nem

szégyen, magunk saját dolgában tájékozatlannak, nem-ügyelőnek lenni: de a politikában járatlanságot mutatni, fölötte restelnők. Tehát politizáltunk az utolsó francia-német háborúról.

Ő. Olaszországban valék, midőn a katonai szolgálatra hívának. Württembergián, Bajorországon keresztül jöven, azt találtam, hogy ott nincs katonaság; egy kis osztrák seregecske elfoglalhatta volna. Pedig, hogy háborúra készültünk, a lovaság kikészítése is, mi nagyon költséges, mutatja vala. Máig csodálkozom, hogy nem éltünk avval a kínálkozó alkalommal.

En. Nem leheté azt tennünk, mert ha betesszük lábunkat akár Bajor- akár Szászországba, mindjárt Galicziában terem az orosz sereg. Bismarck jól vegyítette volt a kártyát. Ő bizton számítván az oroszra, egész erejével neki mehetett a francziának. — Viszontag, midőn az orosz a Balkánon támadván meg a törököt, ott véletlenül szorultságba jutott, s hangosan kívánták sokan, hogy éljünk az alkalommal, s támadjuk meg hátul az orosz, gróf Andrássy nem engedheté, mert tudja vala, hogy a porosz sereg legott Csehországban terem, ha mi egy lábat mozdítunk az orosz ellen.

Jelzés hallik, jö a vonat. Az állomásfőnök elsiet, mink is odamegyünk, s kocsiba ülünk. Félbe szakadt tehát politizálásunk, s hinnünk nem tilt senki, hogy nem csak hazánk, de összes Európa kárára szakadt félbe. E hiszemben el is aludtam, mert en a gőzkocsiban jól tudok aludni.

Éjtszaka van, valahol tartózkodunk; a tartózkodás után megint beülünk régi helyünkre. Most egy harmadik utas ül hozzánk, gróf Kún Géza, ki egyházi gyűlésről jö, s csak egy darabig megyen velünk. Tett és még teendő utazásunkról beszélünk; azt mondjuk, hogy elvétettük Torma Zsófia kisasszonyt Beszterczén, s hogy Nagy-Enyedet is meg akarjuk látogatni. — Nagy-Enyeden, figyelmezteté gróf Kún, ne mellőzzük Herepei tanárt, a ki ott szorgalmasan gyűjtögeti a régiségeket, melyeket érdemes a Torma Zsófia kisasszony gyűjteményével összehasonlítani. Tehát N.-Enyed után Szász-Városra is kellene mennünk, a hol Torma kisasszony gyűjteménye van!

Új társunk a második vagy harmadik állomáson elhagy bennünket; mi pedig elalszszuk az időt és utat. Reggel Braszóba érkezünk.

IV.

BRASSÓ.

(Homterus János. Herschel Lukács. A zsunik. Naptár. Baritz György. Várháború.

Brassóban rokonaink vártak. Egyik növendék leányunk Röck Paula, a kezdődő reáliskola igazgatójának, Rombauer Emilnek neje. Már egyszer voltunk Brassóban, az orvosok és természettudósok társaságában, de csak rövid ideig; most néhány nappal tovább és háborítlanul időzhetünk itt. Sok erdélyi város alkalmas hely ethnographiai tanulmányozásra: mégis Brassó elül áll e tekintetben.

Törzs lakossága szász. A szomszéd székelységből és a hét falubeli csángóságból igen számos magyar költözött ide, s vált állandó lakossá; az éjszakteleti Blumenau nevű külváros a magyar kiejtésben Bolonya lett. A déli völgyekbe terjedő nagyobb külváros Bolgárszeg nevű, mi németül *Bulgarenwinkel* volna, nem Bulgareneck (mint *Die Rumänen und ihre Ansprüche* című munkám 111. lapján írtam). A harmadik külváros, az Ó-város (Altstadt), a tulajdonképeni régi Brassó, melynek az egyik evangélikus egyháza, a Bertalan-egyház, hihetőleg a legrégibb korból való.

Heti vásár van. A német falvakból érkezett árulók és vevők német nyelvét nem értem: de ha megszólítom, olyan német nyelven felelnek, hogy megérthetem; sokan közülök magyarul is beszélnek; bizonyosan legtöbbben oláhul is tudnak. A székely magyarról nem tapasztaltam, hogy németül is tudjon, kivált a távolabbról érkező székely nem érti a németet; de az állandó székely brassai lakos, ha mesterember vagy kereskedő, tud németül. Egyébiránt a sok magyar cseléd is magyaros színűvé teszi a várost, melyben magyar evangélikus község is van. Ismeretes dolog, hogy az úgynevezett hét csángó községben a magyarok többnyire evangélikusok. Az oláh paraszt bizonyosan nem tud németül, ha tör is néhány magyar szót: az oláh iparos és kereskedő, foglalatosságánál fogva, a munkaváltók és rendelők és vevők nyelvét megtanulni iparkodik. Az úgyneve-

zett felsőbb társasági rumun a német nyelvet, a német műveltség miatt, sem mellőzheti. A magyar nyelvet nem tanulni, sokan most különös román követelésnek tartják, sőt a magyar nyelv megvetésére is túlbuzgó rumun írók csábítgatják olvasóikat.

A törzs német lakosság, a volt és ma is még vagyomosabb része a városnak, egyaránt mind magyarul, mind oláhlul beszél; ha vannak magyarul nem tudó kivételek, azok az újkornak gyermekei, kik német hazafiságnak vélik, nem tanulni s nem is akarni magyarul tudni. 1848 előtt, azt hiszem, ilyféle német hazafiságnak nem igen volt nyoma, mert az öregebb szászok nem restellették a magyar nyelvtudást. Legújabbban talán szűnni kezd ez a különködés, mert előbb utóbb megint érezni kezdik, hogy azon Erdélynek a lakosai, mely még a külön fejedelmek alatt is magát a magyar korona részének tudta vala.

A piac egyik szélén, a nagy egyház felé, három pénzváltó asztal áll; ezeken vasfonalú födelek alatt mindenféle bankjegyek, de arany és ezüst pénzek is láthatók; az asztalok mögött a pénzváltók ülnek, várván, ki mit akar majd fölváltani. Másutt nem láttam még azt; egyedül Brassó tartja meg, úgy látszik nekem, a régi kornak, egyszersmind határbeli kereskedő városnak eme szokását. A brassai iskolás gyermeknek tehát nem kell sok magyarázat, hogy megértse Máténak 21., 12-ik versét: «És bémene Jézus az Isten templomába és kiüzé mind azokat, a kik árulnak és vásárolnak vala a templomban, és a *pénzváltóknak asztalaikat* fölforgatá», mit az 1466 évbeli, úgynevezett Tatrosi másolat, így fejez ki: «És bémene Jézus Istennek templomába, s kihányá mind az árulókat és vevőket a templomból, a pénzváltóknak pedig asztalaikat eldöjté.»*) A brassai iskolás gyermeknek csak azt kell mondani, hogy: Lássátok, nálunk a pénzváltók nem az egyházban, hanem a piacon tartják asztalaikat: de nálunk szintúgy szükség van pénzváltásra, mint hajdan Jeruzsálemben szükség volt reá.

A vásáron nem csak különböző öltözetű és nyelvű «árulók és vevők» érdekesek, hanem a különböző árúk is. A kapáknak igen föltetsző alakja tűnék szemembe, melyet nálunk nem ismerek; a ruhadarabok, mint kendők, fejkötők, harisnyák, fejér és más színű posztófélék a különböző nemzetiségeket jelezik.

---

*) Az új bibliafordítóknak nem lehet eléggé a XV. és XVI. századokbeli magyar fordításokat a magyar nyelv tekintetéből ajánlani.

Nagy mennyiségben láthatók a *csergék* (pokróczok), különösen a hosszú szőrű fehérek. Az az udvar is teli van csergékkel, a melyből az új állami reáliskolába juthatni.

Ennek első és ötödik osztálya nyílt meg ez idén; még folynak a vizsgálatok. Engemet nem annyira az illető tanítók kérdései és a tanítványok feleletei, mint inkább az lep meg kellemesen, hogy annyi hallgatót találok a városiak részéről. Ez bizonyosan a brassai közönség némi részének nagy érdeklődését bizonyítja az új intézet iránt, melynek éppen Brassóban szép földadata van, még azon kötelessége is lévén, hogy tanárai tudományával és tanítási ügyességével fölülmúlja a többi hasonló német és román intézeteket.

Egy napon Rombauer Emil társaságában Korodi tanárt, ki az evangélikus gymnasium igazgatója, látogatván meg, az a gymnasium könyvtárába vezete. A gymnasiumi vizsgálatok be vannak már fejezve. A könyvtár fölügvelője Gross Gyula. Ez nagy készséggel mutatá meg a könyvgyűjteménynek nevezetességeit, melyek legjelesbbike a Honterus János nyomtatványai.

Honterus János Brassónak bizonyosan legnevezetesebb embere. 1498-ban születvén Brassóban s alkalmasint ott is tanulván, azután Bécsben, Krakóban és Baselben folytatá és végezé tanulmányait. Baselben a könyvnyomtatás mesterségébe avatván magát, az első könyvnyomdát ő hozta be Erdélybe s lőn a reformationnak is legbuzgóbb apostola. Gymnasiumot állít föl, melléje könyvtárt szerez, a mint maga írja: «Hogy a hit megőrzésére semmi eszköz híjával ne legyünk, a tanulók használatára egy nyilvános könyves-házat rendeztünk be, azt szegénységünkhöz képest, mindenféle theologiai, orvosi és jogtudományi könyvekkel látván el.» Mindennap 5—6-ig nyitva áll vala a könyvtár; régi könyvtári katalógusok az 1575, 1619, 1622, 1625, 1626, 1649 és 1668-dik évekből vannak meg, melyek az akkori könyv-állományt mutatják.

Honterus nemcsak vallásos, hanem tudományos munkákat is írt és nyomtatott. Leghíresebb, mert a reformatiót az erdélyi századok közt legsikeresebben terjesztő és megerősítő könyvecskéje a *Formulae reformationis ecclesiae Coronensis et Barcensis totius provinciae* 1542-ből, s másik kiadása 1543-ból, e változott címmel: *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*. Ezt Melanchthon oly helyesnek találja vala,

hogy ugyanezen 1543-dik évben Wittenbergában is kinyomató. Eme reformatió könyvecske Beszterczén is döntött a reformatio mellett.

1883-ban a 400-dik évforduló Luther-ünnepre a brassai gymnasiumi könyvtár a reformatio korából való nyomtatott könyveinek katalógusát adató ki, melyet Gross Gyula tanár szerkesztett volt. Abban Honterus nyomtatványai elő vannak számlálva, a mint máig a könyvtárban láthatók. Ezekből a már megemlítettten kívül a következőket jegyzem ki:

Kirchenordnung aller Deutschen in Sybenbürgen. Gedruckt zu Kron in Sybenbürgen, 1547.

Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transsilvania. Coronæ, 1547.

Agenda für die Seelsorger und Kirchendiener in Sybenbürgen. Gedruckt zu Kron in Sybenbürgen, 1547.

Sententie ex libris Pandectarum juris Civilis decerptæ. Impressum in inelyta Transsilvaniæ Corona, 1539.

Compendium juris civilis in usum Civitatum et sedium Saxonicarum in Transsilvania collectum. Impressum in inelyta Transsilvaniæ Corona, 1544.

Rudimenta Cosmographica. Cum vocabulis rerum. Ex inelyta Transsilvaniæ Corona, 1541.

Rudimenta Cosmographica. Impressum in inelyta Transsilvaniæ Corona, 1542.

Rudimentorum Cosmographicorum Joannis Honteri Coronensis libri III. Cum tabellis geographicis elegantissimis. De variarum rerum nomenclatura per classes liber I. Tiguri apud Froschouerum. Anno 1549. 1558.

Johannis Honteri Coronensis Transylvani Poëma de variarum rerum nomenclaturis per Classes distinctum.

Compendium Grammatices libri duo Johannis Honteri. Impressum in inelyta Transilvaniæ Corona, 1587.

Συνόψειος γραμματικῆς βιβλία δύο J. H. C. (Johannis Honteri Coronensis) ἐν Κορωνῇ τῆς Τρανσυλβανίας ἔτετι τῆς Θεοφάνειας α. ρ. λ. θ. (= 1539.).

Epitome Adagiorum Graecorum et Latinorum juxta seriem alphabeti. Ex Chiliadibus Eras. Roterodami. Impressum in inelyta Transilvaniæ Corona, 1541.

Ἐπιτομή τῆς τοῦ Ἀριστοτέλους Διαλεκτικῆς. 1542.

Ἐπιτομή τῆς τοῦ αἰτοῦ Πητορικῆς. ἐν Κορωνῇ, 1539.

Ἀριστοτέλης περὶ Κόσμου. Ἐν Κορωνῇ, 1541 stb. stb. (Összesen 31 munka.)

E kijegyzettek is hangosan hirdetik, hogy széles Magyarországon és Erdélyben a Honterus irodalmi tevékenységének hasonmása nem vala a XVI. század első feliben.

Bár szorosan ide nem tartozik, de azon század buzgó szellemének tanúsága gyanánt álljon a beszterczei Wurmloch Adalbertnek a boroszlói Hess Jánoshoz 1546-ban írt levelének ím e szakasza: «Azt sem akarom hallgatással mellőzni. Van itt egy nép, mely nemcsak szokásaival és nyelvével, hanem vallásával is mi tőlünk különbözik; oláhnak nevezzük. Ez habár a Krisztust vallja, mégis Róma egyházának alávetettje soha sem volt. Szertartásaiban egészen eltér a mieinktől. Folyóban keresztelnek; az urvacsorát kovászos kenyérrel és borral szolgáltatják ki. Az evangeliomokat és Pál leveleit nem magok nyelvén olvassák, hanem idegen nyelven, melyet úgy nevezünk hogy »die Raczische Sprach«. Ezt a nép nem is érti, ha neki a papja meg nem magyarázza. A mieink közül sokan tökéletesen tudják a népnek nyelvét. *A káté erre az oláh nyelvre van fordítva, és Szebenben (mely város nekünk, erdélyi szászoknak, fővárosunk) úgynevezett rácz betűkkel könyomtatra, a melyek némileg a görög betűkhöz hasonlók. Sokan a popák közül mint szent könyvet úgy fogadják azt: de sokan egészen elvetik.*)*

Cipariu Timotheus leges-legelső rumun nyelvű nyomta-

---

*) Szükségesnek tartom, a latint is ide tenni. «Nec illud præter eundem censeo. Est hic quædam gens, non solum moribus et lingua, sed et religione a nobis diversa, quam Walachos nominamus. Qui tametsi Christum fateantur, nunquam tamen Romanæ ecclesiæ subjecti fuerunt. In ceremoniis prorsus dissentiunt a nostris. Baptisant e flumine. Conficiunt coenam Domini pane fermentato et vino imposito. Legunt Evangelia et epistolas Paulinas, non sua, sed peregrina lingua, quam nos nominamus: *Die Raczische Sprache*. Quam nec idiotæ illorum intelligunt, nisi sacerdote illorum interpretante. Ex nostratibus multi quidem sunt eorum linguæ peritissimi. Translatus est Catechismus in linguam Walachicam atque impressus Cibinii (quæ urbs nobis Saxonibus in Transsylvania est metropolis), characteribus, ut vocant, Rascianis, qui quasi referunt formam Græcarum litterarum. Et multi ex Sacerdotibus amplectuntur eum libellum tanquam sacrosanctum: multi autem prorsus contemnunt. (*Beiträge zur Reformations-Geschichte des Nösnergaues*. Von Heinrich Wittstock, Gymnasiallehrer. Wien, 1858. Az 59. lapon.)

tott könyvnek az *Invecatura krestineaskat* tartja, mely Nagy-Szebenben 1546-ban kijött, de a melynek, úgy látszik, egy példánya sem található. Bizonyos, hogy ezen «Invecatura Krestineaska = Keresztyén oktatás», nem más, mint az, melyről a besztlercei Wurmloch 1546-ban a boroszlói Hessnek írt. Továbbá az is bizonyos, legalább előttem, hogy emez első rumun nyelvű nyomtatott könyv Luther kis kátejája volt.

Luther tudniillik, már 1529-ben adta ki mind kisebb mind nagyobb káteáját; Luther könyvei pedig az erdélyi szász kereskedők által mindjárt nagy számmal kerültek Erdélybe, tehát nem csak Brassóba, hanem N.-Szebenbe is. Wurmloch ezt írván 1546-ban: *Translatus est Catechismus in linguam Walachicam atque impressus Cibinii*, más kátét nem is érthet vala, mint a Luther káteáját, még pedig kisebb káteáját. Talán e körülmény is, hogy *Luther szerzette keresztyén oktatás* volt, enyésztet siettetete, ámbár nem térítés, hanem igazán oktatás lehet vala is a fordítás indítója. Mert hogy az erdélyi protestánsok igazán keresztyén emberszeretetből gondoskodtak a rumun nép oktatásával is, következő példa mutatja.

Az Ó-városban (Brassóban) egyik evangélikus egyház a Mártonhegy ejszaki lejtőjén áll. Ezt a szóhagyomány szerint vagy a szücsök, vagy Brassónak egyik legrégibb bírása *Hirscher Lukács* építtette, a kinek arczképe a báró Bruckenthali képtárban látható.***) Nem tudom, ez a Hirscher egy-e ama Hirschel Lukácscsal, ki magáról egy 1580-ban rumunul megjelent *Omi-liariunak* előszavában ezt íratta:

«Én zsupán Hreschil Lukács, Brassó városának és az egész Bárczaságnak bírása, sok helyütt nagy buzgalommal kerestem alkalmas könyvet, míg erre Tergovistben Szerafim archimetrepolitánál reá nem találtam. Ezen igen megörülvén, elkérém ő szentségétől, a ki el is küldötte nekem. Megmutatván Genadius metropolitának és sok másnak, mindnyájan fölötte jónak találák. Tehát a városi tanács és ő szentségének bele-

---

*) *Crestomatia seu Analecte literarie dein Carte mai vechiosi noue romanesci*... adunate si alese de Tim. Cipariu (Chrestomathia vagy irodalmi szemelvények a legrégibb és új rumun könyvekből). Blasiu, 1858. A XIX. lapon.

**) Marienburg: *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*. Hermanstadt, 1813. II. a 348. lapon.

egyezésével Koresnek, a ki mester abban a dologban, adám által, hogy fordítsa ezt a szerb könyvet a rumun nyelvre, a Jane és Mihály segítségével is, a kik a Brassó városa melletti skiajak egyházának popái (inpreuna ku preucii dela besereka skeailor de lunga cetatea Brasolului, anume popa Jane si popa Michai). Hogy terjedjen a könyv, s nevelje a keresztyén törvénynek tudását, nem is kíméltem vagyonomat, melyet Isten ajándékából bírok, ettől az istenies dologtól, s kinyomatám a szent Háromság tiszteletére s a keresztyén emberek az isteni törvényben való oktatására. Sok gondom volt arra is, hogy mindenütt kapható legyen, s a közemberek (parasztok) is olvashassák (pentru oamenii cea proscii). Fogadjátok azért szeretettel és jó akarattal ezt a könyvet.»

Tehát nem térítési vágy, mely az oláhokat a reformatióra akarta volna húzni, hanem egyedül általános emberszeretet buzdítá Herschelt a szerb ájtatos könyv fölkeresésére, lefordítására és kinyomatására; mert akkor ilyenféle oláh könyv nem vala még. Általában nevezetes, hogy az első oláh nyelvű könyvek (melyek mind fordítások) a XVI. században és csak *Erdélyben*, még pedig a szász városokban, jelentek meg. Cipariu hetet bír megnevezni, melyek elsője, a *Keresztyén oktatás* 1546-ban Szebenben, utolsója 1581-ben Szászvároson, a többi öt mind Brassóban jött ki, úgymint egy 1560-ban vagy 62-ben s négy 1580-ban. Látjuk tehát, hogy Brassó az oláh irodalom felköltésére a XVI. században jobban buzgólkodék, mint Oláh- és Moldvaország, melyekben akkor erre nézve semmi sem történt.

Herschel vagy Hirschel előszavában a Brassó melletti *skiaj* egyház popái vannak megemlítve: mi volt hát a skiaj egyház? mik a *skiajak*? A brassaiak a nagy egyházukat 1383—1424-ig építgeték. Az építésre Bolgárországból sok napszámos költözködék ide, s a város lakóhelyül a városon kívül eső völgyeket engedé neki által. Az albánok és utánok az oláhok a szlávot *skiaj*nak nevezik, mely szó az olasz *schia*vonak (slav) mása. A Bolgárországból érkezők tehát, mint szlávok, itt Erdélyben is a rumunok vagy oláhok közt *skiaj* névről lettek ismertek. Azt a külvárost, mely a beköltözők által épült, a németek máig «Bulgarei»-nak, szászul «Balscherei»-nak, de a magyarok *Bolgárszeg*nek nevezik. Mind a német mind a magyar nevezés azon, most oláh, külvárosnak eredetét hirdeti. 1580-ban még *skiaj* egyháznak popáiról van szó, kik a szláv vagy szerb

nyelvet jobban tudván, mint az oláh popák, azért segédekül fogadta őket a szerb homiliák lefordításában a brassai bíró.

Egy vasárnap délutánján kocsin menénk a Bolgárszeg fő utcáján a patak mentiben fölfelé, míg szoros völgybe értünk, a hol a *Salamon-kő*ben a *Salamon-barlang* van. A monda azt tartja, hogy Salamon király, a Bolgárországban szenvedett vereség után ebben a barlangban tartózkodott. De a Salamonkő egy különös ünnepben, a *zsunik fölvonulásában,* szerepel, melyet a *Brassó* című hírlap 1886-diki április 15-diki és hat következő tárczája ekképen ír le és magyaráz meg.

A bolgárszegi oláhok, kik az előtt bolgárok (skiajak = szlávok) voltak, most is minden virágvasárnapot örömlövöldözéssel ünnepelnek. A nagy héten által csendesség van: de a húsvéti vasárnap éjfele után a Sz. Miklós egyháza udvarán megint mozsársütögetés és örömlövöldözés indul meg, mely hétfőn és kedden is tart. Húsvét szerdáján a *zsunik fölvonulása* kezdődik. (Zsuni fiatal, zsunik fölvonulása fiatalok fölvonulása). Az abban részvevők a Salamon-kőnél táncz, zene, buzogány-hányás mellett vigadoznak, míg délután a menet sorakozik.

A részvevők mind a szokásos népviseletbe öltöznek: fehér posztónadrág (harisnya) hosszú szárú csizmába húzva; a fehér üng széles öv által bő redőkben tartva lobog a nadrág fölött; a derekat rövid kék ujjas födi s a bőrsapka kevélyen ül a fejen. Két vagy három helyen a menetet vágatató fiatal emberek sorai törik meg, kik máskor városiasan vannak öltözve, e napon azonban s ez alkalomra finom nemzeti viseletet hordoznak.

A menet élén egy *szurla-sípos* lovagol. A szurla fúvó hangszer, trombita és harsona közti alak, kellemetlen fülsértő hangot ad, de valami szent dolognak hiszik. A szurla-sípos után két vagy négy fenyő-lovas következik; koros férfiak, kik egy-egy aranyos fenyvet tartanak föl magok-mellett a nyeregben. Utánok jönnek a cigányok, hasonlóképen lovon, indulót húzván. A rendet a *ratárok* (fölgyelők) tartják fenn, kik a menetben föl és le vágatnak. Utoljára jönnek a szekerek, melyekben asszonyok, gyermekek, öregek ülnek. A fölvonulás az *Úr testének* kapujáig (heiligen Leichnamsthor) ér, azután a német tornaiskola felé hajlik s visszafordul a Bolgárszegbe, s kiki haza megyen. A brassai városbeliek pedig kitódulnak nézni az érdekes menetet, mely minden évben húsvét szerdán ismétlődik, akár milyen idő legyen is.

Különös mese akarja ezt az érdekes ünnepet megmagyarázni. Salamon király 1080-ban a besenyők szövetségében a római birodalom ellen indul, a koronát az ország határán ásván el, hogy idegen kézre ne kerüljön. A csatában legyőzetik. A bolgár császárhoz menekül Tirmovába, s ezt mindenképen rá igyekszik bírni, hogy adjon neki sereget a római (byzanczi) császár ellen, a ki a bolgár csárnak is ellensége. Kész azt tenni a császár, de nincs pénze; Salamonnak sincs: pedig pénz nélkül hadakozni nem lehet. Most jut eszébe Salamonnak, hogy koronáján sok becses kő van, ha ebből elád egynehányat, lesz elég pénzők. A koronaért kell tehát mennie azon néhány magyarral, ki még vele van, és a czártól kapott kevés bolgárral: mert a császár is azt alítja, hogy csak így szerezhetnek magoknak pénzt. Elindul Salamon kíséretével. De mikor a Dunához ér, nem találhatnak hajót az átkelésre. Az erdőbe vonulnak, egy nagy szál fát levágnak s csónakká vágják ki. Azonban míg elkészül a csónak, a Duna vize zajlani kezd; nem tanácsos a zajló jégen keresztül evezni. Megvárják tehát, míg beáll a jég, s ezen bátran jönnek által az immensó partra. Salamon biztatja a már unatkozó és vonakodó embereit, hogy húsvétig elérik a Tompa hegyet; tudniillik erre tudott emlékezni, hogy annak közelében ásta el a koronát. A Tompa hegy nincs messzire Bucsasztól, melyet a bolgárok jól ismernek. A hegyek közé jutván nagy havazás akasztja meg útjukban; ott ülik meg a *Blagorestenie* ünnepet, melyet most a bolgárszegiek is *Bunarestire*nek neveznek (magyarúl Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe). Mert a bolgárok ünnepnapon egy tapodtat sem akarnak menni, bár hogy ösztönzi is Salamon, ki az előtt türelmes volt, de most már nagyon is szeretne sietni. Virágvasárnap ennek a Bucsasztig: Salamon örül, hogy nem sokára a koronához jut. De nagy örömeben elveszti az irányt. A bolgárok csak a Bucsasztig ismerik az utat, azontúl nem. Tévelyedve a hegyek közt, a húsvét ünnepe virrad rájuk. Húsvét vasárnapján és hétfőjén, a két nagy ünnepnapon, nem utaznak a bolgárok; nem szabad ünnepet törni. Kedden tovább mennek, íme föltetszik Salamon előtt a *Tompa hegy* (a Czenk), közel van már a koronához. De most egy nagy mélység tátong előtte, azt megkerülni legalább egy órányi idő kell. A türelmet vesztett Salamon sarkantyúba veszi a lovát, át akarja ugratni a mély völgyet. A ló előlábainak patkói érintik is a túlsó sziklát, de hátsó lábai a levegőbe függenek, s a kifáradt ló a királylyal egvűtt a mély-

ségbe zuhan. A paripa ugrásának ereje oly hatalmas volt, hogy patkóinak nyomai a sziklafalba verődtek, hol mai napig is láthatók. A két magyar ember is, a királyt követve, szintén lezuhánva ott lelte halálát. A bolgárok megkerülvén az örvényt, a két vitézt már halva találák, de a király még lélegzett.

Zöld galyakból font saroglyán viszik a királyt egy üregbe, a hol az némi erőhöz jutva, odasúgja nekik, hogy mert nála maradtak, nekik fedezi föl a korona helyét. «A Czenk lábánál van egy magas cser, annak gyökerénél ástam el a koronát. A ki megtalálja, az uralkodni fog e vidéken. Háromszor kell megkerülni a fát, a bűvös szavakat elmondani, a fa magától ketté hasad, s napvilágra jő a korona.»

Megsem várva, hogy a haldokló a bűvös szókat is kiejtse, a bolgárok elsietének, csak egy marad a királynál. Midőn ez megint szólni bírt, tovább suttogá: «Azok nem kapják meg a koronát, de neked mert hű maradsz nálam, fölfedezem a titkot. A bűvös szók ezek: *takarodjál te ördög!* Ma már késő, de jövő húsvét szeredáján tied lehet a korona.» S evvel kimúlt a király.

Nem sokára visszatértek boszúsan a többiek. Megtalálták ugyan a fát, meg is kerülték háromszor, de nem nyílt meg; le akarták vágni, lehetetlen vala: ki akarták ásní, a föld kemény vala, mint a kő. Szívtelenségeket büntette meg az Isten, mond a visszamaradt, nem tudjátok a titkot. Te tudod, mondd meg hát nekünk is, kiáltanak. De amaz kényszerítve sem árult el semmit. Meg akarták ölni: hiába lett volna az is, ha meg nem tudják a titkot.

Haza mennek tehát mindnyájan, de ott elvádolják a czár előtt, hogy az a királyt és embereit orvul ölte meg. A bolgár czár, Salamon király iránti barátságból, halálra ítélteti a vélt bűnöst: de ez nem árulja el titkát, bár meg is menthetné az életét. Kivégeztetése előtt azonban megsúgá tíz éves fiának.

Miután a fiú megnőtt, gyakran készült elmenni a koronáért: ámde amazok minden lépését lesegeték. Halála előtt ő is fiának közlé a titkot, s így ment az sok századon keresztül, míg a törökök romba döntötték a bolgárok hatalmát.

A törökök kegyetlensége a bolgárokat megfélemlítvén, egy kis csapat megemlékezve az elrejtett koronáról, a Czenk felé zarándokola, fölkeresni a mesés szerencsét. Oda érkezvén, bámulva látják, hogy egy idegen nép, a szászok, büszke várost építettek ott s most épen alapját rakják le a nagy templomnak.

Az idő úgy Péter- és Pál napja körül lévén, tehát a bolgárok-nak a jövő húsvét szeredáig kellvén várakozni — mert azt tudják vala, hogy csak ezen a napon keríthetik meg a koronát — napszámba állanak a templom építésénél. Tartózkodási helyöket a tudva lévő cserfa közelében választják.

A húsvét közeledvén, mindnyájan fölkészülnek, hogy azt különös szertartással megünnepeljék. Addig is a zsunikból a (fiatalokból) kis hadesapatot szerveztek volt, kikre a kincs föl-vételét bízta.

Virágvasárnapon hírül adják a városnak, hogy a húsvétet az országuk szokása szerint fogják ünnepelni, s azért az isteni tiszteletet kívül a hegyen tartani, mert nem akartak gyanút ébreszteni a városbeliekben. A nagy héten keresztül böjt és imádság által készültek a nagy munkához. Szombaton ismét kivonultak a hegyekre, gyakorolták magokat a fegyverforgásban: de a szent napokon nagyon is sokat ivának. Szeredán tehát a város kapujáig vonulnak, mert körül-belül azon helyen áll vala a cserfa, melynek gyökerénél Salamon a koronáját elrejtette volt. Azonban a fa, mely alatt gyanítják lenni a koronát, mégsem oly hatalmas, milyenné annyszázadalatt nőhetett volna: de a többi jel összevág. A *zsunik* (fiatalok) azt alítják, hogy a régi fának gyökeréből új fa nőtt ki, az tehát nem tesz semmit, csak a korona legyen ott. Megkerülik háromszor a fát, mindannyiszor: takarodjál te ördög! kiáltván. Ámde a cserfa nem vált ketté, a korona nem jött napfényre. Most szemrehányással illetik a zsunikat, hogy talán mámorosan valami hibát követtek el, s össze is verekednek, ha a fő *ratáv* nem veti magát közbe, hogy hallgassanak, különben a szászok rájönnek a titokra, ha megtudják, miért veszekednek.

Csakugyan más fa volt az, a korona sem vala ott többé.

Tudni való, hogy majd száz esztendővel Salamon ideje után az éjszaki vagy német tengerparti Hameln városában az egér és patkány annyiira elszaporodott, hogy a lakosság nem tud vala hová lenni. Történetesen egy koldus külsejű hegedűs vetődik oda s meglátván a hamelniek nagy baját, elpusztítani ígéri a férgek, ha száz forintot adnak neki. A fukar tanács nehezen határozza el magát, de kiállhatatlan a sok egér és patkány, tehát végre is reááll a száz forint kifizetésére, ha a hegedűs elpusztítandja a férgek.

A hegedűs végig megyen hegedűlve a város utcáján s

kicsalja az egereket és patkányokat minden zugból és minden lyukból. Ezek követik a hegedűszót, mely oly ügyesen a tengernek tart, hogy abba valamennyi egér és patkány beléfúl. A tanács látván mily könnyű szerrel vesztek el az egerek és patkányok, a kis hegedülésért vonakodik megadni a kialkudt nagy árt. Ezen megharagszik a hegedűs: no megbánjátok fukarságtokat, kiált föl.

Másnap megint hegedűlve megyen végig a város útczáin, s oh csoda! most a gyermekek, fiúk és leányok, szaladnak a hegedűs után, s nincs mód őket visszatartóztatni. Hiába rimázkodnak az anyák a hegedűsnek; az megkérlelhetetlen. Tegnap egy egérke ott feledte magát a lyukában, az is utána szalad a hegedűlőnek, a gyermekek pedig mind az egérke után, hogy megfogják. Így vezeti a hegedűs egy barlangba, melyben megyen-megyen, utána az egérke, a gyermekek meg az egér után. Nagysokára az egér egy lyukon kiszalad a föld színére, utána mind a gyermekek. Idegen föld az, egy nagy cserfa áll ott. A körül szalad az egér, s a gyereksereg utána: a hegedűs pedig meg akarja akadályozni az egérfogást. Takarodjál te ördög! kiáltanak neki a gyerekek. Másodszor fut az egér a fa körül, utána a fogdosó gyerekek, s a hegedűs, a ki vissza riasztja a gyerekeket. Takarodjál te ördög! kiáltanak másodszor a gyerekek. Harmadszor is úgy történik, mint első és második ízben, s midőn a gyerekek harmadszor is kiáltják: Takarodjál te ördög! egyszerre kétfelé hasad a fa, s íme a fénylő korona ott ragyog; az egérke pedig és a hegedűs úgy eltűnnek, mintha a föld elnyelte volna. De a gyerekek magokon is nem kevésbbé elcsodálkoznak mint az idegen földön és a koronán, mert megnőtt legények és leányok mind; sok évig kellett tehát a föld alatt menniök, hogy annyira megnőttek. Természetesen összeházasodnak, megtelepednek ott, várost építenek, melyet a megtalált koronáról «Korona-város»-nak (Kronstadt) neveznek, azután kőfallyal erősítik meg, s az egész vidéknek urai lesznek. Sok idő múlva épen a nagy templom építéséhez fognak vala, midőn a bolgárok, megemlékezve a régi-régi hagyományra, a koronát keresni jövének, melyet azért nem találhattak meg, mert már a városbeli szászoké volt.

Valahogyan megtudták a bolgárszegiek, hogy a koronának egy része a városházban tartatik. Azért a legközelebbi húsvét szeredáján megint fölkerelkedének, s mint először, úgy vonulá-

nak most is a város felé, azt reménylén, hogy a városiak nem sejtve a szándékot, nyugodtan nézik majd, hogy kerülnek meg a bolgárszegiek háromszor a városházát. Ámde a szászok kiérezvén a szándékot, elzárák a város kapuját, a bolgárszegiek pedig megfordulának, mintha egyebet egy mulattató menetnél nem akartak volna tenni, gondolván, egyszer talán mégis meglephetik a szászokat. Sok évig minden húsvétszeredán ismételvén a zsunik fölvonulását, a bolgárszegiek elfeledték lassankint, miért történt az legelőször; azt is megtudták, hogy egy csepp korona sincs a városházán. De az ünnepies fölvonulás most is minden évben történik, s a brassai szászok nem félelemből, hanem mulatságból nézik.

A Brassó az érdekes mesét avval az elmélkedéssel végzi: «A régi csodák ideje lejárt. Ma már nem a vak véletlen szerencse az uralkodó: tudomány, munka és szorgalom, e korunk uralkodó erői, s a hatalom azoknak jut, kik ez emeltyűt használni tudják».

Mégis a mesének eredetét is ki akarnók találni, különösen azt szeretnők tudni, a *Salamon-kő* a *Salamon-barlang* miképen jutott épen Brassóban mondaí hírbe? Történelmileg bizonyos, hogy Salamon a besenyőkhöz csatlakozván, *Erdélyből* vitt sereget Tzelgu besenyő fővezérhez, s együtt csapának be a Dunántúli tartományokba.*) Többet nem tud a történelem Salamon tartózkodásáról Erdélyben. Továbbá Brassó mindig *Brassovia* nevét viselte, csak 1355-ben nevezi meg először egy oklevél *Coronau*-nak (Marienburg, *Geographie von Siebenbürgen*, a 320. lapján). De azt is olvassuk (ugyanott, a 352. lapon), hogy a város czimere fedetlen korona, egy sugárral övedzett paizson. «Gyakran, ámbár hamisan, úgy is ábrázolják a koronát, hogy egy szétterjedő gyökerű fátuskón fekszik.» Tehát a Salamon-monda, a bolgárszegiek megtelepedése, és a városi czímer adják a közlött mesének mintegy alapját; de a húsvét szeredai ünnepies fölvonulás, legalább előttem, megfejtethetlen.

* * *

Nagy áru-háza (Kaufhaus) van Brassónak, egy özvegytől való múlt századbeli alapítvány. Bemenék egyszer s nézegetém

---

*) καὶ ἀπὸ τοῦ Λακικοῦ στρατεύματος οἷα ὀλίγους, ὃν ὁ οὕτω καλούμενος Σολομὼν δημαγωγὸς ἦν. Anna Comnena, Lib. VII, 1.

az árúkat és árulókat. Egy asszony ott ül könyves asztala és szekrénye mellett. Az *Amicul poporului*, Calendar pe anul comun 1886. Anul XXVI». tűnik szemembe. *Pretul 50 cruceri seu 1 leu 50 bani. Sibiu*, tiparul lui S. Filtsch (W. Krafft). Szeben, Filtsch, most Krafft nyomdájában kijött naptár, melynek czíme: *Nép barátja*. Belül Baritz György képét és életrajzát (schita biografica) látván, megvettem. Abban az életrajzban sok tudnivaló van, a miért közlök is némit belőle.

Baritz, tulajdonképen Popovics György, Alsó-Zsukon 1812-ben született. Kolozsvárott tanulván, ott a tanár Baritznak írta be, sok lévén a Popovics vagy Popeszk, azaz Papfi név. Balásfalván theológiát tanult, ott tanár is lön.

Az előtt — mondja az életíró, Minor Junius — az unitus és nem unitus rumunok közt nagy ellenszenv uralkodott volt. De Major Péternek 1812-ben megjelent munkája: *A rumunok kezdetéről Dákiában* (Despre inceputul Romanilor in Dacia) és más íróknak könyvei lassanként elenyészték az ellenszenvet, s már néhány nem-unitus ifjú Balásfalván kezde tanulni. Brassai kereskedők pedig oman a nyári szünidőre tanítókat kérének, kik fiaikat a latinra tanítgassák. Nem igen akarózott senkinek a nem-unitusokhoz elmenni: de Baritz nekibátorodék, s ott két nyáron 1834- és 1835-ben tanítgata tetszéssel és haszonnal.

1836-ban Cipariu Timótheus tanár egy bukaresti utazásra szólítja föl Baritzot, mi akkor merész, fárasztó út vala. Visszatérvén Baritz Brassóban marada, s három évre szabadságot nyervén Lemény püspöktől, ott elemi iskolát nyitá, melynek tanítványai másfél év alatt 12-ről 70-re szaporodtak, úgy, hogy szükség lett egy másik tanítóra. Balásfalváról Muresan András küldeték, a ki azután legünnepelebb rumun költővé lett a Kárpátokon inneni rumunok közt.

1838-ban Baritz a *Foia pentru minte, inima si literatura* (= az értelemnek, szívnek és irodalomnak szóló lap) és *Gazeta de Transilvania* folyó- és hirlapot kezdé szerkeszteni, s avval a rumun hirlap-írásnak alapját megrakni. Tehát azon zugban, a melyben 300 évvel az előtt Kores egyházi könyveket fordíttatott volt, a huszonhatéves Baritz sokkal nevezetesebb vállalatba foga — úgy mond az életíró —. 1839-ben munkatársúl Muresant vevé s Bécsben kieszközlé, hogy a posta Bukovinába is vigye lapjait, mi akkor nagy kegyelem vala (ceea ce atunci se considera ca o gracia singulara).

1838—39-ben egy műkedvelő társaságot szerze, mely ünnepeken színi előadásokat játszott (Balázsfalván már 1833-ban és 1836-ban működék ily műkedvelő színi társaság) s a politikai körülmények engedése szerint 1856-ig folytató előadásait. E játsszók által sokat nyert a rumun nyelv.

Úgy látszik vala, hogy fölülről el akarták fojtani a rumun sajtónak tevékenységét, azért Baritz 1845-ben Kolozsvárra utazék gróf Teleki József kormányzóhoz, a ki azonban Bécsbe küldte. Itt az erdélyi kancellár, báró Jósika Sámuel, leczkézni kezdé a politikai nevelésről, melynek az oláh papok teljes híjával volnának; egyebiránt nyájasan ereszté el. De Somlyai tanácsos képéhez vágta, hogy a *Gazeta communismust* prédikál, midőn munkára serkenti a rumunokat, hogy fekvő birtokot szerezhessenek. A rendőri miniszter, gróf Sedlnitzky, pedig neki és Gött Jánosnak, a *Siebenbürger Bote* szerkesztőjének, szóló parancsot mutatá, mely eltiltja őket az orosz ellen írni, s hogy se jót, se rosszat ne írjanak az oláh fejedelemségekről, mert az megzavarhatná az orosz birodalommal való jó viszonyt. Baritznak azon ellenvetésére, hogy a magyar lapok szabadon írnak az oroszok ellen, azt viszonzá Sedlnitzky: «Tudja ön, azok nem az én fölügyeitem alatt állanak; ha az alatt volnának, egy hétig sem tartana az életök».

1847-ben egy brassai és nagyszebeni követség Bécsbe indula egy vasút ügyében, mely Aradról Nagy-Szebenen keresztül Brassóba menne; abba a követségbe legelőször fogadtak rumun tagot is, a hírlapszerkesztő Baritzot.

Következik a nevezetes 1848-ik év. A Balásfalván tartott nemzeti gyűlésnek harmadik napján, május 3, 14-dikén Baritz írá alá a jegyzőkönyvet és az Ő Felségéhez viendő nemzeti kérvényt; egyszersmind ő és Barnutz Simon mint alelnökök neveztetének ki a bizottságba Lemény János és Saguna András püspökök mellé. Azon követségnek is tagja lón Baritz, mely előbb Kolozsvárra volt menendő tiltakozni az országgyűlés határozata ellen, azután pedig Innsbruckba, a hová Ő Felsége a forradalom elől menekült volt. Kolozsváron három nap alatt báró Wesselényi Miklóssal, gróf Teleki Domokossal, báró Kemény Ferenczel, Szász Károlylyal stb.-vel beszélgetvén, meggyőződék, hogy legalább akkor teljes lehetetlen vala békét szerezni a magyarok és rumunok között. A kolozsvári gyűlés «Unio vagy halál!» rettentő ordítás alatt nyílt meg május

31-dikén. (Dieta deschisa in 31 maiu intre sbierate terroristiche de «Uniune sau mörte!»)

Azon közben a kolozsvári kormány a rögtön ítélő bíróságokat hirdeté ki, s a «feudalis» megyék az országútak szélén akasztófákat állíttatának; azután ismételt rendeletek a Balásfalván alkotott bizottságot oszlaták föl.

Július vége felé báró Vay Miklós mint rendkívüli biztos küldeték teljes hatalommal Erdélybe. Brassóba is jöven, Baritzot magához hivatá, s neki a magyar kormány részéről 6000 ezüst forintos új nyomtató sajtót ígére, ha fölhagyna az oppositíóval. Baritz a megvesztegetést visszautasítá. Vay egyébiránt mint igazi gavallér úgy tractált vele (de altmintrelea tracta ku el ka un adeverat kavaler).

Úrszinének változása ünnepén augusztus 6. 18-dikán Laurian August Tib. és Balcesk Miklós tanárok *) Vay rendeletére fogattak be. Ennek híre Brassóba érkezvén, Baritz a Bécsben lévő báró Apornak egyik fiával, Apor Györggyel, a sétányon találkozván:

Apor: Tudja-e az úr, hogy Laurean és Balcesk el vannak fogva s fölakasztatnak?

Bar.: Nem hallottam, nem is hiszem.

Apor: De úgy van; nem kellene ugyan mondanom, de megmondom, hogy azt várom, hogy engem teljes hatalmú főispánná neveznek ki Brassóban, s az első ember, a kit föl fogok akasztani, uraságod lesz.

Bar.: Komolyan szól a báró?

Apor: Egész komolyan, uram.

Bar.: Tehát Isten áldja meg.

A sétány tele lévén Bukarestből szökött boérokkal, ott vala Bibeszk fejedelem és családja is. Báró Vaynak volt-e valami köze az elbeszélt jelenethez, ki tudhatja? de az bizonyos, hogy Apor György egy székely csapatnak parancsnokává lön, s egy napon kilencz rumunt akasztata föl a Maros fűzfáin, gyönyörködve nézegetvén azokat; s hogy egy másik ütközetben a rumunok kezébe került, a kik összeapritották (si l'au spintekat) így beszéli az életíró.

A háború Magyarországból Erdélybe is vonúlván, Baritz, mint az úgy nevezett «békítő bizottság» tagja, Szebenbe híva-

*) Mindketten Oláhországból jöttek volt Erdélybe.

ték, s azután a «védelmi bizottság»-hoz jutott, melynek elnöke Pfersman tábornok, tagjai pedig császári tiszteken kívül két szász és két rumun valának.

Négy hónapig tartta e működése. Szeben márczius 11-kén Bem hatalmába kerülván, Baritz Munteniába (Oláhországba) meneküle, a hol Cămpina helységben júniusig tartózkodott.

Egyszer éjjelen Wrangel ezredes az ágyból húzatá ki és Ploëstbe kísérteté, a hol Hasford azon szavakkal fogadá: «Ön azon ember, a ki nyolcz év óta ír az orosz birodalom magas kormánya ellen!» 14 nap múlva Duhamel orosz biztos rendeletére Csernovitzba kísérteték Baritz, a hol báró Barkó alezredes helyparancsnok kezébe adaték. Vak szerencséből tudván meg fogságát Hurmuzaki testvérek, ezek közbejárása szabadítá ki Baritzot. Felreértésből lett ön fogolyvá, mondá neki báró Barkó, azt gondoltuk, magyar kém vagy rebellis.

Három hónapig tartózkodván a Hurmuzaki családnál, 1849 okt. 18-dikán haza tére Brassóba. Habár elfáradtan a viszontagságoktól, vissza akart is mindentől vonulni: mégis a *Gazeta* és *Poia* szerkesztését kelle magára vennie. Hamar új kellemetlenség éré. A brassai városi kapitánytól intest vön, ne folytassa lapjában Janku Ábrahám tudósításának közlését; s midőn Baritz avval mentegetődzött, hogy hisz azon hivatalos tudósítását német nyelven a bécsi lapok közölték, nem sokára feleletül «makacsság» miatt (pentru cerbicia sa) való fölfüggesztését kapta meg lapjainak. Később Muresan Jakabot nevezek ki szerkesztőnek, s Baritz munkatársul dolgozék bennök.

1852-ben iparos vállalatba fogott. Tájékoztatás végett utat tön Belgiumban, Franciaországban és Helvecziában, s azután igazgatója lön a zernesti papírgyárnak, melyet több brassai pénzes ember alapított.

Miután 1861-ben a politikai küzdelmek megújultak, Baritz oly tevékeny vala, hogy két ízben mint regalista a birodalmi tanácsba küldetett. 1865-ig saját költségén ide-oda utazgata a nemzete ügyében: ámde Bécsben eredeti forrásból tudta meg, hogy *felsőbb állami czélok végett föl fojják áldozni a rumun népet.* (El aflase în Vieni din sorginte autentika, ka poporul romanesc va trebui se fia sacrificat pentru scopuri mai 'alte de stat.) Beteljesedvén, a mitől félt, megtörődve beteg lön s fél évig feküdt élet és halál közti vívódásban. — Eddig terjed az életrajz, melyet Baritz irodalmi működésének rövid összefoglalása rekeszt be.

Mind való-e, a mit Minor Junius ír, nem kutatom. Egyelőre azt emelem ki, hogy Baritz 1836-ban nyitotta ki Brassóban az első rumun iskolát, mely nem népiskola, hanem latin nyelvet is tanító iskola vala. Eleinte 12 tanítványa volt, s miután 70-re szaporodott a tanítványok száma, Muresan András lőn második tanítója. Ötven éve tehát, hogy Baritz megkezdte az iskolázást Brassóban.

A déli, vagy szent-lélek utcza kapun kilépve előttünk szép nagy tér áll, melynek sétáló útjai fák között ágaznak szét. A tér hátuljában egy magas épületnek hossza tűnik szemünkbe, mely Brassó városának legszebbike. Ez a rumun, vagy görög-keleti fő-gymnasium, melyhez ugyancsak a görög-keleti községhez tartozó fürdőház csatlakozik. Bemegyek az új nagy épületbe. Josif István igazgató tanár a hivatalszobájában van és szívesen lát. Körülvezet engem az épületben, melynek dísztermében — egyszersmind a gyűlésterme az — többi közt Mihály vajda nagyocska képe függ, nem ugyan korabeli köntösben, hanem új divatú vadász-fele ruhában.

Itt is elmúltak már a vizsgálatok. Az igazgató tanár kezembe adja *Ordinea examenelor la școala centrală Greco-Orient. Romane din Brașoru ku jinea anului școlasticu 1885—1886*. A gymnasiumban június 23—27-én, a «skóla elementara kapitála»-ban június 16. és 17-dikén folytak a vizsgálatok. Kezembe adá a gymnasium 1884—85-dik évbeli *Ertesítőjét* is, mely már a XXI-dik,*) tehát az elsőt 1862-ben adták ki; minélfogva a gymnasium most huszonkét éves. Az iskolák állapotját következő adatok jellemzik: A gymnasiumnak 12, a reál és kereskedelmi iskolának pedig 11 tanára van; az úgynevezett «skoala elementara kapitála»-nak öt osztálya lévén, abban is legalább öt tanító működik. Mi nagy a különbség a mostani és az 1836-diki állapot között! A «stipendistii din skoalde mezii» tizenegyen valának, kik összesen 873 forintot kaptak. Az alapítókat és adományozókat az ösztöndíjakból ismerjük meg.

A szent Miklós egyháztól	---	---	50 frt
a Cologiana fundatiótól	---	---	60 „

*) XXI. *programa a gimnasiului mare publicu-romanu de religieuna ort. resaritana și a celorlalte școli secundare și primare înpreunăte ku aștea, din Brașoru. Pe anul șkol. 1884—85. Brașovu, 1885.*

az asociaciu Transilvanától	---	---	60	frt
a karansebesi határőrzők alapjából			150	«
a Sulutz-alapítványtól	---	---	63	«
az iugaiana	«	---	100	«
a Gozsdu	«	---	60	«
a Sulutz	«	---	60	«
a Gozsdu	«	---	120	«
az asociaciu Transilvanától		---	100	«
a szent Miklós egyháztól	---	---	50	«

Tehát a brassai Sz. Miklós egyház*) két ösztöndíjra 100 forintot, a Sulutz-alapítvány két ösztöndíjra 123 forintot, a Gozsdu-alapítvány két ösztöndíjra 180 forintot, az erdélyi associatio két ösztöndíjra 160 forintot, a karansebesi határőrzők alapja pedig egy ösztöndíjra 150 forintot adtak. A karansebesi határőrzők alapja olyanféle, minő a naszódi határőrzőké.

*   *

Az említett naptár (*Amicul poporului*) egyéb különösséget is mutat, melyet hiba volna mellőznünk. A «Cronologia pe anul 1886» az epochalis évek közt ezeket is kiteszi:

a) Dela reintemeiarea statului Terii-romane prin Radu Negru Basarab, Domnul Fogarasiului 596;

b) dela desrobirea limbei romane de slavona prin antaia carte romana 315.

Azaz: a) A rumun ország államának, Fekete Radu Basarab, Fogaras urától való új alapításának 596-ik éve van — b) a rumun nyelvnek, az első rumun könyv által lett fölszabadosulásának a szláv nyelv alól 315 éve van.

A *Nép barátja* ennél fogva arra tanítja a rumun olvasókat, hogy Fekete Radu Basarab 1290-ben alapította az oláh-országi államot, még pedig *mint Fogarasnak fölséges ura*. Se a rumun nép, se a rumun tanítók nem tudhatják másképen a rumunok történeteit, mint a hogy azokat tudósaik tanítják, s a naptárakban is megírják. Nem tudhatják a nép és a tanulók, hogy 1291-ben Ugrin mester Fejérváratt III. András megajelen-

---

*) A szent Miklósnak szentelt egyház főkapuja fölött ez olvasható: «Pia liberalitate Elisabethæ Petrownæ Monocratrix (sic) totius Russiæ, imperatricis invictæ hic sacer locus est renovatus. Anno 1751.» Lásd Marienburg: *Geogr. Siebenb.* II., a 344. lapján.

levő nemesek, szászok, székelyek és oláhok előtt fölszólalt, hogy Fogaras és Szombathely az Olt mellett igazságtalanul vétettek el tőle, mert azokat kiváltságos leveleknél fogva elődjei és maga is bírta, mit a jelenlévők is mind igazoltak. A király tehát visszaadatja neki Fogarast és Szombathelyet. *) Ugrin 1290-ben jogos birtokosa lévén Fogarasnak, s ezt elődjei is bírván: hogy lehetett Fekete Radu Basarab ugyan akkor Fogarasnak *fölséges* azaz a magyar királytól *független ura*? De a rumun historikusok még szebben tanítják azt a rumun államalapítást.

Radu Negru, mint az Olt melletti Fogarasnak fölséges (souverain) ura *egy hatalmas sereggel indult ki 1290-ben* országot keresni és alapítani, mint egy második Aeneas, ki a monda és Vergilius költeménye szerint, Latiumot kereste és Rómának lőn ős-ős atyja. Ámde ezt a hatalmas sereget senki az 1291-ben összegyűlték közül nem látta, hírét sem hallotta; azt a vitéz hadvezért Ugrin, Fogarasnak valódi birtokosa nem ismerte, nem is tőle kérte vissza birtokát! De mese kell a rumun historikusoknak, s a nép meg a tanulók szeretik a meséket. Azonban veszedelmesek a mesék, ha történetek gyanánt tanítják, melyekből politikát lehet csinálni, és jogokat követelni.

A *Nép barátja* azt is meséli, hogy 315 éve, mióta az első rumun könyv a rumun nyelvnek szláv igáját összerontotta. Ez az első rumun könyv tehát 1551-ben jelent volna meg latin betűkkel. Ezt a könyvet én nem láttam még — mi egyébiránt sokat nem tenne; de nem látta a rumun irodalmat igen jól ismerő Cipariu sem, a ki, mint mondtam, csak hét rumun könyvet bírt a XVI. században, tehát 1500-tól fogva 1599-ig, megtalálni; s ezek mind «rácz» betűkkel vannak nyomtatva. Tudtomra az első oláh grammatika, melyet Sinkai 1780-ban adott ki, az első kísérlet volt latin betűkkel írni az oláh nyelvet. Major Péter, *A rumunok kezdetéről Dakiában* című híres munkáját is 1812-ben «rácz» betűkkel nyomatta ki. Szóval a *rácz*, azaz *kiril*, betűk e század első felében még Erdélyben is divatoztak; a mai Rumániában pedig egész 1860-ig maradtak szokásban. Ott, a mint olvasom, a *kiril* (rácz) betűk vagy írás, igen kevés kivétellel, 1860-ig divatozott, a midőn a latin betűkkel való írás hivatalosan vétetett be. (Ortografia cirilica s'a mai intrebuintata, ku mici exceptiuni, puna pe la 1860, kand s'a

*) *Urkundenbuch für die Geschichte Siebenbürgens.* A 167. lapon.

introdușu in modu oficialu skriera ku litere latine.*) — Ám-
bár e mese az írásról senkinek sem árt, még sem szabad volna,
mint való történetet, oda nyújtani a népnek.

Mennyire szeretik a káros, veszedelmes meséket, Baritz
(György is példával szolgál. Ő az I. Rákóczi Györgynek 1642-ben
íratta oláh kátét, az úgy nevezett *Kálvin kátét* (mely hasonló-
képen rácز vagy kiril betűkkel volt kinyomatva), 1879-ben kiad-
ván, a 111. lapon azt bátorodik hirdetni, hogy az ismételt
confiscatiók és secularisatiók szegénységre jutatták az oláh klé-
rust, a melynek csak stola-jövedelem és a hívek áldozatai ma-
radtak meg (chiaru subsistentia materiale a klerului romanescu
era ku totulu periklitata: ka ci din veniturile lui dupa repetitele
konfiskari si sekularisari abia mai remasesera altele, dekatu
asia numitele stolaria stb.).**) Bezzeg Baritz nem mondja
meg, mert nem is mondhatja, hol, mikor voltak az oláh klé-
rusnak fekvő birtokai, melyeket el lehetett volna kobozni?
Vajon akkor-e, midőn a Luther kateját 1546-ban szebeni szá-
szok a magok költségén fordították és adatták ki? Vagy akkor-e,
midőn 1580-ban a brassai bíró, Hirschel Lukács, a maga költ-
ségén fordíttatta és adatta ki a *Homiliariumot*? Avagy I. és
II. Rákóczi fejedelemkedése korában-e? De a papák és nép izga-
tására jó e mese is, azért írta meg így Baritz uram, jól tudván,
hogy a papák és nép soha sem kérdezik, hogy igaz-e, a mit ír;
s régen tapasztalván, hogy az erdélyi százszok és magyarok gon-
datlansága mellett bátran lehet írni és koholni, a mint Major
Péter és Sinkai kezdték.***)

---

*) *Cursu Elementaru de Literatura*, de I. Manliu. Bucuresti, 1881.
Adaos, a 83. lapján.

**) *Catechismulu calvinescu impusu clerului si poparului romanescu
sub domnia principiloru Georgiu Rakoczi I. si II.* De Georgiu Baritzu.
Sibiu, 1879.

***) Talán nem illő, hogy itt fölhozzam, de a rumun írókat ez
is jellemzi. A *Tribuna* 1886 5/17-diki számában (Cestiunea Continui-
tatii Romanilor in Dacia inainta Congresului orientalistilor din Viena
= a románok folytonosságának kérdése Dáciában az orientalisták bécsi
congressusán) elbeszéli, hogy Hunfalvy a bécsi congressuson pórul
járt, a román nemzetiség támadását ott valahol a Balkán félszigetén
akarván bizonyítani. Alig hogy írott munkáját olvasni kezdette, Has-
deu állá föl, mondván: «A francia a herölt lovat «hongre»-nak ne-
vezi, vajon a magyarok a IV. századtól fogva lakosai-e mostani orszá-
guknak, mert a lovak herölése a IV. századtól fogva ismeretes? Ellen-
ben az, hogy Közép-Európában a herölt lovat «Walach»-nak nevezik,

Brassóról a többször idézett Marienburg *Geographiája* 1813-ban azt mondta, hogy Erdélynek legnagyobb iparos és kereskedői városa; Hunfalvy János is nagy és fölötte szorgalmas munkájában (*A magyar birodalom földrajzá*nak 792-dik lapján) írja: «Brassó nemcsak a Barczagságnak, hanem egész Erdélynek koronája, legszebb, legvagyonosabb, legiparosabb városa. — Lakossága 1787-ben 18,118; Marienburg szerint 1813-ban legalább 24,000; az 1880-iki népszámlálás szerint pedig 29,584 vala. Tehát száz év alatt nem kétszeresedett meg általában; de aránylag az oláh vagy rumun, mely a vele egy vallású görög és rác lakosságot is magába olvasztja, bizonyo-

---

csakugyan az oláhok régi lakását bizonyítja Dunán innen, mert a szót csak az oláhoktól kaphatták.»

Utána a prágai híres szanszkritista, Ludwig, állá föl, így szólván: «Ha a románok Dunán túlról jöttek ide, fővárosaik miért nem támadtak a Duna közelében, holott az éjszaki részekén találjuk azokat?»

E két félbeszakasztásra Hunfalvy csak azt bírta felelni, hogy még jobban kell tanulmányoznia a kérdést, odadá a kéziratját s vége lön előadásának. Íme, azt tette Hunfalvy; lássuk mit *nem* tett.

Három nappal azután Hasdeu *Sur les éléments turcs en Roumain* a congressus ugyanazon tagjai előtt olvasván, ez alkalommal újra megegyezőleg s új okokkal Hunfalvy elméletét, mit tapssal fogadtak mindnyájan a nélkül, hogy *egy* ellenmondó hang is nyilatkozott volna. (In care din nou prin alte argumente a combatut teori d'lui Hunfalvy, fiind aplaudat si fara a se ridica o singura voce impotriva.) — *A Tribuna* a *Concursului literar*éből veszi a cikket; ki tudósította a *Concursul*-t? nem tudom.

Hát hogy is volt az? Én *Wo kann die rumänische Sprache entstanden sein?* című értekezésemmel a II. osztályba voltam utasítva, valamint Hasdeu a magáéval a IV. osztályba tartozott. Sok lévén a tárgy, a II. osztályban egy félóra engedtetett meg mindenik előadásnak; én is keveset olvastam, többet kivonatossan szóval közlöttem. Előadásom közben igen is Hasdeu azt az észrevételt tévé, hogy a «walach» szó, mely Közép-Európában ismeretes, az oláhok régi létéét Dunán innen bizonyítja. Erre azt viszonoztam, hogy a keresztes hadak, különösen II. Frigyes császár keresztes hadai, a XII. század vége felé (1189—90) ismerkedtek meg az oláhokkal, még pedig a *Balkán félszigetén*. Tudnunk kellene hát, mikor tűnik föl először a «walach» szó a németek közt? Én nem tudom, mert ez után nem jártam még. Ha Hasdeu tudja, mondja meg. Mert ha a XII. század előtt, azaz a keresztes hadak ideje előtt, már ismeretes lett volna a német «walach» szó, az bizonyítaná, hogy már akkor híre vala az oláhságnak a németek között, s ebből lehetne az oláhok Dunán innen való töme-

san nemcsak kétszerte, de többszerte lett nagyobbá. A mostani lakosság úgy oszlik el, hogy van 9598 német, 9599 oláh, 9079 magyar.

Marienburg szerint 1813-ban negyvenkét czéhbe foglaltattak a mesteremberek, azon kívül nem czéhbeliek valának az órások, cigány-kovácsok és vargák (Schuster), mely utóbbiakról nem tudom, német vagy magyar csizmadia mestereket ért-e? Ifjú koromban Miskolczon a csizmadia-mesterek magyar csizmákat készítenek vala, a nem-magyar csizmák készítői «suszterek» voltak. Bizonyosan ilyféle különbség 1813-ban Brassóban is fönnállott. Továbbá Marienburg a szász, német,*)

ges létére is a XI. században következtetni. De ha csak a XII. század után jutott a «walach» szó a németekhez, az az oláhok régiebb létére nem bizonyíthatna semmit. — A «hongre» szóra nézve nem is emlékezem, hogy avval mit akart volna bizonyítani Hasdeu. A *Convorbiri* tudósítója nyilván félre járt, mert a mit ő elbeszél, az Hasdeu ellen szólna. Valamint a francia «hongre» nem akarja azt bizonyítani, hogy a magyarok már a IV. századtól fogva itt laknak: úgy a német «walach» szó sem bizonyíthatja, hogy az oláhok már a XI. vagy X. század előtt Erdélyben laktak.

A prágai Ludwig azt mondá, hogy az oláh fővárosok, melyek beljebb, éjszak felé vannak, ellene látszanak szólni az oláhoknak a Dunán túlról való eredetének, minthogy nem a Duna közelében támadtak. Erre azt viszonzám, hogy a fővárosok hol keletkezése mit sem bizonyít az illető népnek honnan származására. Például a magyarok vagy az éjszaki Kárpátokon által, vagy kelet felől jöttek ide: fővárosuk mégis se a Kárpátok alján, se a keleti részekén nem támadott. Az oláh városok hol keletkezését részint az határozta meg, hogy az oláh vajdák mind Oláhországban, mind Moldovában a magyar koronának vasallusai valának; részint és még inkább az, hogy a vajdák már keletkezett, tehát az ő idejük előtt is, megvolt helységekben vagy városokban telepedtek meg, ideiglenesen eleinte, azután állandóan.

Ez után folytatam az előadást kivonatossan végig, s a hallgatók tapsoltak nekem, a mint szokás.

Hasdeu előadásán jelen nem valék, bizony nem szándékosan, mert egymást nemcsak nem kerültük, sőt inkább kerestük. De nem tudván, mikor lesz előadása, másutt valék elfoglalva; különben sajnálkozásomat is kifejezém, midőn vele azután találkoztam. Tehát megczáfolta-e «theoriámat», s micsoda új okokkal? nem tudom; a tapsolást sem hallottam. Ebből világos lesz, hogy miért nem nyilatkozott Hasdeu argumentumaira egy ellenmondó hang, tudniillik az én hangom sem.

*) Különbséget tesznek a szász és német között, mint a jászok- és kúnoknál a redemtus és nem redemtus között.

görög, örmény és oláh kereskedők számát százon fölülnek becsülé; tulajdonképi gyár azonban nem volt Brassóban (eine Fabrik im eigentlichen Verstande gibt es in Kronstadt nicht).

Hunfalvy János említett nagy munkájában azt írja: «Brassó hajdan nagy forgalomnak és iparnak volt székhelye; ipara még most is jelentős. Legtöbb ipartelep a Bolonyába vezetett Tömös-ág s a Köszörűpatak (Bolgárszeg patakja) mentiben van. Legjelentősebb ipar-ágak: a gyapjúmosás, a posztó, flanell és cserge vagyis lombos pokrócz készítése, a halinának nevezett fehér gyapjú-szövet, melyből Erdély mindenféle népének nadrágja (harisnyája) készül; a bőrgyártás, a bőrneműek földolgozása, a kocsigyártás, a kötélverés, faipar, a kalap- és tűsző-készítés stb. A szücsök, csizmadiák, szíjgyártók és nyergesek, továbbá a kocsi-gyártók, kerekések és kovácsok leginkább magyarok. A posztószövésnél és gyapjú-mosásnál többnyire székely leányok vannak elfoglalva. Nagyobb gyár még kevés van; Ó-Brassóban van egy gyufa-gyár, Bolgárszegen egy padlat-, koczka- és donga-gyár, Bolonyában pedig egy fonó- és gyapjú-gyár és egy nagy bőrgyár.»

Ámde a posztó-száritó állványokon (Tuchrahmen) alig egy-egy végposztót láték, a többi mind üres vala; jele, hogy a posztó-szövés nagyon hanyatlott. S mi lesz most belőlünk, hogy vámháború ütött ki Romániával? sóhajt föl mindenki, a kívül a nyomós tárgyról beszélek. Így sóhajt föl a polgármester, Brenndorfer; így Gött János, a *Siebenbürger Boten*ak volt szerkesztője, kit régibb óta ismerek. A főispán, gróf Bethlen András is, csak annyit mondhat, hogy valamit kell tenni az erdélyi iparosok ügyében. Ezt hallottam volt Buda-Pesten is; de úgy látszik nekem, azt a valamit nem találja ki senki, miképen a zsunik nem találták ki, hogy kellett volna a koronát megszerezni. Moldva és Oláhország, vagyis a mai Rumania, legnagyobb fogyasztója volt a szász és székely ipar készítményeinek, az most előlök el van zárva. Sok iparost át is kecsegtetnek; Gött maga több posztóst említe meg, a kit 60, 40 ezer frankkal bírtak az átköltözésre. Legsajnosabb dolog, hogy a közvélemény előtt mind a Kárpátokon innen, mind azokon túl a magyar kormányt igyekeznek felelőssé tenni a vámháború miatt.

A *Siebenbürgisches Deutsches Tageblatt* (Hermanstadt, július 1-jén a 650-ik lapján) ezt írja: «A *Deutsche Zeitungot*

Bukarestből értesítik, hogy Rumániában általános meggyőződés, hogy leginkább Magyarország okozta a vámbeli alkudozások megszakítását. Különös fölháborodást keltett föl az a nyers mód, melylyel a magyar kereskedelmi miniszter a román consulnak kifejezte, hogy Románia még kérni fogja Magyarországot egy új szerződés megkötésére. (Besonders böses Blut habe in Rumänien die schroffe Art und Weise gemacht, in welcher der ungarische Handelsminister dem rumänischen Consul in Aussicht gestellt haben soll, dass Rumänien um einen Vertrag werde bitten müssen.) Bukarestben ismételve mondogatják: Ausztriával huszonnégyszáz óra alatt lehetne kereskedelmi szerződést megkötni, ámde azon mód, a melylyel Magyarország Románia iránt viseltetik, a kereskedelmi szerződést lehetetlenné teszi (macht den Abschluss eines Handelsvertrages unmöglich).»

Kár volt ezt közölni, gondolám magamban. A mit a bukaresti tudósítás a magyar kereskedelmi miniszter szájába ad, azt kormányon ülő ember külföldi consulnak nem mondhatja. Így legföljebb képviselői jelölt beszélhet a választók és nem-választók előtt, a kiknek éljenét várja s ha elég okos ember, mást nem is vár tőlök. De Bukarestben mind jó, a mivel rossz hírbe ejthetni a magyar kormányt mind Bécs előtt, mind a külföld előtt; Nagy-Szebenben pedig nincs vágy, dicsérni a magyar kormányt. Reménylem, Buda-Pesten, a hol a közvélemény hatását ismerik, és jól tudják, hogy az egyszer olyan kártékony lehet, mint a májusi fagy, másszor meg olyan jótékony, mint a májusi meleg eső, Buda-Pesten bizonyosan helyre igazítják a tudósítást, mely legalább is nagy elferdítés, ha rágalomnak nem mondható.

Kaposvárról 1886 november 27-dikén, tehát öt hónap múlva, *Széchenyi Pál gróf választói közt* című czikkben a kereskedelmi magyar miniszternek beszédét küldik a *Nemzet*nek (lásd 1886. kedd, november 30.), melyet az november 27-dikén a választók előtt elmondott.

«Hosszan beszélt a miniszter a Romániával kötendő vám-szerződésről is. Elmondá, hogy tíz évvel ezelőtt oly viszonyok közt kötöttet meg a szerződés, mikor még Romániát egy állam sem ismerte önállónak, tehát szívesen fogadták el azt hiányos volta mellett is, mert első lépésre jó volt. Mi éppen annyi előnyt nyújtottunk nekik, mint ők nekünk; s ha ők a vámkezelést oly

összintéséggel viszik, mint mi, a szerződés megszakítására nem lett volna szükség. De nem jártak el igazságosan s új szerződés kötését kellett kívánnunk, mit ők is helyeseltek, remélve, hogy az újabb jobb lesz az elsőnél. A kísérlet azonban meghiúsult, mert a románok sokkal több előnyt akartak magoknak, mint a mennyit nyújthatnak nekünk, s érdekünkben áll, hogy akaratukat ellensúlyozzuk. A tárgyalások tehát megszakadtak, mert kívánságaik teljesíthetetlenek.»

«Kívánták tőlünk ugyanis:

1-ször. Hogy a szarvasmarha-forgalom határaik és határaink között föltétlen szabad legyen, mit lehetetlen megengednünk; a marhavész leginkább onnét csempésztetvén be.

2-szor. A legnagyobb kedvezményt bizonyos korlátok közé akarták szorítani, vagyis oly szerződést szerettek volna kötni, mely a többi államokkal részükről kötött szerződésektől egészen különbözik.»

«A magyar kormány tehát megszakította a tárgyalásokat s kimondta, hogy *addig Romániával tárgyalni nem fog, míg az ottani kormány maga nem jön kérni a szerződés-kötést.*»

«*Románia ezt meg is tette.* Egyik miniszterét elküldte kereskedelmi miniszteriumunkkal a tárgyalás fonalát újra fölvenni; s a mint a román miniszterrel folytatott tárgyalásokból kitűnt, a szerződés rövid idő múlva megköthető lesz a mindkét félre nézve méltányosság alapján, s így a vámháború megszűnésére nézve kilátás van.»

Ezt olvasván, kedvem múlt, szidni a bukaresti elferdítést vagy rágalmat, és neheztelni a szász hírlapra, hogy sietett azt közölni. Sőt attól tartok, Románia vissza fogja híni az ide küldött miniszterét.

Az *Abendblatt des Pester Lloyd* 1. deczemberi száma (1886-ban) hasonló érzést nyilvánít, midőn mondja: «Azt tapasztaljuk, hogy gróf Széchenyi beszédének tartalma, melyet minap választói előtt elmondott, a lapokban nagyon el van ferdítve, jelesen azon része, hol a miniszter a Romániával való tárgyalásokról szól. A miniszter nem mondhatta, hogy tíz évvel ezelőtt Románia önállósága nem volt még elismerve, hanem csak azt mondta, hogy mi kötöttük vele az első szerződést. Széchenyi nem mondta, hogy mi szakítottuk félbe a tárgyalást, hanem azt, hogy Románia szakította azt félbe. A miniszter azt mondta, hogy Románián állott az első lépést a tárgyalások új

fölvételére tenni, nem pedig azt, hogy Romániának kérnie kellett a tárgyalások megújítását. Ha tehát az, a mit a lapok a miniszter szájába tesznek, a románok jogosult neheztelését költötte volna föl, tökéletesen megnyugtathatjuk arra nézve, hogy a magyar miniszter semmit sem mondott, nem is akart mondani, a mi a román kormányt és a román lakosságot megillető gyöngéd tisztelettel ellenkeznék (so können wir dieselben vollkommen beruhigen, da in Wirklichkeit seitens des Ministers kein Wort gefallen ist, welches die der rumänischen Regierung und der rumänischen Bevölkerung gegenüber gebührende Delikatesse zu verletzen geeignet, geschweige denn bestimmt gewesen wäre).»

Sajnos, fölötte sajnos, hogy ilyféle *rectificatio* szükséges. Nagyon is óhajtjuk, bár el is fogadnák Romániában! Eddig tehát látjuk, mit és miképen nem kell tenni: vajon mentül előbb azt a *valamit* is láthassuk, a mit tenni kell.

HUNFALVY PÁL.

HUMOROS BÖLCSÉSZET.*)

Ha egy nagy tudós, a ki egész életében az æsthetika alapfogalmainak meghatározásával, a művészet egyes ágai lényegének, törvényeinek megállapításával foglalkozott, a ki mint kritikus szigorúan alkalmazta a tudomány eredményeit a művészekre és költőkre, végre agg korában leszáll a kritika ítélő székrétől s maga is a gyakorló művészet terére lép s a művészek közé vegyül, hogy a költő koszorújáért versenyezzen, e ritka jelenség nagyobb érdeklődést szokott kelteni irodalmi körökben egy elismert költő munkájának megjelenésénél. S ez természetes. Az emberek kíváncsiak látni, hogy az, a ki gazdagon föl van szerelve a tudomány eszközeivel, a ki ismeri az egyes műfajok lényegét, a ki a világirodalom remekeinek tanulmányozásából merített ízlést, a ki ismeri a legnagyobb költők hatásának titkát s hibáikat, melyeket elkövettek s értéköket leszállították, tehát az öntudatosság nagy mértékével rendelkezik, mely vezesse a költői alkotásnál, hogy megfeleljen a műfaj lényegének s kerülje a hibákat; hogy az a ki a mások műveiben meglátja a fogyatkozásokat, mikép jár el mint költő, s mennyi hasznát veszi a tudománynak, az elméleti ismereteknek a művészi alkotás terén? S minden ily esetben fölmerül a kérdés, hogy a legnagyobb öntudatossággal lehet-e művészi alakokat megteremteni, melyeken az élet melege árad szét, melyek egy eszmének egyéni megtestesülései, egyéni módon éreznek, gondolkoznak s cseleksznek? Vagy mégis csak áll az,

---

*) *Auch Einer. Eine Reisebekanntschaft.* Von Fr. Th. Vischer. Dritte Auflage. 1884.

hogy igazi művészi alkotás lehetetlen az öntudatosság legnagyobb mértékével sem, határozott költői tehetség nélkül?

Vischer már koros ember volt, midőn első szépirodalmi munkáját közzétette. Már ekkor fényes tudományos pályát futott meg. Egy nagy szerves munkát írt az *aesthetikáról*, mely kétségtelenül korszakos volt e tudományra nézve. A ki ezt a munkát végig tanulta, bámulattal tekint a nagy szellemi erőre, mely megírásához kellett. Nemcsak azt foglalja magában, a mi a megelőző irodalom eredménye, hanem előre viszi a tudományt. Nemcsak az ismeretek bőségével imponál, hanem a fölfogás mélységével s rendszerességével. Minden szerves kapcsolatban van benne. A metaphysikai rész, mely a tiszta szép, a fönséges, a tragikum, a komikum és humor fogalmait tárgyalja, a szép nyilvánulása a valóságban s jelenségeinek leírása, az emberi phantasia szerepe a szép alkotásánál, a művészet lényege, elágazása s egyes ágainak történelmi fejlődése egy munkába egyesítve, szerves kapcsolatba hozva egészen új s egyedül álló jelenség volt a tudományos irodalomban. Talán némely helyen nem volt elég erős az alap, egyik-másik része homályos, de egészben véve a gondolat hatalmas épülete ez, akár egy óriási gót dom. Későbbi írók, mint Carrière, Köstlin, Zeising értékes munkákat írtak, s elkerülték a dialektikai iskola s Vischer némely tévedését, de azért a tévedéstől ők sem mentek, a fölfogás nagyságában s a tudományos anyag monumentalitás és rendszeres fölépítésében pedig egyik sem mérközhetik vele.

De Vischer e munkával nem érte el tudományos pályájának legmagasabb pontját. Még sokkal magasabbra emelkedett. Madártávlatból tekintett önmagára s tudományos működésére s korszakos munkájáról, megjelenése után körülbelül másfél évtizeddel bírálatot írt, melyben bevallja nem egy tévedését, s melynek eredménye röviden kimondva az, hogy az *aesthetika* mint tudomány még bölcsőjében van.

A ki ismeri az emberi természetet általában s a tudósokét különösen, mint ragaszkodnak egyszer kimondott nézetökhöz, habár jelentéktelen részletekre vonatkoznak is s a tévedés töredelmes bevallásától mint irtóznak csak azért, mert tudományos tekintélyök veszélyeztetését látják benne; a ki tudja mily érzékenyek a kedvezőtlen bírálatok iránt s mennyire szeretik munkáikat a tudományos fejlődés utolsó s legmagasabb fokának s eredményeiket véglegeseznek tekintetni, az bámulni fog a

szellem elfogulatlanságán s emelkedettségén, melyet Vischer önbírálatával tanúsított.

E kivételes jelenség mindenesetre azt bizonyítja, hogy a ki erre képes, komolyan keresi az igazságot, mert meghozta neki egyikét a legnehezebb áldozatoknak, elnyomta magában a hiúságot. De kétségtelen az is, hogy a ki mint tudós s egy elismert korszakos munka szerzője képes önmaga fölött kedvezőtlen bírálatot mondani, az mint ember is képes önmagát megfigyelles tárgyává tenni, önmaga fölé emelkedni, magába szállni, fogvatkozásait elismerni, s hogy ennél fogva a lelki nagysággal határozott hajlamának kell lenni a humorra. Mert a ki magát kivételes lénynek tartja s azt hiszi, hogy magasán áll a többi halandó fölött, a ki csak a mások fogvatkozásait képes meglátni s rajtok nevetni, de a magáéit nem, a ki csak kifelé él, de magába szállani nem tud, abból lehet kitünő satirikus, képes lesz az iróniára, talán találó elczeiről válhatik híressé, de a humor magaslatára nem emelkedik soha. Csak a ki megismerte a lét általános törvényét, mely fogvatkozással s gyöngeséggel bonyolítja össze a legjelesebbet s legerősebbet; csak a ki tudja, hogy ez alól ő sem kivétel, hogy az eszménynek elhomályosulásai, eltorzulásai vagyunk a kik élünk s minden a mi él csak pillanatokra látszik olyannak mintha az eszmény megfelelő megtestesülése volna, de az élet folyamában a legfényesebb szellem s a legnemesebb jellem is ki van szolgáltatva az élet apró tényezőinek, véletleneinek, a testi alkotásból eredő gyarlóságoknak ellenmondásoknak s következetlenségeknek, melyekből nemcsak az élet külső dissonantiái, hanem belső meghasonlásai is keletkeznek, csak a ki ezt tudja és érzi, képes a humorra s e magába szállás, e megalázkodás, mely arra indítja az embert, hogy a világ összes kisebb-nagyobb bolondjait ne megvetéssel nézze, hanem megindulva mint testvéreket zárja karjai közé, a humor alanyi föltétele.

Vischer könyve nyilván a szerzőben rejlő humoros hangulat kitörése. Úgy látszik szükségét érezte egy oly alak megteremtésének, melynek kiváló szellemi és erkölcsi tulajdonságai oly idegrendszerrel, testi fogvatkozással vannak összekombinálva, melyek megzavarják lénye egyensúlyát s kiszolgáltatják az élet kicsiny és nagy kellemetlenségeinek s nem engedik, hogy belső értékének megfelelőek legyenek életének külső viszonyai is.

A könyv, melyet e helyen csak töredekiesen ismertetünk

nem regény. Szerzője nem nevezi annak s a két kötet tartalma csakugyan nincs is regény formájában földolgozva. A hős nevét, állását, külső viszonyait sem ismerjük s csak a második kötetben tudjuk meg. Az elbeszélés sem hömpölyög szemünk előtt széles mederben s a hős jelleme és sorsa sem fejlődik előttünk. A mi később történik életében, előbb van elbeszélve s a mi fejlődésének kezdete s megmagyarázza a később történeteket, az elbeszélés végére jutott. A hős jellemét a könyv különböző részeiből összeszedett vonásokból kell egybeállítani. A. E. — szerző e két betűvel jelöli meg hősét — első pillanatra egy kicsit különcz ember, de azonnal felkölti érdeklődésünket s rokonszenvünket. Mind a kettőt teljesen megérdemli. Szerző egy svájci utazás alkalmával ismerkedik meg vele s itt fejlődik közöttök szorosabb viszony. A hős jelleméről azt tudjuk meg, hogy nemes szívé, jótékony. Mások szenvedései, még az állatokét sem véve ki, több kint okoznak neki, mint a magáéi. Mint köztisztviselő a közérdek komoly megvalósítására törekszik, s van elég lelki ereje, hogy ne engedje meghüségét személyes érdekek kedvéért. Műveltsége nagy s szelleme az élet legfőbb problémáival foglalkozik. E mellett kitünő író is, a mit a könyvben foglalt novella bizonyít, melynek tárgya a czölöpítmények korából van véve. Mint parlamenti képviselő hatásos szónok s a haladás eszméiért küzd. A nemzeti nagyság eszménye él lelkében s mint bátor katona sebesül meg egyik háborúban. Mikor önérzete nem engedi, hogy hivatalát tovább megtartsa, lemond róla s minthogy vagyonra függetlenné teszi, Olaszországba utazik, hogy a művészetnek ott fölhalmozott remekeit élvezze.

A hősnek egyéniségében tehát meg vannak a nemes és harmonikus élet kellékei. De az igazság cultusa, mely lelkében él, a komolyság, melylyel a jót kérlelhetetlenül akarja megvalósítani, merevvé, kiméletlenné teszik föllépésében s maga ellen zúdítja nemcsak azokat, a kiknek érdekeit sérti, hanem azokat is, a kik csnpán gyöngék s nem ismerik el a szív jóságát, ha nem síma, kiméletes formákban nyilvánul. S ő a ki érzi szándékainak tisztaságát, keserűséggel lelkében hasonlik meg a közönséges és rövidlátó emberek tömegével.

Ezenkívül a sors oly physikummal elegyítette összes kiváló szellemi és erkölcsi tulajdonságait, mely nagyon fogékony a meghülések iránt s kegyetlen hurutok gyötrik, a legalkalmatlanabb

időpontokban kitörő tüsszentésekkel, köhögésekkel, agybódító és idegizgató lázakkal. A nátha végzetes szerepet játszik életében. Nemcsak megzavarja lénye egyensúlyát az a tudat, hogy ily nyomorult prózai fogatkozás megtámadja egyéniségének épségét, eszményi jellegét, hanem mint akadály lép föl politikai pályáján, szerelmében s a tudomány, a művészet tiszta élvezetében. Ez a hangulat ingerlékenynyé teszi s annál érzékenyebbé válik az élet apró véletleneiből eredő kellemetlenségek iránt, nincs türelme az apró szenvedések elviselésére s valóságos dühhel tekint az élettelen tárgyakra, melyekben öntudatos malitiát föltételez, melynek czélja az ember boszantása és akadályozása.

De hadd mondja el a szerző maga, mily formában nyilvánul mindez hősében. Már megismerkedett vele s egy fogadóban szállnak meg s egymás mellett kapnak szobát, melyeket csak egy ajtó választ el, úgy hogy minden legkisebb nesz áthallik. Éjjel azt hiszi, hogy szomszédja rég alszik, mikor egyszerre e szavakat hallja: «Ah, kezdődik már! A meghült szomszéd hangja volt, s csakugyan megkezdődött eleinte az eles köhögés, gyakori krákogás és köpés, mely sóhajtásoktól félbeszakítva, s ez így tartott vagy egy óráig, míg e hangokat rettentő hortyogás váltotta föl. Végre szerző maga is elalszik, de csakhamar fölébredt. A szomszéd járt föl s alá a szobában s a zajból, mely áthallatszott, arra lehetett következtetni, hogy türelmetlenül keresgél fiókokban, asztalokon s egyéb bútorokon, a futkosás, keresgélés mindig hevesebb, a monolog, melylyel e vad mozdulatokat kísérte, hangosabb lett s dühös fölkiáltásokba s végre éktelen kiromkodásba ment át. Szerző nem állja tovább s átmegy hozzá. Megkérdezi, mi a baja? Mennydörgő hangon feleli a szomszéd: «Szemüvegem! Szemüvegem! Ez a gaznép megint elbújt valahova, a kulcsról erről a kis ördögről nem is szólva.»

«Tehát a szemüvegét keresi ön? De hát érdemes-e ez a tárgy arra, hogy miatta ily dühbe jöjjön? Nincs önnek semmi türelme?»

Erre a szomszéd azt feleli, hogy a nőnek van türelme az újságot fölvágtatlanul olvasni, s oly fiókot túrni, melyet nem lehet kihúzni, képes egy szekrényre úgy tenni egy takarót, hogy lefugg a felső fiókra, úgy, hogy mikor kihúzzák s visszatolják, becsípi. «Igen uram, a nőnek van ideje a küzdelemre a gaz objectummal, ő ebben a küzdelemben él, s ez a nő eleme; de a férfinak nem szabad erre idejé-

nek lenni, ő arra használja türelmét, a mi türelemre méltó. De arra a föltevésre, hogy mind a kettőt az értektelenre pazarolja, kell és szabad földühödni. Ön is tudhatja, hogy ezek a nyomorult tárgyak épen akkor akadnak valamibe, mikor legjobban sietünk valamit tenni, a mi szükséges és észszerű! . . . «De ha ezer pióczát rakok az örökkévalóságra, számotokra nem húznak ki egy másodpercet sem!» Végre megtalálják a szemüveget egy deszkahasadékban. De A. E. halálos ítéletet mond reá. Magasra emeli, azután leejti s széttapossa a sarkával. «De most nem lesz szemüvege, mondja a szerző elcsodálkozva.» «Majd akad más; ezt a bestiát legalább megbűnttettem leírhatatlan gonoszságáért. Jöjjön, nézzen ide!» Ezzel kihúzta a zsebóráját, mely egészen közönséges terméke volt az óraiparnak, az a mit hagymanak szokás nevezni. «E becsületes, hű lény helyett azelőtt egy arany ismétlő óram volt, mely elég pénzembe került; ezt az áldozatot mindenféle gonosz csínynyal hálálta meg; sohasem járt jól, ravaszul fölhasznált minden alkalmat, hogy leessem, elbújjon, üvege összetörött s nézze az aranyláncz kampójával szőtt összeesküvést ellenem. A kampó ugyanis egészen különös dolog. Az irányzatosság, mely általában a «tárgyban» rejlik, annyira világosan látható a kampók gonoszat sejtető physiognomiájában, hogy könnyen vigyázatlanokká válunk a velök való érintkezésben. Egészen megfordítva áll a dolog néhány más tárgynál. Ki gondolná mennyi elvetemedettség van például egy egyszerű gombban? . . . Az óraláncz kampója tehát éjjel csendesen oda lopódzott az asztalkára, hova óramat tettem, onnan az ágy felé s beleakasztotta magát a fejelhaj varrásába. A vánkos fölösleges volt, gyakran fölemeltem s az ágy másik végébe dobtam. Az óra természetesen vele ment, egy gyönyörű ívben repült a falnak s onnan összetört üveggel esett a földre.» Ezt megsokallja s összetöri, mint a szemüveget. «Azután ezt a szerény időmutatót vettem csekély pénzért, nézzen a jó lélekre, észreveszi-e a becsületesesség kifejezését egyszerű vonásaiban? Húsz év óta szolgál már híven és becsületesen s mondhatom, hogy sohasem okozott bosszúságot. . . . De most elmondom e sötét reggeli óra történetét. Először is három ingemről pattan le a gomb, mikor föl akartam venni. Igen, igen az inggomb! Egy medve becsületesen kiáll a küzdelemre; tudom, mit kell tennem, minő fegyvert kell használnom, egy száz éves tölgyfát kivághatok erővel és kitartással; de ezt a

törpét! Erőt kellene alkalmaznom, mert ez a bestia teljességgel nem akar a gomblyukon átmenni, de másrészt nem tanácsos erőszakolnom, hanem gyöngéden és könnyen az újjam hegyével kellene dolgoznom: de midőn így kínzom, nyúzom, gyötröm, ölöm magamat, akkor e gyalázatos gaznép lepattan! Az ördög szállja meg a nőt, hogy ezt az utálatosságot készítse nekünk. Hitelt érdemlő, igazságot szerető s higgadt férjektől tudom: az ember az inggombok kedvéért házasodik s aztán még sincs belőle semmi. De tovább! Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az öltözésnél egy cselszövő újjnyílás öt percig boszantott, de itt még nyugodt voltam. De nézze ezt a kulcsot» — egy kis kulcsot húzott elő, mely nyilván utazótáskájához tartozott — «s az után ezt a gyertyatartót!» — s a gyertyatartót megfordítva tartotta felém, hogy az alja üregebe lehetett tekinteni; — «egy jó felőráig kerestem ma reggel ezt a kulcsot, majd megörültem bele, végre megtalálom, nézze így! a kulcsot letette az asztalkára, fölébe állította a gyertyatartót; a kulcs épen helyet talált alatta, mintha kimérték volna. Ki gondolhat erre, ki sejtheti, ki lehet oly ember fölötti módon óvatos, hogy a tárgynak ezt az álnokságát elkerülje! S ezért élek én! Ilyen kutya keresésre pazaroljam én szegény, drága időmet! Keresni, keresni s mindig keresni! Nem azt kellene mondani: A. vagy B. ennyi meg ennyi ideig élt, hanem ennyi meg ennyi ideig keresett! S én nagyon pontos vagyok, higye meg nekem!» «Az egész élet egy keresés», mondja szerző folsóhajtván. «Uram, mondá erre szomszédja, symbolikus értelemben s a miatt, hogy az élet ilyen keresés, én nem panaszkodom s ön se sóhajtozzék. Egy derék legény keres, törekszik s nem panaszkodik miatta, hanem boldog az élet fölemelkedő de soha célhoz nem jutó vonalának szerencsétlenségében. Ez a mi felső emeletünk. De a ráadásról, az alsó emelet nyomorúságáról van szó. Itt van például ez a keresés, mely az embert idegessé, dühössé, örültté teszi. Sez mindig atheismusra vezeti az embert. A jó Isten, a ki megszámlálja hajszálainkat s a ki fölülről lenéz s látja, hogy szemüvegemet óraszámra keresem — ő látja a szemüveget s jól tudja hol fekszik — elviselhető-e az a gondolat, hogy ő mint nevet ezen? Jóságos lény! De gondolja-e ön, hogy egy ilyen megtűrné a náthát? Élhi — keresni — köpni... Oh arra születünk, hogy keressünk, csomókat fejtsünk szét, a világot tyúkszemekkel tekintsük s tüszszentsünk, köhögjünk és köpjünk. Az ember egy

világgal fejében, ragyogó szemével, szellemével, mely a távolba s a mélységbe világít, érzelmével, melylyel ezüstszárnnyakon emelkedik az ég felé, phantasiájával, mely tüzeinek arany árjait kiönti hegyre, völgyre s halandó embert Istenné szellemít át, akarataival, e fénylő karddal kezében, hogy ítéljen és legyőzzön; a jámbor türelemmel plántálni, ápolni, örködni, hogy az élet fája nőjön, gyarapodjék s minden szelid műveltség égi gyümölcsét teremje; az ember az örökszép angyali alakjával sejtő és sóvárgó kebelében — igen ez az ember átalakulva nyálkás puhányynyá, ragadós osztrigává lealacsonyodva, utálatos rakodása, tömlője forrásban levő mirigynedveknek, orrfújógép, torkában reszelő, az ördögök fészke, a kik finom tükkel csiklandozzák egész éjjeleken át gégejét, szemei zavarosak, agyveleje tompa, az ideg mérgesen izgatott, és azért még sem tartják betegnek s nem is kímélik — s lehet-e hogy egy Isten . . .!»

Később reggelizni mennek. Ott a szomszéd folytatja a «tárgy» álnokságairól és gonoszságairól. Kényelmesen szivarra gyújt s azt mondja: «El fogja ön ismerni, hogy a physika tulajdonkép a metaphysika, a szellemek országának tana, az az, hogy az úgynevezett test általános tendentiositása, animositása, a mit az eddigi physika szellemtelenül a nehézség törvényének stb. nevezett, inkább gonosz szellemek megszállásából ered.»

Egy idegen, a ki időközben belépett s helyet foglalt egy asztalnál, a reggelihez készülődött s azzal volt elfoglalva, hogy művészi módon kenje a vaját egy kenyérdarabra. A. E. föntebbi szavaira megállott egy pillanatra s furesa pillantást vetett rá, de azután gondolatokba merülve folytatta munkáját. A. E. is tovább folytatja elmélkedéseit az objectumról. «Valóban animosus» monda, «megfigyelte-e már, hogy a leeső papírlap hogy gúnyol bennünket? . . . oh a tárgy ólálkodik. Reggeli után jó kedvvel megyek a munkába, nem sejttem az ellenséget. Bemártom a tollamat, írok, egy kis szőr akad belé, ezzel kezdődik. Az ördög nem akar kijönni, betintázom újjaimat, egy folt a papírra kerül, azután egy lapot kell keresnem, azután egy könyvet s a szép reggel oda van. Hajnaltól késő estig csinyekre s álnokságokra gondol a tárgy. Úgy kell vele bánni, mint az állatszeli-dítő a vadállattal, ha kalitkájába be mert menni; nem veszi le róla szemét s az állat sem az övét róla: a mit az ember erkölcsi hatalmáról mondanak, az mind mesebeszéd, nem, a merev pillantás csak azt mondja az állatnak, hogy az ember örködik,

hogy vigyáz, de azért leselkedik, hogy egy pillanatban nem feledkezik-e el magáról. Így ólálkodik a tárgy, a plajbász, a toll, a tintatartó, a papír, a szivar, az üveg, a lámpa, minden s várja a pillanatot, mikor az ember nem vigyáz. De az Istenért ki tudja ezt megtenni, kinek van hozzá való ideje? S valamint a tigris az első pillanatban, melyben azt hiszi, hogy nem vigyáznak rá, dühösen ugrik a szerencsétlenre, úgy az átkozott tárgy is.» . . . Általában ha egy tisztéséges ember utazni akar az ördögök zsinatot tartanak — indítványok, módosítványok — például: indítvány: tyúkszem, módosítvány: az újj alatt; vagy indítvány, hascsikarás a vasúton, módosítvány: egy nő társaságában; indítvány rossz idő; módosítvány lyukas cipő s az új szűk. De nem mindig uralkodik a támadó forma. A tárgy ördögi humorában szeret bujósdit játszani. Valamint a jó, gondos, védő természet némely állatnak a földhöz hasonló szint ad, hogy az ellenség nehezebben fedezze föl, a hernyó, lepke fakéreghez, falevélhez, nyúl a földhöz hasonló — úgy járnak el a démonok is: például vörösbarna pápaszemtok vörösbarna bútoron bújik el; de a tárgy fő gonoszsága az, mikor valaminek a szélére mászik, onnan leejti magát, kicsúszik a kézből — egy pillanatra megfeledkezünk s puff —» Ekkor egy kis neszt hallottak a harmadik vendég asztala felől, látták, hogy hirtelen az asztal alá nyúl s egy tárgyat emel föl, melyre nagy ijedelemmel, azután mély fájdalommal tekintett. Ez az előbb vajjal, azután mézzel a legszabatosabban bekent kenyér volt, mely természetesen a bekent oldalára esett. A helyzet nagyon komikus volt. Az idegen dühös pillantásokat tett feléjük, de nem szólt semmit. A. E. folytatta elmélkedéseit. «Máskor a tárgyak szemtelenek de ellenkező irányban. Olyan akar együvé kerülni, a mi nem egymáshoz való. Egy lap, mely Y. iratsomóhoz tartozik, a rendezésnél a Z. iratsomóhoz csúszik, ott ragad. Kétségbeesett keresés napokig, hónapokig, talán évekig. Ellenben a női ruhának a szék lába alá csúszása, melyen szomszédja ül, csak kis pikáns tréfája az ördögtől megszállott tárgynak, de már érdekes azért is, mert elégséges arra, hogy megdöntse a mi ostoba physikánkat, mert ki magyarázhatná azt meg mechanikai okokkal?»

Erre az idegen fölugrik. «Ez már mégis sok!» s egyenesen feléjük tart, megáll A. E. előtt s haragos ábrázattal azt mondja: «Uram, tudja meg, hogy én a physika tanára vagyok.

De azonfelül ön némileg a földre dobta vajas kenyereimet is!» A. E. nyugodt melázó tekintettel rézett reá s hallgatott. De csakhamar lángoló pír borítja el arczát, szemei szikráznak, hirtelen fölkel s elrohan, egy óriási nátha-roham támadja meg. A tüszszentes, köhögés, nyöszörgés, fuldoklás némileg megszűn-vén, az elbágyadt A. E. arra kéri a szerzöt, hogy legyen szíves a physika tanárát megnyugtatni s azzal kimegy a szobából.

Később áttérnek a politikára is s úgy látszik, hogy az idealisták ott is meglátják az aggasztó bajokat, egy nagy nemzet nagy törekvései között is. A. E. tart a legközelebbi következményektől, melyek a német birodalom megalkotása után be fognak állni. «Mert látja, a németek nem bírják el a szerencsét s a nagyságot. Idealitásuk a sóvárgáson alapszik. Ha egyszer meglesz s nem lesz mi után vágyódjanak, frivolokká lesznek, kezöket fogják dörzsölni s azt fogják mondani: seregeink megcsinálták, legyünk kiöltött nyelvvél élvezet és pénz után járó aljas kutyák.» . . . «De ne lássuk a dolgokat ily sötét színben; egy tisztességes kisebbség megmarad s egy nemzet elbíra az ilyent; egy nagy szerencsétlenség, egy nagy háború s akkor összeszedjük magunkat . . .»

A történetírásról is beszélgetnek s ettől A. E. azt követeli, hogy alapos legyen, az alaposság gyümölcse lesz a méltányosság, igazságosság, a szánalom, a türelmesség s az igazi humanitás. A történetírónak helyes metaphysikai készségének kell lenni s ismernie kell az östörténetet. A természet egy nőnemű öslény terméke. Ez a rendkívül geniális, jóságos és könnyelmű, démoni s kegyetlen nő a gonosz szellemek légióival szövetkezett. A természet minden tevékenysége a nőre emlékeztető, oly könnyen terem, mint a hogy a nő megfogamzik; úgy mint a tehetséges nő minden gondolkozás nélkül fejti ki szellemes gondolatait és terveit, úgy ömlik a természetből a formák végtelen sokasága; mint a nő ízléssel, hiúságból díszíti föl magát, úgy a természet is saját teremtményeit; senki sem liheti, hogy ez mind azért van alkotva, hogy ezt senki se lássa; világos, hogy mindez egy kaczer nőtől származik; ez a nő jó is, gonosz is; táplál, ápol, gondoskodik, gyógyít, a mint egy nő csak képes; de azután egyszerre egészen hiányzik benne minden gondolat, feledékeny, oly ostoba, mint gyakran a legszellemesebb asszony. Megfeledkezik róla, hogy megalkotta a tavaszt virágpompájával s egy éjjeli fagygyal véget vet az egész

tréfának, megsemmisíti saját alkotásait, szeretettgyermekait éhen halni, elszáradni, megfagyni engedi stb... Ez a mesterséges, pompás és ördögös rendszer csak egy fölötté intelligens személyes lény alkotása lehet, de ép oly világos, hogy ez a lény ép oly vak, mint böles, ép oly gonosz mint jó, egy szóval, hogy csak egy genialis nő lehet. Különben ez abból is kitűnik, hogy a természet teljességgel nem hagy magával beszélni, hogy okkal nem lehet vele semmire sem menni s úgy tesz mint a nők, a kik azt mondják: csak azért is, mikor óraszámra czáfoltuk őket.» Ismét visszatér a történelemre. «Méltányosság, igazság, szánalom és humanitás — ha alaposan írják meg. Ha egy derék, okos, egy nagy ember bolondul, helytelenül, igazságtalanul cselekszik, vagy valamit gyöngeségből mulaszt, ha egy szónok, egy gondolkozó elme megfoghatatlan ellenmondásokba keveredik: tudjuk-e, vajon nem szakadt-e el egy gomb a nadrágján? ki tartja meg eszét ily állapotban? Vajon a nátha nem húzott-e ördögi szörkötelet a torkába, nem homályosította-e el, nem zavarta-e meg, nem tette-e együgyűvé úgy, hogy nem maradt egyéb gondolata mint bolondság, jogtalanság? Nem érezte-e egy tyúkszem égető fájdalmát, mely izzó törszúrásokkal járt rajta végig kis újjától szívéig s velejéig? Oh emberiség, ismerd meg magadat, s elnézőbb, jobb és nemesebb leszel! Emberiség legyen vallásod! Egy hős megbotolhatik a szalmaszálban! Egy félisten megfuladhat a hal szálkájában! S ez még nem a legrosszabb.» Egy okos, derék ember hülyévé, gyermekek gúnyjává, gonoszszá, piszkossá, bűnössé, szörnyeteggé válhatik. Egy szóval az örűtség uralkodik azon, a mi történik; ennek oka a szellemek, az ördögök bandája. De habár gyötörhetik s megnyúzhatják az emberiséget, még sem gyűrhetik le többé; a felső építmény: törvény, állam, szeretet, művészet nem omolhatik össze, törekednünk, küzdenünk kell mintha nem volnának. S a szellemek magok, gonosz műveikkel együtt, ha nem is akadályozhatjuk őket, bennünket szolgálnak; megismerjük s fölhasználjuk őket, különösen a művészetben.» — Sokat idézhetnénk még a könyvből, a mi mindazt bizonyítaná, hogy a könyv tartalma érdekes, mély, genialis s az emberi let legfőbb problémáival foglalkozó. Oly világnézet nyilvánul benne, mely természetes következménye a német philosophiai műveltségnek. A tudományos tudat, mely a törvényszerűség megismerésében áll, befolyással van a világnézet alakulására, a jellemek fejlődésére is.

E világ nem a legjobb világ, nem uralkodik benne a jó, az észszerű, a nemes, de nem uralkodik benne korlátlanul a gonoszság, az irrationalis, az aljasság sem. Küzdenek egymással s küzdeni fognak a világ végeig. A bölcsészet ma már nem konstruál tökéletes világokat, hanem meg akarja ismerni a lét törvényeit. Azért nem csalja önmagát a lét tökéletességének bizonyításával, de nem is kesereg komor pessimizmusba merülve a lét fogatkozásain. Ez is törvényszerű, szükségképi s azért elkerülhetetlen. Nem tehetünk egyebet, mint hogy férfias resignációval, méltósággal viseljük el az életben azt, a mit a tudomány a lét törvényeként ismert föl. E fölfogás a szellemnek rugékonyságát, azt a komoly és derült hangulatot biztosítja, mely a humornak subjectiv föltétele.

Ez a fölfogás csakugyan uralkodik az egész könyvben s ha végig olvassuk, az az érzésünk van, hogy egy szellem alkotása, mely ép annyira otthonos az élet legmagasabb régióiban, mint mélységeiben. De ha a művészet szempontjából tekintjük, azt kell mondanunk, hogy a humoros világnézetnek concret alakot, testet adni, egy vagy több ember jellemében, sorsában, egymáshoz való viszonyában mint a cselekvés, a bonyodalmak motivumát megvalósítani nem sikerült. Az egész elbeszélésben igen kevés történik s a mi megtörténik, az nincs elbeszélve, hanem a napló töredékes följegyzései, nem az elbeszélés formájában, inkább csak sejtetik, hogy a hős életében valamely fordulat állott be, de nem mondják el az esemény részleteit, a mit pedig elbeszéléstől méltán követelhetnénk. Pedig az elbeszelt részekben az elbeszélés kiváló tehetsége nyilvánul. Sok benne a báj, az erő a szárnyalás a helyzet szerint s föltűnik a színek és hangok sokfélesége. De a szerkezet nagyon fogyatékos. A hőst mint touristát ismerjük meg, kiszakítva élete rendes viszonyaiból s itt is a titok homálya veszi körül s legföljebb félig komoly, félig tréfás világnézetét ismerjük meg, a mint nagyobb részt ő maga mondja el; jellemét pedig csak hiányosan ismerhetjük meg, mert mint touristát látjuk csak s ha teljes okunk is van föltenni róla, hogy nemes szívű, jótekonny, résztvevő s másokért tenni kész ember, azért még nem tudhatjuk, hogy hivatása terén mikép válik be, tehát ép ott, a hol élete rendes és állandó tevékenységének színhelye fekszik. Hogy ki volt, mi volt, azt csak halála után tudjuk meg a második kötetben, tehát nem az elbeszélés elején, hanem mikor a hős már meghalt, oly titkolódzás,

melynek semmi elfogadható oka nincs. A közönséges írók folyamodhatnak ily eszközhöz, hogy valamely alak iránt kiváló érdeklődést keltsenek a naiv olvasókban, a kik azon törik a fejüket, hogy ki is lehet hát az álarczos ember, vagy a leeresztett sisakú lovag? De Vischer alakja a mennyiben annak lehet nevezni, már magában érdekes ember, a ki első megjelenésével magára vonja a figyelmet s a szerkezetnek ez a hiánya nem tette alakját érdekesebbé, művét azonban megfosztotta az egységtől és kerekdedségtől, a művészet e mellőzhetetlen kellékeitől. Nem állítja elének egy jelentékeny ember életének képét, a mint küzd az élet véletleneivel, apróságaival, saját fogvatkozásaival, melyek nagy szerepet játszanak minden ember életében, hogy vagy lélektanilag diadalmaskodjék fölöttök kitartással, türelemmel vagy áldozatul essék hatalmuknak. Nem látjuk magunk előtt a hős sorsút, széles, részletes, kerekded elbeszélésben, a hős nézeteinek, jellemének módosulásaival, egész szellemi tartalmával. Egész világnézetét hátrahagyott naplójából ismerjük meg, melyben aphorismák alakjában találjuk meg, s melyek a könyvnek majdnem felét töltik be. E gondolatok mélyek s értékesek, de a művészet szempontjából nyers földolgozatlan anyag. Valakinek nézetei, világnézete csak mint a cselekvés motivuma vagy mint az életben tett tapasztalatok eredménye fogadható el a művészetben s bele kell szöve lenni az egyén sorsába, s ily alakban ez aphorismáknak a művészet szempontjából csak annyi értékök van, mint egy halmaz faragott kőnek, melyek még nincsenek egy épületté összeillesztve. A jelentékeny tartalom nem találta meg a megfelelő művészi formát.

Jellemzi a német olvasó közönséget, hogy e könyv néhány év alatt három kiadást ért. Ez csak Németországban lehetséges. Csak ennek az országnak van meg az a nagy műveltségű olvasó közönsége, mely ily olvasmányokban gyönyörűséget talál s csak ez bocsátja meg az írónak a művészi forma hiányát, a tartalom mélységeért. Vischer könyvében egészen a német szellem nyilvánul; a németek philosophiai világnézete van meg benne humoros alakban, s a könyv már azért is érdekes, hogy egy jelentékeny szellem kísérlete az e világnézetben rejlő humor művészi alakítására.

Vischernek ez nem sikerült. De majd sikerül másoknak. Mert kétségtelen, hogy minden világnézet áthatja a szépirodalmat is s végre mindig megjön az a nagy szellem, a ki művészi

formába önti. Lehetetlen észre nem venni azt a szellemi áramlatot már most is, mely a humor felé hajtja a szellemeket. A mi a régibb irodalmakban kivétel volt, most szabály s alig van író, a kinek munkáiban a humoros fölfogás hatására ne akadnánk. Ide viszi az embereket a bölcsészet s a tapasztalás is. A jelentékenyebb írók, a kik ismerik az életet, érzik, hogy a való élet egész igazságát csak a humor formájában lehet fölfogni s művészi módon alakítani. Az élet a legnagyobb humorista, de az író szellemének úgy kell alkotva lenni, hogy a humort meglássa, a magáéból csak annyit kell hozzá tennie, a mennyi minden művészetnél szükséges a nyers anyag átalakítására s művészi földolgozására. A szépnek minden formája egy-egy abstractio, egyoldalú s nem foglalja magában az élet egész igazságát. Az élet harmoniája jól esik a leleknek s az eszmény, mely felé törekszünk, de az életben csak egy pillanat, melyet a művészet állandósít, de az életben kivételes állapot, melyet szükségkép a zavar, bomlás és enyészet követ. A komikum a tökéletlenség, észszerűtlenség az élet jelenségeiben, csak kivételes és pillanatnyi s nem rendes állapot; a mi e pillanatban még nevetséges, a következőben már komoly, megindító, borzasztó lehet. A fenséges azon alapszik, hogy valamely erő vagy egyén valamennyi körülötte lévőnél nagyobb, hatalmasabb s nincs semmi, a mi legyőzhetné vagy erejének ellenállhatna. De a fenséges relativ fogalom, mert csak addig marad meg, míg egy nagyobb és hatalmasabb anyagi vagy erkölcsi erő nem jelenik meg. De a fenséges azon az illúzió is alapszik, hogy valaki kiemelkedett az élet közönséges viszonyai közül, s a művészet a fenséges egyént csakis a küzdelem, az emelkedettség pillanatában mutatja be, habár a tragikumban már a végzetes fogyakozással együtt. E pillanatok szintén nem lehetnek tartósak s ha a hős nem semmisül meg, szükségkép az élet rendes viszonyai közé való visszaesés következik be. Mindezek a formák tehát csak az élet kivételes állapotait tárják elénk, de a reális élet lefolyását nem. Pedig az emberi szellem valamint az élet törvényeinek megismerésére törekszik a tudományban, úgy a reális élet fölfogására s alakítására törekszik a művészetben. Lelkünk kéjjel fürdik a lét harmóniájában, magasan szárnyal a fenséges látásán, s élvezi a kaczagtató komikumot. De a ki mélyebben pillantott az életbe, az tudja, hogy ezzel nincs kimerítve a reális élet, s hogy az emberi szellem e

formákban nem emelkedett a legmagasabb fokra, hogy a művészet még nem adta meg a legnagyobb élvezetet, melyet nyújtani képes. A ki az életet ismeri, oly formát is követel, melyben megtalálja az élet harmóniáját, de megzavarását s az élet dissonantiáit is; megtalálja a fenségest, a nemest, a jót, de küzdelemben saját fogyatkozásaival s az élet apró akadályaival, kisserűségével, véletleneivel; megtalálja s meglátja a kisszerűt, az észszerűtlent, de a mint kiragvog belőle az eszmény, mely semmiből sem hiányzik a világon s fölemeli őt a nagyhoz, mert az élet azt bizonyítja, hogy a kicsiny nagy hatalom, mely a leg-hatalmasabbal is érezteti hatását, mert nincs az életben semmi fogyatkozás nélkül. A reális életnek ily módon való eszményítése a humor s a ki így fogja föl az életet s élénk tudja állítani keserűség nélkül, szeretettel, elnézéssel, művészi formákban, az a humorista.

A szép többi formái épen mert abstractiók, mert illúzió alapulnak s az életnek csak egyik oldalát fogják föl, szükségkép naivok. Ellenben a humoros fölfogásban az emberi szellem teljes öntudatossága s felsőbbbsége nyilvánul. Nem tűri az illúziót, szemébe mer nézni az életnek, s a dissonantiákat harmonikus hangulatba olvasztja egybe, föléjük emelkedik a lélek nyugalomával, derűtségével, a szellem öntudatosságával, mert fölismerte a lét nagy törvényét s megvan az e törvény elkerülhetetlen következményének elviselésére szükséges erős idegrendszere s lelki ereje. Látja a nagyot, a nemest, de nem vakítja el annyira, hogy meg ne lássa a kicsinyt s ne adna neki helyet a nagy mellett; meglátja a kicsinyt de úgy, hogy szeme elől nem takarja el a nagyot s mind a kettő érvényre jut a maga természet szerint, úgy, hogy a nagy ne veszítsen értékéből, s azért kicsinynyé ne törpüljön, s a kicsiny, a tökéletlen ne emelkedjék a nagyság helyére s ne szerepeljen mint az élet törvénye. A kellő mértéket és arányt eltalálni a legnehezebb föladat. A humoros világnézetnek művészi alakítása, a humor nagy stylje, Cervantes, Shakespeare és Thackeray után is, a kik kétségtelen és nagy humoristák, a német bölcsészet nélkül is, még mindig a jövő problémája.

ZENÉSZETI SZEMLE.

Abenszeradzs vagy *Abencerage*, pusztán címkérdés, mely mitsem változtat a lényegen, hogy a magyar dalmű, e nehezen vajudó műfaj, megszorodott egy eredeti nagy művel, mely folyó évi január 4-dikén került bemutatásra a királyi operaházban.*) Az eddig színre került eredeti magyar dalművektől (kivéve az egy *Hagbarthot*) eltér ugyan két tekintetben: a mennyiben a szöveg idegen forrásból van merítve és a cselekvény idegen földön játszik, s a mi ennél fontosabb, a zene, melynek természetesen a szöveghez kell alkalmazkodnia, nélkülözi a magyar jelleget. De erről a szerző nem tehet. Ez a zeneművészet és még inkább az opera műfajának természetében rejlik. Nemzeti operának megírására ma már bajosan fog vállalkozni fiatal zeneszerző, a ki képzeletében túrva látja maga előtt a széles nagy világot. Hálásabb föladatnak hiszi azt, ha oly irányba téríti alkotó tehetségét, mely világra szóló sikert ígér.

Sárosi Ferencz a hazai zeneművészet legifjabb nemzedékéből való. El is nevezhetnök a zenészeti «fiatal Magyarország» vezérének, ha mögötte látnók a «longus ordo idem petentium»-ot. Így beérjük azzal, hogy benne művelt, szorgalmas, nagyratörő zeneszerzőt nyertünk, ki már is két eredeti dalművet szolgáltatott a mi operánknak — ha ugyan hajlandók vagyunk magára a munkára több súlyt fektetni, mint a hagyományos «eredeti» jelzőre. Úgy az *Atala*, mint az *Abenszeradzs* csak jelentékeny megszorítással tűri el az «eredeti» elnevezést.

---

*) Az *Abenszeradzs*. Eredeti nagy opera négy fölvonásban. Szövegét írta Bartók Lajos, zenéjét szerzette Sárosi Ferencz.

Az opera története négy elődöt jegyez föl az *Abenszeradzs* megzenésítése tárgyában, valamennyien Chateaubriand ismeretes beszélye után indulván. Legnevezetesebb amazok közt Cherubini *Les Abencérages* című nagy operája (1813), melyhez Jouy szolgáltatta a szöveget. Az opera hőse, Aben-Hamet, csak névrokona, illetőleg elődje a Chateaubriand *Utolsó Abencerageá*-nak. Jouy az ő kipróbált gyakorlati érzékével (melyet később a *Tell Vilmos*nak Rossini számára készített átdolgozásában is tanúsított) csakhamar kitalálta, hogy az elbeszélésnek epikai menete nem alkalmas színpadi felhasználásra és így az abba beleszövött epizódok egyikét ragadta meg opera tárgyául. Chateaubriandnál ugyanis Blanka elvezeti az ifjú mór herceget az Alhambra oroszán-udvarába és megmutatja neki a sötét vérfoltokat azon a helyen, a hol az Abencerageok törzsét kiirtották, az (idősebb) Aben-Hamet bűne megtorlásául, a kinek titkos összejövetelei voltak Zoraide (vagy Alfaime) szultánával az Alhambra kertjében. Ugyanazt a tárgyat használják föl Niccolini zeneszerző *Aben-Hamet et Zoraide*, valamint Blum és végül Donizetti *Zoraide* című operáikban. Ezek közül egy sem maradt fenn a mi korunk számára, még a Cherubinié sem, mely néhány évi gyöngéledés után letűnt a párisi opera műsoráról. Egykorú zenebírálok elragadtatással beszélnek az *Abencerages* hatalmas együtteseiről, különösen az ítéletjelenetről, melyben a karoknak jelentékeny szerep jutott. Mindamellet az *Abencerageok*nak csak nyitánya tudta magát föntartani a hangversenyek műsorán és még ezen is a bevégzett formai tökélyt csodáljuk inkább, mint az eszmébőséget. A zeneszerző mentségéül szolgálhat az a körülmény, hogy a tárgy akkor úgyszólván a levegőben mozgott. Chateaubriand és a katholiko-romantikus mysticismus uralkodott az irodalomban és a párisi szalonokban, és Krüdener asszony személyében behatott még az orosz czár udvarába is; a szent szövetség és a restauratio szelleme reá nehezedett a művészeti productióra is. S van-e a művészek közt egy is, mely alkalmasabb arra, hogy az ájtatoskodó pietismus és a romantikus érzelgősség kezére dolgozzék, mint az a művészet, mely egyebet sem tolmácsol, mint érzelmeket? Minden időszaknak meg van a saját művészete és a kor uralkodó eszméinek befolyása alatt áll — tudva vagy öntudatlanul — az alkotó szellem is.

Annál föltűnőbbnek látszanék ilyen tárgy választása nap-

jainkban, fiatal, egészségtől duzzadó zeneszerző részéről, ha nem ismernők Sárosi szenvedélyes előszeretetét a *Génie du Christianisme* írója iránt, melyet már első operatárgyának megválasztásánál tanúsított. Mindakét elbeszélés, úgy *Atala*, mint az *Utolsó Abencerage*, tulajdonképeni értékét messze fölülhaladó túlbecsültetésben részesült hosszú időn át. Csak a Chateaubriand halála után megjelent *Mémoires d'outre-tombe* (Sírontúli emlékiratok) idéztek elő jelentékeny fordulatot a közvéleményben. E meglepő vallomásaiban az annyira magasztalt író elejti az álarczot és mint hitetlen, hiú ember állítja oda magát, ki egész életén át nem volt egyéb, mint az érzelmek komédiása. Egyszerre kellemetlen érzés, a teljes kiábrándulás szállotta meg a jámbor hívőket, kik mindaddig Chateaubriandért rajongtak volt. Egyszerre észrevették, hogy a fellengző tájleírások és a képdús nyelvezet nem képesek a benső, erőteljes érzés és a költői tartalom hiányát feledtetni. Az *Utolsó Abencerage* különben is a leggyöngébb Chateaubriand három elbeszélése között. A szerelem- és kötelességnek egymással való küzdelme erőtlen lemondással végződik minden részről, a mi közel jár ama bizonyos lépéshez, mely a magasztostól egyszerre a nevetségesig vezet. Ez lehetett az oka, hogy Sárosi és Bartók elődjei visszamentek a másik Aben-Hamet tragédiájára, melyet Chateaubriand elbeszélésében csak jelezve találunk. A mi zeneszerzőnknek volt föntartva, hogy az utolsó Abencerage, a legeslegutolsónak kalandjait zene- és operaszerző földolgozásban tárja elénk. Ezt pedig másképp nem vélte eszközölhetni, mint az eredetinek meglehetősen fölforgatása mellett. Az operában ugyanis Aben-Hamet, az Abencerage fejedelmi törzsnek ivadéka megjelen Granada városában, a mór uralom egykori székhelyén, arabs orvos álruhájában, ki gyógyfűveket keresni jött Afrikából; ez ürügy alá rejtve sötét szándékát, hogy családja kiirtójának a Cid Campeadornak utódjain boszút álljon. Hogyan véli e fogadalmát megvalósítani, ez iránt ugyan nem világosít föl minket, de azért meglegéddel veszszük tudomásul, hogy a hazafias törekvésében társul szegődik hozzá Zoraima, híu rabszolganője, kinek bizonyára nagy hasznát fogja venni a boszúterv kiviteleben. Ez a Zoraima, ki egyébként a szöveg költőjének legsajátabb teremtmése, úton-nyomon követi urát, a hogy ez a rabszolganőhöz illik és végtelen szerelmes ugyancsak beleje, a mi már kevésbé dicséretes tulajdonsága,

végül pedig szerencsésen le is dőfi, csupa szerelemfáltásból, a mit ugyan minden, csak némileg jártas opera-látogató természetesnek fog találni, de azért még sem szép dolog és némi elővigyázat mellett talán elkerülhető is lett volna. Ugyan miért nem jut eszébe Aben-Hametnek, — tisztelet az ő nemeslelkűségének és vitézségének — az összes négy fölvonás alatt, hogy a folyton lábatlankodó, törvillogtató fehérszemélyt egyszerűen elesapja magától? Hisz azt láthatja, hogy Granadában, a keresztyének közt, csak terhére lehet. A légyottokra sem szokás elvinni szolgálót, még pedig olyat, a ki szerehnével üldözi urát! Ez a furcsa teremtes egy alkalommal arra is vállalkozik, hogy a párbajban, melyet gazdája a legfélemletesebb spanyol vitéz ellen vív, ennek oldala mellett küzdjön -- mire nem képes a gyenge nő, ha a szerelem lelkesíti, kivált pedig az operában! Pedig gazdája mitsem akar tudni róla, mivelhogy ő már az első negyedóra múlva készen van magával és sorsával; Blanka, a Santa-Fé hercegnék leánya, az ő szívének királynéja. Zoraimát semmibe sem veszi; pedig tudhatná, hogy az ilyen elhanyagolt, heves vérmérsékletű mezzo sopran női szerep iszonyú módon meg szokta magát boszúlni az utolsó fölvonásban! De az utolsó Abencerageot a szerelem — mint az tenoristáknál rendszeren meg szokott történni — vakká teszi. Neki ront az ellenségnek, a keresztyénnek, akár lovag legyen, akár csöcselek nép Granada utcáiban. Egy jött-ment troubadournak gúnydalát, melyben ez őseit, a mórokat, majmoknak csúfolja, véresen akarja megtorolni és meggondolatlanul szemben száll a felbőszült tömeggel. Szerencséjére megérkezik Blanka a végzetes pillanatban és mint «Granada angyala», a hogy a nép tiszteletteljesen (és hivatalosan) czímezi, megmenti őt a biztos haláltól. De Aben-Hamet e percztől fogva rabja lesz a bájos hercegleánynak; elfelejti hazáját, őseinek emlékét, szent fogadalmát — szóval előkészíti a gyászos véget. Megkínálja Blankát kezével és azonfölül királyi koronával is, mely igaz, kissé problematikus becsű, miután a Spanyolországból kiűzött Abencerageok meglehetősen szegényes viszonyok közt éltek valahol Afrikában. Legföljebb az ő jogos igényeiről lehetett szó, melyeket a granadai királyság iránt változatlanul föntartott. Blanka nem tagadja meg hajlamát az érdekes trónkövetelőtől, hanem azt kívánja, hogy keresztyénné legyen. Ez, úgy látszik, Aben-Hametnek nem okoz semmiféle nehézséget és elvileg ezt a föltételt el is fogadja. De

a balsors úgy hozza magával, hogy éppen ez időtájt, mikor a szerelmesek a legfontosabb jövőbeli teendőkről értekeznek, kerül haza Don Carlos, Blankának bátyja a Calatrava-rend nagymestere, a spanyol hadak vezére a francziák elleni háborúban. E kiválóan jeles férfiú pedig ugyanaz, kinek Aben-Hamet örök boszút esküdött! És Don Carlos nem is jött egyedül; magával hozott egy csinos francia lovagot, Odet de Foix-t, kit húga számára kiszemelt valahol a «frankok honában». Hiába, a végzet! Blanka természetesen állhatatos maradt, Odet de Foix pedig a másodrendű tenoristák ismeretes szerepére marad utalva, hogy tudniillik minden kékvérűsége mellett az első tenorista és született szerelmes előtt hátráljon. Carlos sem akar engedni és csakhamar szemben találja magát Aben-Hamettel. Minden napfényre kerül, a mór herczeg és a keresztyén vitéz fegyverre kelnek, előbb azonban Carlos az etiquette kedvéért lovaggá üti Aben-Hametet, a ki aztán a párbajban emberségesen legyőzi ellenfelét, a Calatrava-rend nagymesterét. Azonban a legyőzött Carlosnak nem esik baja, mert hát a kellő időben ismét ott terem — nem a granadai rendőrség, hanem az azt helyettesítő Blanka, az «őrangyal», hogy megmentse bátyja életét. Aben-Hamet szépen odább áll, Carlos ennyi nagylelkűségtől megindítva, szívéhez zárja, Odet pedig formaszerűleg lemond minden igényről és valószínűleg minden egyéb szándékairól is, mert az operában ezentúl nincsen keresni valója. A hamar fölszínre került baráti érzelmek árában úsznak most, egyet kivéve, valamennyien: Blanca, Aben-Hamet, Carlos és «ősz atyja» Rodrigo, valamint a fölöslegessé vált Odet is. Csak Zoraima tartja magát távol a boldogok csoportjától. Reményében megesalatra, boszút liheg — hisz úgy sem csinál egyebet négy fölvonáson keresztül. Aben-Hamet pedig, ki a legjobb úton van, hogy szerencsáját megalapítsa, megjelenik a granadai székesegyházban, s legott áttér a keresztyén hitre. Ez megtörténvén, úgy látszik, nem forog fenn többé akadály, hogy Blanka az övé legyen. Azaz, hogy mégis — mert mialatt a kíséret eltávozik, hogy az arát és násznépet hozzák, a templomban várakozó Aben-Hamet alkalmasnak találja a szünetet arra, hogy egy «látomány»-ban rövid, de velős visszapillantást vessen hazája és őseinek gyászos történetére. A granadai székesegyház boltozatai világos nappal átidomúlnak az Alhambra színgazdag nyulánk formáivá és a tizenkét kő-oroszlántól környezett szökő-

kút elénkbe tűnik, mint az események központja. A némajáték visszatükrözteti a mór uralom utolsó föllobbanását és szomorú végét. A gyöngvéletet, melyet az utolsó mór király, Boabdil az ő háremhölgyeivel folytat, csakhamar harczy zaj váltja föl; a spanyol vitézek berontanak, élükön a félelmetes Cid, és letiporják a hitetleneket. Aben-Hamet fölriad holdkóros állapotából, a látomány eltűnik, és előtte áll Zoraima, kinek ugyan nem lehet tudomása az előzményekről, de azért mégis meglepődéssel konstatálja, hogy Aben-Hamet jobb útra kezd térni. Ez pedig, kit a rémes látomány teljesen megzavart, vagy talán beleútván a hosszú várakozásba, vagy hogy Zoraimától megszabaduljon, mindent ígér, a mit tőle kíván, hogy megmarad pogánynak, hogy Carlost leszúrja, szóval a legjobb szándékot árulja el a gyökeres megjavulásra. Hanem hát, a milyen igaz, hogy a pokol útja jó szándékokkal van kövezve, épen oly bámulatos változással átsap a másik végletbe, midőn a templomon kívül hallatszik a násznép éneke és Blanka szava. Minden el van felejtve és Aben-Hamet szerelemittasan siet arájának karjaiba, midőn bekövetkezik az, a mit régen vártunk és kikerülhetetlennek tartottunk: Zoraima neki iramodik és törével szíven találja Aben-Hametet, ezután pedig a szokásos «Allah! Allah» fölkiáltással a maga életének vet véget.

Ime, mennyire függetlenné tudta magát tenni az operaszöveg készítője Chateaubriandtól, a kinél hős és hősnő, de még a vetélytárs is reménytelen, ki nem elégített szerelmi vágyódásban sorvadnak el; Aben-Hamet pedig inkább lemond Blankáról, mintsem ősei hitéről. Mennyire különbözik ettől az opera Aben-Hametje, ez a szószegő, megvetésre méltó, állhatatlan kalandor, a ki azonnal kész megtagadni egész lenyét, eldobni magától mindent, a mi szent és nemes volt előtte, egy pár ígésző szép szem kedvéért? Ha már ezt a főalakot a drámai valóság szempontjából teljesen elhibázottnak kell mondanunk, úgy valósággal számalomgerjesztőknek találjuk a körülötte forgó mellékalakokat, melyek pusztá báboknak tűnnek föl. Chateaubriandnál épen az a jellemző vonás egészíti ki a Blankáról alkotott eszményképet, hogy midőn Aben-Hamet föltárja előtte a valót és az ő kezébe teszi le sorsát, jövőjét, ez inkább kész lemondani és megtört szívvel mondja szeretőjének: «költözzél vissza sivatagodba!» Hát még azok a spanyol grandok, a kereszttyén leventék színe-java, a kik az ellenségben nem a lova-

gias érzületet, a bátor szellemet, hanem csak a proselytát tudják tisztelni? Azt, hogy a szövegköltő eltéréseket engedett meg magának az eredetivel szemben, korántsem hibáztatnók, ha ezekkel sikerült volna drámai alakokat és helyzeteket létrehozni. Ehhez képest az egészen szabad képzeletből alkotott Zoraima szerepének is szívesen engednénk helyet annyi haszontalan semmittevő közt a színpadon, ha evvel csakugyan tudott volna a vézna cselekménynek hátgerinczet adni. Hiszen hozzá vagyunk szokva bizonyos hagyományos együgyűségekhöz az opera alantas légkörében, a mint eltűrjük a legnaivabb jellemfestést a tündérmesében, sőt ennek a műfajnak keretén belül szinte művészetet találunk benne. Csakhogy még a tündérmesének is megvannak vonva a határai; még abban sem nélkülözhetünk bizonyos föltevéseket, melyeknek figyelmen kívül hagyása halomra dönti a mesterséges illúziót. Hogy valamely operaszöveg, sőt egyáltalán valamely színdarab meséje többé-kevésbé eltér akár az alapúl vett elbeszéléstől vagy a valóságtól, hogy abba új, költött alakok vannak-e beleszőve, az teljesen közönyös dolog, mitsem von le költői értékéből. Még a történeti dráma is eltűri a képzelet alkotásait; ki fogja Schillernek szemére vetni, hogy a Wallenstein-trilogia legszebb alakjai Max és Thekla, a valóságban sohasem léteztek? A történeti és ethnographiai hűség sem tekinthető elengedhetetlen követelménynek akár a drámában, akár az operában, bár ez utóbbinak kétségtávol érdekelt kölcsönöz az alaphangulat szigorú megőrzése által. A mit azonban minden színpadi cselekvénytől jogosan megkívánhatunk, az az, hogy valamely elfogadható föltevésből induljon ki és azon az alapon azután végig megmaradjon. Ha tehát az Abencerage egyszer — nem mondjuk a történeti alapon mozog, mert annak nem ismerhetjük el a fönnérintett eltéréseknél fogva — de mégis reális alapra áll, nem holmi mesebeli, emberfölötti tényezőknek, nem deus ex machinának közbenjöttével, hanem élő emberekkel és azoknak cselekedeteivel kell számolnunk. Ezt a mi szerzőnk valahogy meg is kísérli egészen a negyedik fölvonás közepéig, midőn a csomó föloldását várjuk. Ebben a döntő pillanatban cserben hagyja őt leleményessége és a valóság helyett álomképek ködös világába meríti a nézőt, de a kapcsolatot a látomány és a rideg való közt sehogy sem tudja megtalálni. Hiszen ha egyébre nem való az az Alhambra-jelenet, mint balletmutat-

ványra, ezt az utóbbit bizvást és jelentékenyen fokozott hatással beleszőhette volna a második fölvonás kerti jelenetébe, a győztesen visszatérő lovagok bevonulása mellé mindenesetre jobban illett volna. Apróbb félreértéseket, történelmi botlásokat számba sem vennénk, ha nem bizonyítanák, hogy mennyire készületlenül lépett ki a szövegköltő ez ő reá nézve új foglalkozás terére. Ilyen például az, hogy a XVII. századbéli Granadában (*«Idő: 1525.»* áll a címlapon) derviseket léptet föl, még pedig tömegesen, minthogy egész énekkarra volt szüksége. Hát először is dervisek általában nem is léteztek az (arabs fajú) móroknál, de még kevésbbé lehettek akkor Granadában, a mikor a mór uralom és a pogány hitnek utolsó nyoma is rég ki volt irtva. Persze, a ki a derviseket a III. fölvonás első jelenetében (20. l.) ekként szólaltatja meg, hogy *«a maorik elveszésének»* (a mi nem lehet sajtóhiba, mert a jambus mérték szemmel-tartásával történt!) az nem tartozik tudni, hogy miféle fajhoz tartoztak azok, hogy azok nem a Déli tenger szigetlakosai közül valók, a mint azt ez elnevezés után hinni kellene. Ép oly fogyatékosaknak látszanak a szerző ismeretei az arabs mythologia körül, mert a harmadik jelenetben (22. l.) Zoraima és Aben-Hamet kettősében azt a merész állítást koczkaztatja — igaz, hogy énekszóban, a mely sok mindenfelét eltűr — hogy *«jön a boszú, jön Israfil angyal»* . . . Ezt az Israfil alighanem Chateaubriandtól szedte föl hamarjában a szerző, a hol azonban egészen más jelentőségben tűnik föl. Ott ugyanis Aben-Hametről azt beszéli, hogy midőn először találkozott Donna Blankával, Granada utcáiban, *«Aben-Hamet crut voir l'ange Israfil où le plus jeune des houris»*. Tehát nem a boszú angyala, hanem a szépségé, a ki sehogysz sem illik Zoraima szájába, a mit nem ártott volna megjegyezni. Régi magyar közmondás azt tartja: A ki nem tud arabsúl, az ne beszéljen arabsúl! A legkevesebb, a mit komoly írótól várhatunk, az, hogy a mit élénkbe ad, azt maga is megérhette legyen. Arval ugyan még nem lendített volna nagyot költői művén, ha az ilyen botlásokat elkerüli, mert az alaphiba, a drámai gyengeség azért megmaradt volna. A kritikának nem lehet föladata az általa hibáztatott mű helyébe újat adni, de még az sem, hogy a módosításokat jelezze, melyek a művet megmenthetnék. De azért még sem akarjuk megemlítetlenül hagyni, hogy az Abencerageot hatásosabban lehetett volna a színpad számára

földolgozni, ha a költő Aben-Hametben nem az elűzött és elzül-
lött fejedelmi család kétségbeesett ivadékát szerepelteti, hanem
egy pár évtizeddel visszamenvén a történetekben, a királyfit,
kibe a még egészen el nem nyomott mór lakosság reményét
veti. Így legalább értelme volna annak, hogy Aben-Hamet
szembe száll a spanyol hatalommal; s akkor Zoraimát sem kel-
lene minduntalan magával czipelni, hogy mindenütt útjában
legyen. Ha Zoraima alakjára egyáltalán szükség volt, akkor
később kellett volna azt szerepeltetni, nem a darab elején,
hanem akkor, midőn a hazájához és hitéhez hűtlen lett Aben-
Hamet előtt megjelenik, mint megboszulója az azokon elköve-
tett gyalázatnak. De úgy a mint az operában találjuk, Aben-
Hamet nem egyéb, mint a tündérmesebeli «princz», a ki a
világnak megy, hogy magának trónt és országot keressen. Cha-
teaubriandnál Aben-Hamet az elnyomott mór fajnak képvise-
lője, kit viszontagságaiban sem hagy el nemes, fenkölt gondol-
kozásmódja, az operában nem egyéb, mint tenorista. Szép
fogalma lehet a keresztyén világ ünnepeelt hőseiről, midőn Don
Carlos a Calatrava-rend nagymestere, a ki győztesen tér vissza
a «frank lovagok» ellen vívott hadjáratból, biztosítja őt arról,
hogy «meghalni kész, de gyáva nem vagyok» — mit nagyobb
bizonyosság kedvéért négyszer ismételi ellenfele előtt! Egy Cala-
trava-lovagnak szüksége volna ilyesmire. Hogy azután a hely-
zeteknek drámai indokolása gyöngye lábon áll, önkényt értetö-
dik. Midőn a kerti jelenetben (II. fől. 3. jel.) Blanka megütkö-
zik Zoraima jelenlétén és joggal kérdezi: «Miért hoztad őt
ide, midőn engem keressz? Elárul mindkettőnket» — Aben-
Hamet erre mindössze azt válaszolja, hogy «Nem, Nem!» és
közvetlenül utána elkezd szokásos cantilenáját: «Bocsáss meg,
ég virága, Hogy édened kertjébe léptem, Mely szebb Mohamed
paradicsománál, S melynek te vagy legfényesebb angyala!» (Ez
is költészet?)

Szöveg és partitúra, az egész *Abenszeradz*s — nem átal-
lunk bevallani — kínos benyomást tesz reánk. Két fiatal ember
összeül, hogy operát alkossanak, és hozzáfognak úgy, mintha
a század legnagyobb zenedramatikusanak működéséről tuda-
mással sem bírnának. Ezt az operát, úgy a mint van, — talán
egy pár ütemét kivéve («Ah, nem zárod reám bilincseit karod-
nak» a III. fől. 3. jel.), mely a *Mesterdalnokok* Hans Sachs és
Eva közti párbeszédéből van kölesön véve, — ötven évvel

ezelőtt is megírhatta volna egy solid karmester, a nélkül, hogy phantasiáját túlerőltette volna. Mintha Wagner nem is léteznék s az ő el nem múló vívmányai az opera stylje körül? Ez utóbbi tekintetben Sárosi zenéje a legtarkább vegyüléket rakja elénk — kétségbeejtő styl-vadont,*) melyből sehogy sem tud kivergődni. A címlapon az áll, hogy «Nagy opera», tehát opera seria, a mint a tartalom és cselekvény is megkívánja. Hát akkor mit jelentsen az az ízléstelen operette-zene, melylyel bennünket traktál mindjárt az első fölvonás bevezető ütemeiben, az a szerencsétlen Allegretto (II. föl. 1. jel.), melyben a „rejtőző csalógányt” invocálja egészen «De la mère Angot, je suis la fille» hírhedt couplet módjára, vagy a harmadik fölvonás sextettje «Egyikünk most meghal», melynek bevezetése, a legtisztább, leghamisítatlanabb Offenbach-styl, teljesen beleillenék a *Kék szakál* partitúrájába. Pedig a szöveg, a helyzet a drámai zenének legkomolyabb, legnyomatékosabb nyilatkozatát igényelné e helyen. Hogy a zeneszerző leleménye nincs híján a dallamosság-nak, azt sikerült megmutatnia egy pár helyen — bár nem sok eredetiséget találunk ezekben sem — de e dallamosság is jórészt a drámai igazság rovására érvényesül. Így az operának kétségkívül legnevezetesebb zenei motivuma — nem merjük vezér-motivumoknak nevezni, mert felségsértésnek találnák venni Wagnerrel szemben — melyben maga a szerző is annyira szerelmes, hogy azt négyszer-ötször hozza emlékezetünkbe, Zoraimának fölkiáltása: (III. föl. 2. jel. végén) «Némuljanak el örökre! Villám sujtson fejökre! Föld vesse ki az álnok népet, Mint ők e földről kivetének!» — tehát e boszút lihegő kitörés milyen kifejezésre talál a zenében? Szelid, «polgári» Es-dur cantilena, abban az örökös, ingaszerűen szabályozott négy-negyed ütemben, mely alig egy-két kivétellel végig nyújtózkozik az egész operán és rémséges egyhangúsággal tölti el az enekszámokat, az időmérték pedig — Moderato. A dallam menete olyan kimért lépésekkel halad a zárt úton, — akár egy «ünnep-kantate», melylyel a polgári iskola növendékei üdvözlik a tanfelügyelő úrnak látogatását. Ezért kellett az opera mű-faját reformálni egy emberéleten keresztül? Sárosi úgy komponál, a hogy ezt tették a német és francia zeneszerzők e század első évtizedeiben, és a hogy teszik még most is az olaszok.

---

*) (Styl-Wildniss!)

A nyitányban egymás mellé rakja az operának dallamos motívumait, fölszámolja mi lesz található magában az operában, egyszerűen időrendben, földolgozás, egymásra való vonatkoztatás nélkül. Ez után következik maga a dalmű, számokban kifejezett sorrendszerinti, átmenetek által csak külsőleg egymáshoz csatolt tételekben. Van-e, a ki e módszert, a régi olasz operának typicus alakját, ma még alkalmazhatónak találná? Lehetséges-e e szűkre vont határokon belül a dráma követelményeinek, az igazságnak, a szöveg és zene közti kapcsolatnak eleget tenni, lehetséges-e a zenekarnak nagyszerű hivatását érvényesíteni? Mindez áldozatul esett az *Abencerage*-ban a kényelmeseknek, az elavult tradíciókhoz való ragaszkodásnak, az olcsó hatásvadászatnak, mely a naiv közönség ösztöneinek kíván szolgálni, mely a páholy-abonnensek korcs ízléséhez alkalmazkodik, tánczezal és tetszetős látványosságokkal iparkodik elfödni a drámaiság hiányát, az eszmei tartalom szegényes voltát. Ily föladat nem méltó öntudatos, gondolkozó művészhez s mi nem értjük, hogy művelt zenész hogy vállalkozhatik ily kézműves munkára, mely nem egyéb zene-másolásnál. Mert az opera magasabb igényeinek mellözésével, mind ama fölsorolt áldozatok árán, még azt a színvonalát sem tudta eltalálni, a hol a tisztán érzéki szépség jön érvényre. Hiányzik e zenéből a melodikus báj, a zengzetesség, az üde, ép, egészséges dallam. Szívesen elnéznők szerzőnek a számos reminiscenciát, a nyílt, úgyszólván bevallott, idézeteket és az eltakartakat, ha legalább kellemes alakba tudta volna önteni. De leleménye cserben hagyja őt oly helyeken, a hol nagyon is kívánatos volna mesterkéletlen éneket nyújtani. Ha valahol, úgy a troubadour dalában (27. lap) *) nyílt volna alkalma az énekszerű (cantabilis) elemnek tért és kifejezést juttatni; e helyett egy törpe hangközökben mozgó furcsaságot, mely alig nevezhető már éneknek, hanem rythmi-

---

*) Az ezután következő idézetek mind a zongorakivonatra szólnak, miután az *Abencerage* zenéjéből eddig más nem került nyilvánosságra, mint ez a kivonat, kénytelenek vagyunk idézeteinkben erre szorítkozni, bármennyire hiányos is legyen egy ilyen kivonat, tisztán csak zongorára alkalmazva, énekszólamok nélkül. Ezt a zongorára való alkalmazást ismeretlen kéz eszközölte, írtóztató könnyelműséggel és a modern zongora-irodalomban páratlanul álló együgyűséggel. Rosszabb szolgálatot nem tehetett volna szerzőnek, mint ezzel a fércz munkálattal.

kus zöreinek, mert a zene két alkateleméből csak az egyik — a rhythmus — van meg benne, a mozgató erőről, a hangzatos-ságról pedig teljesen lemond. Szegény troubadour! Igaz, hogy gúnydal akar lenni («Hahaha! Mór Granada»), de akarata ellenére egészen másfelé irányul az irónia. Sárosinak inventiója nem terjed túl egy néhány ütemű részleten, nagyobb, tagozott periodusokat nem képes alkotni, s azért ott, a hol a szöveg és a helyzet lyrai áradozást követel, beéri különböző stylben egymás mellé rakott s azért' sehogy sem összeillő apró dallamocskákkal. Példa reá a második fölvonás kezdetén Blanka nagy entrée-ariája, mely egészen a múlt századbeli divat szerint három részre oszlik: Andante-Allegro-Allegretto. Ezt akkoriban elegendőnek tartották a legkülönbözőbb érzelmeknek kifejezésére; búskomorság, remény, jobb jövőbe való bizalom, esetleg találkozás a szeretővel; az operai érzelmeknek egész skálája lelé otthonát megszokott formában. E chablon szerint van komponálva ez a «nagy ária» is és a «végzet» úgy akarja, hogy a közép-rész az Allegro (41. lap) víg G-d-ur tételbe csap át, könnyed nyolczadkísérettel a szöveg e szavaira: «Szent anya! Hozzád hiába futok, Fiad keresztjéhez hiába borulok! Erőt nem adtok a hihetetlen ellen!» Soha trivialisabb tánczrhythmust nem pengettek ily komoly fohászkodó szövegre! Hogy is mondja Amonasro király az *Aidában* :

«Ez nem a te hibád! Ez nem a te hibád!
A végzet, a végzet, a végzet akarta így!»

A buzgó törekvés meglátszik a partitúra minden lapján, fölhasználni mindent, mit az opera nyújt a külső hatás eszközeiben, csak az alkotó erő az, a mely nem tud lépést tartani az igyekezettel. Van színpadi zenekar a győztes spanyol vitézek bevonulásánál, mely elég furcsán Don Rodrigo kertjében, tehát nem is nyilvános helyen megy végbe, de a hatalmas fuvóknak nincsen zenészeti jelentőségök, mert ők csak megkettőztetik a zenekar hanghatását s a mit fújnak, az bizony nem egyéb piaczi zenénél. Apródok kara is megszólal a színpadon, hogy tudassa Blankával testvérenek közeledtét. Nem kérdezzük, hogy van-e annak értelme, hogy húsz-huszonöt legényke kezdi apróra szedni azt a nótát: «Herczegnő, Don Carlos vezér testvéri szívvel üdvözlő» — csak énekelnének valami élvezhető kellemes dallamot! De az az erőltetett, szaggatott figuratio, mely énekkar

akar lenni és nem egyéb hanghullámszásnál, nem elégítheti ki a legigénytelenebb hallgatót sem, a ki képes magát túltenni a *Lohengrin*- és *Rienzi*-féle reminiscenciákon, emitt a béke-hírnökök, amott Elza apródjainak édes énekein. Közelebb jut a zenei jellemfestés föladatához a dervisek kara (76. lap) «Szakítsd meg ruhádat», keleties zümmögésével és erőteljes ismétléseivel a versszak végén (reiteratio). A karének második ütemében előforduló (és minden új versszak elején ismétlődő) helyesírási hibát, a nyílt ötödeket (offene Quinten), mely tudvalévóleg halálos véték az elemi összhangzattanban és a gregorianének első századaiban egyházi büntetés (kisebb excommunicatio) terhe alatt tilos volt, hajlandók vagyunk a keleties színezet követelményének betudni. Különben ezt a kart tartjuk a legsikerültebbnek valamennyi közül egyszerű, mesterkéetlen meneténél és jellemző hangfestésénél fogva. Ez az egyetlen szám az operában, mely arra emlékeztet, hogy az Alhambra országában vagyunk és hogy a mór és keresztyén világ összeütközésének vagyunk tanúi. Milyen kevésbé tudott a zeneszerző ennek kifejezést adni a párbaj-jelenetben, mely szerencsétlen compromissum a félreérthetetlenül mintául vett hugenotta-septet és az opéra comique könnyen lebegő stíljé közt! Lehet-e, szabad-e zeneszerzőnek annyira megfélekedni a dráma igényeiről, hogy itt, hol a helyzet gyors menetet, hamar leperdülő fordulatokat követel, Don Carlossal háromszor ismételteti azt az örömdetes kijelentést, hogy «Meghalni kész — de gyáva nem vagyok, gyáva nem vagyok!» Carlosnak cantilénája: «A dicsőség istene nevében» (102.) dallamra nézve identikus a bevonulási jelenet üdvözlő karával «Győztünk uram» (64. lap) csak a hangnem különböző, amott es-dur, itt b-dur; eredetére nézve pedig félreismerhetetlenül reávall a *Lohengrin*-beli nászmenetre. Hányilyen parallel-helyet lehetne még elszámolni ebben az «eredeti nagy operá»-ban! Az első finale (36. lap) szakasztott mása *Aida* első fűaléjának, csak hogy a zenének harcziás, elszánt kifejezése sehogy sem illik Aben-Hamet szájába, mint a ki nem háborúba kívánczik, hanem Blankája után epedez. Ezt nevezzük mi fölületességnek a zeneszeti jellemfestés dolgában. Ez teszi élvezhetetlenné Aben-Hamet egész szerepét, zeneszeti tekintetben. Több gondot látszott fordítani a szerző Blanka szerepének kidolgozására, bár itt is találunk elég ízléstelenül beleszótt banalisságot. Így a szerelmi kettősben, mely elég emberiesen indul

meg, bár épenséggel nem előkelően (52. lap) a desdur-tételre irgalmatlanul reácsap egy d-dur intermezzo, melynél laposabb, köznapiasabb dallam alig képzelhető! Don Carlos, Rodrigo, Odet, valósággal nem egvebek, mint díszruhába öltözött bariton-hangok. Énekszólamaikat bizvást fölcserélhetnék egymás-közt, a nélkül, hogy a «drámai igazság» ellen legkevésbé is vétenének. A szívből fakadt, magasra szálló és a hallgatót magával ragadó ének titka nem jutott osztályrészül az *Abencerrage* szerzőjének. Még a szerelmi vágy édes érzete sem tudja hősében fölkeltetni a szélesen áradozó lírai ömlengés boldogító kifejezését. Hiányzik belőle az égnek adománya, az isteni szikra! Az egyszerű, lírai cantilenának egy példányával szolgál nekünk az említett kettősben, *Aben-Hamet* dalával: «Bocsáss meg, ég virága» (47. lap). A dallamot ismerjük *Atalából*, a hol az mint a hősnő fő- és vezérmotivuma végig vonul az egész operán és onnét kevés, igen kevés módosítással átültette ide, Granada égálja alá. A mi dicsérendő benne, az a tetszetős egyszerűség, a mesterkeletlen harmonia. De az énekhangnak minduntalan szűk hangközökben való vezetése bizonyos nyomott hangulatot kelt itt is, mint számos más helyen. Mintha a szerző nem tudna vagy nem merne magasabb, merészebb röptű pályákon haladni, hanem felénken meghúzza magát a járt, kitaposott ösvényen. Csak egyetlen egy helyen — úgy tetszik nekünk — mintha megszállaná őt a vágy az aurea mediocritas kényelmes országútjáról fölemelkedni a holdvilágos romantika bűbajos hangvidékébe. Ez *Zoraima Ariosoja* «Ah nem Zárod reám Bilincseit karodnak!» (92. l.) A csodaszép zenei gondolat persze nem új, mert Wagner *Mesterdalnokai*ban fordul elő és azóta már többször — hogy is mondjuk — urat cserélt. A *Säkkingeni trombitás* is szíves volt ugyanazt a motívumot album-lap gyanánt fölvenni az ő hírhedt dalgyjteményébe. Annál nagyobb dicséretére válik Sárosi jó ízlésének, hogy ezt a költői helyet szintén, még pedig igen szép hatással, föl tudta használni a saját operájában. A «legnagyobb közös többes» a három nagyság közül azért még mindig Wagner marad és mi csak azt sajnáljuk, hogy az ő összes befolyása az *Abencerrage*ra erre az egyetlen kölcsönre szorúl, s hogy Sárosi megfoghatatlan szerénységében nem tudta vagy nem akarta magáévá tenni azokat a stíltulajdonságokat, a formai elemeket, melyeket Wagner az operazene számára föllállított.

Az utolsó fölvonás tarka ballet-látványosságára és annak még rikítóbb zenéjére, mely egy jó félórára megállítja a cselekmény menetét, kár volna sok szót vesztegetni. Mit keres a cseh polka (134. lap) az Alhambrában, Boabdil mór király udvarán? «Illik ez?» kérdi Gertrud *Bánkában*.

Nem volt alkalmunk az eredeti partitúrába betekinteni, de azok után, miket hallottunk, nem is kívánczozunk utána. Az opera zenei szerkezete nem oly bonyolult, hogy annak alkotó elemeiről többszöri hallás után ne tudnánk magunknak kellő képet alkotni, a zenekarbeli kíséret szemüveg-bassusait pedig szabad szemmel is bámulni, arra épenséggel nem vagyunk kíváncsiak.

A darab kiállításáról is volna még egy és más mondani valónk, ha ugyan bátorságunk volna egy oly szakférfiúval belekötni, mint aminőnek az opera jelenlegi főfővezetője magát meglehetősen öntudattal híresztelni szokta. Ez lévén a második operaújdonság, mely az ő legközvetlenebb utasításai szerint állíttatott ki és a melynél főfelügyelet és gondozás az ő részéről addig ment, hogy a próbákön a tánczosnők ruháit, csokrait saját kezével igazította, a földszinten tartózkodó meghívott vendégek és ujságírók láttára, körülbelül fogalmat nyerhetünk arról, mit ér a műipar és az archæologia harmincz évi tanulmányozása, ha az egyszerre az opera-kiállítás szolgálatába áll. No de a *Budapesti Szemlének* mégis csak más a színvonala, mint a főúri sport e legújabbán nyilatkozó dilettantismusa. Az Alhambra-udvarnak díszlete, mely az operának eszmei központját, talán fénypontját is képezhette volna, kevésbbé sikerült; ezt más, ügyesebb kezekre kellett volna bízni. Hogy Odrynak díszöltönye, mint a Calatrava-rend nagymestere, a nagy vörös kereszttel, történetileg authenticus, szívesen elhiszszük, a nélkül, hogy erre oly nagy súlyt fektetnénk, mint az intendantura sajtó-irodájából e fontos mozzanat tárgyában kiadott többszörös bulletinek. Annyi történeti anachronismusra, a melyet föntebb kimutattunk, reáfért a calatravai lovagrend és a keresztyén felebaráti szeretet nagy, fehér köpönyege.

Az opera szerepeinek személyesítői közt Turolla Emma az, kinek a szerző legnagyobb hálával tartozik. Kiváló alakító tehetsége Zoraimát jelentékeny színpadi hatásokra tudta kizsákmányolni s ezt a különben nem épen rokonszenves szerepet a cselekmény és érdek központjává emelni. Még Turollának

ismeretes olaszos énekmodora, a szaggatott előadás, mely minden nyugodt cantilénát fölforgat, megront, még ez a modoros-sága is előnyére vált eme szerepben, mely más nyugoteurópai énekmodót meg sem tűr. Mi lesz Zoraimából és — az *Abencerage*-ből, ha egyszer ez a szerep idők múltán más kezekre kerül? Hiszen Turolla nem a miénk és egyszer mégis csak válnunk kell majd operánknak e drága kincsétől, már csak az annyira hangoztatott takarékos-sági szempontból is, nem is említve azt, hogy az intendans úrnak az írók és művészek körében kifejtett programja szerint az operát meg kell szabadítani a vendég-szereplések megszegyenítő járma alól! — Úgynevezett hálás szerep e kívül talán csak a Carlosé, melyet Odry a tőle megszokott előkelő érzéssel ábrázolt. Aben-Hametet Hajós énekelte, ki sok mindenre képes lehet — ifjabb éveiben, midőn nagy ritkán mint vendég látott el mihozzánk párját ritkította szép mellhangjaival! — de arra nem, hogy illúsiót keltsen, akár mint mór királyfi, akár mint újonnan kikeresztelkedett spanyol lovag. Blankát Maleczkyné énekelte, több odaadással, mint sikerrel. Folytonosan küzdök az énekszólam magasságával, de az ő feszes magatartása, melyet coloratur-szerepeitől örökölt, merev cantilénája nélkülözi a drámaszerűen lüktető életet. Szegény Paulinak valamennyi komoly és víg operában ugyanaz a szerep jut, hogy kikoszorazzák. Senkinek sem jut eszébe tudakozódni, hogy mi lett Odet de Foixból a párbajban való segédkezés után? Talán államfogházba került?

Túlszigorúnak fog látszani az az ítélet, melyet kénytelenek voltunk Sárosinak új művéről kimondani, főleg azon bírálatokkal szemben, melyek a napi sajtóban jelentek meg az *Abencerage*-ről. Nem szívesen tettük, de a kötelesség-teljesítés érzetében mondjuk ki, hogy ebben az operában visszaesést találunk a magyar dalműnek eddig elért színvonalához képest; visszaesést a régi czopfos operaslendrián korszakába, melyet létünknek váltunk a negyvenes és ötvenes éveknek most már elfelejtett, kezdetleges szárnypróbálgatásaival, melyből a magyar dalmű-irodalom nestora, Erkel Ferencz, *Bánk-bántól* kezdve szerencsésen kimenekült, későbbi műveiben egy oly irányt pendítvén meg, a melyben a modern opera világraszóló vívmányait sikerült egy nemzeties styl szolgálatába állítani s magyaros jellege mellett határozottan abszolút becsű zenét is produkálni, minőt az *István király* negyedik fölvonásában találunk. Egy másik

magyar zeneszerző, Michalovich, *Hagbarth*-jában is oly művet tudott nyújtani, mely komor színezete és kissé sötét hangulata mellett is megüti a mértéket, melyet új operával szemben fölállítunk. Nem akarjuk túlbecsülni ez eddig elért eredményeket, de nem hallgathatjuk el azt sem, hogy az *Abencerage* messze marad el e felsorolt újabb termékek mögött. Az okokat nem fürkészszük, csak azt a kérést intézzük a zeneszerzőhöz: vallja be őszintén — nem nekünk, nem is a nyilvánosság előtt, csak maga magának — in camera caritatis, hogy mennyi időt fordított ez «eredeti nagy dalmű» kidolgozására és hasonlítsa össze azt azon időtartammal, melyet egy Verdi, egy Gounod, egy Goldmark szokott ilyenmű foglalkozással eltölteni! Gondolja meg azt, hogy ezek a nagyhírű mesterek három-négy éven túl is fáradoznak egy nagy opera létrehozásán, a mi aztán meg is látszik a munkájokon. Goldmarkról tudjuk, hogy utolsó operája, *Merlin*, háromszoros megrostáláson ment keresztül, midőn azt hitte, hogy már teljesen elkészült vele. Egész jelenetek, sőt egy teljes fölvonás áldozatul esett a szigorú önkritikának, nem is említvén a széles mérvű előkészületeket, tanulmányokat, melyeket éveken át folytatott, mielőtt műve csak a vázlatos alak stadiumába lépett volna. Sárosinak művéből minden hozzáértő ki fogja olvasni azt, hogy hamarosan, lázas sietséggel összehevenyészett munka, egységes terv és alap nélkül keletkezett mozaikszerű egyberakása a pillanatnyi ihletés nyújtotta gondolatoknak, melyeknek fele része sem állhat meg az érett megfontolás, a tisztultabb ízlés előtt. Hiszszük, reméljük, hogy Sárosiban lesz annyi erkölcsi erő, annyi belátás, hogy e műve után magába fog szállani és tehetségét jobban megtanulja fegyelmezni, nemesebb irányba terelni. Hagyjon magának időt, kerítsen magának szélesebb alapot és őrizze meg jobban a Vesta-lángot, melyet a művészet hallhatatlanjai állanak körül és ha akkor újra betér a mi operánkba, tárt karokkal fogjuk őt fogadni.

SCHÜTZ MIKSA.

PIROSKA.

Jaj, Piroska! jaj lett hát ez a név!
Csalfán adta ezt egy zaklatott év . . .
Emlegetjük, mint bűbajos álmot,
Mely szemünkről hajnalban elszállott.

Édes anyád haldokló szívének
Közelebből mikor elvivének,
Arczodon volt már a titkos irat:
Téged a föld nem sokáig bírhat.

Csak addig, míg bepillantasz félve
Az ifjuság szép tündéerkertjébe
És homályán egy kis méla körnek
Vidám fényét gyujtod az örömnnek.

Míg küzködve borongó napokkal
A bús költő énekébe foglal,
Avagy míg egy fehér liliomnak
Levelkéi a földre omolnak . . .

Villanó fény! mi maradt utánad?
Csak sötétség s szót kerülő bánat . . .
S hogy felejtve még se légy egészen,
Őríz a dal s egy pár könnyező szem!

LÉVAY JÓZSEF.

OH FECSKE, FECSKE, A KI DÉLRE SZÁLLSZ...

Oh fecske, fecske, a ki délre szállsz,
 Szállj hozzám, ülj meg kedves ablakán
 S mondd neki, mondd, mit elmondok neked.

Mondd neki, fecske, mindent ismerő:
 Mosolygó, fényes s csapodár a dél,
 Sötét az éjszak, ámde hű, szelíd.

Oh fecske, fecske, volnék én helyedben,
 Megülnek ablakán, sirnék, csevegnék,
 Csevegve zöng'nék millió szerelmet.

Tudom bevenne ablakából és
 Keblére vonna s hóbölcsem, szive,
 Addig ringatna, míg meg nem halok.

Szive mért késik öltetni szerelmet,
 Miként a körös lombot öltetni késik,
 Mikor körül az erdő zöldbe' már?

Oh fecske, mondd, fiaid elröpítéd,
 Mondd neki: délen csak pajzánkodom,
 Hogy éjszaken kis fészken rakva rég.

Mondd: rövid a lét, hosszú a szerel'm,
 S a nyári nap rövidke éjszaken
 S délen rövid csak a szépség dele.

Oh fecske, szállj arany erdőkön át, szállj
 Hozzá; csevegj, kérd, nyerd meg őt nekem,
 S mondd neki, mondd: én is megyek utánad!

TENNYSON ALFRED után, angolból

JÁNOSI GUSZTÁV.

PAULER GYULA MINT KRITIKUS.

Második és utolsó közlemény.*)

Pauler Gyula a *Budapesti Szemle* múlt deczemberi számában nagyot talált mondani munkámról, *Buda-Pest történetéről*, hogy az «mint tudományos munka ismereteinket a főváros múltjáról semmivel sem gyarapítja». Tehát épen semmivel sem!

Itt nem arról van szó, hogy jól vagy rosszúl van írva, tehát nem a forma dolga ez, hanem hogy mit foglal magában, tehát mi a tárgy. — Egészen objectív kérdés; ebben magam is bíró lehetek, sőt ezt jobban tudhatom, mint akárki.

Ha csak két-három oly tárgyat tudnék is fölhozni, mely-lyel előbbre vittem a főváros múltjáról való ismereteinket, Pauler állítása meg van semmisítve. Fölhozhatnék igen sokat. De Pauler hamis állításának czáfolatára legyen szabad csak ezeket említenem föl könyvemből: ki volt az, a ki kimutatta, hogy Pest város falait, azon kiterjedésben, mint az újkorra átjöttek, nem más, mint Mátyás király emelte? — Rupp erről semmit sem tud (*Helyrajzi történet* 266. l.), sőt valótlánul, Oláh Miklós tanúsága ellenére, azt állítja, hogy külvárosai sem voltak a XVIII. század előtt. Nem tud arról sem, hogy Mátyás emelte teljes tanácsú municipiummá Pest várost. Rómer *Régi Pestjében* 1873-ban még szintén semmit sem tud arról, hogy Mátyás mit tett Pest érdekében. (Munkám II. kötetének utolsó fejezete.)

Kérdem Paulertől, hogy hát ez *semmi*? — Vagy talán mellékes kérdés? Nem tudnám, mi volna ennél fontosabb egy város történetében.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 121. számában.

Topographiai érdekességü az is, hogy a király *pesti kertjé*-nek hol fekvését meghatároztam. Elődeim azt a mai Ferencziek temploma szomszédjába helyezték. Én kimutattam, hogy annak a mai Városliget táján kellett elterülnie. Ezzel kapcsolatban szólottam Pest határáról, s meghatároztam Jenő és Új-Bécs fekvését. Ez is semmi!

A *Budapesti Szemle* olvasói előtt ismeretes, mit írtam Buda egyeteméről. Vagy mellekes kérdés az egyetem egy város történetében? — Meg vagyok róla győződve, hogy ezt a csekélységet betűmagoló, a valóságra, értelemre és józanészre a historiában mitsem adó Pauler Gyula, mestereivel s tanítványaival egyetemben, soha meg nem tette volna, mert az ő tanulási módorukban az lehetetlen; s mert a legcsekélyebb elfoglultság már a vizsgálatot magát biztosan sikeretlenné teszi, annak útját állja. Budának, mint várnak fontosságát polgári és országos tekintetben én méltattam először. — Kimutattam, a mennyire senki sem addig, a királyi vár, s a polgári város terjedelmét. Mások, kik Budáról Mátyás idejében szóltak, csak a királyi lakkkal foglalkoztak. Én a polgári várost is belefoglaltam előadásomba. S még ő veti szememre, hogy a polgári város localis történetét elhanyagoltam az országos történet mellett!

Az előttem dolgozott monographusokat majd semmiben sem találtam megbízhatóknak. Igen gyakran valódi fájdalom fogott el, hogy ily kevés észszel és lelkiismeretességgel lehetett nálunk historiát írni!

A budai várbeli főtemplom tornyán mindenki szemei előtt volt évszámot is hibásan olvasta Rupp Jakab 1476-nak, — régebbiek 1475-nek. Még azt is nekem kellett rectificálnom.

Hát azt ki mutatta ki, hogy Ó-Buda mint város igen szerény, sőt szegény szerepet játszott Budavár és Pest mellett, s a híres Alba Ecclesiának olyszerű fontossága volt, mint ma a városligeti Hermina kápolnának.

Budán a polgári életet, a létező adatok keretében senki sem írta le oly részletesen, mint én.

Volt-e valaki elődeim közt, a ki megkísérlette volna Budavár házainak nagyságáról némi fogalmat adni? — A házak vételára nyomán lehetett erről összehasonlításokat tenni. A vételár kiszámítása pedig csak a pénzérték kiszámítása után volt lehetséges. Volt-e elődeim közt, a ki kimutatta volna, mily befolyással volt a királyok Budán lakta a tisztán polgári elem

részben való kiszorítására, s az elmagyarosodásra. Soha Pauler, Rupp et confratres, egy szót sem szólott volna arról, hogy mennyiben hátráltatta a város szépülését az egyházak és egyházi testületek által bírt bérházak nagy száma? (III. kötet 231. lap). Pedig az sem mellékes dolog a város történetében. Buda és Pest fokozatos emelkedése, s a két város közti különbség kimutatása, a mennyire az adatok engedték, az én munkám.

Pauler szerint ez mind *semmi*! Ki szólott annyit is arról, mint könyvem, mivel kereskedtek Budán s mivel Pesten, micsoda mesterségeket folytattak, minő cézheiket találjuk említve; milyen volt a pénz, a kenyér, a zsemlye, mi volt a budai súlymérték, melyről senkinek távoli sejtelve sem volt. A pénz és súly kérdése egyaránt volt budai localis érdekű és országos fontosságú kérdés. Valószínűnek tartottam, hogy ha én nem teszem meg ezt a tanulmányt, beletelhetik ötven év, míg valaki vállalkozik rá. Az bizonyos, hogy Pauler iskolája, az akadémiában és azon kívül ítéletnapig sem lenne rá képes.

Mindez, s számos egyéb Pauler Gyulának semmi — épen semmi, vagy legföljebb mellékes kérdés; mindezt gondosan eldugja a *Budapesti Szemle* olvasóinak szeme elől. És miután eldugta, tart nekem leczkét azokból, a miket írtam.

«A mit — úgymond — Buda-Pest város történetírójától várunk, nem országos események elbeszélése — melyek csak a háttért képezik, — hanem az, hogy megismertessen a város állapotával a különböző korszakok alatt. Várjuk a helyek történetét, melyeket mindennap látunk, melyeken mindennap járunk. De a mellett *joggal* akarunk megismerni az emberekkel is, kik e helyen jó és rossz napokat éltek . . . . Életük — kezdve attól, mit ettek, mit ittak, mikép öltözködtek, addig, hogy mikép kormányozták magokat . . . stb. méltó és szükségképi tárgya az ilyen monographiának.» S mindezt eleven rajzban kívánja együtt látni Pauler Gyula.

Nagyobb részben az, a mit Pauler kíván, megvan könyvemben, ha nem is úgy, mint ő kívánja. De miért nem tud várákozni egy keveset, midőn még félben levő munkám többet is adhat majd?

Budapest localis rajzának kérdésében Pauler két oly körülményt titkol el, melyeket jól ismer, s ismer könyvemnek minden olvasója. Már a II. kötet előszavában világosan van elmondva. Egyik az, hogy Buda és Pest levéltára — a törvény-

könyv kivételével — teljesen elpusztult. Az egykorú leírások igen soványak adatok dolgában. Elegendő számú részletes adat nélkül, miképen lehessen kielégítő, művészi rajzot adni? Pauler régibb tana szerint merő lehetetlenség úgy állítani elő, a mint Pauler legújabb tana szerint megkívántatik.

A másik az, a mit szintén tud mindenki, hogy munkám nincs befejezve: Mátyás király haláláig terjed, s azon rajzhoz is, a mit adtam, kénytelen voltam egynémely XVI. és XVII. századbeli kútfőt is fölhasználni. — A II. kötet előszavában a VII. lapon olvasható ez: «A városnak utcák és egyes házak szerinti leírását nem kísérltem meg e (II. és III-dik) kötetekben: rajzokkal, térképekkel sem tarkáztam. Beértem az általános vázlattal . . . . Módomban lett volna egész képgyűjteményt adni. De a képek (kivéve egyet, melyet közöltem) mind későbbi korbeltiek, mint a mennyire e munka szövege lejön . . . Hasonlókép a régi (középkori) város részletes leírásához az adatok egy része későbbi korbelti, mint a mennyire munkám szövege terjed.»

E szavakból minden olvasó, s bizonyosan Pauler is, annyit kiolvashatott, hogy nem szándékom kitérni egy tüzetesebb, s a mennyire az adatok engedik, részletezett topographiai rajz megkísérlése elől, mely térkép és némely rajz nélkül nem lenne világos. Az irodalmi compositio, s az ismétlés elkerülése azt kívánta, hogy akkorra halaszszam e kísérletet, mikor az a kérdés áll elő, milyen volt a város a török miatti catastrophák előtt, s mivé lett a török uralom alatt.

Miért hallgatja el Pauler Gyula legalább azt, a mi elég világosan van kifejezve az előszóban? — Illik az egy kritikus-tól? Miért beszél köteteimről úgy, mintha azokban Buda-Pest egész története be volna fejezve? De mégis igaza van. Előre tudhatja, hogy az adandó rajzok őt kielégíteni nem fogják. Azt én is tudom, sőt bizonyos, hogy mentül jobban fognak egy s más részben sikerülni, annál lázítóbb hatást fognak tenni Paulerre és követőire.

Ha le tudnám írni, mit ettek a budai polgárok délben, Pauler lármát csapna, hogy a reggelit kifejejtettem, ha lerajzolnám a polgármester ködmönét, azt kiáltaná: hát inge volt-e? A mi kritikusunk olyan, mint azok a kedves teremtések, kik magok sem tudják, mi kell nekik. A mi nincs, arra vágynak, a mi van, az csak boszantja őket. Hát azt a szép fényes arany

kiflit, az újhholdat ne hozzam le neki az égből? Csak attól félek, hogy akkor meg joggal követelné a Gönczöl szekerét, persze elébe fogva még a Perseus és Pegasus csillagzat-párt is.

Az ő makranczai végére mehetetlenek, — a történelmi rajzokat illető tanai teljeseek a szeszély minden hóbortjával.

Hizelgő volna rám nézve, hogy Pauler az ily rajzhoz rendkívüli tehetséget követel, s ezt bennem fölfedezte volt hajdanában; mert épen ide vonatkozólag mondja el, hogy én valamikor költő és æstheticus voltam, s van bennem ítélőtehetség meg phantasia, párosulva a nyelv erejével, még pedig a legnagyobb mértékben. Kritikusom a csillagokig emel, mit oly kevésbé érdemlek, mint minden egyebet, a mit rám fog. Szerencsére, talán ezt is oly kevésbé hiszi ő maga is, mint a többit.

Ahhoz, hogy a régi város egy térképét adjam, s leírjam, hogy öltözködtek, mit ettek-ittak régen, minő volt a város kormányzata, mindehhez épen Pauler Gyula egy nem igen régi tana szerint nincs semmi szükség írói tehetségre. — Mikor Pauler bírálatot írt Marczali Henriknek *II. József*ről, azt erősítette, hogy a történetíró tehetsége csak az egyének jellemzéséből tűnik ki; ellenben az állapotok, szokások rajza oly könnyű mesterség, hogy azt egy-egy írói képesség nélkül szütkölködő, de szorgalmatos «Beamter» is jól megcsinálhatja. *) Ez a *Lex Julia Pauler*, mely *II. József*re nézve «ad hoc» volt kiszalasztva (edictum), már 1886-ban *Buda-Pest történetére* nézve épen ellenkezővé vált. Most már puttonba valónak kiáltja ki némelyik király, királyné és országnagy rövid jellemzését is, melyben pedig föntebbi törvény szerint tetőznie kell a történetíró művészetnek. Hanem most az egykori beamteri föladathoz kíván cervantesi ecsetet. A mi kritikusunk új törvényt hoz nekünk

„ . . . . . minden alkalomra,
Mást ha jól van lakva, mást pedig éhomra. »

Egy másik régibb, s el nem törült törvénye Pauler Gyulának elmondja azt is, mikép alkotandók a történelmi jellem- és egyéb rajzok.

Ezelőtt vagy nyolcz évvel elkészítette a codexet, mi módon kell a történelmi adatokból képet alkotni. 1. §. Kizárandó

*) A *Budapesti Szemle* 1882. áprilisi füzetében.

a deductiv, vagyis a priori okoskodás. 2. §. Kizárandó az inductio vagyis a constataált tényekből való következtetés a kérdések föltevése és megfejtése, szóval minden okkeresés. 3. §. Az adatokat kövecseknek kell tekinteni, s azok egyszerű összeillesztéséből mozaikképet alkotni. 4. §. A mozaikkép azon foltjait, melyekhez adatkavicsot nem talál az ember, üresen kell hagyni,*) stb.

Ha nem épen szükséges, de érdekes tudnunk, micsoda irodalmi termék adott legközvetlenebb okot ez «ars historica» megalkotására, mely a történetírónak oly kevés fejtörést okozna, mint a nőknek a strimfli-kötés, mely mellett jóízűn lehet egészen más tárgyakról pletykálni, — a mivel azonban nem akarom azt mondani, mintha ez a foglalkozás ne volna jobb a semminél. — A föntebbi szabály megalkotására Pauler saját művét, a Wesselényi stb. összeesküvésről írottat ültette maga elébe mintának, — a mivel nem mondom, hogy haszontalan könyv. — Annymira elhitette volt magával az inductio veszedelmes voltát, hogy egy más munkámban némely általam elért eredményt elvetendőnek mondott, mert az *csak* inductio!

Monographus utódóm részére, — mit teljességgel nem remélek, de lehetőnek tartok — ha szót fogad Paulernek és követőinek, igen meg lesz könnyítve a föladat. Miután az országos történetet ki kell zárnia előadásából, s miután a localis történetre nézve a mozaik-kavicsok a tatárjárás előttről épen nem találhatók, s egész 1720-ig is gyéren fordulnak elő, Buda-Pest addigi története elfér majd tizenkét lapra, a mennyit Pauler valótlan állításai a *Budapesti Szemlében* elfoglaltak.

Paulernek különösen föntebbi 4-dik §-a lesz igen kényelmes, mely azt mondja, hogy a kép azon részeit, melyekhez adat nincsen, meztelen kell hagynia a történetírói művésznek. Vegyünk egy példát a sok közül. A föladat az, hogy utódóm állítsa az olvasó szeme elé, hogy volt öltözve egy budai polgár Mátyás király idejében. Ezt rajzban lehet legjobban föltüntetni. Találhat rá például adatot, hogy egy polgár hány denáron vásárolt egy pár sarkantyút; de arra semmiféle adata nem volna, volt-e csizmája a polgárnak? — A hol az adat hiányzik, a mozaikon

---

*) Lásd a *Századok* 1879-diki folyamának 2. és 3. lapját. Könynyebb használhatóság kedvéért paragraphusokba szedtem.

hézagot kell hagyni. Így a sarkantyút mezitláb viselné a szerencsétlen!

A képíró nem tehet róla, lássa az olvasó, mit tanul belőle! Mert a középkori emberek oly ügyefogyottak voltak, hogy minden absurdum rájuk fér, — kivéve mindig a papokat.

Nem is csak Pauler tana ez. Az újabb magyar történetírók fiatal nemzedéke közül némelyeket ez a minden fejtörés nélküli kényelmes chinai módszer csábít más pályákról a történettudomány terére, — hol Pauler tana és buzdító példája szerint nem szükséges a fejtörés. — Ha ez így megy, — s pedig mindinkább így megy, — valószínű csakugyan, hogy utódom a Pauler iskolájának tanát követve, mindenben a lehető legkönnyebb végét fogja majd a dolognak. Mit csináljon a szegény ember hathatós pártfogók nélkül, ebben a rossz világban!

Azonban majd feledém, hogy Paulernek az inductiv módszerre nézve a 2. §-ban kimondott anathemáját meg látszik szüntetni egy újabb novellája, mely múlt deczemberben látott napvilágot a *Budapesti Szemlében*. Ez az újítás helyet ad az inductiónak a történelemben, sőt ez attól várhatja csak, hogy tudomány legyen! Így ez a tan egész Borgia-Cæsar-féle irgalmatlan cynismussal gyilkolja le a nevezett paragraphust.

De valóban ez is csak látszat. Semmi sem tűnik ki világosabban Pauler cikkéből mint az, hogy az inductióról azt sem tudja, mi fán terem. A legegyszerűbb inductióra, mely tényekből indul ki s tényeken halad tovább, azt véli, hogy az egyelőre, a priori föltett nézetből való deductio.

Az eset ez.

Munkámban kimutattam, hogy az ó-budai prépostság az eddig ismert adatok szerint, II. Géza király idejében keletkezett. (Uralkodott 1141-től 1161-ig.) Az argumentumok közt van, hogy az első hiteles adat a prépostról egy 1156-diki oklevélben fordul elő (III. kötet 22. lap) s azutáni években már többször is látjuk szerepelni. Jelentős körülménynek hoztam föl, hogy egy 1290 körüli hamisítvány legtöbb hitelt vélt szerezni azzal, ha a budai káptalan jogait II. Gézától származtatja. — Az inductio a tényekből és adatokból kiindulva, az okokat keresi. Egy társas káptalan alapítására mi szükség volt, midőn a szomszédságbeli püspöki székhelyeken elég sok káptalan volt? — Ezt a kérdést tettem föl munkám szövegében (II. kötet 115. lap); Pauler ezt mondja rá (*Budapesti Szemle*

454. lap). «Erre csakugyan nem felelhetünk semmit, mert nem tudjuk az okát; de abból nem is következik semmi». Ez aztán se nem inductio, se nem deductio, hanem az emberi értelem eltiltása a munkától, mely pedig «*eppur si muove*».

Pauler mily szépen valósítja meg azt, hogy a történelem *tudomány* legyen! Magold be a betűt és soh'se törd rajta a fejedet! — Ez az inductio hát Pauler fölfogása szerint. Pedig azt senki, a ki ismeri, nem úgy érti, mint ő.

Ha a történetírónak be kell érnie azzal, a minek az egykorúak, kivált a középkorban az okát megmondják, — annyi volna, mint azt kívánni, hogy a csillagász vagy physicus érje be azzal, a mit a szemével lát, s ne törje a fejét a tünemények nem látható okain.

Már a föntebbi kérdést sem a priori okoskodással tettem föl. Egy-két tény mutatta a káptalan alapításának korát. II. Géza uralkodásának pedig nem képzeleti, hanem valóságos eseménye volt egy nagy keresztes hadjáratral kapcsolatos tömeges telepedés hazánk területére is, szász és flandriai elemekből. — Új kérdés: nem föltehető-e valószínűséggel, hogy Ó-Budát is ily elemekkel telepítette be a király? — Új tény keresésére volt szükség, hogy fölvételünk több valószínűséget nyerjen, s ha ily tény nem található, természetesen el kell ejteni a hypothésist, vagy csak mint lehetőséget hozni föl.

S két nevezetes tény tűnik szemébe az embernek, a hazánkbeli ismeretes szász telepedésekre nézve. Egyik az, hogy az erdélyi szászok nem püspökséget, hanem prépostságot kaptak, s a másik az, hogy a szepesi szászok hasonló egyházi intézményt hoztak magokkal. Ez igen föltűnő két tény; s egyszerűsmind ennél bizonyosabb történelmi tény nincs azon századokból. Minthogy a II. Géza telepítette Ó-Buda is állandóan, a török foglalásig megmaradt prépostságnak, — már nagy a valószínűség, hogy az nem valamely király szeszélyéből, sem valami más nem érthető okból történt, hanem azért, mivel a XII. század flandriai-szász bevándorlói mint nemzeti egyházi intézményt hozták magokkal a prépostságokat oda, hol más korábbi telepítés és alapítvány nem állotta útját, s hová nagyobb számban telepedtek. Tények kellettek arra nézve, vajon a telepedők eredeti hazájában mennyire voltak szokásban a társas káptalanok. S ime, azt találtam, hogy a mi másutt püspökség lett volna, Flandria nagy és virágzó városaiban, csak prépostságok

állottak fönn. Idéztem (II. kötet 116. lap), a mi Brüggéről és Ardeáról van mondva, teljesen hiteles kútfő nyomán. Ez is egy soha kétségbe nem vonható tény! — Azt gondolom, száz más közkeletű állítmány az Árpádok korából távolról sincs ennyire bebizonyítva. Természetes, hogy II. Géza koránál későbbi társas káptalanok föllállítása nem bizonyíthat fölvételem ellen. Egy korábbi alapítás gyöngíthetné annak erejét, — ha nem döntené is meg.

Pauler csakugyan fölhoz két, szerinte régi társas káptalan. «Miért állítottak — úgymond — Pozsonyba és Nyitrára, még mielőtt püspökséggé lett (társas) káptalan?»

Erre a felelet az, hogy a pozsonyi káptalan régiségéről a XIII. század elejénél régibb biztos adatunk nincs. Tehát még oly régi adat sincs rá, mint a budaira. A mi pedig Nyitrát illeti, hogy az már szent István alatt prépostság lett volna, csak áloklevéllal lehetne bizonyítani. Maga Szalay László, ki kerülni szokta a határozott nyilatkozatokat könyvében, ezt írta róla: «Lehet, hogy a nyitrai káptalan is általa (István által) rendeztetett; de az 1006-dik évi oklevél, mely erről tanúságot akar tenni, kétségtől fonák álmű, és mint ilyen bizonyító erő nélküli.» *) Vagy ha Pauler, Kálmán király évszám nélküli első törvényére céloz, miért nem nevezi meg? — Nem tudhatjuk, van-e tudomása róla, hogy a Nyitrára és Pozsonyra vonatkozó Podhraczky olvasása szerint másképen szólnak, mint a hogy Pauler óhajtaná. A mi ott áll, épen tagadása annak, mintha már Kálmán alatt Pozsonyban és Nyitrán társas káptalan állott volna fönn.**)

Ha Pauler nem tudott Pozsonynál és Nyitránál erősebb ellenvetéseket fölhozni, épen mellettem bizonyít.

Ha csak annyit mondott volna hypothesisemre, hogy az nem teljesen meggyőző, s történelmi bizonyosságnak nem veheti, legfőljebb vállat vonítok rá, s nem szólok semmit, mint nem szólottam akkor, midőn szememre vetette volt, hogy én *csak* inductiót alkalmazok a történelemre. Mert csakugyan az, mint a történelmi kérdés soha oly bizonyosságú nem lehet, mint egy-egy physikai vagy vegytani experimentumokkal támogatott hypothesis.

*) *Magyarország története*. Első kiadás. I. kötet 99. lap.

**) *Chronicon Budense*. 175. lap.

De Pauler most többet állít. Azt mondja, hogy deductiv az én okoskodásom, sőt hogy az «föltűnő példája az a priori okoskodásnak», holott pedig az éppen az inductionnak, ha nem is föltűnő, de igen egyszerű példája.

Nincs egy lépés is a fentebbi okoskodásomban, mely ne történelmi tényekre támaszkodnék. Kérdezze meg akárki — nem jogásztól, sem theologustól, legkevésbé historicustól, azok közül kevesen tudhatják, — hanem valamelyik önállóan kutató természettudóstól, vagy összehasonlító nyelvésztől, hogy fentebbi következtetéseimben nem az inductiv módszerhez tartottam-e magamat?

Minthogy minden tanulmányomban az inductiv módszer híve voltam, s minthogy ezt igen-igen kevesen értik s még kevesebben követik, röviden bár, de szólok róla a történelmi tárgyakra való alkalmazásában.

A mint érintettem, az inductiv bizonyítás is a történelemben oly teljesen meggyőző soha sem lehet, mint a természettudományokban. A dolog természete két különbséget mutat. Egyik az, hogy a tények, melyekre épít az ember, történelmi tárgyaknál s általán emberi cselekvényeknél soha oly minden kétséget kizáró bizonyosságúak nem lehetnek, mint a természeti tárgyaknál. Egy kő vagy növény vagy állat valódisága iránt kétség nem foroghat fönn. De az egészen egykorú s egészen hitelesnek vett történelmi adatok sem dicsekedhetnek soha a bizonyosság ily fokával. A történetírónak igen gyakran s kivált írott emlékekben szegény korszakokra nézve — ilyen nálunk az Árpád-házbeli királyok egész korszaka — legtöbb dolgot kell hogy adjon az adatok hitelességének constatalása. Hibás és téves adatoknak tényekül elfogadása már a kiindulásban lehetlenné teszi a történelmi hűséget. A kritikai analysis oly szükséges itt, mint a geológiában a mikroszkop és vegytani elemzés. A kik e részben nem szigorúak, mint Pauler is, azok nem az inductiv módszer, hanem az obscurantismus emberei. Magában a tények megállapításában is gyakran csak az inductió kerülő útjain lehet boldogulni. Azonban ha a történelemben már az alapvető tények kevésbé szilárdak, mint a természettudományokban, lehet sőt kell is emberileg elfogadható megállapodásokra jutni, a hol kútfők vannak.

A másik, a miben a történelem s általán az emberi társadalmi tudomány hátrányosan különbözik a legtöbb termé-

szettudománytól, a betetőzés hiányosabb volta. A természettudomány generalisatiói általános törvényig emelkednek, míg emberi dolgokban a tapasztalati tényekből vont általános következtetések nem érik el a törvény általánosításának azon fokát. A tényezők sokfélesége gyakran kijátszsa a theoria számításait. Az emberi cselekményekben esztelenség, az institúciókban sok rendellenesség mutatkozik néha. De ebből teljességgel nem következik, hogy a politikai tudományokban és történelemben a tényekből ne *generalisáljunk*, azokban a kapcsolatot s a törvényt ne keressük. Egyes abnormitások nem mentenek föl az alól, hogy normalét ne keressük; egyes esztelen cselekmény s esztelen vagy immoralis vezérférfiú példája nem jogosít föl arra, hogy egy egész korszak, például a középkor embereit rendesen eszteleneknek, s egy-egy osztályt, például az aristocratiát minden moralitásból kivetközötnék higgyünk és hitessünk el a mai világgal. Az institúciók minden zavaró körülmények ellenére és általán a magok képeire nevelik az embereket. A meddig csak írott emlékek nyomán a történelemben fölmehetünk, se a dolgok természete, se az emberi természet alapjában nem változott. Az ember mindig és mindenütt nemcsak családban, hanem társaságban élő lény, s a Rousseau-féle vad állapot eszeveszett gondolat. És már csak e társadalmi szükségességből nem egy általános törvény foly. Hiszen ha mindez nem lenne, valóban nem tudom, mire való volna az inductiót a történelmi tárgyakra alkalmazni, mert annak a lényege épen az, hogy a tüneményekből azok okát és törvényét derítse ki. Ha ez kisebb körben s hiányosabban történik is, mint a természettudományokban, a mi miatt a történelem annyira exact mint azok, nem is lehet; de a nélkül valóban nem tudomány.

Az inductiv módszer megtanít a kellő óvatosságra is az általánosításban. A hypothesis nem mehet oly messze, a hol a constatatált tényeket elveszíti lába alól. Az oly merész általánosítások, minők a történetphilosophoké s a Buckle-félék, túlmennek sokban a kellő határon. Általán véve az emberi ügyekre nézve azt tapasztaltam, hogy mentül többet akar fölölni a generalisatió, annál biztosabban rámondhatjuk, hogy nem áll. De még az ilyesekre sem mondhatjuk, hogy a tudományra nézve meddők. A többi tudományok története bizonyítja, hogy a hypothesisok, ha némi részben tévesek voltak is, szintűgy előre mozdították a haladást, mint az új meg új tények

fölfedezése. Az okokra visszavezető és általánosításra emelkedő inductió adja meg csak a száraz tényeknek eszmeiségét, ez teszi emberileg érthetőkké. Különben kérdés volna, mire jó azokat a tényeket tudnunk.

Az inductióban, mely mint látjuk, korántsem természeti tárgyak vagy történelmi adatok rögéhez és betűihez tapadó eszmétlenségben, hanem épen az eszmeiségig való emelkedésben áll, én igyekszem óvatosan eljárni. A nagyon is általános törvényekben megtanultam kételkedni. És az itt főnforgó példa bizony elég szűk korlátok közé van szorítva, s teljességgel nem valami eget verdeső merészség szüleménye. Úgy szólván csak *ABC*-és példa.

Nem vittem végig, egy határozott törvényig az okoskodást. Hozzá tettem: «Nem akarom állítani, hogy mindenütt flamand telepedések voltak, a hol társas káptalant találunk, de a flamand telepedések ily exemptus állapotba jutottak a főhelyeken». (II. k. 115. lap.) Más szókkal a hol a II. Géza korabeli telepedés s egy prépostság ténye fordul elő, föltehető a flandriai származás. Én nem általános szabály fölállítását, hanem egy specialis eset magyarázatát céloztam. A Paulerekre bíztam, kik elég merészen vállalkoznak az országos történet megírására, járjanak végére más eseteknek is. Fog-e Pauler? Soha sem hiszem. Ő elméletben sem tudja, s nem akarja tudni, mi az inductió, gyakorlatban pedig borsódzik a háta minden okkere-séstől — Hozzá szokott, hogy, mint láttuk, a kritikában is általános törvényt állítson föl, még pedig alkalom és szeszélye szerint, s annak ráhajára húzza a legellenszegülőbb nyilvános tényeket. Deductiv gondolkodás a legrosszabb fajtából, olyan tárgyakban is, melyeket csakis inductiv uton lehet érteni.

Én elejétől fogva az inductio híve voltam. Írtam többek közt egy kútfőbírálatot a magyar vezérek korabeli haditörténetéről szólót. Leo császár *Taktika* című könyvének csak a magyarokról szóló szakaszát ismerték nálunk, s abból magából igyekeztek értelmezni. Egyszerűen minden alkalmazás nélkül igttatták a történelmi elbeszélésbe. Mikor a magyarok hadjárait leírták, már feledték alkalmazni Leo leírását a hadi eseményekre. Mit tettem én, vagy Pauler nézete szerint mit vétettem? Először is Leo, sőt más hasonló tárgyú taktikák szövegét egészen áttanultam, hogy a magyarokról és németekről szóló szakaszok kifejezésmódjával tisztába jöjjenek. Hiba ez? Én legalább

nem ismertem s nem ismerék a világirodalomban sem egy tüzetes művet, mely ezt a munkát megtette volna . . . Ez a része is munkámnak inductiv, mert különböző szövegek szó- és észjárásából magyarázza a specificus kifejezéseket. Azután Leo császárnak a magyar lovasságról szóló helyeit összehasonlítottam azon újabbkori kitünő munkák tanaival, melyek a könnyű lovasságról szólnak, s nagyon egyezőknek találtam, a régi gyakorlatot az újkori tannal. Bizony nem deductiv eljárás volt ez sem, mert egyelőre magam sem tudtam mennyire fog egyezni a kettő. Végre az ily úton nyert képet a magyar csatarendről megkísérlettem alkalmazni a magyaroknak némely nevezetesebb, X. és XI. századbeli, hadjárataira és csatáira, a mit, mint mondtam, szokás volt elmulasztani. Úgy találtam, hogy Leo császár leírásával kezünkben megértjük jól azon hadi események főbb mozzanatait, azok nélkül pedig ez eseményekből nem tanultunk semmit. Azok nélkül se a magyarok, se német ellenségeik tettei nem egyebek a bravour kérdésénél, s rabló kalandozásnál.

Pauler Gyula pedig már korábban azt írta e munkámról, hogy egy tekintélyes tudós katona tökéletesen megcáfolta, a a mit én írtam. Most ismétli állítását, «Salamonnak egy sok tekintetben furcsa művéről, a magyarok hadszerkezetéről egy katonai szakbírálat kimutatta, hogy hadtudományi része csupa félreértés és tájékoztatlanság; egyéb részeit ellenben igen jónak találta.»

Pauler Gyula kétségkívül Kápolnaynak a Ludovica-Akadémia közlönyében 1877-ben (325. és k. ll.) megjelent rövid cikkére s egyáltalán nem tüzetes bírálatára czéloz. Ez pedig teljességgel nem czáfol meg semmit könyvemben. A mit a hadirend szárnyairól mond, az igen mellékes dolog értekezésem lényegére. Én azt a kifejezést a mai közönségben uralkodó fölfogás, s nem a katonai tudományos műszó értelmében használtam, sőt ebben is, mihelyt több ezer embert számláló s az ellenség előtt fölállított egész seregről van szó, senki sem fogja egy szakadatlan tömegnek a széleit, hanem külön elhelyezett csapatokat érteni, külön vezérlet alatt. Én nem a műszóból, hanem a dolog természetéből következtettem. A mi a csatarend hézagait illeti görögöknél és IX. századbeli németeknél, azt Leo császár mondja, nem én.

Mennyiben avatott szakember Kápolnay a lovassági tac-

tikában és stratégiában, azt nem tudhatom; de kár volt Paulernek más szakember véleményét is meg nem kérdezni, ha már magát, ki a vezérek kora történetével foglalkozott, merőben tudatlannak tartja. Tudnék fölhozni igen kitűnő katonai tekintélyeket, kik nemcsak mint specialis lovassági tisztek, hanem elméletileg is kitűnő képzettségű szakemberek, sőt az egyik győzelmes hadakat is vezérlett, következőleg tapasztalt ember, kik nevezett munkámról helyeslőleg szólottak, különösen abban adván igazat nekem, a mi már politikai fontosságú is, hogy oly hadvitelhez, mint a magyaroké volt, kik külön hadosztályok önálló, de combinált működése által győztek, múlhatatlan föltétel a fővezér mindenek fölött álló teljhatalma, minek politikában a monarchia elve felel meg. Különben is, a mi hadi tudomány az én értekezésemben, azt én általánosan elismert hadtani szakírók könyveiből merítettem, s hűségesen utaltam is rájuk.

Nem felel meg Pauler előadása a tényállásnak abban sem, mintha Kápolnay az én hadtani nézeteimet megezáfolván, «a többi részt igen jónak találta» volna. Mert valóban Kápolnay cikkének nagyobb része nem is szorosan a katonai szakba vág. Beszél a nemzetségi rendszerről; értelmez görög szavakat; tagadja mintha az általam egy töröl metszetteknek állított görög szövegek közel egykorúak volnának. Beáll aztán historikusnak, beszélve Hannibálról, Nagy Sándorról, mi teljességgel nem mond ellen az én állításaimnak stb. Íme tehát nem felel meg az igazságnak, a mit Pauler mond. Meg vagyok róla győződve, hogy ha ugyanazt, a mit én e tárgyban írtam, egy németországi tanár írja, Pauler méltónak tartja vala arra, hogy tanuljon belőle s megdícsérte volna. Akármilyen furcsa az az én munkám, sokkal furcsább Pauler magaviselete annak ellenében. Ismétlem, nem értem azt, hogy fog csatákat leírni az Árpád-korszakban, ha nem a maga, hanem a Kápolnay fejével fog ítélni, a kit én különben nagyra becsülök, s tanult, bár kissé elfogúlt férfinak tartok. Az is bizonyos, hogy semmi sem lehet az inductiv vizsgálat módszerével ellenkezőbb eljárás, mint az, hogy Pál úgy hivatkozzék Péterre, mint kinek állításai megdönthetetlen edictumok. A *tekintély* szó kedvencz szava Paulernek. Talán mert magát annak tartja, s így fölmentve állításainak nemcsak bizonyításától, hanem egyszerű megfontolásától is. Én pedig ilyféle felsőbb lénynek nem érezvén magamat, bizonyítékát és okát

szoktam adni állításomnak, úgy hogy az olvasó maga önálló, s néha talán eltérő nézetet is alkothasson magának.

Buda-Pest történetének igen sok részében rectificáltam mások téves állításait, s ez inductiv úton történt. Puuler mindezeknél bele köt egy-egy, többnyire mellékes szóba vagy nem lényeges tételbe, elhallgatván mindig a tárgy egészét. Czikke mintha egy rossz tréfa volna, melyben a tetszés szerinti s indokolatlan kötekedések röviden vannak oda vetve, hogy kénytelen legyek mentül többet írni rólok. Csakugyan a *Budapesti Szemle* több számán keresztül kellene foglalkoznom vele, hogy állításait czáfoljam, hibáit rectificáljam. Ezt tenni nem fogom. Sőt ám legyen igaza is egy-két adatra nézve (minő Brendolinus kérdése), melyek *Buda-Pest története* lényegén nem változtatnak semmit. Még ilyen neki engedhető is alig van több kettőnél cikkében. A már elmondottak s némely elmondandók a kritikusunkat jellemzőbb esetekre szorítkoznak. Pénzügytani tanulmányomra, melyben többek közt a Róbert Károly óta országossá lett budai súlymérték, a budai *márka* kiszámítása volt fő feladatam, Pauler az egészre vállat von, hanem a budaitól idegen korábbi *márka*, a *libra turonensis*ről mond egy hibáztató megjegyzést. (*Budapesti Szemle* 457. l.)

Kimutattam, hogy Budavár az ő szabadalomlevelet nem IV. Bélától, hanem Nagy Lajostól nyerte. Egészen inductiv módszerrel jutottam ez igazsághoz, melyet eddig mindenki tagadott. Mint geologust a kagyló, úgy vezetett az oklevelek egy szava. IV. Bélától kezdve 1346-ig a budai bírót, kevés kivétellel, *rector*nak látjuk czímezve, a min az én elődeim nem ütköztek meg. Úgy tettek, mint Pauler, a ki most is magától érthetőnek tartja azt, a mit nem értettek. A nevezett even túl mindig *judex* a bíró czíme. E változás idejének meghatározása érdekében vettem sorra a budai bíróról szóló adatokat. Azután elővettem a budai szabadalmakról szóló adatokat, s úgy találtam, hogy épen a legfontosabbik szabadalom, az árú-megállítása, csak Nagy Lajos uralkodásába eshetik. Megerősítettek e föltevésemben maga e király szavai, melyek szerint Buda tőle nyerte azt. Combinálva Kassának egészen hasonló szabadalmaival, kitűnt, hogy ez is 1346 tájára vezet, s kétségtől innen keltezendő a szabad bíró választás is, mely aztán a *judex* szóban nyert maradandó kifejezést.

A *judex*ek budai polgári rendű férfiak voltak; de a *recto*-

rok kivált eleint: lovagi rendű királyi hivatalnokok. Így Walter, így Preuzellin, mely utóbbinak bíróságáról az addigi monographusok mitsem tudtak. Ennek némely országos szereplését nem a biographia-írás vágyából hoztam föl, hanem annak kimutatására, mily magas rangú egyének voltak IV. Béla alatt a budai bírák.

S mindezekre, melyekről keveset vagy mitsem tudtak elődeim, Pauler a szememre veti, hogy én köztudomású, ismertes tényeket nem tudok. (*Budapesti Szemle* 452. lap.) Én Preuzellint, kiről nagy Iván családkönyvében sem találtam adatot, Németországból származtattam; Pauler szerint pedig Ausztriából jött. Az még nem oly nagy baj, hogy valaki Németországból származva, először Ausztriába s aztán Magyarországra jön. Ezt majd az országos történet írója részletesebben is megírhatja. Nagyobb dolgot csinál Pauler ama nevezetes férfiú halála neméből.

Pauler idézi munkám szövegének ezt a passzusát: «Nem tudni Preuzellin 1267 utáni sorsát». De valótlan az, mintha csak ennyit mondana könyvem. Mert ott van pár sorral előbb a jegyzetben a latin idézet, melyből valószínű, hogy Preuzellin azon évben bevégezte életét. A latin oklevél illető helyének magyar fordítása így szól: «Akkor (1267-ben, az ilsvaszegei ütközetben) Preuchel, a német, ki akkor Buda rectora volt, sok másokkal együtt fogságba esett, sőt némelyek meg is ölettek.» Ez már több a szövegemben idézetnél, mert csak ez alternativa áll, hogy vagy fogságba esett, vagy megöletett. Sőt szigorún véve azt teszi ez, hogy hősünk mindenesetre fogságba esett többekkel együtt, s a foglyok közül sokat meg is öltek. Azt is mondja szövegem, nyomban, hogy «Már következő évben más (budai) rectorot találunk megnevezve». — Így, ha biographiát akartam volna is írni, ezzel be lett volna az fejezve, csak azzal toldván meg, hogy vagy fogságba esvén, nemsokára megölték, vagy nemsokára meghalt. De Buda története szempontjából ez egészen egyre megy, miután itt csak az a fontos, hogy 1267-ben megszűnt a város rectora lenni. Annyi adat, a mennyit használtam, erre elég volt.

Nem Pauler Gyula mondja-e, hogy országos események nem tartoznak Buda-Pest történetébe? Elhallgatja, hogy több részletet közöltem e férfiról, mint a mennyit eddigi országos történetíróink tettek. Nekem Preuzellin lovag országos szerep-

lése, a budai várfalakon kívül viselt dolgai azért, s annyiban kellett, hogy kimutassam, mily hatalmas férfiú volt akkor egy budai bíró.

Lássuk már mit mond hát Pauler, az *országos történetíró*, Preuzellin lovag letüntéről.

A decemberi *Budapesti Szemle* 452-dik lapján olvassuk :

«Oklevelileg igazolt ismeretes tény, hogy (Preuzellin) V. István ifjabb király ellen harczolva az isaszegi csatában, mikor Béla herczeg és Henrik nádor fogságba kerültek, elesett.»

Már pedig ez ilyen módon sem oklevelileg igazolva nincs, se pedig nem ismeretes tény. Habár nem kegyeskedik idézni, én tudom micsoda oklevélre támaszkodik.*) Ebben az van mondva, hogy Béla herczeg Isaszegnél megszaladt, elmenekült (effugato), nem pedig, hogy fogságba esett; továbbá, hogy Preuzellin megöletett (interfecto).

Az pedig nem mindegy, hogy valakit megölnek, vagy pedig a csatatéren harczolva esik el. Mert hátha szaladás közben, vagy fogolylyá levén, mint fogoly végeztetett ki. S épen az utóbi eset áll.

Mert a klosterneuburgi krónikaföljegyzéseiben az 1267-dik évben azt találjuk róla följegyezve, hogy miután Preuzellin lovagot magyar párhívei elárulták (vagy kiszolgáltatták), István ifjabb király saját kezével végezte ki őt.**)

Itt sincs az mondva, hogy a hős harczolva esett el. Nem is ezen van a dolog súlya, hanem azon, hogy Preuzellint V. István maga ölte meg. — Melyik a valószínűbb, hogy Preuzellin egy fölként király ellen viaskodjék, s harczolva essék el elleneben, vagy az, hogy ez a király, kinek szenvedélyes s politikai bűnökkel teljes jelleme sok mindenre képes volt, őt azután szurta le, miután megadta volt magát? — Ezenkívül tudjuk, — s a (munkámba foglalt rövid jellemrajzból kitűnik), hogy V. István nagy gyűlölködéssel volt eltelve Preuzellin iránt.

Egy regény- vagy tragédia-írónak teljes szabadságában áll, hogy Preuzellint harczolva vagy mint védtelent ölesse meg V. István által; — de egy történetírónak nem szabad határozot-

*) Fejér *Cod. Dipl.* V. 2. 97. lap.

**) Pertz *Monumenta SS.* XI. 647. l. «Eodem anno (1267) occisus Heinricus Pruzello per manum Stephani regis Ungariæ, traditus perfidia et dolo nequiter Ungarorum.»

tan állítani, hogy *tény*, a mi csak lehetséges, még kevésbé az ellenfelet s az egész művelt közönséget tudatlannak mondani, hogy nem ismeri azt, a mit Pauler sem ismer. Mert a fentebbi két oklevél s egy krónika idézetei nem mondják, a mit Pauler állít.

Sőt a könyvem jegyzetében idézett oklevél-töredék, mely az olvasó előtt valószínűvé teszi, hogy Preuzellin fogolylyá lett, sőt azt sem zárja ki, hogy mint fogoly öletett meg, hasonlíthatatlanul igazmondóbb, mint Pauler állítása. Mert ez a való tagadása, ott pedig a valószínűség nem zárja ki a való tudását.

Pauler itt figyelmeztet ugyan engem egy a város történetére nézve mellékes, de magában nem elég positiv hely kijavítására. Azonban itt is, a mit ő ajánl, sokkal rosszabb, mint a hogy én írtam.

Munkám előszavában kifejeztem abbéli jó lelkiismeretemet, hogy az enyémhez hasonló monographiákból, ha egy adat elkerülte figyelmemet, az minden törekvés mellett könnyen megtörténhetik. Itt ugyanis az irodalmak nagy terjedelme mellett könnyen rejtve maradhat egy az országos történet útjától félreeső adat. Könnyebb az országos történetre vonatkozó adatok egész szekér szalmáját rendezni, mint abban egyes specialis szájakat kikeresni. Olvashatja valaki akárhányszor Thuróczyt, Istvánffy-t, s emlékezetében maradhatnak az ország főeseményeire vonatkozók; de azt, hogy mi van bennök Pozsonyról, Kassáról vagy Pestről, könnyen elfelejtheti. Egyes kis adatkáért foliánsokat kell átforgatni. Itt a rendszeres kutatás nagy szó, kivált miután nekem a város történetét másfél ezer éven át kellett vezetnem. Nem is elég itt a hazai irodalom. A mai Belgium történetében találtam Budára vonatkozó adatot. A pesti háziúr «a török császár» kilétére nézve természetes volt a török történelmet vonni kérdőre. Azonban a fölvilágosítást nem itt, hanem Lengyelország történeti kútfőjében találjuk. A fentebbi esetben, Preuzellinében, osztrák krónikás világosít föl, melyet maga a praeceptorokodó Pauler, kinek aránylag oly kevés adattal van dolga, — sem ismer. Ha már most valaki a szememre veti, hogy csehországi vagy bajor oklevélgyűjteményekben is található oly adat, melyet én nem ismerek, azt mondom rá: majd hasznát lehet venni a könyv egy új kiadásánál; de a világirodalom minden zegezugát nem ismerheti senki. Azt gondolom nem volt és nem lesz soha történelmi könyv, mely után kimaradt adatokat böngészni ne lehetne.

Absolut lehetetlenség nincs benne, de a valóságban ki látott oly aratást, hogy egyetlen buzaszem se maradjon a mezőn? Kár is volna nem maradnia. Mitől híznék az a sok lúd a széles hatvani határban, ha egy szem magot se lelne a tarlón? Nem annál keservesebb gágogással élénkíti-e a hallgatag pusztát, mentül kevesebb a lelet?

Munkám egyik sikerét abban reméltem látni, hogy többen fognak, mint különben, annak egyes tárgyaival foglalkozni, a mi csak hasznára válhatik a tudománynak. A legnagyobb elégtételek egyike volt a római korszakról írt kötetemnek, hogy megjelenése után rendszeres ásatásokhoz fogtak, s némely nagyratörő ifjabb erő tanulmányokra vetette magát, hogy könyvem egyes részeit Rómer Flóris világánál, mi szerinte egy a régészettudomány világával, czáfolni iparkodják. Mások csak azért is, mert én tagadtam, Árpád sírját keresték Ó-Budán, bár előreláthatólag nem sikerült fölfedezniök. Mindez azonban, más szempontból nem kárba veszett munka. Paulernek nagyon megköszöntem volna, ha mindazoknak, miket rovásomra fölhoz, jobban a végére jár. Ezt azonban tenni nem szokta. Pedig hibáztatásai korra nézve is korlátoltak: a tatárjárás előtti korszakra vonatkoznak. Aztán aránylag csekély számúak lévén, földeríthet vala egy-egy kérdést.

Pauler fölhoz egy Budára nézve szintén nem fontos tárgyat, melyre nézve Bajorország történelmi kútfőit kellene jól ismernünk — s kivált Paulernek.

Munkámban megjelöltem azt az időpontot, melyben a krónikák legelőször említik Pestre nézve az *Ofen* nevet; az az 1211-dik év, midőn Getrud magyar királyné Thüringeni Lajoshoz adja leányát.*) Monographus elődeim, s Rómer sem ismert ezt, pedig ismerhette volna múlt századbeli nyomtatásban. De ezért vetettem-e s vetnék-e szemére, à la Pauler Gyula a «nagy tájékozatlanságot a történelem anyagára nézve?»

Pauler nagy német tekintéllyel, Jafféval áll elő, ki öt különböző darabot közöl Pertz *Monumentáiban*, *Diesseni jegyzetek* (Notæ diessenses) közös cím alatt, s általánosságban mondja rájok, hogy sok bennök a chronologiai és genealogiai tévedés és hiba. Pauler szerint tehát az öt közül egy sem fogadható el semmi részben kútfőnek. Én pedig bizonyossággal

---

*) *Buda-Pest története*, II. kötet, 128. lap.

állíthatom, hogy legalább Jaffé nem volt egy véleményen az ő tanítványával, Paulerrel! Bizonyosan lehet ezt tudni onnan, hogy különben a *Notae Diessenses*t föl nem vették volna Pertz *Monumentáinak* XVII-dik kötetébe. A kiadó Jaffé, mint a nevezett *Monumenták* más kiadói is, abban hibáznak, hogy tájékoztató bevezetésekben rendkívül kímélik a papiroost, s mentül kevesebbet és rövidebben szeretnek mondani. A Pauler-félék kedvéért jó lett volna ez alkalommal is odavetni, hogy «de azért óvatosan használhatók».

Pauler hivatkozik Oefelére is, a nélkül hogy idézné, s úgy beszél róla, mintha ezt az urat az olvasó közönség oly jól ismerné, mint akár Rupp Jakabot, vagy más *őfele* (tudniillik Pauler kedve szerint való) magyar történetírót.

Az a kútfő, melyben szerintem az Ofen név először fordul elő, Pauler szavai szerint:

«Oefelének, az Andechsi grófok monographusának, alapos véleménye szerint, csak a XV. században íratott.»*)

A kiről Pauler úgy beszél, mintha egykorú kedves collegája volna, már száz évvel ezelőtt nem volt az élők sorában. Átlapoztam számos megjelent és kéziratban hátra hagyott munkáinak címlajstromát. Sok érdekes és curiosus műve közt találtam egy könyvet, mely arról szól, hogy nevezetes tudósok hogyan ítélték más nevezetes tudósokról.***) Azt gondolom, ez a gyűjtemény lehet valóban pikáns!

Azonban, nagy sajnálatomra sehol azt írva nem láttam, csak Paulernél, mintha *Oefelius* (ez az irodalmi neve) Andechs grófjainak monographusa lett volna.

De igenis kiadta a bajor történelmi kútfők egy gyűjteményét, akkor még nagyobbára kiadatlan kéziratokból.***)

A két kötetből álló gyűjtemény másodikában találjuk az én kútfőmet, a diesseni klastrom följegyzéseit, melyek az andechsi grófokra is vonatkoznak.

Oefeliusnál a diesseni följegyzések hat külön krónikát mutatnak föl. Az utolsó, a hatodik krónika az, melyet mi Gertrud

*) *Budapesti Szemle*, 1886, 121. szám, 451. l. alúl.

**) *Judicia eruditorum de eruditis*.

***) *Rerum Boicarum Scriptores, nusquam antehac editi... ex membranarum chartarum vetustis collegit, descripsit ac monitis praeratis... edidit. Andreas Felix Oefelius, Monacensis. Augustae Vindelicorum. 1763.*

királynéra s az *Ofen* névre használtunk. Pertznel az utóbbi az V. számú. Ebben Oefelet 1763-diki kiadása van szövegül használva, míg más kiadások variánsokul szerepelnek.

Pauler azt állítja, mintha Oefelet *alapos véleménye* volna, hogy ez a VI-dik krónika a XV. században íratott. Már pedig Oefeliust semmi véleményt, se alapost, se alaptalant nem mond. Csak azt írja a nevezett VI. számhoz írt előszóban: «Használták azt alkalom szerint mára történetírók. Bármit éjjenek, a többiekhez kellett igtatni, mivel régi hártya-kéziratok tekintélye támogatja azt.»*)

Egyebet nem találtam e tárgyban Oefeliustnál.

Mondja meg Pauler, mit lehetett itt arra magyarázni, mintha a közleményt a kiadó XV. században kelt iratból közölte volna?

A mit Pauler Gyula tovább mond, hogy «ennek a följegyzésnek kéziratát nem ismerjük; régibb kiadásból nyomtatták le», csak két harmadában igaz, s harmadában nem! Igaz, hogy kéziratát nem ismerjük, hogy a mint azt Oefeliust és újabban Jaffé kiadta, egy részben régi nyomtatvány után tették; de már Oefeliustnak idézett szavai bizonyítják, hogy régi kéziratokat (membrana) ismert e tárgyban, sőt azokból nemcsak módosította a korábbi nyomtatás szövegét, hanem egy nevezetes részszer is toldotta.

Előtte fekszik a diesseni följegyzések egy nyomtatványa, mely mintegy negyven évvel előbb látott napvilágot, mint Oefelet kiadása. Ez Duellius Rajmond gyűjteménye, mely 1724-ben jelent meg.**)

Azonnal föltűnik, hogy e régibb kiadásban az, a mi Oefeliustnál VI. szám, s melyről itt szó van, jóval rövidebb, mint utóbbi kiadásában. Az első nagyobbik rész van közölve, mely Oefelénél s Pertznel is elől évszámot viselő rövid mondatokat foglal magában. E résznek kéziratára is utal Duellius. Kapta azt, úgymond, Pollingból (Bajorország), Saller Filep az ottani

---

*) Postremo denique loco Anonymi monachi Diessensis memoria Sepulchralis comitum Diessensium occurrit, passim historiographis usurpata. Eam, quantivis pretii, his visum est adungere, quod et ipsa membranarum auctoritate nitatur. *Rerum Boicarum Scriptores*. II. 647. (Monitum praeivum.)

**) *Raimundi Duellii Miscellanea*. Két kötetben, melynek másodikikában van a diesseni krónika *Chronicon* czímmel.

codexből közölte vele, mely codex XV. századbeli. De Duellius kiadásában hiányzik az az évszám nélküli részletező elbeszélés, mely Gertrud magyar királyné megöletésére vonatkozik. Itt fordúl elő évszám nélkül az is, hogy Pesten (in civitate Ovena) történt a későbbi szentnek, Erzsébetnek eljegyeztetése. Ebből azt kell következtetnünk, hogy ama XV. századbeli kéziratban nem is volt meg az a rész, s azt Oefele más honnan, régiebb kéziratból toldotta hozzá.

Mindkét részben vannak évszámbeli s más hibák (így például, hogy 1200-ra van téve Gertrud királyné meggyilkoltatása, holott 1213-ban történt). De én, legalább a diesseni adatok e részéből nem azt következtetem, mintha ne volnának az adatok annyira hitelesek, mint szoktak lenni a középkorban az ilyenek, hanem — tisztelet becsület a Jafféknak — azt, hogy az eredeti szöveg nehezen olvasható, vagy rongyollott vagy eredetileg hanyagul írott volt. A diesseni följegyzések utolsó számánál Jaffé elmulasztotta a magyarázatot. Nem kézirat, hanem nyomtatványok levén előtte, úgy képzeltem, mintha mindaz talán az eredeti kéziratokban is oly tisztán lett volna olvasható. Betoldásokkal s marginalis megjegyzésekkel is zavarossá tett kéziratból, könnyen olvasnak le másolók és kiadók hibásan egyes szavakat vagy számokat s néha egész mondat érthetetlenné is válhatik. Pertz folio gyűjteményében igen szép papíron és betűkkel a legrongyosabb régi kézirat úgy tűnik föl, mint a legcorrectebb. Itt a tiszta nyomtatvány sorain keresztül is elárulja szövegünk a kézirat kuszált voltát.

Pauler Gyulának fő kifogása a mi kútfőnk ellen a következő:

«Egyéb téves adat mellett azt is elbeszéli, hogy . . . Gertrud királynét az egyház a szentek közé sorozta.»

Ámde kútfőnk nem ezt *akarja* mondani, nem *akarhatja* s nem is mondja világosan.

A dolog valóban így áll: A mi kútfőnk két részre oszlik. Az első részben évszámon kezdődik minden tétel annalisok modorában, bár nem szigorú időrendben. A másik, utolsó rész évszám nélküli elbeszélése egyetlen eseménynek, miről az évszámok rész csak röviden szólt, tudniillik Gertrud haláláról.

Az évszámok szövegben világosan és híven van megírva: «Gertrudist Magyarország királynéját megölik, ki szent Erzsébetnek anyja és Berthold meraniai herezegnek leánya volt.» (Csak az 1200-as évszám hibás.)

Az évszámias szöveg ezzel végződik: «1232-ben hal meg szent Erzsébet, a Gertrudis magyar királyné leánya, a kit megölték volt». Tehát kétszer van elmondva, hogy nem Gertrudot, hanem Erzsébetet avatták a szentek közé.

Ez utolsó sorhoz nyomban csatlakozik az évszámok nélküli jegyzet: «Följegyzendő — úgymond — miképen történt a *fönnerezett* Gertrudis magyar királyné megöletése» stb. Tehát az, a ki az évszám nélküli jegyzetet írta, nemcsak ismerte az évszámiasat, hanem a nélkül nem is írta volna, mit a *fönnerezett* szó bizonyít. Lehetséges-e már, hogy ne tudja a jegyzet írója, hogy nem Erzsébet, hanem Gertrudis soroztatott a szentek közé? Az évszám nélküli jegyzet végén levő értelemzavaró mondatból olvasta ki Pauler Gertrudnak szentek közé avatását, a mire följogosítva nincs. Egy nem értelmezhető s le nem fordítható mondat, ha valamiről, csak arról győző meg, hogy oly corruptált szöveggel volt dolga Oefeliussnak, melynek sehogy sem tudott világos értelmet adni. Pedig bizonyára itt is az író azt akarta mondani, a mit föntebb ismételve olvasott vagy maga írt le, mely szerint Gertrud leánya ennek halála után később szentté avattatott.*)

Hogy is kívánhatnók, hogy Pauler, ki egy saját korában megjelent könyvről, *Buda-Pest történetéről* annyi valótlanságot mond, képes legyen a omályos múlt zavaros írott emlékei felől ítélni! Még a föntebbinél is jobban jellemzi kritikai képességét, a mit kútfőnk egy másik helyéről mond: «egyéb téves adat mellett azt is beszéli, hogy Gertrud királyné gyilkosai a szörnyű tett után inaszakadtakká lettek, a hely színéről el nem távozhattak, egyet kivéve, megnémultak s úgy fogattak el.»**)

Ezt Pauler mint képtelenséget hozza föl a kútfő hitele ellen, holott épen ellenkezőleg áll a dolog.

*) Elmondván a szöveg röviden mikép ölték meg Gertrudot s a gyilkosokat mikép fogták el, így folytatja: «Qui (tudniillik a gyilkosok) condignam mortis penam subierunt.» Aztán nyomban: «Et illa (kicsoda? nem Erzsébet-e?) et alia signa apud reginam claruerunt.» (Ennek nincs értelme, de közből valami kimaradt, s még inkább kimaradt utóbbi szavak után s a következők előtt): «quæ postmodum auctoritate ecclesiæ solempniter fuit canonizata». Ennek már van értelme s lehetetlen másra érteni, mint Erzsébetre, kinek neve itt kimaradt. De Gertrud sincs megnevezve az utóbbi mondatrészen s így nem jogos ráérteni a szentté avattatását.

**) *Budapesti Szemle* i. h. 451—452. l.

Ha a kútfő némi túlzását leszámítjuk, a hely nagyban képes emelni annak épen e tárgybeli hitelet. Ez az alapjában egészen hű lélektan mellette szól. A ki valamelyik nagy szí-
nésztől látta *Othelló*-ban a gyilkosság utáni jelenetet, az érteni fogja a főntebbi rajzot. Egy költőnek elég tárgy a krónika főntebbi leírása egy megragadó képhez, s csakugyan Katona József innen meríthette *Bánkban* azon tragikumát, mely nem testi halálban, hanem szellemi megbénulásban, erkölcsi megsemmisülésben végződik. Pauler nemcsak nem érti az ilyet, de argumentumnak hozza föl a kútfő hitele ellen. S még ő kritizál!

Ő rója meg könyvében egyszer azt, hogy járatlan vagyok Ausztria kútfő-irodalmában, mely szerinte igen ismeretes a magyar közönség előtt, másszor hogy Bajorország történetirodalmi emlékeinek elrejtett zeg-zugaiban otthonos nem vagyok, azon érdeken, hogy egy puszta név az *Ofen* előfordultáról szóljak vagy hallgassak, holott ez, ha kimarad is könyvéből, az épen nem szenved csorbát. Egyetlen másik követ se kell kimozdítani helyéből, ha ezt kiveszem is.

Ilyen kicsinységekben lehetne nagy a mi kritikusunk, ha legalább ezekben maga szabatos tudna lenni. Túlságosnak tarthatnók, de értenők a szigort a kis hibák megrovásában ha szigorú volna önmaga iránt. Az egyszeri őrmester egy közemberre, ki kabátja egyik gombját gombolatlanul felejtette, így förmedt rá: «Megérem, hogy maholnap félmeztelen rukkoltok ki a parádéra!» Ez elég nevetséges túlzás: de mennyivel nevetségesebb, ha magának a dorgálónak a csupasz melle az ing alól s mind a tíz ujja begye kesztyűjéből kikandikál. Csak ebben az egy pontban, a diesseni évkönyvek kérdésében is látjuk Pauler más fő hibáit is. Imponálni akar külföldi tekintélyekre való egyszerű hivatkozással: franczia nevezetes kritikusokkal, Cervantessel, Sybellel, Rankéval, a főnforgó esetben Jafféval, Oefeléval, mely nyugati importatiói mind csütörtököt mondanak. Olvastam valahol azt az adomát, hogy az orosz kormány az elsültni nem akaró munitiót mind az ázsiai harcztérre küldi. Elég jó az is az ottani barbárok ellen! Nálunk is vannak tudósok, s köztök Pauler, kik a civilizáltabb nyugat tudományából épen az ott nem kelendő szellemi történetekkel puskáznak, úgy gondolván, hogy elég jók ezek is nekünk, hátramaradt kelet népének, kik robinsoni szegénységünkben még mindig a magunk eszét akarjuk használni.

Pauler főntebbi esetében kitűnik, hogy Oefelét, kit oly bizalmasan vezet be karjain, mintha egykor rendesen vele kávézott volna a Dannernél Münchenben, hogy ezt az Oefelét teljességgel nem ismeri, de még munkáját sem, melyre hivatkozik.

Minthogy ritkán történik valami csak egy okból, ebben a részben a tekintély-játszás kellemes érzelméhez még az elhallgatás cselfogása is járult. Mint előre bocsátottam volt, nem szokta idézni a kútföket, melyekre állításait vagy hibáztatásait építi, pedig ez, mint mondtam, kötelessége minden historikusnak s kétszeres kötelessége akkor, midőn egyszersmind vádaskodik valaki ellen, sőt háromszoros, mikor épen a kútfő kérdése forog fönn. E titkolódzás épen rajta boszulja meg magát. Mert általan a történetírónak nemcsak azért jó megszoknia a kútfők pontos idézését, hogy az olvasó előtt igazolja állítását, hanem azért is, hogy önön magát is ellenőrizni képes legyen. Én meg vagyok róla győződve, hogy ha Paulernek kötet és lapszám szerint kell vala idéznie, a Preuzellin halálára vonatkozó kútföket, nem írt volna ezekre nézve valótlanságot. És ha Oefelének monographiáját kereste volna, hogy idézhesse címét, miután azt sehol sem találja, nem beszélt volna egy nem létező könyvről; ha ki kell vala tennie a kötet és lap számát, hol Oefele bajor oklevél-gyűjteménye az illető közlemény keletkeztéről szól, nem adott volna szájába oly szavakat, melyeket az nem mondott. Így boszulta meg magát Pauleren az a cselfogás, hogy állítmányait documentálni gondosan kerülte. A Nemesis még jó keresztényeknek is folyvást gyakorolja hatalmát, a hol erre följosítják.

Egy harmadik, de azért nem legkisebbik oka Pauler botlásának, hogy az Ofen névre a mondott kútfőből használt adatocskát nagyobb fölfedezésnek képzelte, mint a minő valóban. Minthogy erről sem Rupp sem Römer hazánkfiái mitsem tudtak, kritikusunk nem adhatta meg még azt a precarius dícsőséget sem, hogy ebben előmozdítottam fővárosunk történetének ismeretét.

Általan véve a főntebbiek meggyőznek arról, hogy Pauler kritikája semmi részben nem ismertette munkámat s nem tisztázta a történettudomány körüli eszméket. A legconfususabb eszmezavar az, a mit a történetírás művészetéről írt. A legnagyobb sötétségben tapogatódzik az inductiv és deductiv módszer

mivoltára nézve. Kritikája, akár könyvem némely részére, akár a történelmi kútfőkre vonatkozik, meg nem állja a kritikát. Elfogúlt részrehajlásában, melynél mellékes dolog, hogy valódi rúgóit titkolja-e nem-e, a fődolog az, hogy a mellett lehetetlen igazságosan és helyesen ítélni. Tekintélyekre szeret támaszkodni, de azok megválasztásához is önálló ítélet lévén szükséges, ebben sem szerencsés. Hozzájárul kicsinyeskedő természetű, melynél fogva a nagyobb, általánosabb érdekű tárgyak iránt érzéke nincs, csak a kisszerű részletek, a külsőségek érdeklik. Ezekkel szeret babrálni, s ezek kedvéért találta föl a történetírói mozaik-theóriát. Ha Paulernek a fölhozott egyes részletekben mind igaza volna is, azt mondanám, hogy egy-két sornyi változtatás mellett, mely nem az ő tanácsa, hanem újmutatása szerint javítandó, minden kifogásolt helyet és évszámot hagyjunk ki merőben, munkám főrészének ez ártani nem fog, oly mellékes dolgokra vonatkoznak.

De ha már mindazokban, a mik a történelem művészi és értelmi részeihez tartoznak, épen nem érzi magát otthon, legalább azokban, melyek az emlékező tehetség dolgai, a mellékes adatok, azokban volna pontos és lelkiismeretes! — De még ezekben sem az, melyekre pedig a tehetsége megvolna, s melyekben némi hasznót tehetne történetírói munkának. Még a dátumok megbízhatósága sem tartozik erős olallai közé. Hiába, a kinek lelki szemét az elfogúltság színezi, az épen oly kevéssé látja tisztán a mikroszcoop, mint a teleszcoop, vagy a puszta szem tárgyait.

Paulernek, midőn a jelenkor irodalmi termékeinek bírálatára vállalkozott, soha sem jutott eszébe, hogy ezzel egyszersem vizsgát tesz le a történelemből. Ha ő Munkácsy festményeiről, a cigányzenéről, Blaháné játékaról vagy Jókai Mór elbeszéléseiről ír kritikát, abból nem lehetne következtetést vonni, hogy milyen festő, milyen czimbalmos, milyen színész vagy milyen költő lehetne ő, ha ráadná magát. De a kritikai képesség már nagyobb következtetéseket enged meg az emberi cselekvés más térein, a jelenkor diplomatiájában, a parlamentben s politikai irodalomban stb.

Még sokkal nagyobb szerepe van a kritikának a történetírásban. Itt már a kritika az alapja mindennek; mert az alapvető tények megállapítása csak helyes kritika által lehetséges, s a történetíró kritikai eljárása már nagy részben eldönti

eleve művének sikerültét. A krónikák, ha egészen egykórúak is, s az oklevelek foglalhatnak magokban a valóságnak meg nem felelő állításokat. A későbbi kor vizsgálója mi egyébbel juthat az igazság kiderítéséhez, mint kritikája által? A valót a hamistól néha meg lehet különböztetni egyszerűen az előadás formájából és a lélektanból, ugyanabból, a miből a kritika a művészi és költői tárgyakat szokta megítélni. Jó iskola volt Macaulay-nak a történetírónak, hogy Danteról, Miltonról, Byronról stb. kritikai műveket írt; és Guizotnak, hogy könyvet írt Shakespeare műveiről s a Louvre kép- és szoborgyűjteményeiről. E művek tökéletes hű hasonmásai e két nevezetes író történeti műveinek, s a történetíró minden fényes tulajdonai és fogyatkozásai tükröződnek azokban. A lélektani fonákságból vagy a hangból és modorból, melyet a kútfőben találunk, szintügy ráismerünk az álságra, mint a lyrai költeményekben. Könnyebb már a drámában, eposzban, regényben, hol a lélektani fejlemények és materialis körülmények is támaszpontokat adnak, vagy a festészetben, hol a test idomai is vizsgálat tárgyai. A történetírónak könnyebb eligazodnia legtöbb esetben, ha az ismert kor körülményei s a rokon adatok közé kísérli meg beilleszteni az adatokat.

De a történetírónak a kritika nemcsak a hamis és igaz közti döntésben tesz szolgálatot. Ez leginkább az oly korszakokban játszik nagy szerepet, melyből kevés az adat s épen azért legendák, mesék és tudákos fictiók állják útját a tiszta látásnak. Ilyen nálunk az Árpád királyok korszaka. — Későbbi időkben, a hol ezelőtt Pauler, most Fraknói, Szilágyi, Thaly s egész sereg működik — a Ranke-fele művek korszakában — tömérdék sok levén az adat, nem oly nehéz az igaznak a hamistól való megkülönböztetése. Nekem is a XVIII. és XIX. században *Buda-Pest története* kevesebb kritikai munkámba fog kerülni. De e korszakokban is mindig alapvető művelet a kritika más tekintetben. Az igazak közt is különbséget kell tennie a történetírónak, mi egy iratban vagy munkában a lényeges, mi a mellékes, mi az érdekes, mi az üres beszéd, mi a jellemző s mi a közönséges. — Már pedig az csakugyan döntő egy történelmi munka minőségében, mikép tudta az író a lényegest, az érdekest, a jellemzőt szedni ki a kútfőkből. Az érdeklődés nemétől és fokától nagy mértékben függ maga a megírás sikere

is: «Cui lecta potenter erit res, nec facundia deseret hunc, nec lucidus ordo».

Szóval: mondd meg nekem, milyen kritikus valaki, s én megmondom körülbelül milyen történetíró lesz, ha nem restelli a kútfők föl kutatását s a segédtudományok használatát.

Már most Pauler, a kritikus, méltó balsejtelmeket támaszthat bennünk történelmi munkáira nézve. Ha valaki, mint ő, jelenlegi s jól ismert viszonyok közt, ismert segédeszközökkel készített munkában, melyben semmi sincs elhallgatva és titkolva, nem tudja megmondani, mi a jó s mi a hibás, se a lényegest a mellekestől, se a nagyobb érdekűt a kisebb érdekűtől megkülönböztetni nem képes, mit várhatunk tőle rég elmúlt századok kútfő-kritikájában, s következőleg minő történelmi munkát fog írni a kútfőkből? Ott is fogja-e érvényesíteni, de elhallgatni inteniőit? — Azt gondolom, hogy miután ott személyes szenvedélyek kevésbbé lesznek játékban, e hibák kevésbbé lesznek kirívók, de bizonyos, hogy meg lesznek találhatók.

Utódomnak a fővárosi monographia nem igen széles, hanem annál formátlanul hosszabb, szabálytalanabbúl szétágazó s nem igen rózsás, de annál tövisesebb mezején kívánok sok philosophusi lelki erőt; mert annak tudatában kell lennie, hogy ha a lelkét kiteszi is, egészen hibátlan és hiány nélküli munkát írni nem fog, s megérheti azt is, hogy hibának rójják föl érdemét, hogy munkáját minden tekintetben rossznak, s mindenkihez méltatlannak nyilatkoztassa egy-egy elfogult kortársa. Szolgáljon vigasztalásul neki: «socium habuisse malorum». Vékony vigasztalás; de nem tudnám, mi lenne egyéb, a mivel Pauler halára kötelezte.

SALAMON FERENCZ.

É R T E S I T Ő.

Az okszerű talajművelés elmélete és gyakorlata. A királyi magyar természettudományi társulat megbízásából írta Hensch Árpád tanár a keszthelyi magyar királyi gazdasági tanintézetben. 177 rajzzal. Buda-Pest 1885. 8-r. Ára 2 frt. Társulati tagoknak 1 frt 50 kr.

Gazdasági irodalmunknak az az ága, a mely a talaj okszerű művelését vallja tárgyaúl, több mint egy évtized óta parlagon hever. Azok a jeles munkák, a melyek a hetvenes évek közepéig megjelentek, nagy részökben letűntek a tudomány színvonaláról, vagy pedig a legkényesebb kérdésekkel oly röviden végeznek, hogy a modern talajművelés titkaiba mélyebben tekinteni óhajtó gazda kíváncsiakait ma már ki nem elégíthetik. Pedig a földművelés számos ágai közt épen a talajművelés az, melynek gyakorlati végzésénél lépten-nyomon szembeszökő hibákra akadunk; elannyira, hogy ha valahol, e téren van égető szükségünk helyesebb elvek általánosabb terjesztésére.

Hensch műve nagyon is érezhető hiányt van hivatva pótolni irodalmunkban, annnyival inkább, minthogy e tekintetben a külföldi irodalom is igen szegény aránylag. A mezőgazdaság művelői sok évek során megelégedtek pusztán a talaj chemiájával, s ez csakugyan nagy haladást is tett; a trágyázás tana ma már tudományos alapokra van fektetve. A talaj physikájával azonban csak az újabb időben kezdtek behatóbban foglalkozni; még pedig elég rohamosan, mert belátták, hogy a talaj okszerű művelésének alapját első sorban a talaj physikájának helyes ismerete képezheti.

És az a haladás, a mely a talaj physikája terén az utolsó tíz év alatt történt, lehetővé tette a talaj okszerű művelésének az elmé-

letét megállapítani, s helyes magyarázatát adni az egyes művelési módoknak és eljárásoknak.

Hensch munkája ezen az alapon van kidolgozva. Mindazt, a mit a gyakorlatra fontosnak, célirányosnak, tapasztalt, teljes egész-szé foglalva adja. Óvakodik receptek adásától, de helyette bevezeti a gazdaközönséget a művelésmódok belső okaiba; magyarázza a czélt, mely az egyes módokkal elérendő.

A munka egész folyamán figyelmeztet bennünket a nálunk szokásos eljárások ismertetésénél, hogy mily hibákat szoktunk leg-gyakrabban elkövetni, kifejti a hibák okait, s megismertet a helyes eljárással.

A bevezetésben a talajművelés történeti vázlata, kulturai jelen-tősége, mező- és nemzetgazdasági fontossága van kerekded egészben foglalva. A munka tulajdonképen két részből, elméleti és gyakorlati részből áll.

Az elméleti rész három fejezetre oszlik: 1. A talaj, mint a növénytermelés tényezője. 2. A művelés hatása a talajra. 3. A talaj-művelés földadata. E fejezetekben a talaj összetétele structurája és hajcsövessége, a művelés mechanikai hatása, továbbá a physikai és chemiai viszonyokra, nedvességre, melegedésre, szellőztetésre, a talaj tevékenységére és megérésére való befolyása van behatóbban tár-gyalva. Ugyancsak itt jövünk tisztába azon földadatokkal, a melyek a talaj előkészítésekor, a vetéskor és a növények ápolásakor a műve-lésnek kijutnak.

A gyakorlati rész természetesen sokkal terjedelmesebb az elsőnél. Fejezetei: 1. A talaj művelése kézi eszközökkel. 2. Fogatos erővel. 3. Gőzerővel. 4. Talajelőkészítő rendszerek. E fejezetek kere-tében foglalvák a következők: A szántás, a boronálás, a porhanyítás, extirpálás, a hengerezés; a gőzeke-rendszerek ismertetésénél min-denütt tekintettel van hazai viszonyainkra, s fejtegeti, hol alkal-mazandó gőzerővel művelés, melyik rendszer választandó stb. A talaj-előkészítő rendszerek fejezetében tárgyalja a talajelőkészítést őszi és tavaszi vetemények alá, s az ugarművelés céljáról és okairól bő fölvilágosítást ad. Végül utal több oly szembeötlő hibára, a melyeket nálunk mezőgazdaságunk nagy kárára országszerte elkövetnek. Ezek a hibák különösen a következőkben állanak: 1. A természeti, neve-zetesen a légköri erők hatalmas közreműködését, mely nélkül czélun-kat soha el nem érhetjük, korántsem méltányolják eléggé. Az alap-vető tarlótörést se eléggé sekélyen, se elég korán nem végzik. 3. A talajszelídítő és termékenyítő őszi szántást mellék tekintetekből

elhagyják. 4. A mély művelést áldásos, terméstfokozó és biztosító hatása ellenére, majdnem teljesen elhanyagolják. 5. Az egyes szántások között a fogasboronának nem juttatnak olyan szerepet, mint a milyenre hivatva van. 6. A porhanyítót különösen a tavaszi vetésnél kellő mértékben nem veszik tekintetbe. 7. A hengert inkább csak szépítés, megelőző hibák eltakarása céljából, nem pedig fontos rendeltetésének megfelelőleg alkalmazzák.

Ha talajművelésünk — mint a szerző mondja — e szembeötlő hibákból ki fog vetközni, ha a régi elavult szokások helyébe tervszerű helyes elveken alapuló öntudatos cselekvés fog lépni: akkor mezőgazdaságunk hatalmas lépéssel fog közeledni ahhoz az állapothoz, mely tökéletes biztosítékot ad, hogy a magyar gazda az őstermelésnek válságosabbá váló küzdelmében eddig elfoglalt helyét ezentúl is sikerrel fogja betölteni.

Hensch munkája, a melyről szaktekintélyeink elismeréssel nyilatkoztak, nyereség mezőgazdasági irodalmunkra. Csinos kiállítás, gazdag és szép illusztrációk emelik a munka becsét.

A tejgazdaság és a sajtkészítés, elméleti és gyakorlati szempontból. A királyi magyar természettudományi társulat megbízásából írta Békessy László, gazdasági tanintézeti tanár. 202 rajzzal. Budapest, 1885. 8-r. Ára 2 forint.

Hazánkban, mint földművelő országban, a tejgazdaságnak tagadhatatlanul nagy jövője van, már csak azért is, mert a gazdasági iparüzletek között épen ehhez kell a legcsekélyebb befektetés és a legkevesebb munkaerő; s másrészt a termékek kereslete napról-napra fokozódik, s így a tejgazdaság termékeinek értékesítése csekély áringadozás mellett bizonyosnak mondható.

Hanem hát mezőgazdaságunk mostani átmenetes korában — miként szerző kiemeli — midőn a változott viszonyok az intensív gazdálkodásra késztetnek, a marhatenyésztés egyik termékét, a tejet mindeddig nem voltunk képesek úgy értékesíteni, mint nyugati szomszédaink, a kiknél a tejgazdaságok jövedelmes ipartelepekké fejlődtek és a marhatenyésztésnek biztos alapjául szolgálnak.

Újabban ez irányban is örömdetes mozgalmat s lendületet tapasztalunk mezőgazdaságunk terén, s azért épen jókor jelent meg Békessy műve, hogy állattenyésztésünk és tejgazdaságunk előmozdí-

tásban, ha nem is egyedüli, de minden esetre tényezőként szerepeljen.

Munkája fölkarolja a tejgazdaságnak minden ágát, s e tekintetben ez az első teljes tejgazdasági kézikönyv. Az országos gazdasági egyesület könyvkiadó vállalatában legújabbban megjelent *Milchwirtschaft* című művének fordítása tudniillik csak a tej- és vaj-készítésről szól.

Békessy műve öt részből és egy függelékből áll, melyek a tehén-tejről, a tejfölről, a vajról, a sajtról, a juhtejről és értékesítéséről szólnak, mindenütt behatóan tárgyalva a fölvetett kérdéseket. A tejelő tehen megválasztása, a jó tejelésre befolyó körülmények ismertetése, a táplálék befolyása a tejelésre, a fejés módja, száma, ideje, eredményeinek fejtegetése, hasznos útmutatóul szolgál a gazdának. A tej hibáinál szól a véres tejről, a tej megkéküléséről, a vizenyős, nyúlós, savanyú, mellékízű, nehezen köpülhető tejről, fertőzött tejről. A tej hamisítása és vizsgálata s az erre szolgáló eszközök ismertetése után a tej okszerű kezelésére ad útmutatást. A vaj és sajt készítésénél az eljárást lépésről-lépésre leírja, s nem feledkezik meg azon rendellenességekről sem, melyek a köpülésnél, és a sajt érlelésénél föl szoktak merülni.

Bőven olvashatunk az érlelt és sózott lágy sajtokról, az édes tejből készített kemény sajtokról: úgymint az emmenthali, gróji, eidámi, goudai, a parmesan, chester, gloucester, choddár sajtokról, valamint a savanyú tejből készületekről, a kvargliról, schabzigerről, a burgonyasajtról stb.

A juhtej értékesítésénél tárgyalja a hazánkban készült túró és sajt-nemeket: a lipthói túró, a klenóczi, kolosmonostori és roquefort sajtok készítmódját; adja a különböző sajtok kémiai alkotását, s végül a függelékben a városokban űzött tejvizsgálatról s tejértékesítő vállalatokról és szövetkezetekről szól.

A 202 szép rajz igen jó fölvilágosító a szöveghez, s a munka hasznos úttörő kézikönyvül szolgál gazdaközönségünk körében, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a munka folytonos tekintettel van hazánk viszonyaira is.

LENGYEL ISTVÁN.

Irodalom. Szépirodalmi, kritikai, művészeti és társadalmi közlöny. Megjelen minden vasárnap és csütörtökön. Laptulajdonos kiadó és felelős szerkesztő dr. Tolnai Lajos. Buda-Pest. 1887.

Új év óta indult új vállalat. Úgy látszik az ifjú irodalom közlönye akar lenni. Szerkesztő-kiadó-tulajdonosa nem ifjú író ugyan, már ezüst-menyegzőjét is megülhette a múzsával, de a lap az ifjú irodalom tetszetős jelszavaival lép a világba. Nem kell tekintély! Le a czopffal! Le az akadémiával! Pusztuljon minden irodalmi clique! Éljen az ifjúság: övé a jövő, sőt övé már a jelen is. «Egészségesebb vér lüktet ereikben», mint a régi írók vére volt, «hangjuk igazabb, stíljök természetesebb, alakjaik élethűbbek», mint Jósika, Eötvös, Kemény, Jókai műveiben voltak. Legföljebb annyit lehet megengedni, hogy az ifjú irodalomnak, nincsenek oly alkotásai, melyek a *Kathausit*, *Férj és nő*, *Zord időt*, *Magyar nábobot*, stb. minden részben fölülmúlnak. Így szól a program.

Mind ez ellen semmi észrevételünk. Az ifjú irodalom tartsa magát különbnek a réginél: csak úgy lehet belőle valami. A buzdítás, ha túlzott is, hadd serkentse minél nagyobbra. A hizelkedés nem épen férfias ugyan, de ha a nemes önérzet növelésére van szánva, módjával, nem árt. Nekünk legalább semmi közünk hozzá, ha az ifjú irodalmat az *Irodalom* ezentúl is ily modorban fogja serkenteni.

De Tolnai el akarja hitetni a világgal, hogy irodalmunkban eddig is minden hírnév és dicsőség csak a kölcsönös hizelkedésen és kölcsönös magasztaláson alapult. Ime egyik cikkéből néhány idézet:

«Arany volt egyik alkotója annak az iskolának, mely magyar Olympust akart teremteni magyar istenekkel. A mit Arany Zrínyiről ír, a hogy Arany Zrínyit Tasso, Vergil, sőt, a sorok közt, Homér fölé emelgeti: az egy nagy elmének elszomorító tévedése! Nosza Gyulai is Katonából Shakespearet faragott, Salamon Csokonaiból egy lángészt, Arany Madáchból egy új Goethét.»

Továbbá:

«. . . ilyen munka (mint Riedl Frigyesé *Arany János*ról, melyet Tolnai ismertet) nem alkalmas arra, hogy azokat a túlvitt fogalmakat művészlől, lángészlől legnagyobb magyar epikusról, shakespeare-i tökéletességről, a magyar olvasó elhigye és igazat adjon Gyulainak, Gregussnak, Salamonnak, a ki egyik a másakra licizálta Arany homéri, goethei, dante-i nagyságát.»

«Bámulnom kell azt a naivságot, mely a különben igen derék Gregusst fogva tartotta, azt a heroldi buzgóságot, melylyel Gyulai az istenek ajtaján kiabálta be Arany nevét; azt a jóakaró, de egy kissé — — fejtegetést, melylyel Salamon Aranynak minden sorát dantei, homéri alkotásnak árulja. Bolondnak tartana bennünket az angol, skót, svéd, a német, ha olvasná mint erőlködnek és erőlködtek tudatlan chauvinista prókátor æsthetikusaink jobb költőinket a világ két-három legnagyobb lángesze mellé ragasztani. Félre e boldogtalankodásokkal!»

Maga Tolnai, ez idő szerint, Arany költészetéről következőleg ítélt:

«Tény, hogy Arany a compositiót nagy műköltőktől tanulta, és egy kicsit *ott*, a hol mestereit kapta. Arany a világirodalom költészetében sokat vándorolt, és mint a jó tanítvány, *minden fortélyt haza hozott*» . . .

«*Minden fortélyt haza hozott.*» E finom kifejezést nem mi szedjük dőlt betűkkel, hanem úgy van szedve az *Irodalomban*, hogy el ne kerülje az olvasó figyelmét. De halljuk Tolnait tovább:

«Arany János egy kiválóan jeles magyar költő, de a lángésznek valamint hideg, érzéketlen lyrájában, úgy epikai költészetében is minden *characteristicuma* nélkül». . . .

Így ítélt Aranyról ez idő szerint Tolnai. Költői tehetséget kerekebben megtagadni alig lehet. A képzelet ereje, a lelemény bősége, az ítélő tehetség biztossága emelik ugyan a költő szárnyalását, de ha lelke hideg és érzéketlen, jobb lett volna a lantot soha kezébe nem venni. Nemcsak lyrai költő, hanem semmiféle költő nem lesz belőle soha. Hiába hord haza a világirodalom nagy költőitől minden fortélyt: holta napjáig sem viszi többre a vers faragásnál. Ily «hideg», «érzéketlen», «fortélyos» író a többi magyar költő közt mégis «egy» kiválóan jelesnek mondani: merő nagylelkűség. Minek ez? *Il faut avoir le courage de son opinion!* Ámbár Tolnai részéről, Arany költői állásának megostromlására indított új hadjáratában épen ezeket a gáncsokat nem tartjuk szerencsésen választottaknak. Olyan költő ellen, a kinek még leíró költeményeit is az alanyi érzélem melege hatja át — *A rab golya*, *A pusztai fűz*, az *Őszszel*, *Télben*, *Az örök zsidó* stb. írója ellen — lehetett volna a *hidegség* és *érezketlenség* helyett plausibilisebb kifogást is találni. És a *Toldi* írójáról azt sem hiszik el egykönnyen, hogy elbeszélő költeményeihez külföldön keresgéli a *fortélyokat*.

De nem szándékozunk Arany költészetének méltatása fölött vitát kezdeni Tolnaival.

Csak egy kérdésünk és egy megjegyzésünk van.

Mikor és hol liezitalták Gyulai, Greguss, Salamon, egymásra Arany homéri, goethei, dantei, nagyságát? Mikor és hol faragott Arany Madáchból egy új Goethét? Ki és hol állított afféléket, mint (czikkének további részeiben) Tolnai mondja, hogy *Buda halála* jobb a *Nibelungenlied*nél; hogy a két *Toldi* remekebb *Hermann és Dorothea*nál s minden orosz, lengyel, angol, skót kisebb költői beszélynél; hogy *Toldi szerelme* dicsőbb az *Orlando Furioson*ál; hogy Arany műveiből — ha valamikép Homér, Firdusi, Vergil, egy nap alatt eltűnnék a föld színéről — reconstruálni lehetne a legtokéletesebb éposz fogalmát.

Ugyan «Arany barátai» közül ki és hol és mikor mondott ilyeneket? Ez a kérdésünk.

Mejegyzésünk pedig az, hogy mi is emlékeztünk ugyan egy æsthetikai tanulmányra, melyben Arany *Toldija*, meg a *Zrínyiász* és *Bánkbán* egy sorban vannak emlegetve Homérral, Sophoklesszal, Pindarral, Dantéval, Shakespearerel. De ezt az értekezést nem Greguss, nem Salamon, nem Gyulai írta, sem «Arany többi barátai», hanem senki más, mint maga Tolnai Lajos, ez idő szerint az *Irodalom* felelős szerkesztője és kiadó-tulajdonosa. Ama művekről, melyeket Tolnai most szóba hoz: a *Zrínyiás*zról és Aranynak erről szóló tanulmányáról, *Bánkbán*ról, s Arany egész költészetéről — Greguss, Gyulai, Salamon, együttvéve sem mondtak akkora magasztalásokat — legalább bombastikus nagy szavakban — mint maga Tolnai. néhány esztendővel ezelőtt. Nem kell sokat fáradnunk, hogy ez állítást igazoljuk. Nem kutatjuk föl Tolnai értekezéseiért a régi lapokat, csak egy czikkéből, mely a *Budapesti Szemlé*ben (1878. XVIII. kötet) jelent meg s így könnyen kezünkre esik, kell átvennünk egy-két idézetet. A czikk Tompa Mihály költészetéről szól, de elején és végén költészetünk más kiváló műveiről is elmondja akkori ítéletét Tolnai. A czikk következőleg kezdődik:

«Az álló csillagok, a mint megjelennek az emberi szemek előtt: azonnal külön nevet, kört, világot kapnak, egy napon, harc nélkül, és örökre. Épen így a valódi nagy költők. A magyar irodalomban Zrínyi *A szigeti veszedelem*mel, Katona *Bánkbán*nal, Petőfi első kis kötetkéjével, Arany *Toldijával* egyszerre léptek ama magaslatra, hol az emberi szív halhatatlan vigasztalói élnek. Küzdelmüket nem láttuk, vérök hullását nem vettük észre, nem — még csak homlokuk gyönygöző verejtékét sem: mint egykor Pallas: ők is egyszerre léptek a

világ elé, sisakosan, pánczélosan, fegyveresen, — és mosolyogva, mint az istenek.

«S az emberiség igazi nagy szellemei az évek, századok hosszú során csak növekednek mint a hegyek, és gazdagodnak mint az ösfolyamok. A haragvó Achilles az istenes Aeneas, az önmagát tépő Prometheus, a saját szeméit kiszaggató Oedipus, az áldozatra örvendezve menő Iphigenia örökre elkerülük az emberi szomorú sorsot, mely az elfeledés. Pindart az olympi győzők dicsőítőjét egyetlen kor sem szűnik meg dicsőíteni; Dantet, a nagy bujdosót, a ki a megutált élők elől az alvilág árnyai közé menekült: minden szív tárt ajtóval fogadja. Shakespearet, a szegény kóbor színészt, ki nyomorogva írta a királyok tragédiáit: minden királyai fölé emelte az igazságos idő.»

Ime, emlékezetünk szerint, az egyetlen értekezés, melyben egymás mellett van emlegetve a *Zrínyisz*, *Bánkban* és *Toldi* Homérrel, Sophoklessel, Pindarral, Dantével, Shakespearerel!

E bevezetés után Tolnai értekezése Tompa költészetének méltatására térve, így folyik tovább:

«Rég elfeledett halhatatlant emelni ki a méltatlan homályból s megkoszorúzni az őszinte csodálat, hódolat, szeretet koszorúival, a mint ezt tette Gyulai Pál *Bánkban* fölött írt kitűnő tanulmányával, Arany János, Zrínyiről szóló nagyszerűen indult töredékével — ez szép és főlemelő tiszt . . . . .»

És álljon itt még néhány sor a czikk végéről:

«Tompára . . . büszke lehet a magyar; büszke lehetne még akkor is, ha a jó sors véletlenül, a távol idők sugaras éveiben még egy Zrínyivel, még egy Petőfivel, vagy még egy — *e mindkettőnél nagyobb*, — Aranytal találná is megáldani.»

De elég az idézet! Akkor is, és most is azt írta-e Tolnai, a mi az ő meggyőződése? Ha igen: úgy æsthetikai ítélete valóban gyenge lábon áll. Vagy egyszer azt írta, a mit hisz, másszor mást? Vagy akkor is mást, most is mást? Nem keressük. Mindenesetre sajnos előzmény rá nézve, mostani szerepében.

Az ifjúságra hat a bátor föllépés, hatnak a merész szavak, szívesen indul annak zászlaja után, a ki a fönnálló világ megostromlására vezeti. De a kinek meggyőződése hol fehér, hol fekete, a ki ma a föld porába akarja tiporni azt, a mit tegnap az «álló csillagokig» emelt s *fortélyos* mesterkedésnek mondja, a mit tegnap «az istenek mosolygásának» hirdetett: az ifjúság előtt is aligha fogja megőrizhetni azon illúsiót, hogy harsány szavai mögött szilárd meggyőződés, önálló ítélet és határozottság rejlik.

A RÉGI MAGYARORSZÁG.*)

A magyar nemzet a török háborúkban annyi vért vesztett, hogy nem tudott többé régi erejéhez jutni. A legnagyobb szerencsétlenség érte: elnyomott nemzet lett. Föl-föllobban ugyan lelkében a vágy visszanyerni önállóságát. Véres küzdelmeket folytat az uralkodóház ellen, mely be akarja olvasztani a birodalomba. A XVII. században még elevenebb volt Magyarország állami önállóságának, nagyságának emléke. A múlt hatalmából és dicsőségéből merítette jogosultságát a függetlenség követelésére, de kivívására már nem volt meg régi ereje. A Rákóczi-korszak nagy aspiratiói nem valósúlnak meg. A nemzet utolsó nagy küzdelme szomorú véget ér. A szatmári békében egy kimerült, lemondó nemzet megadja magát a gonosz sorsnak, mert kétségbeesve látja be, hogy hiábavaló ellene minden küzdelem.

A szatmári békekötéssel kezdődik a magyar nemzet történelmének legdicséltenebb korszaka, mely egy századnál tovább tart. Történetíróink akár politikai, akár irodalmi viszonyainkat írják le, egyhangúlag a süllyedés, az elnemzetietlenedés korszakának nevezik s jellemzésére a legerősebb kifejezéseket használják. Őseink gyalázatáról, a nemzet elaljasodásáról beszélnek, s e korszakban a nemzeti szellem csakugyan folyton gyengül s közel van a teljes kialváshoz. A nemzet élete mind szűkebb körre szorúl. Nem vesz részt az európai eszmék mozgalmában, nem hatják át üdítő, megifjító áramlatai s nem alakítják át világnézetét s intézményeit; nincsenek általános emberiségi, de

---

*) Mutatvány a szerzőnek egy legközelebb megjelenendő nagyobb művéből. Szerk.

nemzeti ideáljai sem, elidegenedik önmagától, még nyelvét is elfelejti, nem érzi nemzeti érdekeinek sérelmét s nem törekszik életcéljainak megvalósítására. Lassankint összezsugorodik s megmerevedik. Gyulai Pál híven jellemzi e kort, midőn azt mondja róla: «Berzsenyi rettentő ódája utolsó betűig illik e korra. A csapások legnagyobbika súlyosodott reánk, szellemünk haldoklott, önérzetünket vesztettük el, méltóságunkról feledkeztünk meg, elaljasodtunk. E kimerült és tehetetlen korban a kedély elvesztette emelkedettségét, a lélek tettejét, a jellem rugalmasságát, a hazafiság kötelességének nemcsak érzetét, hanem fogalmát is. A közélet egy nagy temetővé vált, hol minden nap egy-egy jogot egy-egy reményt s egy egész jövőndöt zártunk sírba. A nemzeti erő, a közszellem, az alkotó eszmék, mind megbénulva vagy kiveszve. S a mikor a fölbomlás az alkotmány és társadalom körében kifejtette erejét, megtámadta a nemzetiséget is. Nyelvünk a fensőbb körökből lassan kiszorult. A történeti nagy családok, majdnem az egész arisztokratia, megtagadták múltjokat és kezdték megvesztegetni a többi osztályokat is. Az irodalom mintha meglett volna halva . . . Csak névben élünk már s nem voltunk nemzet . . . A leggyalázatosabb halál várakozott ránk, mely nemzetet érhet, a végelkorsosulás, az öngyilkosság halála.»

S mik voltak az okok, melyek e szomorú korszakot előidézték?

Nem mutatna történelmi fölfogásra, ha valaki a nemzet sülyedését e korszakban egyedül a nemzetet képviselő uralkodó osztály, a nemesség, léhaságának, szűkkeblű önzésének s kiváltságaihoz való merev ragaszkodásának tulajdonítaná. A mit az egyes ember helytelenül cselekszik, az lehet szeszély, pillanatnyi fölindulás, aljas indok kifolyása. De a nemzetek életében előforduló általános, egész osztályokra kiterjedő jelenségek csak nagy, ellenállhatatlanul kényszerítő okok következményei lehetnek.

S e nagy okok valóban megvoltak.

Az idegen uralkodóház s az örökös tartományok s a Magyarország között fönnálló viszony; a rendi alkotmány természetete; s végre az országnak kedvezőtlen gazdasági s társadalmi alakulása a múltban, megmagyaráz mindent, a mi bekövetkezett.

I.

Az erdélyi fejedelmek korában s II. Rákóczi Ferencz idejében még voltak magyar államférfiak, diplomaták, hadvezérek. Országokat kormányoztak önállóan, ez országok érdeke szerint; magyar hadseregeket vezéreltek s küzdöttek saját céljaikért; ismerték Európa helyzetét, a hatalmak egymáshoz való viszonyát; szövetségeket kötnek, számításba veszik e hatalmak magoktartását s érdekeit, mert mindez nagy befolyással van országuk sorsára.

1711-ben mind ennek vége szakad. Magyarország területének nincs oly része, mely önálló magyar élet színhelye lehetne s a Habsburgok uralma alatt zsibbadó részekben a nemzet szellemét és reményeit ébren tarthatná. 1723-ban a kapcsolat Magyarország s Ausztria között még szorosabbra fűződik. Az uralkodóház politikája teljes diadalt ül Magyarország fölött. Törvényeinkben s az uralkodó házzal kötött szerződésekben Magyarország még független, önálló s az örökös tartományok módjára nem kormányozható ország. De akárhogy takargatják törvényeink, Magyarország tényleg mégis része már egy nagyobb egésznek, a Habsburgok monarchiájának, melylyel a dynastia közössége által elválhatatlan kapcsolatba jut s nem önálló, saját érdekei szerint kormányzott állam többé. A szatmári békekötés óta magyar ember nem uralkodik és nem kormányoz többé Magyarországon, nem szerződik Európa hatalmasságaival békében és háborúban, nem vezérel magyar hadsereget nemzeti érdekek védelmére.

Az államférfiúi génusznak ezentúl a rendi korszakban, az ősi alkotmány uralma alatt, nem volt helye és hatásköre Magyarországon. Egy egész ember, egy hatalmas alkotó egyéniség lehetlenné válik, mert nincs tér, a hol magát érvényesíthetné, nincs cél, a melyért küzdhetne. Az az eszmekör, melybe a magyarság e korszakban jutott, megbénította a szellemeket s képtelenné tette a magasabb szárnyalásra.

A magyar politikusok, vagy a dynastia érdekeit szolgálják s ez esetben nem nemzetiek többé, vagy a rendi alkotmányt védik a dynastia ellen s ekkor egy elavult, korhadtt s a nemzet érdekeivel ellenkező életforma föntartásáért küzdenek, vagy —

s ez a leggyakoribb eset — e két ellentétes irány között határozatlanul ingadoznak. Hűséggel akarnak ragaszkodni az uralkodóházhoz, de Magyarországon követett politikáját tévesnek s károsnak tartják s azért nem is azonosítják magokat vele teljesen s megszokásból, érdekből és hazafiságból védik, de gyöngén, a rendi alkotmányt is. A tiszta szándék, s igaz hazafiság indítja őket arra, hogy kiegyeztessék a dynastiát s a nemzetet elválasztó ellentéteket; nyíltan, férfiasan mondják ki véleményöket az udvarnál, mint például Eszterházy József országbíró, s csillapítólag akarnak hatni lefelé. S valóban megesik, hogy meg is akadályoznak egy-egy sérelmes intézkedést s a rendek egy-egy hevesebb kitörését, de a nemzetnek az idegen dynastia uralmából s az örökös tartományokkal való kapcsolatból eredő hatását ártalmatlanná tenni s a nemzet politikai sorvadását föltartóztatni nem képesek. Bármelyik álláspontot foglalták el a magyar politikusok e három közül, a hatás ugyanaz volt: meddőségre, kisszerűségre kárhoztatta őket.

A magyar államférfiaknak, ha magas állást foglalnak is el s tekintélyök nagy is az udvarnál s az országban, a nagy politikára nincs döntő befolyásuk. A magyar királyt, a ki idegen, az országon kívül lakik, a ki római császár s a német birodalom feje s az osztrák örökös tartományok s egyéb országok ura, oly nagy európai kérdések és érdekek foglalkoztatják, melyek mellett a magyar ügyek egészen eltörpülnek. A magyar királynak Magyarország nem czél, hanem csupán eszköz vagy akadály egyéb politikai czélok elérésében, de érdekei sohasem szerepelnek döntő tekintetként a dynastia politikájában. A magyarnak oly királya van, a kinek a királyság cím Magyarország birtoklására, de tulajdonkép nem is akar magyar király lenni s politikájának egyik fő czélja az, hogy országának önálló léte megszűnjék, s beolvadjon a monarchiába.

Ily viszonyok között természetes, hogy a magyar királyt nem magyarok, hanem az udvar hagyományos, nem magyar, hanem európai helyzetéből folyó politikáját képviselő kipróbált, tapasztalt német tanácsosok veszik körül s ezek intézik a dynastia külügyi politikáját, szervezik hadseregét, kezelik pénzügyét s egyúttal ezek döntenek el a fejedelemnek Magyarországgal szemben követendő politikáját is. Ezek követik a magyar királyt a magyar országgyűlésekre, hogy közel legyenek hozzá, ha tanácsra van szüksége. A magyar belső politika kérdéseiben is a német mi-

niszterek tanácsa dönt s nem a magyar államférfiaké, sőt egyenesen amazok szervezik és utasítják a magyarországi központi hatóságokat is.

Az udvar a magyar államférfiakat nagy méltóságokkal, hagyományos tekintélyű hivatalokkal ruházza föl s elárasztja őket gazdag adományokkal is, de a nagy politika intézéséből ki vannak zárva. Az Eszterházyak, Batthiányak, Zichyek, Erdődyek, Csákyak, Pálffyak, Illésházyak, Berényiek, s más nagy nevű nemesi családok tagjai nádorok, kancellárok, országbírák, személynökök fényes czimeit viselik s az ország főhatóságai élén állanak, de önálló politikai szerepök nincs s csupán végrehajtói a magyar király német miniszterei által megállapított politikai elveknek és rendszabályoknak.

A nemzet érzi ezt s a magyar országgyűlések ismételve követelik a magyar udvari kancellária, a helytartótanács s az udvari kamara függetlenítését. Az udvari kancellariát illetőleg tíz törvényt alkotnak száznyolczvan év alatt, tehát minden tizenhét évre egy törvény jut, mely a kancellária függetlenségét biztosítja. De a tizedik törvény, mely 1791-ben kelt, azt bizonyítja, hogy kilencz elődje nem volt biztosíték s ismét szükség volt a kancellária függetlenségét törvényben kimondani. S hogy ez sem volt szerencsésebb e föladat megoldásában, mint a régibb törvények, bizonyítja a nemzetnek egy független felelős kormány föllállítására irányzott törekvése s ha egyéb adataink nem volnának, ez az egy is kétségtelenné teszi, hogy az udvari kancellariában nem volt meg a függetlenség s a nemzeti érdekeknek megfelelő kormányzat biztosítéka. Épen úgy a bécsi kormány befolyása alatt maradnak az udvar ünnepies ígéretei s világos törvények ellenére a helytartótanács, az udvari kamara, sőt a felsőbb bíróságok is, melyek ismételve mondanak súlyos és igazságtalan ítéleteket, a bécsi kormány erőszakos politikájának követelései szerint.

A magyar államférfiak kísérletei a magyar főhatóságok függetlenítésére s a nagy politika kérdéseinek tárgyalásánál a magyar befolyás biztosítására ismeretesek. Mária Terézia uralkodása kezdetén, 1741-ben, a rendek előterjesztésekben azt kívánják, hogy a nádor, a primás s a horvát bán s ezeken kívül más magyar urak is vétessenek föl a királynő titkosabb birodalmi tanácsába, hogy az egész monarchia ügyeiről bővebb ismeretet nyervén, annak kormányára is alkalmasabbakká vál-

janak. *) A magyar ügyek igazgatására egy titkosabb udvari magyar tanács, vagyis egy külön magyar miniszterium föllállítását kívánják.

A magyar kancellár véleménye az, hogy üdvös és szükséges volna, ha a közös ügyek tárgyalásában magyarok is részt vennének s állandóan helyet nyernének az államtanácsban. A magyar udvari tanács föllállítását azonban nem tartja szükségesnek, sőt nem is fér össze a monarchia igazgatásával. Ugyane véleményt nyilvánítja a nádor és a primás is. S midőn a királyi leirat e követelésekre nézve tagadó választ ad, nagy az elégedetlenség a rendek között. A főrendek újra tárgyalják a kérdést. Eszterházy Ferencz főlovaszmester egyenesen kimondja, hogy gyalázatára válnék Magyarországnak, ha a fejedelem tanácsában annyi joggal és befolyással sem bírna, mint más csekélyebb tartományok. Berényi Tamás gróf azt kérdi, hogy mi oknál fogva záratnának ki a magyarok a fejedelem titkosabb tanácsából? «A német miniszterek állami tudományát s ügyességét nem lehet ugyan kétségbe vonni, de vajon nem lehetnének-e hozzájuk hasonlók vagy őket fölül is múlók a magyarok, ha oda bocsáttatván, az ügykezelésben magoknak kellő tapasztalást szerezhethetnének? Vagy csak ökröket terem-e Magyarország, mint német szomszédaink szeretnek gúnyolni? Sürgetnünk kell tehát, a mi hazánkat szoros igazsággal megilleti.»

Mind e törekvéseknek nincs semmi sikere, valamint a magyar hadügynek a bécsi hadi tanácstól s a magyar kamarának a bécsi kamarától való függetlenítésére irányzott követeléseknek sem. A magyar államférfiak kijelentik, hogy legcélszerűbb volna a magyar hadügyet teljesen különválasztani az örökös tartományok hadügyétől, de ha ez nem lehet, akkor legalább neveztessek ki két magyar tanácsos a főhaditanácsba, a kik a magyar hadügyekre nézve egyenesen a fejedelemhez intézzék előterjesztéseiket s tőle vegyék a rendeleteket. A nádor támogatja a rendek kérését, de a primás ellene szól s az ő véleményét fogadja el az udvari conferentia.

A magyar kamara függetlenítését javasolja a kancellár is abban az értelemben, hogy ő felségével közvetlen érintkezzék s a német miniszterek is hajlandók a kancellár véleményét elfogadni. De a nádor és primás véleménye az, hogy a rendeket

*) Horváth M. *Magyarország történelme* VII. kötet 224 s. köv. l.

ki fogja elégíteni az is, ha a bécsi udvari kamarához magyarok is neveztetnek ki, «mert az ügyek természete s a czélszerű kezelés azt igényli, hogy minden tartományi kamarák a közönséges udvari kamarában találják összpontosításukat».

E jelenségek azt bizonyítják, hogy a magyar államférfiak restelik, hogy ki vannak zárva a monarchia ügyeinek igazgatásából s kívánják, hogy a fejedelem őket is fölvegye a birodalmi miniszteriumba. S ez arra mutat, hogy a magyar urak körében az osztrák örökös tartományokkal fönnálló közösség tudata erősödött, a Magyarország teljes különállásához való ragaszkodás gyengült. Igaz ugyan, hogy ezzel egy időben kívánják a külön magyar miniszterium föllállítását is, de úgy látszik, hogy ezt az eszmét magok sem tartották megvalósíthatónak. Legalább, a mint későbbi magoktartása bizonyítja, nem ragaszkodnak hozzá; az országgyűlés, mely nem hozta meg ez eszme megvalósulását, megnyugvással oszlik szét s a rendek látszólag nagy lelkesedéssel végzik a fegyverkezést a királynő védelmére s a későbbi országgyűléseken meg sem pendítik többé. Tagadhatatlan azonban, hogy azt az irányt, mely gyöngíteni törekszik Magyarország önállóságát s be akarja olvasztani a birodalomba, a német miniszterek sem képviselik tisztábban, mint a magyar főméltóságok, de sőt e tekintetben fölülmúlják a németeket is, s azt látjuk, hogy már akkor is e nagyúri szolgálattelkek, hogy a fejedelem kegyét megnyerjék vagy megtartsák, szolgáltságukkal s jellemtelenségekkel jobban bátorítják az ország közjogának megsértésére s a nemzet jogos igényeinek mellőzésére, mint a német miniszterek tanácsaikkal.

S minden úgy maradt, a mint volt. A magyar főnemesség hazafias részének szertelen loyaltásból eredő gyöngesége, a nemzettől elszakadtak aljassága lehetetlenné tette Magyarország különállásának fejlesztését, de még föntartását is, az uralkodóház s a monarchia hatalmas vonzó erejével szemben. S e korszakban még arra sincs példa, még II. József idejében sem, hogy a magyar urak közül egy is elhagyta volna állását, mert az udvar politikája, melynek ő eszköze volt, ellenkezett a nemzet érdekeivel.

A magyarokat csak úgy mellőzik a nagy politikai kérdések eldöntésénél, mint eddig. Arra használják őket csupán, hogy tekintélyökkel és befolyásukkal előmozdítsák az udvar politikájának végrehajtását. Államférfiaink nem állnak egy önálló,

fejlődő állam élén, eszméiket s törekvéseiket nem merítik a nemzet szükségleteiből. Kész politikát kapnak Bécsből, melyet talán elleneznek előterjesztéseikben, melynek hatását talán enyhíthetik késedelmes, lanyha végrehajtással, melynek azonban szükségkép eszközei, míg helyökön megmaradnak. S mert nem foglalkoznak önállóan nagy állami föladatakkal, látkörük is folyton szűkül s nagy címek mellett provincialis nagyságokká törpülnek. Egyik sem érzi a felelősség súlyát, mely egy önálló állam ügyeinek vezetésével jár. Azok a névleg állami hivatalok és kormánysszékek, melyek vezetésök alatt állnak, épen oly kevésbé függetlenek, mint eddig s tényleg provinciális jellemű hatóságokká süllyednek alá.

A nemzet pedig lassanként elszokik a nagy viszonyokkal és érdekekkel való foglalkozástól. Az ország földrajzi helyzete sem kedvez egy nagy stílusú nemzeti élet kifejlődésének. Az ország félreesik a világtörténelmi eszmék által fölhevített nemzetek mozgalmainak és küzdelmeinek színhelyétől, távol van a világforgalom útjaitól. S habár a magyar birodalom területét tenger mossa, nem érintkezik vele közvetlen s a magyart e nagy erő nem vonzza magához, hogy partján telepedjék le s fölhasználja a nagy világgal való érintkezésre. Nem foglalkozik iparral és kereskedelemmel, hanem a gazdaságnak a földhöz kötő ágait ismeri csak, s azért nem mozog, nem jár be országokat és világrészeket, hogy gazdagodjék vagyonban s a világ ismeretében. Saját királya mesterséges eszközökkel zárja el Európától, hogy megakadályozza anyagi és szellemi fejlődését. Három felől körül van véve műveletlen szomszédokkal s szelleme nem kap lendületet sehonnan sem. Önálló állami egyéniség megszűnt lenni s nem intézi saját ügyeit. Azt sem tudja, ki az ellensége s ki a barátja; nem tudja kivel lesz szövetségben s kivel keveredik háborúba. Embert és pénzt áldoz hadseregekre, melyek nem az ő hadseregei s háborúkra, melyek nem az ő háborúi. Ha e hadseregeket, megverik nem az ő szégyene és kára, ha győznek, nem az ő haszna és dicsősége.

A nemzet közönyös lesz s lemondással vonúl vissza önmagába s korlátolt helyi életet él. De még ez az önálló életből megfosztott ország sem marad meg a legnagyobb egységnek, ez is elaprózódik rendekre, népfajokra, felekezetekre és megyékre. Az országnak nincs központja, mely a nemzeti élet tipikus kifejezője s egy helyre vonzza a nemzet erőit, társadal-

mát, politikáját és kulturáját s oly partikularismus fejlődik ki, mely teljesen eltörpíti a szellemeket. Az ellenséges államhatalom még erősebben hajtja az embereket a partikularismus formáiba, mert védelmi eszközül szolgálnak ellene s a nemzet annyira elveszti a nagyság mértékét is, hogy ezt a kisszerű életet, melybe a szükség kényszerítette, azokat a formákat, melyeket egy rendes viszonyok közt élő ép, erős nemzet el sem viselhet, a nemzet géniusa kifolyásának kezdte tartani, dicsőíteni kezdte ezt a nyomorúságot s lenézéssel tekintett azokra a nagy és hatalmas nemzetekre, melyek nemzeti életök nagyságának megfelelő intézményeket alkottak meg. Az önálló állami lét a kormányzás föladataival való gyakorlati foglalkozás hiánya s az erősödő partikularismus következtében kivesz a nemzetből az állam hivatásának magasabb fölfogása; az állami érzék is. A rendi alkotmány, melyet védenie kellett, már maga is negatívója az igazi államnak, de még inkább elidegenítette tőle a nemzetet elnyomó ellenséges államhatalom, mely az ellenzésbe hajtotta a nemzet független és hazafias elemeit. Így még a hazafiság is csak kisszerű s meddő alakban nyilvánulhatott: a passiv ellenzésben s nem pozitív alkotásban, s az volt a tragikum a nemzet sorsában, hogy ha a védelem sikerült is, olyat védett meg, a mi egészséges fejlődését, megerősödését tette lehetetlenné.

Mikor a nemzet lecsúszott az önálló nemzetek magaslatáról, életének köre szűkebb, színvonala alacsonyabb lett. Az egésznek e sülyedése szükségkép magával rántotta az egyeseket is, a kikből a nemzet állott. Az önálló nemzeti és állami élet nagy viszonyai és céljai megszűntek s ezzel kiszáradt az a forrás, mely egyedüli éltetője az államférfiúi nagyságnak. A mint az ember a nagy célokkal nő, úgy törpül el a kisszerűekkel. Azért e korszak nem adhatott a hazának nagy férfiakat, alkotó szellemeket.

II.

Ha a rendi alkotmány a nemzet szervezetének oly formája volna, mely a gazdasági és szellemi fejlődést előmozdítja, a nemzet erejét egyesíti és fokozza, akkor talán nagyobb sikerrel állhatott volna ellen e kedvezőtlen viszonyok hatásának is s nem következett volna be e korszakban a kétségbeesztő sülyedés,

melynek láttára reménytelenségbe süllyedtek az egykorú mélyekben látó nemes szellemek.

De a rendiség súlyos betegség volt nagy, önálló s a fejlődés egyéb föltételeivel rendelkező nemzetek szervezetében is s az emberiség nagy ünnepet ült, mikor Európa e bajtól megszabadult. Hazánkban, hol a nemzeti élet fejlesztésére szükséges egyéb tényezők nem voltak meg, a rendi alkotmánynak egyenesen dermesztő hatása volt.

Európa hatalmas államai a rendi korszakban alakúlnak s nemzeti jellemök ekkor domborodik ki. De ez az eredmény csakis úgy volt elérhető, hogy a királyság megsemmisíti a rendek politikai hatalmát. A királyság meglegekszik ezzel az eredménnyel s meghagyja a nemességet társadalmi tényezőnek, nem fosztja meg kiváltságos állásától, magához vonja s a büszke, független aristokratia, a középkorban a királyság legveszedelmesebb ellensége, hatalmának legfőbb akadály, a trón támaszává, a királyi udvar díszítésévé és szolgájává lesz.

Hatalmas királyság s hatalmas nemesség nem állhatott meg egymás mellett. Az egyik hatalmának növekedése, mindig a másik rovására történt; küzdelem folyt közöttük életre-halálra. Mert a királyság s a nemesség két egymással ellentétes elvet képviselt. A királyság az állami és nemzeti élet egységére, erejének összpontosítására s fokozására, a partikularis érdekekkel szemben a közérdek megvalósítására törekedett, midőn hivatását fölfogta. A nemesség, mint rend, az osztályérdek megvalósítására s azért mindig a közhatalom, a királyság gyöngítésére törekedett s uralma mindig az állam gyöngeségére s szétdarabolására, s ott, hol a királyságot végleg legyőzte, az állam bukására vezetett.

Az újkori államok megalkotása s az államnak a közérdek szervezetévé történt átalakítása csak az által vált lehetővé, hogy a királyság, mint az állami elv képviselője megtörte a csupán társadalmi elvet képviselő aristokratiát. De a nemesség kiváltságos állása, melyet az abszolttá vált királyság meghagyott, még e nagy államokban is a gyöngeség és betegség forrása.

A rendiség kiváltságos és elnyomott osztályokat teremt az államban s oly közjogi korlátokkal választja el őket egymástól, mintha nem is volnának egy nemzet tagjai. Az egyiké minden jog és haszon, a másiké minden teher és kötelesség. Nem az állam uralkodik rajtok igazságos törvényeivel, hanem egyik a másikon önkényével. S ez a jogrend megrontja mind a kettőt.

Anyagilag elszegényednek, mert az egyik megveti a munkát s azért terméketlen, a másik pedig kevesebbet dolgozik, mint ereje bírná, mert munkája gyümölcsét nem ő szedi. Kárt tesz bennök szellemileg, mert az egyiknek nincs szüksége képzettségre, hogy kiváló állást foglaljon el, a másikat megbénítja az a tudat, hogy ha megszerezné sem értékesítheti. Megrontja mind a kettőt erkölcsileg, mert az egyik lelkében a gőgös megvetés és kegyetlenség, a másikéban a halálos gyűlölet s a kegyetlen visszatörlés vágya ver gyökeret. A rendiség nyomában mindig a nyomor s tudatlanság, az önkény, az elnyomás, az elvadulás járt. Igazi állami és nemzeti élet a rendiség intézményeivel lehetetlen.

A rendi alkotmány a XVIII. században, a hol a királysággal szemben föntartotta magát, természeténél fogva nem a közérdek, hanem az uralkodó osztály érdekének közjogi szervezete s oly szűk, hogy az állami és nemzeti érdek bele sem fér.

A rendi állam Európa történelmi fejlődésének eredménye. Sokaig szükségesség volt. Később elavult s a fejlődés akadálya lett. De a rendi korszak intézményeiben is azok az általános törvények nyilvánulnak, melyek az emberiség sociális életében mindig uralkodtak, mióta az emberek államokat alkottak s részben uralkodnak ma is.

Az embereknek az a közössége, melyet államnak nevezünk, nem egyesekből van összealkotva. Az államon belül a társadalom egyes osztályait, a javak fölosztásán s a munka különböző nemein alapuló, ugyanazon érdek által egybekötött nagy csoportokat találjuk, melyek nem egymás mellé, hanem egymás fölé vannak helyezve s az uralom és függés s alárendeltség viszonyában állnak egymáshoz.

A társadalom körében az érdek az uralkodó szempont s minden társadalmi osztály a saját érdekét törekszik megvalósítani. Az állam hatalma a legbiztosabb eszköz az osztályérdek megvalósítására. Azért minden társadalmi osztály az állam hatalmának megszerzésére törekszik. De csak a gazdagabb, értelmesebb, szervezettebb képes megszerezni az uralmat, s a mint ez megtörtént, logikai kényszerűség hajtja tovább s mindenütt egyforma eszközöket használ az osztályérdek biztosítására.

Az uralkodó osztály biztosítja magának a törvényhozást, hogy oly jogrendszert alkothasson meg, mely érdekeinek megfelel s a nép többi osztályait kizárja a törvényhozásból, nehogy

a saját érdekeik érvényesítésével az uralkodó osztály hatalmát és érdekeit veszélyeztessék.

De ez még nem elég. Magához kell ragadnia a kormányzatot is, hogy ez az uralkodó osztály által alkotott törvényekkel összhangzásban legyen s az osztályérdek szolgálatában álljon. Igen természetes tehát, hogy az uralkodó osztály a hivatalokat magának tartja s kizárja belőlök a hozzá nem tartozókat. Gondoskodik arról is, hogy magát az elnyomott osztályokkal szemben szabatos jogszabályokkal ne korlátozza, hogy a kormányzat önkényének, az elnyomott osztályok gazdasági kizsákmányolásának akadálytúl ne szolgáljanak.

Az osztály uralma azonban nem volna biztosítva, ha hatalmának alapját, a birtokot el lehetne tőle vonni s a függő osztályok által megszerezhető volna. Az uralkodó osztály tehát oly törvényeket alkot, melyek a birtok legkönnyebben föntartható formájára, a földbirtokra nézve kimondják, hogy a birtokszerzésből a nem jogosult osztályok ki vannak zárva s az elidegenítés vagy örökösödés csak az uralkodó osztály tagjai között engedhető meg.

Végre az uralkodó osztály nemcsak arra törekszik, hogy a többieket a jogokból kizárja, hanem arra is, hogy maga mennél kevesebb terhet viseljen s az állami életből keletkező terhek lehető legnagyobb részét az elnyomott néposztályokra hárítsa s magának a többi rovására mennél könnyebb, fényesebb életet biztosítson. Mindezt azután az állam szent és változhatatlan jogrendjének nyilvánítja s szigorúan bünteti azt, a ki ezt kétségbe vonja s még szigorúbban azt, a ki e jogrendet meg akarja bolygatni.

Ez az emberiség sociális életének egyetemes törvénye, melynek nyilvánulásai föltalálhatók Indiában, Egyiptomban, Görögországban és Rómában, a nyugateurópai államokban ép úgy, mint Magyarországon. Azért a rendi alkotmány által biztosított kiváltságokhoz, az osztályérdekhez való ragaszkodást sem lehet a magyar nemességnek oly bűneül róni föl, melyet csak ő követett el. Az érintett korszakban ugyanazokat az állapotokat találjuk Európa szárazföldén s a kiváltságos álláshoz ép úgy ragaszkodik a francia, spanyol, német és olasz nemesség, mint a magyar s önkényt egyik sem mondott le róla. A mit mi ősi alkotmánynak, a magyar nemesség sarkalatos jogainak nevezünk, egykor egész Európa általánosan uralkodó

jogrendje volt. Ugyanazokat az elveket, intézményeket, jogokat találjuk az európai szárazföldön a közjog terén, melyek bámulatosan hasonlítanak egymáshoz, gyakran a legkisebb részletekig. A különbségek, melyeket az intézményekben találunk, ugyanazon alapelveknek csupán a nemzet egyénisége s saját-szerű viszonyai által előidézett módosulásai. A rendi alkotmány, a társadalom tagolása, az egyes osztályok közjogi állása, egyiknek uralma, a másiknak elnyomása s szolgasága, a küzdelem a kiváltságos állás megtartásáért, mind oly jelenségek, melyek Európa minden nemzetének történelmében csak úgy előfordulnak, mint a miénkben.

A ki úgy adja elő e korszak intézményeinek, küzdelmeinek történetét, mintha mindez a magyar génius s történelmi fejlődés különös sajáttsága volna, mely más nemzeteknél nem volt meg, nemcsak téveset állít, de nem is tesz szolgálatot a nemzetnek. Az igazság az, hogy állami életünk szent István óta európai alapokon fejlődött, idegen fejedelmek és elemek hatása mely nyomokat hagy maga után s életünk és történelmünk Európa életének s történelmének csak egy része, s nekünk érdekünk, hogy ezt mi is tudjuk, mások is tudják. Önérzetünket csak fokozhatja az a tudat, hogy az európai kulturai közösségnek, mely az emberiség fejlődésének legmagasabb fokára jutott, egy tagja vagyunk, s kíváncsiak, hogy ez a közösség is annak tartson bennünket.

E közösségbe szent István idejében lépett a magyar nemzet. Ez a legnagyobb esemény a nemzet életében. Teljesen átalakító forradalom, egy időben, a vallásban, a társadalomban s az államban. A törzs-szerkezet fölосzlatása, az egyéni tulajdon életbeléptetése sokaknak érdeke volt, de ép a hatalmasokéba ütközött. Az állam polgári és hadi szervezetének megfelelő átalakítása, a közhatalomnak a királyság kezében való összpontosítása szükséges következése volt a törzs-szerkezet fölосzlatásának, de kétségtelen, hogy épen a hatalmasok érezhették legjobban, hogy a királyság kezében összegyűlt hatalom abból a hatalomból keletkezett, melytől őket megfosztotta. A keresztyén vallás pedig egész Európa vallása s az egyház Európa akkor kulturájának szervezete volt, de szelleme, szertartása, nyelve idegen, melylyel a magyar pogánysághoz csak nagy nehezen lehetett férni.

De az átalakulás mégis megtörtént. E korszakos törté-

nelmi esemény részleteit nem ismerjük, de az kétségtelen, hogy az idegen eszmék, intézmények meghonosítása idegen elemek támogatásával történt. Annyira idegen mindez a magyarra nézve, hogy az új fogalmakra és viszonyokra neveket sem talál nyelvében. A vezér helyére a király lépett, a frank birodalom mintájára szervezett udvari méltóságokkal s az ország egyes részeiben elhelyezett királyi hivatalnokokkal, s ezeket a királytól kezdve az ispánokig és bánokig a szláv nyelvből vett szavakkal jelöli meg.

E nagy belső átalakulás békés eszközökkel nem volt végrehajtható. Az ellenállást fegyverrel kellett megtörni. Sok magyar vér folyt e küzdelemben. De a nemzetek csak ezen az áron jutnak a fejlődés magasabb fokára. Midőn szent István akár térítéssel, akár erőszakkal a pogányság elhagyására s a keresztyénség fölvételére bírta a magyarokat, nemzetét egy magasabb vallási és erkölcsi világnézet körébe emelte. S midőn a törzs-szervezetet megszüntette s a frank birodalom intézményeit veszi át s alkalmazza az ország viszonyaihoz, a nemzet életét biztosítja. Mert a törzs-szervezeten minden nemzet keresztül ment ugyan, de mégis oly forma, melyben az emberiség magasabb fejlődése lehetetlen. Ebből emelkedett ki a magyar szent István idejében, midőn e nagy fejedelem az országot állammá szervezte s belekényszerítette az emberi közösség magasabb formájába, az államba. A nemzeti lét a törzs vagy nemzetség formájában lehetetlen, s csak is az államban lehetséges. Szent István az idegen eredetű állami intézmény által tette a magyart törzsek szövetségéből nemzetté. A törzs-szerkezet formájában a pogány magyarságnak el kellett volna pusztulnia, nemcsak azért, mert Európa keresztyén volt s már az akkori viszonyok szerint fejlettebb, erősebb s szervezettebb államai voltak, hanem azért is, mert mint törzsek szövetsége nyomoroghatott volna még egy ideig, de az állam és egyház nélkül sohasem érhetne volna el erejének s kultúrájának megfelelő szervezetét, mely nélkül a magasabb emberi fejlődés lehetetlen volt.

A mint a dolgok új rendje megszilárdult, a nemzet ezt az alapot nem hagyhatta el többé. A gazdasági átalakulás a szocialist, ez ismét a politikait vonta maga után. A törzs-szerkezet fölbontása, az egyéni tulajdon elismerése mindenekelőtt a magasabb gazdasági fejlődést tette lehetővé. A rendi korszak

gazdasági rendszere nagy haladás a törzs-szerkezetével szemben. Tömérdék erő szabadúl föl s érvényesül. Az átalakulás következtében a gazdasági és társadalmi szervezet alakja megváltozik. A munka eddig ismeretlen ágai honosulnak meg s a kik velők foglalkoznak, külön érdekesoportokká alakulnak. Az egyéni tulajdonnal pedig kezdődik a birtok különböző nagysága s ennek a birtokos társadalmi állására gyakorolt befolyása is. A társadalom élete, működése bonyolultabb lesz. Nem a törzsekből áll többé az ország, hanem a hivatásszerű munka és a birtok alapján alakult csoportokból. A törzsek helyére a rendi társadalom lép. A nemzet a kulturának egy magasabb fokára emelkedik. A magyar állam az európai államoknak egy rangú társává lesz. A magyar király és családja előkelő helyet foglalnak el az európai fejedelmek és királyi családok között. Az idegen vallás az idegen eszmék és intézmények, melyeket a magyar nemzet elfogad, fölemelik, erejét gyarapítják, összeforrasztják az európai nemzetek közösségével. Ugyanazok a szellemi áramlatok mozgatják őt is, mint amazokat, habár kelet felé az európai államrendszer szélére esvén, később érzi is meg hatásukat.

Árpád száz évvel halála után alig ismerné meg az országot. A mit az ősök magokkal hoztak Ázsiából vagy bomladozik vagy egészen át van alakúlva. A vezér megszűnt s helyére a király lépett. Még csak e szót sem értené meg, valamint ismeretlen volna előtte az ország hivatalai, intézményei legnagyobb részének neve is. A királyt nem a törzsfők veszik körül, kiknek nagy részével meghasonlott s kiknek kiirtására törekszik, hanem sok idegen, leginkább német lovag, szláv, olasz, német papok, kiknek segítségével forgatja föl az ősök vallását, hadi és polgári intézményeit. Az ősi vallás üldözés tárgya s papjai helyett keresztyén érsekek, püspökök, kanonokok, esperesek tartanak isteni tiszteletet ismeretlen nyelven s kényszerítik a magyart vallásának elhagyására. Az idegen elemek hatása meglátszik a nyelven is, melyet már alig értene meg. Az idegen kultúrával való érintkezés, a gyors fejlődés, új életviszonyok új fogalmakat vittek be a nemzet szellemi életébe, melyeknek megjelölésére a latin, szláv és német nyelvből vették át a szavakat. Ezen kívül egy holt nyelv, a latin, foglal tért s jut uralkodó állásra az államban és egyházban. Teljesen új világ ez, melyet az akkor élők nagy része sem értett meg s nem is akart elfogadni. Pedig Árpád

honfoglalása után most folyt komolyan a honalapítás nagy munkája. A mit Árpád szerzett, ennek az országnak birtokát biztosítani kellett a jövő nemzedékeknek is. S csak az ősöktől örökölt állapot fölforgatásával s az idegen eszmék és intézmények meghonosításával kezdődik a magyarságnak állami és nemzeti élete.

Az új viszonyok, eszmék és intézmények tovább fejlődnek s idővel állandó jogrenddé alakulnak. Az európai elvek itt egyéni alakot öltenek, de rajtok marad a közös származás bélyege.

Az új gazdasági viszonyokra alapított társadalom tagolása idővel megállapodik s az egyes osztályok országos rendekké válnak épen úgy, mint már előbb Nyugateurópában. Első a főpapok rendje, hatalma s nagy földbirtoka s szellemi eszközei által. A második rend a nemeseké, mely a törzsfőkből, az eredetileg szabadokból s a hűbériség szellemében földbirtokkal fizetett katonákból s királyi kivatalnokokból keletkezett. Ez volt a két uralkodó rend az államban, melyekhez évszázadokkal később az Árpád-házbeli királyok alatt telepítés útján alkotott polgárság járul, természetesen sokkal alárendeltebb helyzetben, döntő szerep nélkül. A nép többi része, kevés kivétellel, az uralkodó osztályok érdekének kiszolgáltatott, jogtalan tömeg.

Ez a társadalom tagolása egész Európában. S minthogy a társadalom tényezőinek egyforma alakulása s egymáshoz való viszonya ugyanazt a közjogot s alkotmányt teremti meg, természetes, hogy a magyar alkotmánynak is ugyanazokon az elveken kellett alapulnia, mint a nyugateurópai nemzetek alkotmányainak. Mert az uralkodó osztályok törekvése a dolog természeténél fogva mindig ugyanaz volt. Az egyik a királyság gyöngítése, a miből a királyságnak a középkori európai közjogban előforduló korlátozásai keletkeznek. A másik a gyöngébb osztályok elnyomása s gazdasági kizsákmányolása. Így keletkeznek egész Európában majdnem ugyanazok a közjogi elvek, melyeknek megvalósításában az okozza a különbséget, hogy egyik vagy másik tényező mennyi erővel rendelkezik törekvéseinek keresztülvitelére. A küzdelem az uralkodó rendek s a királyság közt változó szerencsével foly, a mint a viszonyok az egyiknek vagy másinak kedveznek. A rendek korlátozzák a királyságot, a törvényhozás, az igazságszolgáltatás, közigazgatás, a pénzügyek,

a gazdasági politika terén. Sőt a rendek joga a fegyveres ellenállásra, ha a király jogaikat sérti, épen úgy előfordul mint tényleges állapot vagy mint a rendek s a fejedelem között fönnálló alapszerződés egyik pontja, mint a magyar közjogban. E korlátozások nem sikerülnek mindenütt egyformán. Inkább hatalmi, mint jogi kérdések ezek. Egy okos és erős fejedelem nagy hatalomra tesz szert s majdnem korlátatlanul uralkodik, a jogilag fönnálló korlátok ellenére is, míg egy másik, a ki gyöngébb vagy kevésbbé kedvező viszonyok között uralkodik, tehetetlen s a rendektől függésbe jut, habár jogilag tágabb hatalmi köre van. E küzdelem előfordul minden európai állam belső életében, míg végre a királyság győz s megtöri a rendek hatalmát.

Épen oly közösek az elvek az uralkodó s alávetett osztályok között fönnálló viszonyra nézve is s csak a részletekben vannak eltérések. Mindenütt ki vannak zárva a törvényhozásból, az állam igazgatásából s ki vannak szolgáltatva az uralkodó osztályok gazdasági érdekeinek. Mindenütt azt látjuk, hogy a hatalmasok elnyomása fogyasztja az eredetileg szabadok számát, hogy gazdasági függésbe juttassák magoktól s jobbágyaikká tegyék őket. A jobbágyok állapota majdnem ugyanaz egész Európában. Az elnyomás ellen véres lázadásokban kel föl a nép. De szervezetlen, egy új jogrend megalkotására képtelen s az uralkodó osztály kegyetlen rendszabályokkal vet véget e kísérleteknek s ürügyül használja föl, hogy még súlyosabbá tegye a nép helyzetét, melyet ez azután megadással visel, boszúval s gyűlölettel eltelve, de egy jobb jövő reménye nélkül.

A középkori hűberi társadalom fönnállott még a XVIII. században nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában is. De ha a társadalom külső tagolása ugyanaz, mint a középkorban, nagy átalakuláson ment keresztül a lefolyt századok alatt s hatása alól nem vonhatta ki magát a magyar társadalom sem.

A középkor katonai, polgári s egyházi szervezetének gazdasági alapja a földbirtok volt. Az akkori fejletlen gazdasági viszonyok között a pénz ritka volt, a pénzgazdaság lehetetlen. Azért földbirtokkal fizették a katonát, a hivatalnokot, a papot. E földbirtokkal fizetett katonákból és hivatalnokokból lett a földbirtokos nemesség. Ezek ismét továbbosztották szét a földbirtokot

katonáiknak, hivatalnokaiknak s papjaiknak. De mindezek nem foglalkozhattak a föld megművelésével s ezt másokra kellett bízni. De a föld birtokosai megint nem pénzzel, hanem földbirtokkal vagy terményekkel fizették munkásaikat, cselédjeiket, vagy meghagyják a földbirtok egy részét a meghódítottaknak vagy birtokaikra munkásokat telepítenek, a kik a föld használatáért terményekkel fizetnek a birtok urának. Ezeket, a kikből a parasztság keletkezett, igyekeztek erőszakkal vagy szerződésekkel állandóan a földbirtokhoz kötni, nehogy a szabad költözés lehetővé tegye a földbirtok elhagyását, ennek következtében a földek műveletlenek maradjanak s a földbirtokos jövedelme elveszzen.

A földbirtok pedig, melyet a katonának, a hivatalnoknak adnak a királyok, örökössé válik családjaikban. De a viszony a tulajdonos s a birtok közt nem válik tisztán magánjogivá. A birtok közjogi természete megmaradt s hozzá van tapadva a birtokhoz a kötelezettség arra a közszolgálatra, melynek jutalmazására adatott. Ez a földbirtok azután ment volt az adótól s ha a rend ajánlott is közczélra a királynak saját jószántából pénzbeli adományt, ezt a kiváltságos osztály rendesen áthárította a tőle függő nem-szabadokra s ezekkel fizettette, mert az volt a vélemény, hogy ha a jobbágy a ki a földesúr, a ki a birtokának tartozéka, fizeti az adót, ez annyi, mintha maga a földesúr fizetné.

A hűbériség jogrendje, melyet a középkor társadalma megalkotott, az akkori gazdasági viszonyokon alapúlt s szükségesség volt. Az akkori állami, egyházi, gazdasági problémák megoldására más módot nem tudtak találni az emberek. Történelmi jelenség, mint az emberiség fejlődésének bármely előbbi vagy későbbi stádiuma. Sok üdvös történt e korszakban s a hűbérrendszernek sok szükségletet kellett kielégítenie, mert különben nem terjedhetett volna el egész Európában s nem állhatott volna fenn annyi ideig. Hogy a hűbérrendszernek voltak sötét oldalai is, az nagyon természetes, s nincs oly korszaka az emberiség történetének, melynek intézményeiről ugyanazt ne lehetne mondani. A hűbérrendszer nem oka a középkorban tapasztalt bajoknak, hanem maga is egyik következménye a középkor gazdasági, kulturai fejletlenségének s az önkény, a fejletlenség, a vadság és tudatlanság közepette megtaláljuk a magasabbra törekvés nyomait is, melynek eszményei

azonban csak később valósúlhatnak meg, mikor Európa összes viszonyai átalakultak.

Addig míg egy jogrend megfelel a kor szükségleteinek jogosult is. A középkor jogrendje s intézményei harmoniában voltak a kor viszonyaival és föladataival. A nagy dissonantia akkor kezdődik, mikor a fönnálló jogrend nem felel meg a kor viszonyainak és szükségleteinek s valamely intézmény megszűnt annak a czélnek szolgálni, melynek megvalósítására alkottatott. Ekkor megszűnik jogosultsága is. Nem eszköze többé az emberi fejlődésnek, hanem akadálya. S ekkor kezdődik ellene a küzdelem, míg a történelmi fejlődés által teremtettt új erők tágitják, módosítják, s ha ez lehetetlen, szétörlik a régi formát, hogy újat teremtsenek helyette.

A középkorban az egyház a kultura föladatainak szervezete volt. De a mint a papságot megrontja a gazdagság, az egyház elvilágiasodik, ellenkezésbe jut eszményi czéljaival s képtelenné válik hivatása teljesítésére, azonnal megkezdődik ellene a küzdelem s midőn később sem akar alkalmazkodni az átalakult viszonyokhoz, végleg elveszti azt az állást, melyet a középkorban Európa életében elfoglalt.

A nemesség állásában is nevezetes változás következik be. A nagy földbirtokot azért kapta, hogy hadi s egyéb közszolgálatot teljesítsen. A szabad földbirtok s a katonai kötelezettség együtt járt. A ki Magyarországon királyi adományt kapott, ez által nemes és katona lett. A katona és nemes még akkor egyet jelentett Európában s egy egész hosszú korszakban ez így volt valóságban s a ki nemes volt, tényleg katonai szolgálatot teljesített is. S ezzel teljesen lerőta tartozását az állam iránt s még csak föl sem tűnt, hogy nem adózik úgy mint más, a kin a katonai szolgálat terhe nem feküdt.

Beáll azonban oly időpont, a mikor a nemesség nem teljesíti többé azokat a közszolgálatokat, melyek jutalmául kiváltságait nyerte s akkor nyilvánvaló lett, hogy e kiváltságok jogosultsága is megszűnt.

A hadi szervezet átalakúl. A löpor föltalálása után a nemes lovasság s a várak jelentősége csökken. A királyság megerősödik, a rendi jogok által emelt korlátok leomlanak, a királyság összeforr az állam czéljaival s e czélok képviselője; magához ragadja a vezetést s döntést a törvényhozás s igazgatás terén. A gazdasági fejlettség megengedi már, hogy az állam a

pénzgazdaságra menjen át. Az adókat már pénzben lehet követelni s pénzzel fizeti hivatalnokait, katonáit az állam is. A királyság, mely pénzügyileg emancipálja magát a rendektől, ugyanezt teszi katonailag is. Állandó szervezett hadserege van s a nemesi haderőt nem is használja háborúban. Franciaországban XIV. Lajos idejében, Németországban a harmincz éves háború után a nemesség mint rend nem katonáskodik többé. Sok nemes szolgál az európai hadseregekben, mert a katonai pályán hírre, vagyonra, rangra lehet szert tenni. De nem hűbéri kötelességből teszi ezt a nemes, hanem saját jószántából s nem a maga költségén, hanem fizetésért. A hadseregek anyagát a harmadik rend szolgáltatja már s ennek a pénzén tartják a hadseregeket is. A nemesség nagy tömege, a nemesi rend maga megszűnik katona lenni, de kiváltságai megmaradnak s még csak pénzzel sem járul a hadsereg föntartásához. A nemesség jogai s kötelességei között megszűnt az összhang. A nemesség kiváltságos földbirtokossá lett, a ki egy elmúlt korszak gazdasági előnyeit élvezi, az elmúlt korszak terhei és kötelességei nélkül.

A nemesség katonai jelentőségével csökken politikai súlya is. Franciaországban XIV. Lajos teljesen megsemmisíti. Nem is a nemesek közül szereti választani minisztereit s intendánsait, hanem a polgári rendből. A nemesség udvarának díszje s a fényűzés és pazarlás, melyre itt alkalom nyílik, aláássa a nemesség gazdasági függetlenségét is. Az adósságokba merült nagy urakat azután segíti szorultságukban, készséggel ad nekik évdíjakat a királyi pénztárból, melyeket ezek még nagyobb készséggel fogadnak el. A nemesség nem állami föladatokkal foglalkozik már, hanem lealázó udvari szolgálatokat teljesít. A legtöbb a mire képes, a királyhoz való vak ragaszkodás, a személyhez való hűség, tekintet nélkül személyes értékére, tekintet nélkül uralkodásának üdvös vagy káros voltára s imádja a királyt, akár egy bölcs és hős, akár egy szörnyeteg vagy hülye ül a trónon. Az állami tartalom, mely akkor töltötte el, mikor még komoly kötelességeket teljesített a köz iránt, lassan elpárolog a nemességből. Franciaország példája kihat Európa egyéb nemzeteire is. A fejedelmek épen úgy utánozzák a francia királyt, mint az aristokratia a francia nemességet. A XVIII. században a fejedelmek abszolút hatalma nemcsak a hadseregen, hanem az aristokratia szolgáltságán is alapszik. Vannak ugyan államok, mint Svéd- és Lengyelország, melyekben a

nemesség még uralkodik a királyság fölött. De a XVIII. század vége felé ez is megszűnik. De akár állott fönn még rendi alkotmány akár nem, mindenütt az tapasztalható, hogy a nemesség, Angliát kivéve, sehol sem olvad be a nemzet testébe s nem áll a közérdek szolgálatába, hanem különállást, kiváltságainak fönntartását követeli. A nemesség e korszakban hasonlít egy történelmileg alakult részvénytársasághoz, mely monopoliumra törekszik az összes gazdasági előnyökre az államban. Maga nem akar járulni a közterhek viseléséhez, de mindent elkövet, hogy a közterhek nagyobbodjanak, s ugyanakkor oly gazdasági rendszer fönntartását követeli, mely akadályozza a gazdasági fejlődést s képtelenné teszi az adózó néposztályokat a közterhek viselésére. A nemesség — s itt már az angol sem kivétel — arra törekszik, hogy minden jövedelmező állást kezére kerítsen, s hogy mennél több ilyen jövedelmező állás legyen. Igényt tart a legfőbb katonai és polgári hivatalokra, püspökségekre s egyéb gazdag jövedelmű egyházi állásokra, gazdag sinecurákra. Udvari szolgálatba lép s eltűri a fejedelmek szeszélyeit, szolgáltságot követelő lealázó bánásmódját s a befolyást, mit mint a a fejedelem környezete reá gyakorol, arra használja föl, hogy minden reformot megakadályozzon s kiváltságos állásából eredő előnyeit s a jobbság fölöött gyakorolt hatalmát s a gazdasági kizsákmányolás lehetőségét biztosítsa. Vannak ugyan kivételek is, hogy államférfiak és hadvezérek kerülnek ki a nemességből, a kik nagy szolgálatokat tesznek nemzetöknek, a kik magasabb szempontokat is ismernek az osztályérdeknél, de a rend maga nem ismer mást, mint ezt az érdeket s mindentől irtózik, a mi ez érdeket sérthetné s így a XVIII. században a nemesség kiváltságos állása a köztudatban mint jogosulatlan, mint a nemzetek gazdasági, politikai s kulturai haladásának akadálya el van ítélve. A küzdelem még csak az irodalomban folyt ellene. De a süllyedés, a zavar, a nyomor, melyet nagy nemzetek életében előidézett a nélkül, hogy a fönnálló rendszerben a javulás lehetőségét lehetett volna fölfedezni, már kikerülhetetlenné tettek bukását. Magasabb fölfogást, új termékenyítő elvet hiába keresnénk a rendiség körében. Általános egész Európában a szellemek tespedése e korban a politika terén, akár volt egy országban rendi alkotmány akár nem s megmerevednek az osztályérdek kizárólagos uralma alatt. A rendi korszak legterméketlenebb az államok életében, mert nem volt képes módo-

sulni, fejlődni, új eszméket magába fogadni. A haladásnak, a közérdek megvalósításának akadályja volt. Csak a hol a királyság vagy nép törte össze, lehetett megalkotni a nemzetek egészséges fejlődésének föltételeit. A hol ez nem sikerült, a hol a fejedelemsnek vagy a népnek nem volt ereje megsemmisíteni a rendiséget s helyére a közérdek megvalósítására szervezett államot tenni, ott a nemzeti s állami élet gyöngülése s végre mint Lengyelországban, a legmélyebb süllyedés, az állam és nemzet bukása, következett be.

A magyar nemesség állása hasonló átalakuláson ment keresztül. A magyar nemes is katonai szolgálatokért kapta a birtokot s a ki földbirtokot kapott a királytól, az katonai szolgálatra volt kötelezve. De a XVIII. században a magyar nemesség sem katonáskodik többé, maga elismeri elégtelenségét a haza védelmére s az állandó hadsereg szükségét az 1715. évi VIII. törvényczikkben, s ezzel tényleg lemond a katonai szerepről, habár a nemesi fölkelést nem engedi eltörülni, de még megváltani sem, hogy föntartsa a czímet az adómentességre, melyről tudta, hogy szorosan egybefügg a katonáskodás kötelezettségével, az állandó hadsereg költségeit pedig megfizettette az adófizető parasztsággal. A magyar nemesből is kiváltságos földbirtokos lett, mint egész Európában. E kiváltságok valóságos kultus tárgya lettek a nemesség szemében s a magyar közjog eszményítve jelent meg a jogirodalomban, mint az emberi elme legtekélyesebb műve. A nemesség megdönthetetlen igazságnak tartotta azt az állítást, hogy a magyar királyok, még a Habsburgok is, csak a legtisztább hazafiúi erények jutalmául adtak birtokot és nemességet s a kiváltságokat mint a nemzetnek legbecsesebb jogait magasztalták, melyeknek föntartásától a nemzet fönnállása függ s megdöntések szükségkép a haza bukását vonná maga után. Az egész jogtudomány nem a fönnálló törvények kritikájára, új törvények alkotására, hanem a régiek ismeretére s alkalmazására irányúl. A nemességben rendkívüli az érzékenység rendi érdekei tekintetében. Örökké gyanakszik; ha a kormány valamely intézkedést tesz, leginkább a rendkiváltságok szempontjából bírálja meg s gyakran sérelmeket lát a kormányzat legezelszerűbb s legtermészetesebb rendelkezéseiben és irtózik minden újítástól az igazságszolgáltatás, közigazgatás terén. A legkisebb változást is veszélyesnek tartja, mert nem lehet tudni, mi következik belőle a nemesi kiváltsá-

gokra nézve. A fönnálló jogrendet jónak tartja, meg van vele elégedve, mert az osztályérdeket teljesen kielégíti. A nemesség egész figyelmét az osztályérdek tartja fogva s a mily gyorsan megérzi ennek sérelmét, ép oly későn veszi észre a nemzeti érdekek veszélyeztetését oly téren, mely az osztályérdek körén kívül esik. Csak a rendi érdek kelt izgalmat s szerepel a közéletben, a nemzeti szempontok ismeretlenek. Csak így magyarázható meg az a jelenség, hogy a nemesség meg volt elégedve oly kormányzattal, mely nem sértette a rendi érdeket, még ha nemzeti érdek legnagyobb veszélye volt is.

A nemzet a nagy viszonyok és érdekek intézéséből ki van zárva, a szellemet emelő s termékenyítő nemzeti küzdelemről le kell mondania s teljes nyugalom és megadás uralkodnék a minden magasabb aspirációról lemondott országon, ha a rendi alkotmány védelme néha-néha föl nem izgatná a nemességet. A nagy csendet ez izgalom zaja szakítja meg s ez az életnek egyedüli jele az országban. De ez a kis mozgalom már nem is mondható küzdelemnek. A ki ezt a küzdelem nevével ruházza föl, elvesztette a nagyság mértékét. A Rákóczi-korszakban még fegyvert ragad a nemesség egy önálló magyar állam kivívásáért. Azután a nemzeti érdek sérelmei miatt egy kardot sem ránt ki hüvelyéből. S vajon megérdemli-e a küzdelem nevét az a kis mozgalom, melyben egy-cy latin beszédet vagy egy-cy erősebb hangon írt fölterjesztést nagy hőstettnek tartottak?

De e gyöngé mozgalom oka sem valamely magasabb nemzeti érdek. Az alkotmány, melyet védtek, rendi alkotmány volt, melyből a nemzet tömegének nemcsak részvétele, hanem érdeke is ki volt zárva. Ez az alkotmány kizárólag az uralkodó osztály érdekének biztosítására volt alapítva, mely neki minden jogot biztosított az államban s fölmentette minden terhes kötelezettség alól. A rendi alkotmány csak az osztályérdek közjogi szervezése s oly szűk volt, hogy az állami és nemzeti érdek helyet sem találhatott benne.

Az akkori nemesség egész nyíltan mondja ki nézetét az ősi alkotmány jelentőségéről és értékéről. Fölfogása egyenesen az, hogy a magyar alkotmány lényege abban áll, hogy a nemesség semmi közterhet ne viseljen, az adózás országos czélokra a nemesség szolgaságával egyértelmű s mit is érne ez az alkotmány, ha a nemességnek adózni kellene?

Az alkotmánynak ez a fölfogása nem állami, mert nem látja benne a nemzet oly közjogi szervezetét, mely alkalmas legyen a nemzet összes céljainak megvalósítására, hanem társadalmi, mely az alkotmányban pusztán az uralkodó osztály érdekeinek eszközét látja. S a nemesség ez alkotmány bástyái mögé vonúlt vissza. Csak ennek az alkotmánynak sérelmei izgatták föl s ennek az alkotmánynak védelmére fordítja egész erejét, minden gondolatát. Legnagyobb része meg volt győződve, hogy valóban a nemzet legfőbb érdekét védi, mert hisz abban a korszakban közjogilag es tényleg a nemesség képviselte a nemzetet. Megerősítette őket ebben a meggyőződésben különösen az, hogy a dynastia idegen s beolvasztásra törekszik s hogy így a nemesség a rendi alkotmánynyal a nemzet önállóságát is védi.

De ha e védelemnek csakugyan megis volt ez az eredménye s formailag sikerült Magyarország különállását megoltalmaznia, azért a rendi alkotmány természetéből szükségképp keletkező kártékony hatás nem maradhatott el nálunk sem.

Midőn a nemesség az alkotmány értékét abban látta, hogy a közterhekhez ne járuljon s figyelme, tevékenysége leginkább erre az egy pontra irányult s a nemzet egyéb élethevágó érdekeiről teljesen megfeledkezett s a nemzeti élet fő ágait kiszolgáltatja az idegen ellenséges indulatú fejedelmeknek, hogy korlátlanul a nemzet hozzájárulása nélkül intézkedjenek, midőn a nemzeti érdek védelmét csak az ősi alkotmány változatlan fönntartásában tudja képzelni; midőn nem a positiv tevékenységre, a nemzet erejének fejlesztésére törekszik, hanem kizárólag a rendi alkotmány védelmére szorítkozott; midőn a nemesség nem akarta megadni a pénzügyi eszközöket a nemzet anyagi és szellemi fejlődésének előmozdítására, erejének fokozására, mert ezt az ősi alkotmánynyal összeegyeztethetőnek nem tartotta, akkor ez az alkotmány képtelenné vált a nemzet érdekeinek megvalósítására, akkor a nemesség mozgalmainak s az ősi alkotmánynak nem volt többé nemzeti tartalma.

Kétségkívül voltak egyesek a nemesek között, a kik már ebben a korszakban belátták, hogy ez a védelem nem elégséges a nemzet érdekeinek megvalósítására. De e kivételek nem változtatják meg a nemesség történelmi szereplését e korszakban s a rend maga e fölfogás uralma alatt áll s e korszakban nem képvisel egyebet történelmünkben. A nemesség még azon az

téren sem képes hivatását teljesíteni, mely megmaradt a nemzetnek a belpolitika terén s nem képes betölteni e szűk kört sem, s az országos érdek helyett egy még szűkebb körre, az osztályérdek körébe szorúl. A rendi alkotmány uralma alatt, nem érezhető a magasabb czélok fejlesztő, termékenyítő hatása a szellemekre, s ekkor rohamosan kellett bekövetkezni a nemzet hanyatlásának, szelleme összezsugorodásának s megmerevedésének. S valóban az eszmény kihal s nagy gondolatok nem teremnek ebben a talajban és légkörben. A nemzet nagy múltja is elveszti varázsát, a nemzeti nagyságra való törekvés nem edzi meg a lelkeket, minden eltörpül s e sülyedt nemzedékeken csak a nyomorúlt jelen uralkodik, melylyel teljesen meg vannak elégedve.

III.

A harmadik nagy ok, mely e korszakban a nemzeti élet példátlan elgyöngülését és sülyedését előidézte, a nemzet kedvezőtlen gazdasági és társadalmi fejlődésében rejlett, melynek eredményét a múltból örökölte.

Külsőleg a rendi társadalom tagolása, jogrendje az államban ugyanaz Magyarországbán, mint nyugati Európa többi országaiban. De tévedés volna, ha valaki azt hinné, hogy a nemzet organizmusának belső élete is ugyanaz, s hogy ugyan arra a tevékenységre képes, mint ezek. A nemzet organizmusa csonka volt. Hiányzott belőle egy tag, mely az európai nemzetek emelkedésének, hatalmának, kulturájának főtényezője, a magasabb gazdasági és szellemi munka organuma: a város és a polgárság.

A város nemcsak a gazdasági fejlettség eredménye, hanem az emberi kultúra magasabb fejlődésének föltétele. A történelem bizonyítja, hogy tulajdonkép nincs is más kultúra, mint a városi. A mezőgazdasággal foglalkozó népek kétségkívül a kultúra magasabb fokát érték el, mint a halász, vadász, vagy nomád népek. De az ipar és kereskedelem, a jogi élet, a tudomány és művészet nagyszerű fölvirágzása csak a városokban s általuk volt lehetséges. A mely nemzetnek városai s polgárai nincsenek, annak nem lehet magasabb kulturája, mert nincs meg benne a kultúra nélkülözhetetlen organuma. A kultúra nem

áradt szét a világra sem a paraszt kunyhójából, sem a nemesek váraiból. Az arisztokratia a kultúra terén legjobb esetben fogyasztó volt, de termelő soha. A paraszt munkája a kultúra színvonala alatt állott; a nemesség pedig vagy háborúskodott vagy később élvezett, de mindig megvetette a munkát, mint magához nem illőt s büszke volt rá, hogy nem dolgozott. Egyesek talán mint ügyes műkedvelők tűntek ki a tudományban vagy művészetben, de a rend maga a munkát nemcsak nem tartotta bivatásának, de egyenesen összeegyeztethetetlennek nyilvánította a nemesség méltóságával. A kultúra pedig nem egyesek műve, hanem a nemzet egyes nagy osztályai bivatás szerű, sok nemzedéken át folytatott állandó munkájának eredménye.

Ha Európa középkori térképére tekintünk, azt látjuk, hogy Olasz-, Francia-, Spanyol-, Német-, Angolország el van lepve gazdag és hatalmas városokkal. E városok falai mögött nagy anyagi és szellemi kincsek vannak fölhalmozva. Az általános fejetlenség, pusztítás, elvadulás közepett e majdnem hozzáférhetetlen várakban folyt az iparos, a művész, a tudós munkája, itt tartotta biztosságban szerzeményét a kereskedő. A város lakossága lényegileg más elemekből állott mint a vidéké. Itt magasabb gazdasági problémákkal foglalkoztak, mint oda kint. Az iparos uralkodik a természet erői fölött, fölhasználja őket munkájánál, a nyers termények földolgozásánál. E munkához magasabb értelmiség kellett s a munka ismét előmozdította az értelmiség fejlődését. A kereskedő értékesítette az iparos termékeit, s e célra összeköttetéseket, piacokat kellett keresnie más országokban, a tengeren túl. A kereskedő sokat látott és tapasztalt s oly áttekintést nyert országok, világ-részek fölött, mint a nemzet egyik osztálya sem. A városok polgárai nagy vagyont szereztek s pénztőke nagy mennyiségben csak itt volt található. Ide fordultak pénzért fejedelmek és nagy urak, a kik pénz dolgában rendesen meg voltak szorulva. A város polgársága szűk helyen él együtt, azért viszonyai bonyolultabbak is, de az együttélés szellemileg fejleszti, erkölceit csiszolja. Az emberek itt képzetebbek, finomabbak, — az urbanitás tőlök nyeri nevét — s fegyelmezettebbek. Az egyes önérzete emelkedik s követeli a szabadságot s az általános elnyomásban és jogtalanságban a városok a jog és szabadság szigetei. A városok falai mögött fejlődik a tudomány is. Itt van-

nak iskolák, egyetemek, könyvtárak. Mikor még császárok, fejedelmek és nagy urak az írás és olvasás, nehézségeivel küzdenek, a városokban már általánosan el vannak terjedve a művelődés elemei. A nemesség művelődése is csak akkor kezd magasabb fokra emelkedni, mikor a városokba vonúl s állandóan ott lakik. A szellemi fejlettség s a gazdagság lehetővé teszi a művészet fölvirágzását is. A városokban emelkednek az építészet remekei, az óriási dómok, középületek s a gazdag polgárság palotái. A városi polgárok faragják vagy öntik a szobrokat s teremtik meg a festészetet, melynek alkotásait az egész művelt világ bámulja. A városi polgárság alkotja meg az irodalmakat s az emberiség egész szellemi kincse a városi elem munkájának és kulturájának eredménye. A nemzet géniusa, világuézete, egész egyénisége csak e nagy munkában nyilvánul. Hogy egy nemzet mire képes, mit képvisel az emberiség életében, csak a városok lakosságának kulturai munkájából tudjuk meg. Egy görög városnak, mint Athén, kulturai hagyatéka, melyből csak töredékek jutottak reánk, nagyobb értékű az emberiségre nézve a világ összes harcziás törzseinek hőstetteinél.

A városok virágzásuk korában jelentékeny politikai tényezőkké válnak s önálló, hatalmas államok állását vívják ki magoknak. A városok keletkezését a fejedelmek öntudatosan mozdtítják elő. Minden megerősödő város, mely meg tudja védeni önállását a hatalmas arisztokrátiával szemben, egy-egy becses szövetséges. A fejedelmek és városok érdeke egy. Az arisztokratia mindkettőnek kérlelhetetlen ellensége, mert a királyság gyöngítésére s a harmadik rend elnyomására törekszik. Az elnyomottak tömegesen menekülnek a városokba s a jobbágyság közül sokan így szabadúlnak föl az úri hatalom alól s jutnak gazdasági önállóságra. Az erős falakkal körülkerített város katonailag szervezett s harczban gyakorolt polgársága fontos katonai tényező volt az arisztokrátiával szemben épen úgy, mint külső ellenség támadása esetén is. A nyugateurópai államok legerősebb várai a városok voltak. A fejedelmek városokból merítették pénzügyi eszközeik legnagyobb részét háborúik folytatására; innen nyerték az erkölcsi és szellemi támogatást a jogbiztosságra, a közrend s az állami czélok megvalósítására irányzott törekvéseikben. Midőn azután a királyság a városok segítségével megerősödik s leveri az arisztokrátiát s abszolút hatalommá válik, akkor hanyatlik a városok politikai jelentősége is.

Beáll még a gazdasági hanyatlás is, melyet a világforgalom irányának változása idéz elő. De a polgárság nagy politikai s kulturai tényező maradt még ezután is, s hogy öntudatra ébredve mire volt képes egy nemzet újjá születésében, mutatja a francia forradalom, melytől egész Európa átalakulása kezdődik. Oly hatalom volt, hogy képes volt megdönteni a királyságot, az egyházat, a nemességet, oly elvek nevében, melyek egyenes ellentétben állottak a középkorból örökölt társadalmi s állami jogrenddel. Ez elvekért nagy háborúkat folytatott, leverte az egész feudális Európát, megvalósította elveit az új állam szervezetében, szakított a múlt hagyományaival s új korszakot nyitott meg, nem csak Franciaországban, hanem az egész emberiség történelmében is.

Ha már most hazánkra tekintünk, hiába keressük ezt a hatalmas tényezőt, ezt a nemzet magasabb gazdasági és szellemi munkájára nélkülözhetetlen organumot a nemzet szervezetében. Vannak ugyan az ország területén városok s bennök polgárok is laknak, jogilag külön országos rendnek el vannak ismerve, de szerepök még sem az a nemzet életében, mint Európa nemzeteinek polgárságáé. S e nagy különbség onnan ered, hogy a polgárság Magyarországon nem a nemzetből nőtt ki, hanem idegen elemek telepítéséből mesterségesen alakult s később sem olvadt be, néhány kivételt leszámítva, a nemzet testébe. Magyarországnak volt polgársága, ha nem is olyan jelentékeny, gazdag és hatalmas mint Európában, de ez a polgárság nem volt magyar.

Az Árpád-házból eredő királyaink nevezetes jellemző vonása az elfogulatlanság, türelmesség, sőt előszeretet, melyet az idegen elemek iránt tanúsítottak. Hogy szent István mint szervezi a nemzet életét új alapokon, idegen minták szerint, idegenek segítségével, a történelemből tudjuk. Az országban magában sok nem-magyart találtak a hódítók. De a németek tervszerű telepítése s kiváltságokkal való ellátása arra mutat, hogy nemzeti dynastiánk mély belátással egy nagy bajon akart segíteni, melyből az ország gyöngesége s hátramaradása eredt. A lakosság gyér s kevés volt az ország kiterjedéséhez képest. Egész nagy vidékeket öserdők vagy a folyók áradásaiból keletkezett mocsarak borítottak. Az Árpádoknak az ország anyagi fejlődésére irányzott gazdasági politikája tehát idegenek telepítéséhez folyamodott. Ezek gazdaságilag fejlettebb orszá-

gokból jöttek. Jobban tudták már művelni a földet, értettek a bányászathoz, iparhoz és kereskedéshez s a magasabb kultura elemeit vitték Magyarország primitív viszonyok között élő magyar és szláv lakossága közé. E telepítés azonban oly nagy arányokban történt, hogy szinte fenyegető veszély volt a magyarságra nézve. Az ország délnyugati határaitól föl éjszakig, innen az egész éjszaki határon végig délkeletnek le Erdély legdélibb pontjáig a német telepeknek majdnem szakadatlan lánczolata húzódott, helyenként meglehetősen szélességben s jókora tömegekben. Baranya, Fehér, Zala, Vas, Sopron, Moson, Pozsony, Győr, Trencsén, Nyitra, Túrócz, Bars, Hont, Zólyom, Liptó, Szepes, Gömör, Abauj, Sáros, Beregh, Ungli, Szathmár, Mármaros, Pest főhelyeit, melyek a forgalom szempontjából kiválóan fontosak voltak, a németek szállották meg. Egy része földművelő volt s az ma is. De igazi városi élet csak oly helyeken fejlődött, melyeknek német lakossága volt. E városok elég nagy virágzásnak indultak, jelentékeny ipart és kereskedést űztek, a polgárság megszerzi a vagyont, mely a fényűzésre szükséges. Házaikon, nyilvános épületeiken, dómjaikon a német művészet befolyásának nyomai látszanak meg. Anyagi és szellemi fejlődésök elég magas fokra emelkedik s a vidékre, melyet megszállnak, rányomják a kultura bélyegét. Mátyás korában már minden királyi városban vannak iskolák s a leghíresebbek Bártfán, Lőcsén, Kassán, Fehérvárt, oly korban, midőn még a zászlósurak közül is kevés tudott írni, mint Báthory István, Rozgonyi László, gúthi Országh László stb., kik még neveket sem tudták aláírni.*) A nagy alföldi síkságon azonban, melyet a magyar elem foglal el, nem fejlődik ki a városi élet s azért megbecsülhetetlen kincs lett volna a telepítések által keletkezett városi elem a nemzetre nézve, ha nyelvre gondolkozásra s érzésben magyarrá lett volna.

De a telepek föntartották német jellemöket. Az érintkezés s összeköttetés soha sem szűnt meg közöttük s az anyaország között. E telepítés nagy nyereség volt az országra nézve gazdasági s pénzügyi tekintetben. De e német szigetek kulturája nem lett az egész nemzet közkincsévé, nem volt szerves része a nemzeti élet fejlődésének, mint Nyugateurópában. Minthogy németek voltak és maradtak, a német jogi élet, tudomány és

---

*) Horváth M. kisebb tört. munkái. II. 169.

művészet befolyása alatt állottak s a magyart idegennek tekintették, a kit joguk volt saját országában a városi életből kizárni s minthogy e városok nem vettek részt a magyar nemzet szellemi életében, törekvéseiben, nem pótolhatták azt, a mi a nemzet organizmusából hiányzott, a magyar városi polgárságot. Előfordúlnak ugyan egyes esetek, hogy német városok megmagyarosodnak, mint Kolozsvár, vagy hogy a magyar elem beszivárgása tapasztalható egyes városokban, a hol aztán a városi életben a megfelelő befolyást is igyekszik kivívni s bizonyos időre ki is vívja, de mindez nem változtat az általános helyzeten s azon a történelmi tényen, hogy magyar városi élet nyugateurópai értelemben hazánkban nem volt, sőt voltak az országnak egész vidékei, hol város egyáltalán nem volt s mai napig sincsen.

S ennek nagy következményei voltak. A királyság midőn a királyi várak s várbirtokok, melyek katonai s pénzügyi szempontból függetlenné tehettek volna a királyságot az aristokrátiától, kisiklottak alóla, csak egy gazdag hatalmas polgárság támogatásával nyerhette vissza azt a függetlenséget, a hatalmat, melyre szüksége volt, hogy hivatását teljesíthesse. E szövetséges nélkül, mely nem ellensúlyozta az aristokratia hatalmát, a királyság ennek föltétlenül ki volt szolgáltatva. Néhány király személyes tulajdonainak köszönhető, hogy az országban némi rend honosult meg s mikor az egész nemzet erejét sikerült egyesíteni, képes volt éreztetni hatalmát kifelé s Magyarország terjeszkedő hatalom lett. De ezek rövid korszakok. A gyöngeség jelenségei láthatók a nemzet életében. Társadalmának alakulása egyoldalú s a megerősödésnek nem kedvező. A nemzetnek csak aristokrátiája s parasztsága van. Az egyik elvi ellensége, a másik nem volt támasza a királyságnak, a természeténél fogva egyesítő, szervező, a közérdeket képviselő tényezőnek. A királyság gyöngesége az aristokratia szertelen s a hatalmas polgárság által nem ellensúlyozott hatalmából eredt. A királyság gyöngesége mindig a nemzet gyöngeségét vonta maga után. A történelem tanúsága szerint csupán aristokrátiával egy államot szervezni s hosszú időre föntartani nem lehet. Bizonyítja ezt történelmünk Mátyás után következett korszaka. Még a nemességre alapított hadi szervezet sem védhette már meg az országot a török hatalom támadása ellen. Úgy szólván ellenállás nélkül bukott el Mohácsnál. Az aristokrátiának sikerült tehetetlenné tenni a

királyságot s ez által lehetetlenné tette az ország polgári és hadi szervezését.

A városok hiánya a magyarok által lakott síkságon végzetes volt az országra nézve a hadi szempontból is. Egy elvesztett csata az ország déli határán rendesen az ország e nehezen védhető részének az ellenség kezére jutását vonta maga után. Nem voltak rajta jelentékeny megerősített helyek, melyek az ellenséget föltartóztatták s erejének megosztására kényszerítették, s ez által az ország védelmét megkönnyítették volna. A kis Kőszeg egy óriási hadsereget tartóztatott föl, Bécs nem igen erős bástyáin ismételve megtört az ozmán hatalom. Magyarország hegyes-völgyes vidékeire, hol több vár és város volt, nem terjedt ki a török uralma soha.

A városi elem hiánya nagy hézag volt a nemzet organizmusában s ez volt oka, hogy a nemzet egyénisége nem fejlődött ki s nem keményedhetett meg annyira, hogy képes legyen ellenállni az idegen befolyásnak s a saját országában ő legyen vezető a kultúra terén s az ő nyelve, nemzeti jelleme legyen uralkodó az ország fontosabb forgalmi s művelődési pontjain. Ennek épen az ellenkezője következett be. Az ország városai németek voltak, de sőt Magyarországnak nem volt magyar fővárosa sem. Bizonyára egyedül álló példa a nemzetek történetében, hogy egy nemzetnek oly fővárosa legyen, hol nyelvét nem értik. Magyarország fővárosa annyira német volt, hogy még ezelőtt ötven évvel a fiatal korában ide telepedő magyar kézműves néhány évtized múlva elfelejtette anyanyelvét nemzete fővárosában, mintha csak Németországba vándorolt volna ki.

A városi polgári elem s a nemzeti kultúra hiánya nagy következményeket vont maga után a nemesség életében is.

Midőn a szathmári békekötés után a belső béke helyreállt s később az ország egész területe fölszabadult a török uralma alól, a nemesség sokkal kedvezőbb helyzetbe jut. Az ország nyugalmas napokat él, a birtokok jobban kezdenek jövedelmezni. A mi az élvezet föltétele, a pénz és kedv, megjelen mind a kettő. A kultúra élvezeteit azonban Magyarországon nem lehetett megszerezni sehol. Bécs volt a legközelebbi pont, a hol gazdag nagy urak élvezhettek. Ott fényes udvart tartott egy hatalmas fejedelem s körébe vonta nemcsak birodalma, hanem a külföld gazdag nagy családjait is. A város maga tárháza volt a fényűzésre szükséges cikkeknek. A legléghőbb

mulatságtól kezdve a legmagasabb szellemi élvezetig, mindent föl lehetett ott találni. Üres látványosságot épen úgy mint színházat, kitünő zenét, művelt szellemes embereket, művészek tudósok és költők társaságát lehetett ott élvezni s ezenfelül ott volt a hatalom központja, ott volt a nagy forrás, melyből fejedelmi kitüntetést, hivatalt, jószágot, tekintélyt s befolyást lehetett meríteni. Nemcsak a ki élvezni akart, de a kinek komoly céljai voltak, sem kerülhette el Bécset: a világfi épen úgy mint a politikus csak itt szerezhette meg azokat az összeköttetéseket, melyek nélkül célját el nem érhette. A ki egyszer e légkörben élt, nehezen tudott másutt megszokni. Az udvar tervszerűen csábítja a magyar urakat Bécsbe s ezek seregesen tódulnak oda. Egyiknek sem föltett szándéka a nemzetétől való elidegenedés, az elnémetesedés. Eleinte az idegen nyelvet csak azért tanulják meg, hogy a német udvarhoz és városhoz alkalmazkodjanak. A német és francia nyelv ismerete nélkülözhetetlen volt a politikusra nézve is, a fejedelem s az uralkodóház tagjai miatt is. Eleinte szükségnek engedtek, azután megszokták s később szükséglet lett az idegen nyelv. Műveltségöket idegen irodalmakból, idegen társaságban szerezték. Idegen eszmekörbe léptek s előbb gondolkozásuk s azután nyelvök lett idegen. Az idegen fejlettebb kultúra egész súlyával nehezedett rájuk. Így idegenednek el eleinte a Bécsben élő főurak; azután ezek után indulva a többiek is. A nevelés, mely a műveltséget akarja megszerezni, idegen lesz. A főnemesség nem használja többé nemzete nyelvét. Társadalmi állásánál fogva befolyást gyakorol a középnemességre is, ez követi a főnemesség példáját. Oly vidékeken, melyeknek lakossága nem-magyar, a középnemesség köréből is kivesz a magyar nyelv, melyet a közéletben úgy sem használ már a XVIII. század második felében.

Az idegen kultúra e nyomásának s átalakító hatásának csak egy esetben állhatott volna ellen, ha a nemzetnek magának határozott kulturai egyénisége lett volna, mely az egyes egész lényére rásüti bélyegét, megedzi s az ellenállásra képessé teszi az idegen kultúrával szemben. A hol ez megvolt, ott az idegen műveltség hatása csak odáig terjed, hogy az egyes elsajátítja a műveltség eredményeit a nélkül, hogy nemzeti jellemétől megfosztaná s ez eredmények assimilálva nemzeti formában jelennek meg az irodalomban.

De minthogy a magyar nemzet egyénisége műveltségben

s irodalomban ki nem fejlett, meg nem állapodott, az egyes nem támaszkodhatott egy kifejlett magyar kulturára s irodalomra s így nem volt képes ellenállni az idegen kultúra elnemzetietlenítő hatásának.

Ez az oka a nemesség gyors s majdnem általános elnémetesedésének a XVIII. században s e század elején. Csak az őrizte meg a nemzeti jellemet és nyelvet, a ki az idegen műveltséggel nem érintkezett, de ezzel az előnnyel aztán együtt járt a nyersesség és műveletlenség is. Sőt még azok is, a kik a nemzeti kultúra eszményét hordozták keblökben s egy magyar irodalom megteremtésén fáradoztak, mint Kazinczy, el voltak telve idegen szellemmel s nem voltak képesek nemzeti formába önteni műveltségök eredményeit. Sok időnek kellett lefolyni, míg a nemzet géniusa megjelent irodalmunkban. De akkor is a nemzet alsó rétegeiből emelkedett magasra, hogy megmelegítse a kihűlt szíveket s lassan-lassan visszahódítsa a nemzetnek a nagyokat és hatalmasokat, kiket az idegen áramlat kiragadott a nemzeti élet közösségéből, mint Németországon is a polgári nagy szellemek által teremtett német irodalom visszahódítja az elfrancziásodott német udvarokat s nemességet.

A nemesség felső rétegei a nemzeti kultúra és irodalom hiánya miatt idegenedtek el a nemzettől. Vagy talán azt követeljük a nemességtől, hogy neki kellett volna a nemzeti kultúrát is megcsinálni? Talán azt vetjük szemére, hogy nem volt iparos és kereskedő, építész, szobrász, képiíró, költő és tudós s nem ő végezte a nemzet magasabb gazdasági és szellemi munkáját? De volt-e aristokratia, mely ezt tette volna? Nem tette, mert lehetetlenség volt, mert e tevékenységnek nem ő, hanem a polgárság volt organuma a nemzetek életében.

Ha ezt tudjuk, nem fogunk oly kemény, megsemmisítő ítéletet mondani a magyar nemesség fölött, mint eddig szokás volt. Nincs borzasztóbb látvány, mint egy nemzetnek elidegenedése önmagától, az a lassú haldoklás, mely az önmagáról való lemondás s a teljes megsemmisülés közt foly le. Nehéz leküzdeni az undort, ha visszagondolunk arra a gyalázatra, mely a nemzetet érte, mikor aristokráciájának felső rétegei elhagyták, lenézték, nyelvét gúnyolták. S mégis a történetírónak szelídebben kell itélni, mert e jelenséget nem magyarázza meg az egyesek léhasága, gonoszsága, szolgáltsága, vagy haszonlesése. Ennek nagyobb okának kell lenni, melynek a közönséges emberek

tömege nem, legfőlebb egy geniális egyén állhat ellen. Nem az egyesek voltak a hibásak; a nemzet maga volt gyöngé s védtelenül szolgáltatotta ki őket az idegen befolyásnak.

Különben a kor maga sem kedvezett a nemzeti öntudat ébredésének s megerősödésének. S azért nagy igazságtalanság volna, ha valaki a magyar nemességet azért ítélné el, mert a XVIII. században nem lüktetett benne erős nemzeti érzület. De éppen olyan nagy anachronismus volna, ha valaki azt állítaná, hogy e korszak rendi társadalmában a nemzeti érzület mint politikai indító ok szerepelt. E korszak még nem ismerte a mai értelemben vett nemzeti szempontokat, a nemzeti érzélgést és rajongást, melyet már Széchenyinnél tapasztalunk. Míg a rendekre szakadt társadalom alig tud kibontakozni az osztályérdek békóiból, addig a tudományban, művészetben s az államban is az általános emberiségi szempontok uralkodnak s nem ismerik még azt az igazságot, hogy az általános emberi csak a nemzeti egyéniség közvetítésével valósítható meg. Egész Európában közönyt látunk a nemzeti szempontok iránt. A német és olasz partikularismus ismeretes. Darabokra tépte az olasz és német nemzetet. A német fejedelmek nagyobb része nemzetellenes politikát követ s kész szövetkezni a németiség bármely ellenségével, ha hasznot remél belőle. A német udvarok elfrancziásodnak, egyike Németország legnagyobb fejedelmeinek, II. Frigyes francia nyelven írja munkáit, s megvetéssel tekint a német irodalmi törekvésekre. Még Goethe és Schiller költészetében is az általános emberiségi eszme uralkodik s hiányzik a nemzeti érzület. A francia nemesség emigrál s idegen fegyverek segítségével akarja vérbe fojtani a forradalmat, mely fölforgatta azt az államrendet, mely érdekeinek megfelelt. Oroszországban német és francia szellem uralkodik a műveltebb körökben, az udvar körében, a tudományban s a kormányzatban. A mai értelemben vett nemzeti politika eszméje csak a XIX. században fogamzik meg s szülője az a tudat, hogy az állam nem csupán hatalmi tényező, nem csupán a törvényhozás és igazgatás szervezete s valamely abstract szabadság megvalósítója, hanem a forma is, melyben egy nemzet saját egyénisége szerint él és fejlődik. A XIX. század nemzeti egyéniséget követel az állam alapjául. S e fölfogás hatása az, hogy szétbontja azokat az államokat, melyek különböző nemzeti elemekből állanak s egyesíti egy államba a rokon, nem-

zeti elemeket, melyeket a múlt állam alkotása egymástól elszakított.

Mindezeket szemünk előtt kell tartanunk, ha nem akarunk igazságtalanul ítélni elmúlt nemzedékek fölött.

Csak ha ismerjük a kor szellemét, a melyben éltek, a nemzet sajátzerű alkotását, történelmi fejlődését, szervezetét, viszonyát a fejedelemből s az uralkodása alatt álló birodalomhoz s mind e tényezők szükségszerű hatását a nemzet életére, leszünk képesek megmagyarázni e korszak történelmi eseményeit, melyek különben egy rendes viszonyok között élő nemzet életében érthetetlenek volnának.

Egy évszázad lassú fejlődése, az európai eszmék s a műveltség beszivárgása átalakítja a magyar nemességet s fölkelti benne a nemzeti tudatot, fölemeli a nemzeti érdekek magaslatára, kezdi belátni, hogy az osztályérdek s a rendi alkotmány ellentétben állnak a nemzet érdekeivel. S megkezdli a küzdelmet az ősi alkotmány ellen. S e küzdelem egyedül áll Európa történetében. Oly nemességet látunk itt, mely a demokrátiát akarja pótolni s végezni azt a munkát, mely a polgárság hivatása. Az arisztokratia egy része lelkesedéssel küzd egy negyed évszázadon keresztül a demokratia eszméiért, intézményeiért saját kiváltságai ellen, a demokratia nyomása, sőt közreműködése nélkül, míg végre megdönti a rendi alkotmányt.

De hogy történelmünk e fényes korszakát megértsük s megtudjuk mérni a magyar nemesség emelkedésének magaságát, ismernünk kell a süllyedés mélységét is a megelőző korszakban.

GRÜNWALD BÉLA.

KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE.

Harmadik közlemény.*)

V.

FOGARAS. NAGY-ENYED.

Június 29-dikén, Péter és Pál napján, hagyók el Brassót, melynek legújabb történet-könyvében is sokat olvastam volt. Címe; *Ó- és Új-Brassó, Herrmanntól írva és Meltzl Oszkártól kiadva*. Első kötete 1688—1780-ig foglalja magában a történeteket; megjelent 1883-ban.**) Második kötetét mint hallom, most nyomtatják. Szerzője, Herrmann György Mihály, Brassóban 1737-ben születvén, vagyonos szülejétől gondos nevelést nyert. Atyja, városi kapitány (Stadthann † 1763-ban) volt; fia is városi hivatalokban mint jegyző és tanácsos működött. Munkáját 1801—1802-ben írta meg, de az akkori könyvvizsgálati viszonyok miatt nem adhatá ki. Meghalt 1807-ben. Hátrahagyott kéziratját a *Verein für siebenbürgische Landeskunde* nek választmányja adja ki, Meltzl Oszkárban oly szorgalmatos, ítéletes, a történelmi irodalomban járatos «kidolgozót» (Bearbeiter) bírván, milyen nem minden kéziratnak jut.

Sokadalom van most Brassóban, mely keddtől fogva péntekig áll. Sátrak és sűrű vásáros nép között halad kocsiink

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 121. és 122. számaiban.

**) *Das alte und neue Kronstadt*. Von George Michael Gottlieb von Herrmann, königl. Rath. *Ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens im XVIII. Jahrhundert*, bearbeitet von Oscar von Meltzl. Herausgegeben vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Erster Band. Hermannstadt, 1883.

végig Ó-Brassó hosszú utcáján. A koci tulajdonosa brassai székely; kocsisunk erdővidéki fiú, a ki oláhul is tud.

Kiérven a házak közül a mezők dússága és a kellemes nyári levegő, milyen esők közben szokott lenni, vidítólag hat reánk. Szemeink nem győznek megtelni a nyájas képek nézésével, a melyekről a mezei virágok illatja a levegőt itatja. Én, mint gazd'ember is, gyönyörködöm a dús gabonákon; búza, rozs, árpa, zab, mind ragyog. A luczernások, bükkönyösök különösen díszlenek; de a sok esőtől feketélő luczerna-csirkék és vontatók el-el szomorítják a nézőt, a ki sajnálja, ha ennyi jó takarmány kárba veszne. A kaszálók magas fűvét vagy még kaszálják, vagy már a rendeket forgatják, föl-föltekintvén a kék egen úszkáló felhőkre, bárcsak ne nyílnának meg újra. Mert Erdélyben már elég volt az eső. A búzák, a rozsok is nagyon érnek a sarló vagy kasza alá; ezért jó időt óhajtanak a gazdák.

S a vidéknek, a melyen jó úton járunk, úgy látszik tehetős derék gazdái a vidombakiak. Első nagy szász helység tudniillik, a melybe érünk, Vidombak, mi a német Weidenbachnak magyaros kiejtése; az oláhok is a nyelvére alkalmaztatván (*Gyimbat*nak ejtik.*) Nevét a jókora pataktól veszi, melynek német neve «Weidenbach» (mi magyarul «füzes» vagy «füzes patak» volna; nálunk is «Füzes»-Gyarmat van), mely délfelől éjszakra folyik és Ára patak előtt az Oltba szakad. Rendes, szépen épült helység, régi evangélikus egyháza várfallal kerített helyen áll. Ezt, mint Marienburg (*Geographie v. Siebenb.* II. 359.) írja, 1658 augusztus 24-dikén törökök, tatárok, oláhok vívák ki, a beszorúlt 900 lakost részint megölvén, részint fogságba huzolván, a kik közül csak 155-en térhettek vissza, 3255 forintnyi váltságért. Ez történt Erdélynek legszomorúbb napjaiban, melyeket II. Rákóczi György esztelensége, lengyel király akarván lenni, hozott az országra. «Augusztus derekán — így írja le Szilágyi Sándor (*Erdélyország Története*, II. 274. lapján) e gyász napokat, a tatár khán, a szilisztriai basa s a két oláh vajda 200 ezer emberrel áttörtek a bodzai szoroson, melyet némely székely csapatok védelmeznek vala, s ellepték a Bar-

---

*) Már megjegyeztem egyszer, hogy az oláh a *r*-t *gy*-nek is ejti; így Windau helységnevből *Gyindaf* csinál, a Vidombakból *Gyimbatot*, a melyben a *ch*-nak (bach) *f*-re változása is, mi legszokottabb, meglátszik.

zaságot és Háromszéket. Útjokban egy falu sem maradt épen, a kastélyokat, udvarházakat fölperzselték, s a kerített városokkal roppant sarcot fizettettek. A mi kezökbe akadt, minden zsákmánynya lett s a barmokat és az embereket vegyes tömegben hajtották magok előtt. Szeptember 5-dikén Fejérvár alatt állottak s ez és a következő napon a fővárost dúlták föl, mely minthogy minden fegyveres oltalmazó nép nélkül, s különben is nem derekas erősítéssel volna, kész zsákmány lett. Kirabolatását rendszeresen hajtották végre stb.»

A szomorú múltról a vidámabb jelenre fordulván, föltetszik még is, hogy Vidombak lakossága, Marienburg szerint, 1813-ban 1028 lelket s 1877-ben is, Kollerffy *Helységnévtára* szerint, csak 1295-öt számlált. Bezzeg annyi év alatt a barczasági oláhság bizonyosan megkétszerezedett.

Vidombakról nyugati irányban Feketealom felé sietünk, mindenütt lehető jó úton, s a legdúsabb terméssel megáldott szántóföldek között. Fele úton a Barcza folyóra jutunk, mely a Füzessel (Weidenbach) egy irányú, délfelől éjszakra folyik, s Földvár (Marienburg) és Árapatak között az Olttal egyesül. Erről a Barcza, németül Burzenbach nevű folyóról a Barczaság, németül Burzenland nevek származnak.

Feketealomnak német neve Zeiden, oláh neve Kotle, artikulusal Kotlea. A magyar név egy «Schwarzburg = Feketealom» volt erősségnek az emlékezete, melynek romjai még láthatók a Zeideni heggyen. Az oláh névnek eredetét nem tudom. Péter és Pál napja az evangélikusoknál is félünnep; ezt a megsöpört utcák mutatják, melyeken se marhát, se embert nem látunk. Bizonyosan az emberek mind künn a mezőkön dolgoznak. Facsövek viszik a vizet az utcák hosszában, s bálványos kutakból eresztik vályúkba. A házak tetszetősek; templom, paplak, iskola vagyonos lakosságról tanúskodnak; mind ezt látja a keresztül menő utas. Egyebet olvashat, többi közt, hogy ez lentermesztésről, vászon- és gyapot-iparról híres község volt, mely ipar az újabb időben nagyon megcsappant. Itt is megjegyzésre méltó, hogy a jeles községnek, Marienburg szerint, 1813-ban 3148 lakosa, s Kollerffy *Helységnévtára* szerint 1877-ben is csak 3783 lakosa volt.

A helység végén 10—12 kis ház különbözik a többi uriasabb házaktól. A mint hozzájuk közelítünk, rajostul ömlenek belőlök cigány-gyerekek, a természet adta ruhában, s ugrán-

dozva könyörögnek fillérékért. A mezei liliomnak és a verebeknek a mennyei atya viseli gondjokat; úgy kell, hogy a cigányokat is az gondozza, különben a társadalom gondviselésétől rég kihaltak volna nálunk is.

Útunk még inkább éjszak-nyugatra fordulván erdős, hegyes vidéken halada, a Persányi hegység tövében, mely délről tolakodék előre. Sokáig nem érvén helységre, kérdém a kocsist, hogy hol fogunk étetni, minthogy egy hajtással nem mehetünk Fogarasig. «Veledényben» válaszola, ott egy szász gazda «Wirth» van. Talán egy kis óra múlva be is értünk Veledeénybe, mely nevet az erdővidéki kocsis magyarosabban Veledeénynek ejt.

Ez oláh község, melynek német neve *Wladein*, a brasaiak volt tulajdona, a kiké most is a korcsma vagy vendégfogadó. Igen szép nagy egyházat, melynek tornya messzire eltündöklök, és azt is látván, hogy valamennyi új ház egészen szászosan, cserép tetővel, van építve, kérdém a német fogadóst, hogy milyen vallásúak a lakosok, s gazdagok-e? Görög-katholikusok, felele, s hogy nem is gazdagoknak mondhatók, de nagyon szorgalmasok és rendesek. Nyolcz éve körülbelül, hogy építették az egyházat, iskolát, tornyot. *Ezt mind a jegyzőnek köszönhetik*, a ki becsületes, rendszerető ember, s a lakosságot jól kormányozza. El is ismeri az a jegyzőnek érdemét, és hálás iránta; de akad rossz akarója is, mint az lenni szokott, tévé hozzá az okos fogadás. — Bizonyosan maga sem csábítgatja az embereket itatra s egyéb haszontalanságra, viszonzám én. Azt nem teszem uram. — Tehát, gondolom magamban: jó jegyző s nem kapzsi kocsmáros községet építhetnek.

A vendég szobában a falon üveg alatt ez a kivarrott «házi áldás» = «Haussegen» olvasható:

«Wo Glaube, da Liebe,
Wo Liebe, da Friede,
Wo Friede, da Segen,
Wo Segen, da Gott,
Wo Gott,
Da ist keine Noth.»

Ezt olvasván, eszembe jutta Herrmann *Ó- és Új-Brassójából* egy történet, mely ide is szól.

Midőn Erdély a magyar király hatósága alá került, a valások viszonyai sok háborúságot okoznak vala a szászoknak,

kik mindnyájan evangélikusok. Az 1691-ben kiadott *Diploma Leopoldinum* az elsőbb és felsőbb tisztek megerősítését a királynak hagyja fönn, de minden választásnál kathólikusokat is parancsol kijelölni. Hol vegyenek a brassaiak kathólikus jelöltet? Csak elbocsátott katonák, kik Brassóban ragadtak meg, valának ott kathólikusok. Ezek közül egy sem felsőbb hivatalra való. A néhai városi bíró, Drauth Simonnak fiával, Drauth Jánossal, kezdődék a patvarkodás. Ez jogi tudományra készülvén, Jénába ment volt, a hol dúsan élt, de keveset tanult. Mind a mellett, elődjeinek érdemei tekintetéből jutott be a magistratusba. A szeleburdi ember egy képet faraga, mely Máriát kigúnyolta volna, legalább így jellemezték azután, hogy «*exhibitio cuiusdam lignæ scommaticæ figuræ*».

Tudomására esven a kathólikus papságnak, Drauth mint *istenkáromló*, legsúlyosab büntetéstől tart vala. Meggyőzék tehát a jezsuiták, hogy kitéréssel szabadulhat meg a büntetéstől. Drauth a hadi biztos Huhn lakásában a jezsuitákból és ferenczesekből álló bizottság előtt megbánását fejezé ki a kathólikus vallás és az egész kathólikus klerus ellen elkövetett gonosz tetteért, kötelezván a városi tanácsot, hogy jöendőben a püspöki vicariusnak és a ferenczeseknek állandó szállást, havonként 80 gyertyát, nyolcz szekér fát és két mellék-szállást (Hilfsquartier) ád ágybelivel és eleséggel együtt. Ez a «Compositio»*) 1711 február 23-dikán történt, melyet a magistratusnak el kellett fogadnia.

Drauth 1713-ban N.-Szebenben kitérvén, Bécsbe költözék leányostúl; ott egy könyv is jelent meg az ő neve alatt, melyben kitérését igazolja s másokat is kitérésre ösztönöz. (*Eile und rette deine Seele* a könyv címének kezdete.) Újra megházasodván, 1719-ben visszatére Brassóba. Ide jött Schoppel András volt beszterczei senator is, ki Bécsben hasonlóképen kitért volt, s 1716-ban egy fogadó megnyitására nyere engedelmet. Azonban a döghalál miatt idegenek nem kerültek Brassóba, pedig Schoppel fogadója csak idegenek számára vala megengedve,

---

*) Ad mandatum Excellentissimi Dni Generalis Commendantis Transilvaniae, Comitibus de Stainville facta est satisfactoria deprecatio et compositio spectabilis ac generosi Dni Joannis Drauth cum R. R. patribus Franciscanis, utpote parte læsa ob Exhibitionem cuiusdam lignæ scommaticæ figuræ.

azért Schoppel is Drauth pártfogása mellett, a magistratusba kívánt bejutni. Most 1721-ben Seewald notarius halála után Drauth azon vala, hogy Schoppel jusson a Seewald helyére: de azt a magistratusnak sikerült 1723-ban avval lecsendesíteni, hogy a vledényi korcsmát engedte neki által. Drauth azután is sok bajt okoz a városnak. Mert Pauer Antal kilépett hadnagy, a leányát vevén nőül, ennek is igyekezett helyet szerezni a magistratusban. Végre rendelet érkezék az udvartól, hogy mindenütt egyenlő számmal kell, mint más vallásbelieket, kathólikusokat is hivatalokba tenni.

Mi lehet vala Vledény 1723-ban, a régi oláh házak vagy inkább kicsike ablakú kunyhókról következtethetni, a melyeket a magas és boglyás tetők majdnem a földbe nyomnak? Az akkori korcsmaház sem volt ilyen rendes, milyen a mostani szász gazdáé, a ki tiszta terítés asztalon és az étvágyat nem rontó edényekben tálatatja nekünk az ebédet. Schoppel bizonyosan nem nagy dologra termett ember volt, hogy beérte az akkori korcsmával.

A mint felülünk a kocsira, kérdém a kocsist: jól ittak-e a lovak? «Jól ivának», felele az erdővidéki. Útunk ezután is erdős hegyes vidéken foly, míg nem *Persány* előtt új világ nyílik meg, a fogarasi síkság, melyet delfelől a változatosan szép hegysor, az erdélyi déli Kárpátok hegysora, szegélyez be. *Persány* is oláh helység, mely semmivel sem vonja magára a keresztül siető utasnak szemét. Vledénytől idáig sok, igazán nem szép fa fészületeket látunk az országút szélén. Mind a Megváltó, mind a két gonosztevő íjesztőleg rútol vannak pingálva. Szébb képeket nemcsak lehetne de kellene is a nép ájtatosságának nyújtani.

Az oláhok szántóföldjei sokkal szegényesebbek, mint a szászokéi. Luczernást vagy lóherést alig vagy sehol sem látok. A sovány szarvasmarha, ló és disznó a tavalyi csutka-földeket tapossa, mert nincs, mit rajtok legelni. A vetés ismét csak tengeri, még pedig trágyázatlan földben kínlódó tengeri, a melyen a bő eső is keveset segíthet.

De változik a kép; más határ, más gazdaság; különféle szemes vetések, luczernások, kövér kaszálók tűnnek elő, mert Sárkány német vagy szász határon járunk. A szászok «Schirkanen»-nek, az oláhok «Serkaiá»-nak nevezik. Bizonyosan a német Schirkanen névből csinált a magyar kiejtés Sárkányt.

(A német nevet Kollerffy «Schirkonjen»-nek írja.) Ez a szász helység szinte kirí az oláh helységek közt. A múlt időnek képét látjuk abban, mit Marienburg róla mond. Evangelikus papja hajdan a nagyszebeni káptalanhoz számíttatott, most (1813-ban) pedig a fogarasi reformatus consistorium alatt áll; de a tisztán vallásos ügyekben az evangelikus superentendenstől függ; egyéb-iránt Brassóhoz tartozik. (Erdélyben az evangelikus káptalanok a magyarországi esperességekhez hasonlóak). Sárkánynak eme sokfélesége olyan, mint magának Erdélynek is a sokfélesége. Azt és ezt a történetek születték, melyeket bajos tudni: de az erdélyi szászok gazdag irodalmából, megtudhatók.

A hegysor, mely a síkságot beszegélyezi, s egyszersmind határt tesz Erdély és Oláhország között, sűrűen völgyekkel van megszakasztva, a melyekből most az esőtől megduzzadt patakok rohannak ki az Olt felé. Tehát igen gyakran hídakon vezet keresztül az út; sajnálom, hogy meg nem olvastam a hidak számát, a melyeken Persánytól fogva Felekig keresztül mentünk. Hidak és út egyaránt jó állapotúak; erre nézve a közrend példás.

Sárkányból kiérven, jobbunk felől sötét lett, az igen komor felhők nagy esővel fenyegetnek. Mudrán, oláh helységen utól is ért. Oda lesz a szép tájék, a gyönyörű hegysorral, mely a Pirenéekre emlékeztet inkább, mint sem a szepesi Kárpátokra. Mert ezek délfelé mintegy ékbe törődve nem tesznek egyenesre kinyújtott vonalt, mint az erdélyi és a franczia hegysor. Szerencsére hamar átvonul az eső, s a mikor Fogarasra behajtunk, szép, tiszta idő van már.

Behelyezkedvén egy csinos új épületű fogadóba, mely a piacznak egyik utcájában áll, s még nagy időnk lévén — mert június utolsó hetiben «tenger nap van», sétálni menénk ki a városba. Már ablakunkból látunk jobbra egy díszes tornyot és egyháznak a tetejét, s megtudjuk, hogy az a reformatus egyház.

A föliratokon vagy czégeken itt «Vorschuss-Verein»-t olvassuk, tehát ez az előlegezést adó pénztintézet németek kezén van; ott «Takarék-pénztár»-t olvassuk, ez hát magyar intézet; harmadik helyen «Furnika» cím olvasó, ez oláh pénztintézet. Már ebből is a város lakosságának nemzetiségei láthatók. De a reformatus templomon kívül, mely a magyar községé, van lutheranus is, mely meg szászoké, vagy általában németeké;

van római kathólikus, van rumun-kathólikus, mely annál fogva nevezetes, hogy róla az egyesültek püspöke, ki most Balázsfalván székel, legelőbb «fogarasi püspök» czímét viselte; van rumun-görög egyház, mely a nem egyesült rumunoké; van végre sinagóga is, mert most már Erdélyben is szaporodnak a zsidók, kik bizonyosan mind a három nyelven beszélnek, de házi nyelvök a német-e még, vagy legalább az újabb nemzedéknél, a magyar is, ezt módomban nincs megtudni.

Sietünk azonban a vár felé, mely legnagyobb négyszögű épület a város közepén. Négy oldalának külső falát árok kíséri, s ezen árkon kívül szép fasorok között alkalmas sétányok vannak. Ezeken végig járván, az árok hídján bemegyünk a belső udvarokba is, a melyek egyikében egy kápolnának szép ajtaja tűnik föl. Katonatanysa most a vár, melyet tisztek családjai is laknak, mit már a tisztság is mutat, ha női lakókat nem lát-nánk is. A négy szögleten alacsony tornyok vannak; a kőfalak pedig kigömbölyödő bastionok által vesztik az egyformaságot, tehát kedvesebb képpé válnak.

Az egész vár inkább kellemes, mintsem komolyszínű. Azt olvasom, hogy mostani alakját Bethlen Gábor fejedelemtől kapta meg 1613-ban. Van-e valami a belső építésben, a mi a hunyadi vár belsejére emlékeztet, melynek nagyobb részét szintén Bethlen Gábor építtette, nem tudom.

Ezután azon utcába fordulunk, mely az Olt hídjára viszen. Ez nagy híd, melyet két deszkaoldal és tető biztosítanak az eső ellen; az oldalakban szalúzs ablakok is vannak, melyeken a megáradt Oltnak tájékozó hullámain nézzük. Mint a Szamos és Maros, úgy az Olt is a sok eső által meg van áradva. Marienburg geographiájából tudtam vala, hogy a híd közepén egy oszlop ezt a fölirást mutatta: «Iduum VII. junii anno 1783 Josephus II. Imperator patriæ transitu adstipulatur elementissime ponti. Sub gubernatore Regio L. B. a Bruckenthal, comite nationis Saxonice nobili a Coronenthal, consule provinciali nobili a Rosenfeld, 1783 sumptibus nationis Saxonice erectus per. Franciscum Burger architectum». Azaz II. József 1783 június 7-dikén általmenvén a hídon, ezt helyesnek találá. Megépült a szász nemzet költségén 1783-ban, báró Bruckenthal kormányzó, nemes Coronenthal szász ispán, nemes Rosenfeld polgármester idejében Burger Ferencz építész által. Az ingyen napszámokon kívül, melyeket a fogarasi uradalom jóbágyai

szolgáltattak, 22,550 rénusi forintba került, mely most kicsinynek látszó összeg akkor sokkal nagyobb értékű vala. Mi az oszlopot nem láttuk, mert a híd 1817-ben megújították. A hídon túli Galacz helységben nagy sörház és a fogarasiaknak mulató helye van.

Az ügyelgéstől fáradtan térünk vissza a fogadóba, melynek gazdája és szolgálói németek. Az ablakon nézők a piaczi mozgalmat, különösen a vizsgálatról hazamenő születeket ünnepiesen öltözött fiú- és leány-gyermekeikkel. A szemben lévő hosszú utcának messzebb tájékaról jöven az összetalálkozó meg-el-el való csoportok, elég sokáig valának láthatók. A járó-kelő embe-reken kívül a lassan lépdelő bivalytenenek is érdekelnek, a mint szélylyel oszlanak, mindegyik a maga kapuja felé, de meg-megállva s körültekintve, mintha gondolkodnának, jó irányba mennek-e.

A házi néptől a lakosok állapotja felől kérdezvén, azt mondták nekem, hogy két kalapos mester volna, a kik félmillio-mos német lutheranusok; különben inkább zsidók gazdagodnak meg, mintsem mások. Ez a társadalmi tünemény bizonyosan igaz, mert másutt is látható; Fogaras pedig bajosan különbözik e tekintetben más városoktól.

Más nap reggel folytatók a városbeli sétálást. Most látjuk azon reformatus iskolát, a melyből annyi jövőt nézegettünk tegnap; látjuk az új megyeházat, melynek tágas udvara kertet mutat. A nagy háznak eleje is csinos. A mesteremberek czégjei nagyobb részint magyarok és németek, de van oláh is. Több utcán, melyek mind rendes, többnyire földszinti, kevés emeletes házakból állók, végig járván, némi-némi képet nyertünk az 5300 lakosú városról, melyet én leginkább kívántam volt látni. Mert a rumun vagy oláh történetekre nézve Fogarasnál érdekesebb város nincs.

Az olvasó emlékezhetik arra, mit a brassai oláh kalendariomból közlöttem, mely szerint Fogarasnak fölséges ura, Rad-Negr, vagy Radu-Negru, 1290-ben indult volna ki hatalmas sereggel, hogy megalapítsa a hegyen túli Oláhországot. Ennek igazi magyar elnevezése Havas-eli ország, vagy csak Havasel, melyet XVI., XVII., XVIII. századbéli számtalan magyar oklevélben és sok magyar könyvben találunk, de a melyet historiátlan historia-írásunk szinte következetességgel Havasalnak ír. «Havasél» azt jelenti, mit a latin Transalpinus; valamint

tehát a magyar királyok a latin oklevelekben «partes Nostræ Transalpinæ» kifejezéssel jelölik Oláhországot: úgy az erdélyi magyar levelek és könyvek az említett századokban «Havas-el» kifejezéssel jelölik azokat.

Tehát 1290-ben indult volna ki felséges Radu Negru országalapítani a szép hegysoron túl, mely előttünk nyugatról keletre terjeszkedik, déli határvonalát tevén Erdélynek. Így írja ezt a népnek a brassai kalendárium; s így vette ezt a kalendárium a rumun és a magyar historikusoktól. Igaz-e? sőt: lehet-e igaz?

Igaz-e? A fölséges Radu Negru serege csak vagy Brassó mellett a bodzai és tömösi szoroson, vagy N.-Szeben mellett a verestoronyi szoroson keresztül «marsirozhatott» a hegyentúli országba, vagyis Havas-elbe. Mind Brassó, mind N.-Szeben 1290-ben már fegyverforgató városok valának. Tudjuk, hogy 1275-ben a nagyszebeniek valóságos háborút viseltek az erdélyi püspök seregével; az erőszakoskodásra képes város bizonyosan útját állotta volna a Radu-Negru seregének. Mert hogy ez oly csendes és például Porumbákon a maga pénzén ebédlő és étető sereg nem lehetett, mint mi vagyunk: világosnál világosabb. A ki ma pénz nélkül utazik s mégis maga eszik iszik, lovait is éteti itatja, azt a csendőrök állatják meg: a ki pedig 1290-ben seregestül utazott s erővel szerzette volna a szükségest, azt a nagyszebeni fegyveresek állatják vala meg, annak ezekkel meg kellett volna ütköznie, a minek okvetetlenül híre is támad. A mi Nagy-Szebennél történt volna, az bizonyosan Brassónál is történik, s ennek is híre támad. Ilyen hír pedig se Szeben, se Brassó felől nem támadván, tehát Radu-Negrúnak seregestül való kivonulása nem is történt.

De Radu-Negru, mint juhászbojtár keresztül bujhatott a hegyeken: csakhogy az ilyenből nem válik országalapító.

Lehet-e igaz, hogy Radu-Negru fölséges ura volt Fogarasnak? Már láttuk egy 1291-ik évbéli oklevelből, hogy Ugrin mester maga és elődjei 1290-ben és előbb is Fogarasnak meg Szombathelynek birtokosai valának, mit a törvény-látáson jelen volt nemesek, szászok, szekelyek és oláhok tanúsága is megerősített. Tehát Ugrinon és elődjein kívül más nem lehet vala Fogarasnak birtokosa, annál kevésbbé fölséges, azaz a magyar királyi hatalomtól független ura. Szintoly lehetetlen képzelni nagyocská oláh sereget, melylyel valaki 1290 tájban szabadon

rendelkezhetett volna; mert akkor, a mi kevés oláhság volt is Erdélyben, az mind a királyé vala. Ezt egy 1293-ban kiadott oklevélből tudjuk meg világosan, a melyben III. András így szól:

«Midőn az ország szükségeitől szorítva, összes jelenlevő nagyaink beleegyezésével (*habito consilio omnium baronum nostrorum nobis assidentium*) elhatároztuk, hogy valamennyi oláhokat a nemesek és akármely mások birtokairól vissza kell venni és még erőhatalommal is a Székes királyi birtokra telepíteni; az erdélyi fehérvári káptalan főlshózlala, hogy neki nagybátyánk, László király, engedelmet adott hatvan oláh ház népet Fylesd és Enud birtokaira telepíteni, még azon kiváltsággal is, hogy a káptalan az oláhoktól járó ötvenedet (*quingagesima*) vagy egyéb királyi adót se tartozzék adni. Mi tehát, folytatja a királyi oklevél, megengedjük, hogy a káptalan megtarthassa minden szabadságostul azt az adományozott hatvan oláh ház népet (*inherere cupientes donationem sexaginta mansionum Olacorum ratam habemus et acceptam sub ea immunitate, libertate, quæ superius explicatur, eamque auctoritate nostri privilegii confirmamus*).*)

Ebből az oklevélből tudjuk meg, hogy a király engedelme nélkül oláh lakost se nemes, se más senki (káptalan, város) nem fogadhat vala birtokára; továbbá, hogy az oláhok a királynak ötvenedet (azaz minden ötven juhból egyet) fizettek adóba, mely ötvened akkor is járt a királynak, ha az oláh nem királyi birtokon, hanem királyi engedelemmel más birtokon élt is. Végre azt tudjuk meg ebből az oklevélből, hogy még 1290—1293 tájban az oláhok száma nem vala nagy, mert valamennyit egy királyi birtokra szándékozának telepíteni. Világos tehát, hogy 1290-ben Fogarásnak, a magyar királyon kívül más főlshóges ura nem volt, nem is lehetett; világos az is, hogy semmiféle fogarasi úr nem alapíthatá a havaseli országot.

Azonban a havaseli vajdák, kik már 1247-ben is láthatók, mint a magyar koronának vazallusai — a mit itt bővebben nem adhatok elő — ettől a koronától adományokat is kaptak, jelesen László vajda 1360—1372 közt szörényi bánná és a fogarasi vidék adományosává lón, melyre új lakosokat, tehát oláhokat, szerbeket vagy bolgárokat is telepített, azért nevezi vala magát: «*Banus de Zeurino et dux novæ plantationis terræ Fo-*

*) *Urkundenbuch*, a 183. lapon.

garas» — szörényi bán és a fogarasi vidék új telepítvényének ura. — Mint ilyen adá oda egyik rokonának, kinek neve hasonlóképen László, meglakosítás végett Sinkát, Veneczt, Koczaladot, Hévizet, már megvolt helységeket, kérvén Lajos királyt, hogy erősítse meg emez adományát (supplicamus Serenissimo Domino nostro Ludovico regi Ungariæ, Domino nostro naturali, quatenus literas nostras præsentis in vigore suo confirmet et corroboret).*)

E László vajda első utódja Dán (1373—1383), második utódja Mircse (Mirko, Markus, 1383—1419) vala, ki a magyar királytól Fogarason kívül Omlást is (Hamlesch, a szebeni és szerdahelyi székek között) bírja vala. Mircse után Vlád János oláh vajda, Zsigmond királyunk mellett Norinbergában tartózkodván, ezt maga természetes urának (dominus noster naturalis), önmagát pedig «Valachie Transalpinæ dominus et territorum de Omlás et Fogaras dux»-nak nevezé. Azután megszűntnek találjuk az oláh vajdák eme birtoklását, mert IV. (V.) László király 1453-ban Hunyadi János érdemeit elősorolván, ezek közt azt is megemlíti, hogy a moldovai és oláhországi vajdákat, kik a magyar korona ellen föltámadtak és a töröknek hódoltak volt, a régi engedelmességre hajtotta (Ex quo opere huic regno ea accesserit utilitas, ut partium Transalpinarum et Moldaviæ Wayvodæ, qui adhuc progenitorum nostrorum temporibus Sacræ hujus regni Coronæ rebellando Teucris se subjecerant, ipsius Johannis Wayvodæ tum consilio inducti, tum metu concussi, rursus huic regno cum tota sua terra se restituerint, pristina fidelitatis obsequia nobis usque in diem hanc exhibere obligati.)**)

Mátyás király 1467-ben Fogarast ugyan elidegeníthetetlen koronabirtoknak nyilatkoztatta ki, mégis legott azt írja, hogy Udrisya, ki a fogarasi kerületet ideiglen bírta volt, meghalván, ő, a király, azt a hét százsz székek adományozza, a melyek úgy is régtől fogva jogosan igényelték (ex quo etiam alioquin super ipso districtu iidem Saxones omnia jura habent). 1472-ben

---

*) Fridvalszy de Fridvaldi: *Reges Ungariæ Mariani*. Viennæ, 1775, a 80. s köv. lapon.

**) Gróf Teleki József: *Hunyadiak kora*. X. 347—355. és 547—553. lapok.

új adománynyal adja oda nekik, «districtum Fogaras vocatum ac possessionem Omlás».*)

Mátyás utódja, II. Ulászló alatt Fogaras vára és területe vagy vidéke nincsenek többé a szászok kezén, mert 1508-ban Bornemisza, a királyi gyermekek nevelője, bírja, kinek udvarbírája, Tomori Pál, a mondott évben gyűlést tart a fogarasi boérokkal és más lakosokkal, szükséges javításokat hozván be, jelesen a vérdíjt (homagiumot) és az elválások díjait szabván meg.**)

Ugyan csak Tomori Pál («Castellanus et Capitaneus Castri terræque Fogaras, — ex auctoritate Magnifici Domini nostri generosi Domini Joannis Bornemisza, gubernatoris liberorum Serenissimi Domini regis Ladislai nobis concessa») 1511-ben több nevezett boérnak boérságát megújítja, kiknek elődje hajdan Mircsétől (ex Donatione quondam Magnifici domini Mirese Vojvodæ partium regni Transalpinæ) kapta volt.***) Ebből látjuk, hogy az oláhországi vajdák örökös boérságokat is osztogattak, mint más urodalmak birtokosai, például a munkácsi urodaloméi, örökös kenézségeket vagy soltészságokat osztogattak, azon kötelezettséggel, hogy a boérok, úgy mint másutt a kenézek vagy soltészok, az illető várnak tartozó szolgálatokat teljesítsék.

Zápolya János alatt Fogaras és vidéke a kinestáré lőnek; s Zápolya után rendesen az erdélyi fejedelemsnők dotalitiumai valának.

II. Apafi Mihály is bírta Fogarast, de földre tolása után a magyar koronáé lőn. Mária Theresia a fogarasi urodalmat vagy vidéket (mindkét néven nevezik vala) 1758-ban az erdélyi kanczellárnak, gróf Bethlen Gábornak, 200,000 forint fejében zálogul adá oda. De 1762 óta a határőrség föllállítása lévén a politika gondja, báró Bruckenthal Sámuel, a szász nemzetnek azon ajánlatát teheté a felségnek, hogy a szász nemzet kész az orláti oláh gyalog ezred föllállítására megkívánt falvakat átengedni, ha neki

*) Marienburg: *Geographie* stb. II, 240. Ezeket az adományleveleket Teleki nem közli, pedig ismerhette.

**) *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. Budapest, 1885. I, 169.

***) *Monumente pentru istoria țerei Fogarasiului*, Culese de Nic. Densusianu. Bucuresci, 1885. A 8. lapon.

a fogarasi urodalmat azon összegért adják zálogba, melyért gróf Bethlen tartja. Az ajánlat elfogadtatván, s a nemzet a gróf biztosainak 140,000 forintot kifizetvén, a fogarasi urodalom 1765 július 13-dikán kilenczvenkilencz évig való zálogba ünnepelesen adaték által a szász nemzetnek. A többi 60,000 forintot a határőrséghez foglalt tizenhárom falu értékébe tudák be. A faluk következők valának: Vad, Sinka, Ohaba, Marsina, Sebes, Kopacsél, Bucsum, Desan, Lissa, Netot, Pozsoricza, Árpás és Vajda-Recse. A szász nemzet tehát 1783-ban mint földesúr építteté az olti hídát Fogarason.

A kilenczvenkilencz éves zálog 1865 április 1-sején tölt ki, de a fiskus által márczius 25-dikén megkezdett kiváltási pör csak 1874 június 30-dikán ért véget.

Most Fogaras a fogarasi megyének főhelye, azért épült benne az új megyeház. De történetei oly változatosak, hogy ritkítja párfját, jöllehet azt a híret nem tarthatja fön, hogy ő lett volna azon rumun Trója, melyből a rumun Aeneas indult ki országot alapítani.

* * *

Ámbár Erdélyben inkább esőző, mintsem szárazságra hajló időjárás volt is június havában, mi mégis Fogarasról is kedves, szép napon indulunk. Jó idő nélkül vajmi keveset ér az utazás, mely a vidékek képein gyönyörködni akar. De aratás előtt szép időben dús vetések közt járni, mikor a természet oly illattal áldozik, melyet semmi illatszerész nem készíthet: érzéket, érzelmet és eszet boldogító.

Nem sokára rendes korlátokkal védett szántóföldek közé jutunk, melyekre a majorsági utak befestett léczkapukkal vannak zárva; némi távolságra bal felé épületek is látszanak. Ez az állami ménes, melyet 1874-ben állítottak be. Bár érdekelne látnunk, de elmegyünk mellette, Bethlen oláh falu fele sietvén, melyet az oláhok Bekleannak hínak. Sűrűn következnek az oláh falvak: Didrif, Voila, Alsó-Szombatfalva. A helységek közel vannak az Olthoz, melyet néhol az útról is látunk; az Olt jobbunk felől, a hegysor, de sokkal nagyobb távolságban, balunk felől lévén. Ez a távolság akkora, hogy köztünk és a hegysor között sok falu látszik meg. Rendesen az Olt melletti falvak neveit viselik; azért Alsó-Szombatfalva ez a helység, a melybe

érünk, mert az illető patak mellett a hegysor felé van Felső-Szombatfalva, egy később támadt falu. Amannak a XIII., XIV. században Szombathely vala a neve, s bizonyosan kitünőbb más falvak közül, mert az említettik Fogaras mellett. Az oláhok Sambetanak nevezik. Hogy eleinte nem oláh telepítés volt, a neve is mutatja. A magyar és erdélyi országok helységei gyakran azon napról kapták meg neveiket, melyeken vásár tartatik vala. Innen a Kedd, Szerda, Csütörtök, Szombat helynevek, melyek közt legtöbb a Szombat. Nincs oláh község, mely vásárral telepitett volna. Ha vannak most vásárral bíró oláh községek, azok hajdan nem oláhok voltak, vagy csak a múlt század másik felében avagy a mi századunkban szerezték meg a vásárjogot.

Szombathely után Besimbak, Alsó-Vist (Gyistea de zszosz; mert van Felső is — de szusz), Alsó-Ucsa, Alsó-Árpás (Arpasiu de zszosz), Szkoré faluk következnek nagyon hamar egymásután, mert jó úton gyorsan haladunk. Egyebet sovány marhánál a csutkaföldeken, kukoricza vetésnél s az út szélén nagyon rút fészületeknél nem látni; a falvak magok sem tetőzősek.

Alsó-Porumbákon étetünk; ez nagyobb és szebb falu; de fogadója rossz állapotú, pedig német a fogadás. Az oláh új házakon, mint a szász falvak házain, fölírás is látható. Itt Porumbákon egy szép új házon olvasom: «Nicolae Scoro beti au facutu 1876» (Scoro Miklós fiai csinálták 1876-ban).

Pihenés után ismét haladánk Felekre, mely nagy szász község, de lakosai már nagyobb részben oláhok. Németül Frecknek, oláhuł Avrignak híják. E szó nem más, mint a német Freck oláhosítása, a nyelvönhangzót szeretvén tenni, még a latin szók elejére is. A helységhez közel egy kastély és nagy kert látszik meg; az báró Bruckenthal Sámuelé volt.

Felektől nem messze az Oltra viszen az út, melyen olyan híd épült, milyen a Fogarasé. A hídon által érvén, egy nagy szál ember emelkedik fekvő helyéről, széles karimájú kalap a fején; az inget, mely a fehér nadrágra esik, bőr-öv szorítja, hosszú szárú csizma a lábán. Tizenhét krajczárt vesz a lovakért és kocsierért. Szász ember ő, de a regényes vidéken oly különösnek látszik, hogy egy finn mesebeli révést juttat eszembe, a ki folyón által Pohjolába szállítja az embereket, mint a görög Charon. Valóban mesés a vidék. A hatalmas Olt — mert az

eső által a szokottnál sokkal erősebbé lett — itt a hegynek enged s nyugati irányából délre fordul, látszólag hegyek közé vesztve el. A fogarasi és feleki hegysor tudniillik itt egy éjszaki hegygyel találkozik, s a kettő közé szorúl az Olt, elvesztve szemünk elől.

Az Olton túl emelkedő van, a Czibin hegyre érünk, a melyről Girelsauba vagy Grielsauba jutunk. Ennek neve: «Fanum S. Gerhardi = Sz. Gellért kápolnája» volt, magyar neve: Fenyőfalva, oláh neve Brád (szláv szó, mely fenyőt jelent). Fenyőfalváról Vesztenre érünk, hol a Czibin folyót szép hídon lépjük által. Erről a folyóról származik a Cibinium, Szeben név. Hosszúcska menés után Sellemberg (Schellenberg) szász falura érünk, mely egy nevezetes ütközettről vált híressé.

Két fejedelem legnagyobb gyászba borítá Erdélyt: Báthori Zsigmond és a már említett II. Rákóczi György. Báthori Zsigmond az oláh vajdával, vitéz Mihálylyal, szövetekezett volt a török ellen, de a jezsuiták által Rudolf császárral és királylyal is alkudék, főherczegnőt is kapván feleségül. De hol lemondta fejedelemségéről, hol azt ismét visszavévé. Újra lemondván, Erdélyt nem Rudolfnak, hanem nagybátyjának, cardinalis Báthori Andrásnak, adá által. Ezért Mihály vajda a császár-király nevében és erdélyi csapatok segítségével Erdélybe tör 1599 október 18-dikán, s tíz nap múlva, 28-dikán, Sellemberg mellett megveré Báthori Andrásnak hirtelenében összegyűjtött rendetlen seregét. Mihály most Erdély urának nézé magát, míg nem 1600 szeptember 18-dikán Miriszlónál Basta által legyőzetett, a ki lassan jött volt el Rudolf nevében foglalni el Erdélyt. Basta épen úgy viselvén magát, mint Mihály, a nyomorított ország kormányát Báthori Zsigmond 1601 február 3-dikán még egyszer kezébe vévé. Most Basta és Mihály együtt, mint Rudolf hadvezérei, támadják meg Báthorit, s győzik le Goroszló mellett augusztus 3-dikán. Mihály megint Erdélynek ura gyanánt viselvén magát, Basta őt a hó 19-dikén saját táborában öleté meg. Mihály vajda bitorlása és Basta kegyetlenkedése oly szomorú és lesújtó vala Erdélyre nézve, mint a II. Rákóczi Györgynek lengyel hadjárata után következett idő. Valóban Báthori Zsigmondról és II. Rákóczi Györgyről áll a Horatius mondása:

«Quidquid peccant reges, plectuntur Achivi.»

Sellembergről már látszanak Nagy-Szebennek tornyai, s

igen jókor érünk be a városba. A legkeresettebb fogadóba hajtattván, Neurihrer fogadós és atyja előjönnek, hogy nálok nincs szállás; telided teli van a ház vendégekkel. — Szemközt van a *Római császár* fogadó. Ott sincs. — Még rosszabb hír érkezik, mert kerestetünk mindenütt szállást, hogy sehol sincs. — A görög-keleti zsinat áll, a Bánságról és Erdélyből annyi popa gyűlt össze, hogy szó szerint eltöltik a nyilvános vendégfogadókat; még magánházakban is szállásolnak sokan. A mily váratlan, oly kellemetlen a dolog. Magam is kimegyek a piacra, s hajdúvagy rendőr-féle embereket szólítok meg, ha nem tudnak-e házat, a hol hálásra kapni szobát? Gondolkodnak, találgatnak: de igen, van; így meg így híják, de a város végén van. — Már mindegy most, felelék; vezessen valaki oda. — Ámde, toldja meg jó hírét a szoló, egészen üres a szoba, nincs ágybeli, nincs asztal, szék benne. — Hát kár volna mennem oda; Isten áldja meg.

Két előkelőt ismerek Szebenben, Teutsch evangélikus püspököt, és Müller Frigyes városi lelkészt (Stadtpfarrer). A püspök egyház-látogatáson jár a vidéken, úgy hallom, lakására hát nem is mehetek zörgetni. A városi lelkészt keresem föl, a ki közel lakik a nagy templomhoz. A kicsengetett leányszolgáló, itthon van-e a tisztelendő úr? kérdésemre: azt feleli, hogy Víz-aknán van, a honnan talán holnap tér vissza. Ily bajban nem voltunk még soha szállás miatt. Az útczán, a fogadóban sűrűen mutatkoznak a nagy szál popák, többnyire vörös övesek; valóban megtöltik a várost. Mi tevők legyünk? Nagy-Enyedre is szándékozunk utazni: oda menjünk-e hálmi, hogy onnan vissztérjünk ide? Ketelködésünket legyőzi a fogadós, hogy úgymond, szombaton sok üres szobája lesz, mert a tiszteletes urak péntekig elmennek. A vonat pedig tíz óra tájban indul el; a pályaudvarra ő is kiküldi kocsiját, a mienk tehát követheti, mert erdővidéki kocsisunk nem tudja az utat; különben is eső lett és elsötétedett azalatt.

Úgy is történik. Zuhogó esőben halad a gőzös. Sötét a világ; alhatnánk is, de Sáros-Patak képe derült föl emlékeztünkben. Néhány éve Debreczenből Máramaros-Szigetre, s onnan Sáros-Patakra utazánk, melyet szegyenemre, nem láttam volt még. Oda érkezvén az állomásra, egyetlen kocsikát kenderhámiba fogott két lovacskával találunk. Hol itt a fiakerek? kérdem, mert gondolom vala, a bérkocsis szót nem értik. Én vagyok a fiaker! Ha az, vigyen hát a fogadóba. Bevitt. A pin-

czérféle szinte csodálkozék rajtunk; látni a képén, hogy enni, tekézni járó embereken kívül, szállást kérőket nem szokott befogadni. Mégis kapunk kicsike szobácskát. No de az ételek jók és a vár meg a várkert látogatása nem is várt örömet okoz, a kollegiumon kívül, a melynek kedviért jöttünk. Talán nem járunk rosszabbul Nagy-Enyeden, melyet mindenestre meg akartunk látogatni. *)

Éjfél után kisüt a hold, megszűnt az eső s nem sokára az enyedi állomásra érünk.

Kiszállván kenderhámos «fiaker» után nézek: hát omnibusok állanak ott, akár Buda-Pestre érkezénk. Ide, szól az egyik paszomántos sipkás, a kollegium fogadójába! Örömmel ülünk bele. Az enyedi állomás is messze van a várostól, mintha az építők azt akarták volna, hogy a város szedje föl magát, és üljön közelebb a vasúthoz. Mégis beérünk a városba, melynek utczáin lámpák világítanak; most egy nagy-nagy új épület mellett megyünk el: ez bizonyosan a kollegium, melynél nagyobb épület Enyeden nem lehet. Egy új fogadóba visznek, a hol a piacra néző nagy szobát nyitnak, s tiszta ágyakat bontanak számunkra. Enyed mégis különb város Sáros-Pataknál, e gondolattal alszunk el.

Július 1-sőjén esővel ébredünk föl. Kilencz óra is elmúlt, míg kimehettem, a kollegium felé, mely szinte a fogadó háta mögött van, az apró kövekkel kirakott sáros úton szedegetvén a lépéseket. Egy földszinti ablakából a nagy épületnek deák-féle ifjú hajlong ki, attól kértem, hol lakik Kovács tanár úr? Megmutatja az utca végét, a hol zöldes kapu mellett az ő házának kapuja látszik. Megyek a mutatott irányba.

Én a kérdett tanárt soha sem láttam még: de Teutsch evangelikus püspök, ki olykor-olykor meglátogat, mikor Buda-Pesten tartózkodik, a télen beszélt nekem róla, hogy vele

---

*) Nagy és népes főiskolájú városban, milyen Sáros-Patak, a vendégfogadó lija szinte csudálni való dolog. A sok ember, ki ősszel a tanuló ifjúságot beviszi, vagy az iskolai év folytában meg-meglátogatja, magánemberek házaihoz, ismerőseihez száll; a főiskola pátronusai számára pedig, kik a vizsgálatok idején hivatalosan jelennek meg, a kollegium udvarán nagyocska emeletes ház épült, mely szállást ad az uraknak, a szükségessel látván el, mi a szálláshoz tartozik. Ezért jutta eszünkbe Sáros-Patak, s kérdezzük magunkat: úgy leszünk-e Nagy-Enyeden is, a mint Sáros-Patakon voltunk?

a vasúton találkozván, olyan embernek és theologiai tanárnak ismerte meg, a kire büszke lehet Enyed. Minthogy általában idegen vagyok Enyeden, tehát Teutschnak véleményét kalauznak vevém. Egy haladónak lépéseit hallom mögöttem; s látom a kollegium ablakából kinézett ifjút, hogy utánam jő, mert talán elvéteném a kaput. Megköszönvén a szívességét, a házban a mutatott lépcsőn megyek föl, s bekopogok Kovács Ödön úrhoz.

Irományok rakogatásában lepem meg. Néma kérdéssel néz reám, ismeretlenre. Megmondom, ki vagyok, s mit keresek Enyeden. Azonnal egy más szobába vezet, a hol az asztalon német és holland nyelvű könyveket látok, de még kedvesebbet a könyveknél, különböző nagyságú három fiúcskát is, kiket akaratom ellenére, Kovácsné asszony a benyílóba hí. Hamar felöltöt vevén magára, bejő hozzám a tanár úr. Én, ugymond, a négy évi rectoratusból kilépek, azért szedem össze az irományokat, hogy átadjam az utódomnak, ebben a foglalatosságban lepettem meg. A miatt azonban készen áll elvezetni, a hova menni akarok.

Telát a kollegium felé megyünk. Megemlítvén neki, hogy Herepei tanár úrral is szeretnék megösmérgödni, kiről és gyűjteményéről gróf Kuun Géza beszéllett nekem a gőzkocsiban találkozásunk alkalmával. Ímhol ott szól valakihez, felel s közeledvén bemutat neki engemet. Herepei Károly egy kedves, gömbölyű képű öreg, kihez hasonlítva a barna Kovács még fiatal; mert amaz (mint az 1886-dik évi *Értesítő*ből tudom) 32 éves tanár, születvén 1817-ben, Kovács pedig csak 17 éves tanár, 1844-ben születvén. Herepei is mindjárt örömmel ajánlkozik, mindent megmutatni, a mi je van, s mindenről fölvilágosítást adni, a miről magának tudomása lehet.

Fölmegyünk a kollegiumba, ott az érettségi vizsgálatok folynak. Elnöke a bizottságnak Csató János gondnok, királyi tanácsos, és alispán; a kormány képviselője Szabó Károly egyetemi tanár; a vizsgáló bizottság tagjai: Váró Ferencz igazgató (magyar nyelv és irodalom), Makkai Domokos (történelem), Székely Ferencz (görög nyelv), Szilágyi Gyula (latin nyelv), Bartha Zsigmond (mennyeiség és természettan), Farkas Dezső bizottsági jegyző (német nyelv). Kis ideig hallgatván a kérdéseket és feleleteket a történelemből, a mellék terembe hívatom, a hol együtt találom a többi tanár urakat, a kikkel

Kovács és Herepei ismertetnek meg. Sok egyébről beszélván s az új épületnek ablakait is nézegetvén, melyek fölötté magasok úgy hogy fölül nagy ember sem nyithatja ki létra nélkül, s nyitható fiók sem lévén rajta: kérdém őket, hogy valamennyi ablak a nagy épületben ilyen-e, milyen eme teremnek az ablakai? Ilyen ám, felelének. — Akkor hát télen által ki sem lesznek nyithatók, vagy pedig jócska összeg pénzt kell készen tartani a törött ablakok megcsináltatására. Pedig, szól közbe Herepei, egy-egy üvegtábla nyolczvan krajczáros! — Mint Buda-Pesten az építészek, úgy látom, az enyedi is, a rajzra többet gondol, mint a kényelemre. Az akadémiái palotában is Buda-Pesten a nagy szép ablakokon nyitható fiókokat, úgy nevezett «szél-szárnyakat» (Windflügel) csinálni, elfeledtek a művészek; mert a papíron rajzolt szép ablakot soha senki sem nyitja ki.

Délután a nőmmel is jobban megnézvén az épületet, azon szobákba menénk, a melyekben a gyűjtemények ideiglenesen vannak; az illető termek csak ősszel, vagy még utóbb is fogadhatván be azokat. Csak e kettőt nézők meg: a régiség gyűjteményt, és a fauna-gyűjteményt. Amanak Herepei lelkes gyűjtője és rendezője. A nagyenyedi környék a földbe került régiségeknek dús tárháza, melyeket a Maroson túli és inneni dombok sírjaiból szedtek ki már és még folyvást szednek, a mint egy-egy sírra akadnak. Sokat az eke is vet ki. A lépcsőn akarván fölmenni, egy oláh ember tolakodék Herepeihez, mutatván egy tárgyat, melyet imént szántott ki, Herepei mindjárt megvevé tőle, kérdezvén, hol találta. Ez a tárgy nem sokat ér, mond felénk fordúlva, de meg kell vennem, hogy másszor is elhozza, a mit talál. Ezek a parasztok a legjobb segédeim, az elszórt régiségekre nézve. Ha nem úgy tenném, igen sok, s lehet néha legritkább és legbecsesebb tárgy veszne el. Herepei gyűjteménye már is tetemes. Vas, bronz, kő, cserép tárgyakat foglal magában. Schliemann munkái kéznél lévén, az ottani rajzokkal egyező tárgyakat örömmel mutogatá; meg-megemlítvén, hogy Torma Zsófia kisasszony gyűjteményében is hasonló, vagy miben különböző tárgyak vannak. Mennyiben a gyakorlatlan szem s a régiségekben tudatlan ész ítélni bátorodik, azt vélem, hogy Schliemann trójai leleményei között és az erdélyi agyagtárgyak között, a czifrázatokban és írásféle jegyekben hasonlóság van. Ez által a régiek alitása, különösen Herodotusé, mely szerint a phrygek és thrákok egy nagyon elterjedt népfaj-

nak ágai voltak, támogatást, azon második, közelebb alítás pedig, hogy a régi Dákiában és a balkáni félszigeten ugyanazon nép-faj tanyázott volna, némi bizonyítást nyerne.

Herepeinek, mint minden gyűjtőnek, saját véleménye van sokra nézve, a sírok alakjaira, és azok tartalmára nézve is. Meg is kérém, hogy valamelyik közelebbi iskolai év *Értesítőjében* írja le, legalább egy részét, a már is nagy gyűjteménynek, nem gondolva avval, hogy eltalálja-e az archæologusok véleményét: mert első és fődolog, a tárgyak és a lelhelyek — a mennyire lehet — hü lerajzolása meg leírása.

Ilyen gyűjtemény sokféle tárgyainak meg-megnézése hamar elfárasztja az embert; szinte pihentetőnek tartjuk az állat-gyűjteménybe menni. Ebben díszes a madarak gyűjtése; különösen a baglyok hosszú sora mereszti szemét a belépőre. Vad macskának is ritka példánya látható. A mi e gyűjtemény becsét kitünővé teszi, az, hogy kettőnek hián, mind vidéki állatokat mutat. A gyűjtő és tömő, úgy látom, szintoly lelkes, mint Herepei úr; nagyon sajnálom, hogy nevét nem jegyeztem föl.

A physikai és kémiai gyűjtemények is keletkezöben vannak; mindenik az épület új szárnyában kap alkalmas helyet. Hát a könyvtár, kéziratár, éremtár hol vannak? Erre méltán azt kell mondani:

Infandum jubes renovare dolorem! — Megnézők azután a lakszobákat is, melyek most üresek. Az idei (1885/6 tanévi) *Értesítőben* olvasom: «A magyar királyi államvasútak és a szamosvölgyi vasút-társaság méltóságos igazgatósága szünidőre haza- és vissza utazó szegénysorsú tanulóink részére mindig a legnagyobb készséggel küldi meg a III. osztályú féljegyet. Ez által lehetővé lön, hogy tanulóink legnagyobb része a szünidőket otthon, családi körben töltheti, míg régebb, a fuvardíj drágasága miatt, kénytelenek voltak itt maradni.» Tehát «régebb» a tanulók nagy száma a nyári szünidőt is Enyeden, még pedig a kollegiumban, töltötte.

A kollegium 1885 július 1-től 1886 június 30-ig összesen 169,208 darab cipót osztott ki. Élvezte 450 tanuló. A legnagyobb napi szám 724 cipő. Lakszobák és termek fűtésére 864 kilométer fa, 2160 forint értékben költetett el; világítás, téli vízfordás, takaríttatás, kert, iskolaszolga 1025 forintba; lakszobák, kórház, sütőde főtartása 2400 forintba került. Szóval a tanuló ifjúság anyagi segélye az 1885/6 iskolai évben

19,249 forint és húsz darab császári királyi aranyat tett ki. Még megemlítem, hogy harmincznyolcz enyedi lakos és a tizenkét rendes tanár naponként tizenhat tanuló számára sorrend szerint ebédet adtak.

Illik, hogy a testi gondozás mellett a szellemi is a pályázatok megnevezésével említsem, melyek a felsőbb osztályok és az akadémia tanulóinak számára voltak kitűzve. Hinni akarom, hogy igazán tanulók, nem csak hallgatók voltak. A pályázatok egyházi beszéd, egyházi történelmiek, pädagogiaiak, jogtörténelmiek, mennyiségtaniak, görög irodalombeliek valának. Különösen a görög irodalomból ki volt tűzve: *Plato Georgiasa*.

a) Írásbeli dolgozat: a *Georgias* gondolatmenete és dispositiója.

b) Szóbeli pályázat: a *Georgias* fordítása. Ezt olvasom az *Értesítőben*: «Pályáztak ketten: VII. gymnasiumbeli tanulók. Írásbeli dolgozatukban mind ketten többet adtak a követelnél, a mennyiben a Plato életrajzára és tanának fejlődésére is kiterjedtek. A szóbeli pályázaton mind ketten nagy készséget mutattak az illető munka fordításában és értelmezésében».

Föltéven, hogy a VIII. osztálybeli tanulók, mint rendszerint szokott lenni, a görög tudásban előrehaladottabbak a VII. osztálybelieknél, azoknak nagy eszességét látom abban, hogy nem mertek a Plato *Georgiasával* pályázni, érezvén ahhoz való éretlenségöket. Viszontag, a két pályázó VII. osztálybeli tanuló bizonyosan fölötte kitűnő a társai között, de tapasztalatlanságuk menti ki, hogy belé mertek fogni olyasmibe, a mire bizonyára képtelenek. *Georgias gondolatmenete és dispositiója!* A mi gymnasiumunkban tanuló ifjú, ha nem csodálatos tehetségű, s ha nem sokkal több időt fordít a görög nyelvre és irodalomra, mint a mennyit három év alatt fordított az iskola: nem lehet képes annyira megérteni Platót (a kinek megértésére addig a rendszer legkevesebbet sem tehetett), hogy eredetiben legalább kétszer elolvassa *Georgiast* s fölfoghassa a beszélgetés gondolatmenetét és dispositióját? Én nagyon kételkedem abban; sőt azt hiszem, hogy VII. osztálybelinek ideje sincs reá, ha nem akar minden egyebet mellőzni, a mit az iskola okvetetlenül és elengedhetetlenül a VII. osztálybeli tanítványtól követel. Hát ha még a vakmerő ifjú «Plató tanának fejlődésére is kiterjeszkedik!» — Világos, hogy a pályázók a görög eredetinek olvasásából és megértéséből nem szedhették

tudományukat, hanem csak valami görög irodalombeli tankönyvből írhatták ki. Az így lévén s másképp nem is lehetvén: a pályakérdést így kellett volna — az én nézetem szerint tudniillik — formulázni: Kívántatik Plato Georgiasának gondolatmenete és dispositiója az *N. tankönyvünk*ből úgy kiszedve, hogy az abban előforduló momentumok mind kellő rendben és helyes magyarsággal elő legyenek adva. Ez volna írásbeli dolgozat. A szóbeli pályázatra pedig untig elég lett volna egynéhány caputnak grammatikai helyes megértésére való készület, például Stallbaum kiadásából, a melynek latin commentárját, ha megérti a VII. osztálybeli tanuló, nemcsak a harmincz forintnyi jutalmat, de érettségi bizonyítványt is érdemel.

Az ἀκριβείᾳ-ra kell törekedni nálunk; a nagyolva, könyvnyelmu dolgozás vagy nem-dolgozás összes nyilvános és magán-életünknek nyavalyája, «ex hoc fonte derivantur nostrae clades». E nyavalyán a gymnasiumi tanítás és oktatás kell hogy segítsen. Segíteni lehet pályakérdések föladásával is, melyek nem sok anyagi munkát, hanem sok gondolkodást, a legapróbb aprósáig való szétszedést és összerakást követel, mely mint Plato egy helyütt maga mondja, «ἀκριβέστερον ἀκριβείᾳ» = a pontosságnál is pontosabban jár el. A Plato *Georgias*ának gondolatmenete és dispositiója-féle pályakérdés nem az ἀκριβείᾳ-ra ösztönzi az ifjút, hanem a nagyolva dolgozásra, mely bennünk az elbizakodást neveli, mintegy reá kényszerít.

Reménylem, a tisztelt tanár urak nem restellik észrevételemet, melyet nekik azért nem mondhaték, mert akkor az 1885/6-ik évbéli *Értesítés* nem vala még kezemben. Nem is őket magokat vétkellem; a szellemet vétkellem, a mely társadalmunk epidemiája, a mely gymnasiumainkban is uralkodván mint rossz levegő, a jó pædagogust is elbetegesíti. De a gyógyítás leginkább csak gymnasiumainkból indulhat ki.

* * *

A kollegiummal szemben a vár fala mellé egy szögletben - 300 vagy 400 holt test van eltemetve azon áldozatokból, kiket 1849 januárius 8—9-ki éjszakáján az oláhok indokolatlan dühe — mert Enyed, mint város, soha sem vétett volt ellenök — gyilkolt meg. A 10-dikén megjelent császári katonaság hányá össze és temeté el ott a megtalált holtakat. Mert sok

halottat a kútakba is dobtak volt, például «a kollegiumnak *Sisakh*hoz nevezett fogadója udvarán levő kútba».*) A nagy hó miatt a folyújtott házak nehezen égtek, a cserepes fedelek mind, tehát a templomok is, megmaradtak. A kollegium új épületét sem bírták folyújtani, azért minden szobában külön rakák össze az azokban levő tárgyakat, s úgy gyűjták meg. Így pusztult el a könyvtár, az oklevéltár, a múzeum. A könyvek nehezen égven, nagy részt összeszaggatának s az ablakokon kihányának. Így menekült meg Bod Péter *Egyházi történetének* IV. kötete, a melyet Kolozsvárott az egyetemi könyvtárban láttam. De ne tartózkodjunk az átkozott idő átkozott hőseinek átkozott tettei mellett; ámbár lehetetlen épen most nem emlékeznünk N.-Enyednek 1658-ik évbeli elpusztítására, melyet a tatárok II. Rákóczi György lengyel királysága miatt követtek el, valamint azon 1704-ik évbeli második rontására, melyről a kurucz mozgalmakkor báró Tige és rácza híresedtek el.

A mit várnak neveznek, az nagy kerítő köfal, melyen belül a nagy reformatus és mellette a kis lutheránus egyház, meg a reformatus és lutheránus paplakok vannak. Betekintvén mind a két egyházba, az evangelikusokéban a szószéktől jobbra egy föliratos kő van a falba becsinálva, melynek szavait alig bírtam lemásolni. Levélben kifejezett kérésemre Herepei tanár úr szíves volt az eredeti betűalakokat lerajzolni, melyek is azt jelentik:

<p>H o c o p u s   inchoatum   est anno   Dni M . C . C .   C . x . x . x . III   et fini-   tum . III.</p>
<p>Erneuert   1866.</p>

*) B. Kemény Gábor: *Nagy-Enyed és vidékenek veszedelme 1848—1849-ben.* A 179. s többi lapjain.

E kő az előtt az egyház külső pilléreinek egyikébe volt befalazva, s csak az újítás után vitették be s rakaték a mostani helyre.

«E renovatio alkalmával, írja Herepei, az ahhoz nem értők a templomot egészen kiforgatták eredeti góthikus stíljából, mely annak nemcsak építészeti jelleget, hanem ódon kinézést is kölcsönzött.» Ez egyház tehát 1333-ban épült, a mikor Nagy-Enyed még német (Strassburg nevű) város vala. Minthogy a kerítő fal (a vár) a másik nagyobb egyházat is meg a két paplakot befoglalja, nyilván utóbb rakaték az, mint a befoglalt épületek. De vajon a másik nagyobb egyház már a reformatio előtt ott állott-e? E kérdésre is Herepei úr válaszát írom ide, talán valakit mélyebb kutatásra ösztönöz majd.

«Azonban van még Enyeden a Várszeg-utczában, azaz a Varczagás-utczában egy ház, melynek ablak-keretei faragott kőből vannak, s egyikének homlokzatán az egykori csizmadia tulajdonos címerével együtt áll: 1543.

«Hogy a nagy templom mikor épült, arról adatokkal nem bírunk; sőt magáról az azt övedző vár keletkezéséről sem tudunk bizonyost.

«Annyi azonban áll, hogy mind a kettőnek a XV. században kellett keletkeznie; tehát a kis templom építése után több mint egy félszázaddal.

«Van ugyan a vár nagy kapuja fölött egy kőtábla fölírat-tal, de azt az oláhok 1848-ban keresztül-kasul rovátolák s így olvashatatlaná tevék. Azonban a gyakorlott szem az esztendőszámot kibetűzheti, s ez 1541-et tüntet föl.

«De itt az a kérdés merülhet föl, hogy vajon ezt a nagy kaput nem később csinálták-e? Ez annyival is inkább hihető, mert ez nem esik a vár keretébe.»

A kisebbik egyház tehát a legrégebb épületnek nyomát őrzi meg Nagy-Enyeden. S ez máig német papnak német predi-catióra szolgál; tehát a német városnak német maradványa. A Várszeg vagy Varczagás-utca is a volt németiségnek tanúja; legalább én hiszem, hogy B. Kemény Gábor az igazat eltalálta, mikor idézett könyvének 156. lapján azt mondja, hogy a Varczagás a «Schwarze Gasse»-ből (a temetőbe vezető utca), nem pedig a «vár-szögé»-ből lett, valamint a Tót-utcának neve a «Todtengasse»-ből támadott, mely a másik temetőbe vezet. Így a Hellos, Herzsa, Gerepen határrészek nevei a «Herrenlos» =

uratlan, «Heerschau», «Gräben» német szóból alakúhadtak.

Nagy-Enyednek nyilvános épületei között a kollegiumon kívül a nagy fegyházat említem meg. Én soha új fegyháznak belsejét nem láttam még; (a munkácsi várbelinek berendezését a régi vár határozta meg). Tágas udvarokkal és kerttel ellátott nagy épület. Tisztaság van az egyes fogoly-szobákban, tisztaság és rend a műhelyekben, az iskolákban, az ájtatossági helyeken. Az ilyen intézetekbe asszony-nézőt nem bocsátanak be, pedig kivételképen, ha láthatnák az enyedi gazdasszonyok azt a példás rendet, talán eltanúlhatnának egyet-mást.

Egy napon délután Herepei az Örhegyre vezete bennünket, honnan szép kilátás van a Maroson inneni és túli dombokra, mely utolsók különösen gazdagok a régiségekben. A Maros jobb partján a vízmosta leomló föld is sírokat takar ki. Azon a lankáson is, a hol járunk vala, két sírnak a helyét mutatá meg Herepei, az eső ellenére, mely utoljára is félbeszakítá a nedves fűben való régészkedésünket.

HUNFALVY PÁL.

ÁLLAMSZÖVETSÉGEK PENZUGYEI. *)

Akár tágabb, akár szűkebb a szövetséges államok vagy az államszövetségek, a personál- vagy reálunió illetékességi köre: valamely közös föladatak, tehát közös szükségletek minden esetre főforognak náluk, a melyeknek fedezéséről alkotmányilag intézkedni kell. A Magyarország és Ausztria közti unió is közösen intézendő föladatokat és költségeket von maga után, a melyeknek mi módon és mely arányban való fedezése minden évtizedben újra szabályoztatik. Ez a szabályozás most megint küszöbön áll. Ennél fogva talán nem minden haszon nélküli munka a társas viszonyban élő néhány főbb állam ily közös ügyeire, költségeire s ezek fedezeti módjára összehasonlító pillantást vetni.

Leglazább a kapcsolat és alig van közös szükséglet Finn- és Oroszország, Hollandia s Luxemburg, Svéd- és Norvégország közt. Így Finn- és Oroszország közt nincs semmi közös ügy, és a külképviselet nem különböztet meg Finnországot. Pétervárott van a finn ügyek számára külön bizottság, egyébként a finn nagyfejedelemségnek van külön törvényhozása, kormánya, hadserege s tengerészete, önálló vámterülete, külön adórendszere, bankja s államadóssága. Az orosz birodalmi költségekhez nem járúl, kivéve a czár-nagyfejedelem közvetlen rendelkezésére bocsátott évi 280,000 finn márkával (à 50 kr. o. é.). Nincs tehát sem közös bevétel, sem közös fedezet, hanem csak átalány a közös fejedelem részére.

---

*) Olvastatott a magyar tudományos akadémia nemzetgazdasági s statisztikai bizottságának február 15-dikén tartott ülésében.

A Hollandiával personál unióban élő Luxemburg nagyhercegségnek mindenben önálló törvényhozása, külön katonasága van, külön szerződéseket köt más államokkal, van önálló adórendszere s adóssága. Vámügyi tekintetben a német birodalmi vámterület tagja s e terület vám- és fogyasztási adó bevételeiben népességének arányában részesül. Hágában a nagyherceget egy titkár képviseli; közös költség és bevétel nincs; a nagyhercegségnek 200,000 frank civillista jár.

Svéd- és Norvégország közt nem personál, hanem reálunió van; a két állam kölcsönös védelmet biztosít egymásnak. Közös csak a külügy; külügyminiszter csak egy van, a svéd. A háború s béke, valamint minden diplomatiái ügy, mely a két országot egyaránt illeti, a követségi s konzulsági költségek a közös államtanácsban tárgyaltnak. Ugyanott tárgyaltnak a két ország nemzetközi, kölcsönös jog- és pénzviszonyai, valamint más közös vagy kölcsönös ügyeik, a melyek egyébként az önálló törvényhozások elhatározása alá tartoznak. Mindegyik országnak van külön államtanácsa s van az egyesült országok említett közös ügyeire közös államtanács. Az államtanácsban, mikor az a király rendes székhelyén, Stockholmban tartatik, valahányszor közös ügy tárgyalatik, egy norvég államminiszter vesz részt, valamint az a két norvég államtanácsos, ki a király személye mellett van, mikor nincs Norvégiában. Viszont ha Norvégiában tart a király közös ügyekről államtanácsot, három svéd államtanácsosnak kell abban részt vennie. A közös államtanács lehet tehát svéd-norvég, vagy norvég-svéd, mert az illető államtanácsosai teljes számmal vesznek benne részt, de a másik országnak csak a király körül levő tanácsosai. Azonban a Stockholmban tartott közös tanács határozatához a norvég kormány véleménye is bekívántatik, ha csak a tárgy sürgőssége a vélemény bevárását lehetetlenné nem teszi. Közös miniszter tehát csak a svéd külügyér; közös a külképviselet, a külállamok csak Stockholmban vannak diplomatiailag képviselve, konzulok vannak Svéd- és Norvégországban, külön svéd és külön norvég konzul nincs. De vannak a külfölddel fönnálló, az unio előtti időkből eredt viszonyok, a melyek most is vagy csupán Svécziát, vagy egyedül Norvégiát illetik. Most is előfordúlnak csak az egyik országot érdeklő szerződések valamely külállammal, mint például határrendezési vagy közgazdasági ügyekben. Ilyenkor az iratok csak az illető ország nyelvén, különben mindkettőn

szólnak. Svéd állampolgár Norvégiában és viszont külföldinek tekintetik.

Közös költségvetés nincs, a külügyi költségek mindegyik ország budgetében külön szavaztatnak meg. A külügyminisztérium és a diplomatia költségeiből a két ország, népessége arányában: Svédország $\frac{12}{17}$, Norvégia $\frac{5}{17}$ részt visel; a konzulsági kiadásokhoz azonban Norvégia nagyobb kvótával járul, tekintettel kiterjedt hajózására. A kvóta tehát nem tisztán fejszám szerinti.

A külügynél egyéb közös ügy nincs. A civillistát mindegyik ország külön fedezi s pedig megszavazza a norvég törvényhozás az új király trónraleptekor uralkodása egész idejére, a svéd országgyűlés évenként. A svéd civillista 1.338,000, a norvég 483,000 korona. Sokkal nagyobb amaz, mert Svéczia sokkal gazdagabb és mert a király állandó székhelye Stockholmban. Külön hadserege, tengerészete, államadóssága, adó- s vámügye van mindegyik országnak. Svédországot Norvégiától közbenső vámvonallal választja el és mindegyiknek külkereskedése némely más állammal, mint például Angliával, Oroszországgal és a német birodalommal, sokkal nagyobb, mint az egymás közötti forgalom. A pénzrendszer ugyanaz mind a két országban; alapja egy korona = $\frac{1}{2480}$ kilogramm finom arany, és érvényes Dániában is, mint a skandináv pénzszövetség tagjánál. Egészen önálló továbbá ügy a svéd mint a norvég bankügy.

Nem lévén tehát a külügyön kívül közös ügy, csakis ennek költségeire terjed ki a nagyobbbrészt népesség szerinti, előbb említett megosztási kules.

Sokkal szorosabb a belső kapocs az éjszakamerikai Egyesült-Államok és Svájcz kantonjai közt, sokkal több nálok a közös ügy és közös fedezet és teljes egységet képviselnek kifelé e foederatív köztársaságok.

Az éjszakamerikai Egyesült Államok alkotmányának alapeszméje az, hogy az uniót képező államok népességének vannak bizonyos közös érdekei, a melyeknek állami gondozása egy központi nemzeti hatalomra, s vannak más érdekei s szükségletei, a melyek az egyes statusokra bízandók. Az unió törvényhozói s kormányzati köre nincs élesen elhatárolva a statusok illetékességétől, közjogi hatúrvillongások nem ritkák; de a központi hatalomnak kétségen fölül álló illetékessége igen nagy és vitás esetekben a döntés régtől fogva a szövetségi törvényhozás, a

központosítás javára fordúlt, egyes államok foederatív törekvései ellenében. A kongressus és az unió elnöke föl vannak jogosítva törvényeket hozni s intézkedéseket tenni, melyek az Egyesült-Államok védelmére s közjávára szükségesek és a kongressus föl van jogosítva (I. cikk, 8. rész, I. §) e czélok érdekében valamint az Egyesült-Államok adósságainak fizetésére adót, illetéket, vámot és jövedéket kivetni s beszedni.

A védelem érdekében közös a kül- és hadügy. Ez utóbbi, az unió hadereje: 30,000 rendes katona a szárazföldön, 1500 a hadi hajókon és 7500 hajós legény. A többi véderő békében a státusok milicziáiból áll, melyek belzavarok esetén az unió elnökének parancsát követik. Háború esetén a szövetségi hatalom az egész fegyverképes népesség fölött rendelkezik. Közös ügy az unióra nézve a kereskedés és forgalom külállamokkal, valamint a státusok között és az indiánokkal. A mely kereskedelmi s közlekedési ügy csak egy államot illet, az nem tartozik a szövetség, hanem az illető állam illetékessége alá. A vasútak, csatornák, kikötők, távirdák fölötti általános törvényhozás a kongressust illeti. Vitás kérdés volt soká, hogy építhet-e ilyeneket és országútakat a szövetséges kormány? A vita igennel dőlt el és az unió nagy művei, a pacific- s más tengerközi vasútnak adott pénz- és földbeli dús támogatás hangosan tanúskodik a szövetséges hatalom illetékességéről. A pénzrendszer szabályozása egységes, államjegyeket egyes állam nem bocsáthat ki; a jegybankügy szintén közösen szabályoztatik, jegybank különben alapítható szabadon akár hány, csakhogy mindannyi a szövetségi kormány fölügyelete alatt áll. A mérték és súlyrendszer, a postaügy, a szellemi tulajdon védelme hasonlóképp közös ügy. Van szövetségi bíraskodás is, többnyire alkotmányi, felségi s államilletékességi ügyekben. A szövetségi törvényhozás körébe esik az önálló államokká még föl nem vehető territoriumok kormányzata, az ottani szabad földek értékesítése, továbbá az indiánoktól szerzett területek fejében azoknak járó egyszeri vagy állandó évi kárpótlás; de viszont az unió kincstárát illetik az említett két rendbeli nagy jövedelmek is.

Az Egyesült Államok itt vázolt közös ügyeire a fedezetet az unió saját bevételeiből szerzi meg és nincsen, a háború esetét kivéve, az államok quotaszerű hozzájárulására utalva. Az unió főbb jövedelmi forrásait képezik: az előbb említett földbirtok, pénzverés, posta, némely kereseti adó, bélyeg és illeték,

mindenek fölött a fogyasztási adók és a vám. Mindezen jövedelmi ágakat az unió szövetségi közegek által kezelteti és az eredmény egyenesen a szövetségi kincstárba foly; nem úgy mint a német birodalomban, a hol állami közegek kezelik a birodalom közös bevételeinek legfőbb ágait és a jövedelem az állami s birodalmi kincstár közt megosztás és kiegyenlítés tárgyát képezi. Nálunk is a vámügy, bár közös fedezetre szolgál, magyar, illetőleg osztrák pénzügyi közegek által intéztetik.

Az Egyesült-Államok adórendszerére jellemző, hogy az indirect adók és a vámok kizárólag az uniót illetik; kivethet egyenes adókat is, de e joggal csak kivételesen él. A státusok ellenben kizárólag csak egyenes adókat szednek; vámmal sem a be- sem a kivitelt nem terhelhetik, és ha valamely ellenőrzési illetéket szednek is, a mihez a congressus helybenhagyása szükséges, ennek tiszta jövedelmét a szövetségi kincstárba kötelesek beszolgáltatni.

Az 1886-diki költségvetés szerint az unió 323.900,000 dollár közös szükséglete mellett a bevétel 330 milliót tesz. Ebből a vámról a belső, legtöbbnyire fogyasztási adókra 300 millió esik, a következő legnagyobb tétel 6.500,000 dollár földek eladásából ered. A legnagyobb kiadás 118½ millió adóssági kamat és törlesztésre kívántatik, a szárazföldi s tengeri haderő mindössze 57 milliót igényel, de 60 millió szükséges a polgárháborúból származott katonai nyugdíjakra. Közmunkákra 26 millió fordítottatik. Az unió adóssága a háború előtt 1860-ban 65 millió, befejezése után 1866-ban 2773 millió volt; azóta a nagy vám- és közvetett adóbevételek segítségével leszállítottatott 1884-ig, számba véve a kincstárban lévő nagy nemes érczkészletet 1408½ millióra, úgy, hogy 19 év alatt az adóssági tőke 1348, a kamat pedig évi 103·6 millióval leszállott és az utóbbi két év alatt ismét nagyot csökkent. Az államok tevékenységi köre sokkal tágabb, mint az unióé, bevételeik is sokkal nagyobbak; csak az adók, az állami, megyei s községi adók, 313 millióra mennek (1880), adósságaik is 1048 milliót tesznek.

Csak háború esetén történt néhányszor, hogy az unió földadót vetett ki. Ilyenkor a congressus megállapítja a kontingenst, ez fölosztatik az egyes államok közt azon quota alapján, a mely szerint képviselőket választanak, tehát voltaképp a népesség arányában; csak hogy az adómentes indiánokra semmi sem esik, a rabszolgák pedig a népszám $\frac{3}{5}$ -öd részével vétettek

számításba. 1788-ban a függetlenségi háborúban két millió, 1812-ben az Anglia elleni háborúban hat, 1861-ben a polgárháború idején húsz millió dollár vettettet ki ily módon. Az államok a kataszter alapján róják ki a reájok eső főösszeget és ők szavatolnak quótájok beszolgáltatásáért.

Ez az egyetlen és nagyon kivételes eset, a midőn az unió a közös szükségletet nem fedezi a saját közös jövedelméből, és ekkor első sorban a népesség, további kivételben pedig a földbirtoki jövedelem és így a kettő kombinációja képezi a hozzájárulási quótát.

Sok tekintetben hasonló ehhez a közös fedezet módja a svájci szövetségben.

A svájci szövetséges állam és az azt alkotó 22 souverain, helyesebben autonom kanton jogköre közt az illetékességi határvonal még kevésbé élesen van megvonva. Közös és a szövetségre tartozik a külügy, de azért egyes kantonok is köthetnek a határos államokkal forgalmi vagy rendőri ügyekben közvetlenül szerződéseket; csakhogy a szövetségi gyűlés, ha a kanton túlhment illetékességén, megsemmisítheti azokat. A kantonok egymás közt is köthetnek ily megszorítással szerződéseket közös ügyekről; ilyenek a határszabályozás, folyamrendőrség és országutak ügyében kötött konkordátumok. Vannak a szövetségi hatalmat kizárólag megillető közös ügyek, minő a vám-, posta- s pénzverési ügy, a szövetségi vagyon és adósság; vannak azután a szövetség s a kantonok összefűködésére utalt ügyek, milyen a véderő, a felsőbb tanügy, a közmunkák stb. míg a népoktatás és az országutak a szövetségnek csak fölügyelete alatt állanak.

A közös törvényhozás, kormányzat és szövetségi bíróságon kívül, mely a kantonok közti vitákban is dönt, közös a külügyi képviselő. A véderő is közös szabályozás alá tartozik, de a szövetségnek nincs rendes állandó serege, s egy kanton sem tarthat 300-nál több rendes katonát a szövetségi hatalom engedélye nélkül. A kantonok milicziája azonban az általános hadkötelezettség alapján, minden tekintetben egységesen van szervezve s a szövetségi kormánynak alárendelve. Az 1878-ban behozott hadmentességi adó, az első közös szövetségi adónem, a megnövekedett, 15—16 milliónyi katonai költségnek részbeli fedezésére szolgál. Fele az adónak a szövetségi kincstárt, fele a kantonokat illeti. A kantonok teljesítik a katonai kiadá-

sokat, melyeket a szövetség megtérít, nem valamely hányad, hanem a tényleges kiadás szerint.

Közös ügy a vám, mely 20—22 millió frankot hoz a szövetségi kincstárnak; ez a jövedelem állította nem rég helyre az egyensúlyt a szövetség háztartásában. Ez a legnagyobb közös jövedelem a svájci és az északamerikai unióban, valamint a német birodalomban. Közös a posta és távirda ügye s az abból eredő jövedelem. A tanügyben közös a katonai oktatás és a zürichi műegyetem; szövetségi tudományos egyetem fölállítását is rendeli az alkotmány (27. cikk), de a kantonok főtanodáik érdekében ellenzik a végrehajtást. Közös jövedelmeiből segélyt ad a szövetség a kantonoknak számos közös földadataikra: gazdasági, művészi, patakrendezési, erdészeti célokra. Az utóbbi két rendbeli munkálatoknak, és pusztulás esetén helyreállításuknak költségeit, a körülményekhez képest negyven százalék erejéig viseli a szövetség. A véderdők, különösen a havasiak szövetségi erdőfölgügyelők alá rendelvek. A nagyobb folyók szabályozásában, nemzetközi ország- és alpesi utak építésében a szövetség segíyezi a kantonokat. Vasutat mostanában csak a szövetségi törvényhozás engedélyezhet és az egyöntetű szabályozás is reá tartozik. Államvasút nincs, de a nemzetközi fontossággal bíró s fölötte költséges szent-gotthardi vasutat a német birodalommal és Olaszországgal közösen a szövetség jelentékeny segélyben részesítette.

Mindezen közös szükségletekre megtalálja a fedezetet a szövetség saját bevételeiben a kantonok hozzájárulása nélkül. Első sorban említendő a szövetségi ingatlan és ingó vagyon tiszta jövedelme, a mely, tekintve azt, hogy a vagyon (1883) 44·4, az adósság pedig 33·5 millió frank, nagy nem lehet. E közös aktívák jövedelme közt szerepel a szövetségi hadi alap kamatja is, a mely alap az első hadi készülődés költségeire szolgál és a mindjárt említendő pénz-skála kétszeresen, vagyis 2.300,000 frankon alól nem szállhat. Közös — mint említettem — a vám-bevétel, mely az utóbbi években rohamosan emelkedik és tavaly a 22 millió frankot meghaladta; közös a hadmentességi adó fél bevétele 1·1 millió, továbbá a posta, távirda s telefon, a löpor-monopol 150,000 frank és a bankjegy-adó (100,000 frank.) E bevételek fedezik a 45—50 millió közös szükségletet.

Látni való, hogy a szövetség bevételei túlnyomólag indirect adókból származnak; de van a szövetségnek egy quota-

törvénye, az 1875 márczius 9-diki törvény a «szövetségi pénzskáláról», mely szerint a kantonok, ha a szövetség nem győzné saját jövedelméből a kiadásokat, quotaszerűleg a közös szükséglet fedezéséhez járulni tartoznának. E quota-törvény elejét akarja venni annak, hogy a szövetség egyenes adók behozatalához folyamodjék, a mi meg nem eshetik a kantonális önkormányzatba való belenyúlás nélkül.

Az 1875-től kezdve húsz évre szóló pénz-skála tudniillik nyolcz osztályba osztja a kantonokat és a népesség adóképesége szerint megszabja a fejenkinti adóegységet tíz centimetől kilenczven centimeig. Így Uri kantonban egy fejre tíz centime számítandó, e szerint a kanton quota-egysége 16,107 lélek után 1610 frank. Vagy a berni kanton fejenkénti adóegysége ötven centime, a mi az egész kantonra nézve 506,465 lélek mellett 253,232 frank quota-egységet képez. Ekként az összes kantonok quota-egysége tesz az 1871-iki népszám szerint 1.172,224 frankot, úgy, hogy a skálában foglalt egyes quoták törtje vagy többszöröse szerint vettetnék ki a közös háztartásra megkívántató összeg. E pénz-skála azonban csak egyetlen egy esetben, 1849-ben, mikor a skála összesen 2.082,162 frankra ment, vétetett alkalmazásba; különben — mint emlitém — inkább arra való, hogy elejét vegye annak, miszerint maga a szövetség vessen ki közvetlenül egyenes adót.

Ezek ugyanis a kantonok háztartására vannak föntartva csak úgy, mint Éjszak-Amerikában és a német birodalomban az egyes államoknak. Ez egyenes adók, valamint az összes kantonális bevételek igen nagyon eltérők, és már ez okból is fölötte aránytalanul terheltetnének a kantonok, ha bevételeik arányában tartoznának a szövetségi közös szükségletekhez járulni. Csak kevés kantonban van földadó; de vannak valamennyiben különböző kereseti adók, legáltalánosabb a jövedelmi adó, még pedig több helyütt progressiv fokozással. Van részben igen magas ^{1,2}—12 százalékos örökségi adó, átiratási díjak stb. Vannak külön iskola-adók és van tetemes jövedelem a kantonális vagyonból. A kantonális és községi adóteher messze túl is haladja a szövetségit; mert míg a szövetségi kiadás terhe 1882-ben fejenként 6'66 frank volt, a zürichi kanton kantonális terhe 16, a községi pedig 38 frank volt, úgy hogy e két rendbeli teher 58 frankot képvisel fejenként, a szövetségi 6'66 frankkal szemben. De jellemző a kantonokra nézve, s ebben eltérnek úgy az

amerikai, mint németországi államoktól, hogy bevételeik jó részben indirect adókból folynak. Így a kantonok sómonopolt üznek és pedig a só fontja után 5—12 centime nyereséggel; a belföldi bor és pálinkának egyik kantonból a másikba vitelekor belső vámot (Ohmgeld) szednek; közvizeknek hajtóerő használatáért némely kanton díjakat szed, mások a forgalom után tetemes bélyeget és illetéket rónak ki.

Az irány újabb időben arra hajlik, hogy a direct adók a hadmentességivel együtt képezzék a kantonok kizárólagos jövedelmét, az indirect jövedelmek pedig a szövetségi kincstárt illessék. A szeszes italok után szedett belső, kantonális vámról már ki van mondva a halálos ítélet; mert e vám az alkotmány 32-dik cikke értelmében 1890-ben minden kártérítés nélkül megszűnik. A nem rég elfogadott és közelebb valószínűleg életbe lépő szeszmonopol a szövetségi kincstárnak nevezetes új jövedelmet ígér és csak 1890-ig fogja tiszta hasznát a kantonokkal megosztani azon veszteség kárpótlásául, melyet azok az említett belső vámnál az utóbbi három évi jövedelem átlaga szerint a monopol behozatala következtében szenvednek. Ez az irány megfelel a német birodalom központosítására s az államoktól való pénzügyi függetlenítésére célzó törekvésnek, mely egyebek közt Gneistnak azon adóprogramjában nyert kifejezést, hogy az indirect adók a birodalmat, a jövedelmi adók az államokat, a hozadékiak a községeket illessék. Bismarck herczeg vám- s adópolitikája épen arra céloz, de csak csekély részben bírta azt érvényesíteni.

A német birodalom jogköre bármely más szövetséges állam közös ügyeinél többet karol föl, de az egység és egyöntetűség fala sok helyütt át van törve. A külképviselet közös, birodalmi ügy, de azért nemcsak a császár küld követeket, hanem az egyes államok is küldhetnek és fogadhatnak. Küld is Bajor- és Szászország külön követet Bécsbe; küld Bajor- és Poroszország követeket a vatikánba, míg a birodalom nincs is a pápa udvaránál képviselve. A hol ugyanis a birodalom képviselve van, ott nem lehet külön porosz követ is; mert ketten ugyanazon fejedelmet nem képviselhetik. Az országos követ a birodalmi mellett a speciális országos érdekeket képviseli s az ily követ valamely más ország képviseletével is megbízható; birodalmi ügyeket azonban csak is a birodalom, a császár képviselője végez. Consulok csak is az egész birodalom részéről

küldetnek; országos consulok nincsenek. Az alkotmány ugyan is azt mondja, hogy minden német a külföldön igényt tarthat a birodalom védelmére és a déli államok, melyeknek pedig számos reservált joguk van, lemondottak a külön consulok küldéséről.

Közös a hadsereg és a hadi tengerészet. Egészen egységes a tengerészet, mivel az éjszak-német szövetségbe s később a birodalomba Poroszország egymaga hozott kész tengeri haderőt, holott a szárazföldi haderőhöz mindegyik állam külön szervezett sereggel járult. Az egység tehát itt távolról sem oly teljes, mint a tengerészetnél. A birodalmi törvényhozás és a császár szabályozzák ugyan az egyöntetű hadkötelezettséget, az állományt, a szervezetet és felszerelést; közös a katonai költség; a császár az egész birodalomban a legfőbb hadúr. Mindamellettt nincs a birodalomban sereg, mely nem az egyes államok serege volna s mint külön contingens az illető állam közvetlen hatósága alatt ne állana. A hűségi esküt az egyes fejedelemsnek teszi le a hadkötelezett, de a szövegben befoglaltatik, hogy föltétlenül követi a császár parancsát. Német birodalmi sereg, német birodalmi katona nincs. A hadtestek is államok szerint alakulnak. Bajorországnak is messze menő külön jogai vannak; a király viszi békében serege fölött a főparancsnokságot, ő tölti be önállóan a parancsnokságokat is; külön bajor katonai törvények és rendeletek állanak fenn; a birodalmi gyűlés csak egy főösszegben szavazza meg, részletezés nélkül, Bajorország katonai szükségletét. Így harmincz fejezet alatt részletezi az 1886—87-diki költségvetés a hadsereg kiadásait, melyek összesen 299.172,900 márkára mennek, míg a «bajor katonai igazgatás» egyetlen címén 43.863,800 márka van előirányozva. Ez átalányösszeg pedig akként számíttatik, hogy a bajor katonai szükséglet úgy aránylik a többi állam ebbeli szükségletéhez, miként a bajor hadi jutalék 50,224 fejszáma áll a többi állam 337,050 főnyi jutalékához. A birodalom békeállományát a törvényhozás rendszerint hét évre szavazza meg, a népesség egy százaléka alapján. Jelenleg e létszám 1888 márczius 31-ig 427,274 egyénben van megszabva; az utóbbi alkalommal a kormány a létszámot 468,409-re kívánta megállapíttatni ugyan csak hét évre, de a birodalmi gyűlés megtagadta a követelést és azért föloszlattatott.

Közös a birodalomban a pénz-, mérték-, súlyrendszer és

a bankügy. A birodalmi törvényhozás állapítja meg az egyöntetű szabályozást, az ellenőrzést birodalmi hivatalok végzik, de a kezelés az államokat illeti. Pénzverdejök csak az államoknak van; váltópénzt csupán a birodalom verethet, a nyereség a birodalmi kincstárt illeti, de ez tartozik a váltópénzt teljes értéke szerint aranyra be is váltani. Papírpénzt is csak a birodalom bocsáthat ki. Van birodalmi bank és vannak meghatározott számú állami ügynevezett magánbankok is. A törvény megszabja mindegyik intézetre nézve az érzékszleten túl kibocsátható jegyek mértékét; rendeli, hogy mindegyik bank a a többinek jegyeit, a míg fizetéképes, elfogadni tartozik. Közös a találmányi s hajózási ügy szabályozása.

Közös továbbá a posta és távirda ügye. A császár azonban csak a legfőbb központi s ellenőrző hivatalokat tölti be, a többi hivatalnok mind állami. Bajorországnak és Württembergnek itt is külön jogai vannak. Önállóan szabályozhatják a két ügyet, a a jövedelmet nem szolgáltatják be úgy, mint a többi állam, a birodalmi kincstárba; de nincs is a birodalom e két nemű jövedelmében részök és pótolniok kell a quotában e bevétel megtartását. A nevezett két ország nem-német határos államokkal szerződést is köthetnek a postai s távirdai közvetlen szolgálat tárgyában.

Közös vasútja a birodalomnak csakis a birodalmi tartományban, Elzász-Lotharingiában van, a többi mind állami, illetőleg magánpálya. Fönn van azonban tartva a birodalomnak, hogy azon esetre, ha külön törvény valamely pályát a védelem vagy forgalom tekintetéből szükségesnek kijelent, azt az illető állam, vagy államok ellenzése daczára is kiépíthesse vagy engedélyezhesse a kisajátítás jogával egyetemben. A vasúti ügy állami; a birodalom csak az építés, felszerelés és üzem egyöntetűségét szabályozza s ellenőrzi. A tarifákat illetőleg csak bizonyos törekvést fejez ki az alkotmány, valamint azon jogot, hogy inség esetén élelmi cikkek szállítására rendkívül mérsékelt díjakat rendelhet el a császár. Mindezek azonban Bajoroszágra nem alkalmazhatók.

Közös még a birodalmi törvényhozás a magánjogi ítéletek kölcsönös végrehajtásáról, a közokiratok hitelesítéséről, a kötelmi, büntető, kereskedelmi, iparügyi s váltójogról az emberi s állati egészségügyről, a sajtó s egyesületi szabadságról, a kivándorlásról s gyarmatosításról.

És most lássuk, melyek a birodalomnak bevételei, a melyekből számos szükségleteit fedezi. E szükségletek — a fölhozandó számok, mind az 1886—87-diki évre szólnak — 691.821,800 márkára mennek. Követem e részben a birodalmi budget rendjét.

A birodalomnak vannak saját, közös jövedelmei, s a menyiben ezek nem fedezik a közös kiadásokat, a hiány kivettetik az egyes államokra. E quotaszerű fedezetet matrikularis járulékoknak nevezik.

A birodalom saját bevételei közt az első s legnagyobb a vám, a mely 1872-ben még csak 94, most már 245 milliót hoz. A vámügy teljesen birodalmi szabályozás alatt áll; a vámhatárok azonban nem fedik teljesen a birodalmi határokat, vannak enclavék és exclavék: az előbbi Luxemburg s a tiroli Jungholz község; az utóbbiak között legnevezetesebb Hamburg és Bréma hanza városok. Alapelv, hogy a vámterület egyik államból a másikba vitt árúk után vám vagy adó nem szedhető, kivéve azon esetet, hogy valamely államban bizonyos czikkekre nézve külön adó áll fenn. A fogyasztási adók közül a dohányadóból 7.656,000, a répaczukor adóból 37.286,500, a sóadóból 38.306,000 márka bevétel van előirányozva. Ezek mind egységesen szabályozott közös fogyasztási adók, melyeknek, valamint a vámnak tiszta eredménye, a kezelési költségek, és a visszatérítések levonása után, a birodalmi pénztárt illeti meg.

A szesz- és a söradó azonban nem egyöntetű. Bajorországban, Württembergben és Badenben a szeszadó, ugyanezen országokban és Elzász-Lotharingiában a söradó a külön állami törvényhozásoknak van föntartva. Az említett három déli állam nem is szolgáltat a birodalmi kincstárba semmit e két fogyasztási adóból, Elzász-Lotharingia azonban a hiányzó söradót pótolni tartozik a birodalmi kincstárnak, és pedig oly összeggel, mely e tartomány tényleges népességére, a söradó-közösségben levő államok fejenkénti ilyen adóbevétele szerint esik. A birodalmi költségvetésben 37.224,500 márkával előforduló szeszadóban, és a 17.213,600 márkával szereplő söradóban nincs tehát Bajorországnak, Württembergnek és Badennek semmi része, a miért is ez államoknak a birodalmi költségekhez való hozzájárulása, mint látni fogjuk, más úton pótlendő. Ki kell azonban emelnem azon fontos körülményt, hogy az épen említett két adóösszegben egyszersmid átmeneti adó is foglaltatik.

Mert a szesz és sör után, mely ama három délnémet államból, illetőleg a birodalmi tartományból a többi német állam területére átvitetik, az ezen utóbbi államokban fönnálló adó fizetendő, s ez is a birodalmi kincstárt illeti meg. Viszont, ha a sör- és szeszadó-közösségben élő államokból a déliekbe vitetnek át ama fogyasztási cikkek, ott is fizetendő az illető adó s e bevétel az államok kincstárában marad. Kétségen kívül visszás állapot ez egységes vámterületen; de különböző viszonyokból veszi eredetét és még a német vámegyletből szállott át örökül a birodalomra. Ki kell e körülményt emelnem, mert gyakorlatilag mutatja, hogy az osztrák-magyar vámközösség mellett a fogyasztási adóvonal igenis lehetséges. Igaz ugyan, hogy az alkotmány 35-dik cikke a szövetséges államok azon igyekezetét jelenti ki, hogy e különbözőségek megszüntetessenek, de az utóbbi évek öszpontosító törekvése épen e téren ellenkező irányt vett, és a szeszmonopolium elfogadásának egyik nehézsége ugyancsak a délnémet államok különállása a szeszadó teren.

A birodalmi közös bevételek e bonyodalmas fejezetehez tartozik még az aversum, melyet a vámhatáron kívül levő előbb már említett német államterületek, vám- és összes fogyasztási adóbevételeik fejében általánypénzben befizetnek. A vámkülzetek ez általányának kiszámításáról szólok még, most csak az összeget említem; tesz ugyanis 8.195,100 márkát és ezzel együtt a birodalomnak összes tiszta bevétele a vámokból és fogyasztási adókból 391.601,700 márka.

További közös bevétel 30.387,000 márka erejéig a birodalmi bélyegilleték 28.563,000 márka, a posta- s távírda-jövedelmekből ered. És itt elhagyva a részletezést, följegyzem, hogy az eddig említett három fejezet alatti bevétellel együtt a birodalom saját közös bevételei összesen 558.173,000 márkát tesznek és így az előbb 691.821,800 márkával kitüntetett költségek fedezésére még 139.218,400 márka szükségeltetik. Ez összeg az egyes államokra vettetik ki s az államok e quotái az ugynevezett matrikularis járulékok.

Az alkotmány 70. cikke azt rendeli, hogy a mennyiben a birodalom kiadásai a saját bevételeiből nem fedezhetők, addig, míg birodalmi adók behozatnak, a költségvetési hiány az egyes államokra a népesség arányában vettetik ki. Az egyes államok e matrikularis járulékot föltétlenül fölveszik költségvetéseikbe, úgy mint Magyarország és Ausztria a magok quotáit. A biro-

dalom szükségletének öregbedésével az államok járulékai is emelkedtek és a fedezet mindinkább az államok quotáin nyugodott. Bismarck herczeg 1878 végén nyilvánult vámügyi tervei első sorban nem annyira vámvédelmi, mint inkább azon pénzügyi s központosító irányzathból eredtek, hogy a birodalom jövedelmei tekintetében a maga lábán állhasson meg. A fejlődés folyamán a vámok emelése, minthogy a különböző érdekeket ki kellett elégíteni, agrár és iparvédelmi jelleget öltött; de a fokozás, valamint a belyegilleték kiterjesztése, a dohány- és szeszmonopol tervezete mindenek fölött a közös jövedelemnek szaporítására, a birodalmi háztartásnak az államoktól való függetlenítésére, sőt arra czélzott, hogy a fokozott birodalmi bevételekből az egyes államoknak jusson új jövedelem a terhes egyenes adók és községi pótlékok mérséklésére. Egyenes adók behozatalát a kormányok és a birodalmi gyűlés nagy többsége elleneztek, mert azokat az államok jövedelmi forrásául kívánják föntartani s azért is, mert a viszonyok sokfélesége, igazságos kereseti vagy jövedelmi adót egyenlő alapon majdnem lehetetlenné tesz. A hadmentességi adóval, minthogy katonai természetű s így közös jövedelemnek beillik, tett ugyan maga a birodalmi kanczellár kísérletet, de a birodalmi gyűlés elvetette. Most a múlt napokban, midőn a haderő létszámának fölemelése terveztetett, az új költség fedezésére a szabadelvű párt birodalmi progressív jövedelmi adó behozatalát indítványozta, de elfogadására nem volt semmi kilátás.

A közös jövedelmek szaporítására a vám és dohányadó emelése s a birodalmi belyegadó kiterjesztése szolgált. A birodalom pénzügyi függetlenítése azonban sajátyszerű compromissumra vezetett. A vámemelés fölött folyt közgazdasági küzdelmet bonyolulttá tette a központosítás és az állam különálló hívei közti harc; ez utóbbiak nem elleneztek a vámok emelését, hanem igenis a birodalmi háztartás nagyobb függetlenítését az államoktól. Bismarck herczeg tehát, hogy pénzügyi célját elérje, engedményt tett a föderatív irányzatnak és reá állott az 1879-diki vámtörvény, illetőleg 1881-diki belyegtörvény azon kikötésére, mely a bajorországi báró Frankenstein-féle klauzula neven ismeretes, hogy tudniillik a vám- s dohányadóbevétel azon része, mely 130 millió márkát meghalad, a belyegilletéknek pedig egész jövedelme az államok javára irandó. A birodalom közös bevételeinek szaporítására czélzó elv ekként

megtöretett, de valósággal szaporultak a birodalom saját jövedelmei s lényegesen szállítottak, részben megszűntek, az egyes államok jövedelmeiből fedezendő quojájárlékok. Ez minden esetre nyereség az államok nagyobb részére, mert a fejszám szerint fizetendő egyenlő matrikuláris járulékok a szegényebb államokra igazságtalan teher és annnyival érzékenyebb, minél nagyobb az ez úton fedezendő összeg. És a mikor a vámemelés és az előbb említett egyéb új jövedelem az idő haladtával többet hozott, mint a mennyit az államok nagyobb része matrikuláris járulékként fizetni tartozott: az államoknak még kijártak a birodalmi kincstárból tekintélyes összegek. Ezek annyira emelkedőben voltak, hogy a mikor 1885-ben a mezőgazdasági vámok újból fokoztattak és ezeknek hozadékából újabb átutalásra számítottak az államok: Poroszország jónak látta a *lex Huene* nevű cikket megalkotni, mely azt rendeli, hogy az agrár vámemelésből átutalandó bevételnek 15 millió márka levonása után, mely általános szükségletekre való, kétharmad része a föld- és házadó szállítására ez adók arányában, egy harmad része pedig a népesség arányában adassék át a kerületeknek. Ily nagy várakozást fűztek a birodalmi adók fokozásához; a *lex Huene* azonban nem nyert alkalmazást, sőt az 1887—88-ki birodalmi költségvetés nemcsak hogy nem nyújtott kilátást birodalmi fölöslegekre, hanem újabb jövedelmi fokozások szükségét tüntette föl.

A jelzett viszony a birodalmi bevételek és az állami quoják közt fölötte bonyodalmassá teszi a birodalmi költségvetést és elszámolást. A vámok és a dohányadó 130 millión fölül s a bélyeg egész tiszta eredménye fölvetetik a jövedelmek közé, vagy 281 millióval. Ámde e bevételből a 130 milliót meghaladó rész, tehát 151 millió az államokat illeté meg és csakugyan a kiadások 68-dik fejezete alatt, a birodalmi kincstár «általános alapok» címén megfelelő összeg van fölvéve, mely a huszonhat államra a matrikuláris vagyis a tényleges — nem jogi — népesség arányában utaltatik át.

Mínthogy az államok quojatartozásai vagyis matrikuláris járulécai — mint láttuk — 139 millióra mennek, az államoknak pedig 151 millió közös bevétel átutaltatik, az államoknak nem is kellene saját bevételeiket a quojafizetésre igénybe venni, sőt még fölöslegök is maradna a birodalomtól nyert bevételekből. Nagy részt így is áll a dolog, de nem minden államra

nézve. Poroszország quota-tartozása 70.270,700, Szászországné 7.730,900, Hessené 2.417,300 márka ; részesülések amaz átutalt közös jövedelemből tesz 91,047,800, illetőleg 9.922,200 és 3.125,200 márkát. E három államnál, valamint a nagyobb résznél az átutalt bevétel jóval nagyobb, mint a quota-tartozás. Ellenben Bajorország részesülése amaz átalakult közös jövedelemben tesz 17.638,700, Würtembergé 6.578,900 és Badené 5.240,900 márkát, míg quota-tartozásuk 26.882,000, illetőleg 9.934,600 és 6.828,800 márka. E három államnak tehát jelentékeny mérvben kell igénybe venni quotájok fizetésére a saját bevételeiket. Oka ennek egyszerűen az, hogy a nevezett államok a szesz- és sör-adóból megtartják bevételeiket, minél fogva quotájukban pótolniok kell népességek aránya szerint a birodalom többi államából e két adó után a közös kincstárba folyó jövedelmet.

A quota-tartozások kiszámítása, bár mindig a tényleges népesség képezi az arányt, még is több tekintetben eltérő. Így például a vámkülzetek közt Hamburg és Bréma általánya nem csupán a birodalom többi részében egy főre eső vám- és fogyasztási adó bevételnek ama városok népessége szerinti többszöröse, hanem azonfölül még öt márka számítandó fejenként ; minthogy e nagy kereskedelmi városokból, ha nem képeznének külzetet, az idegenek nagy forgalma és a nagyobb jólét következtében sokkal több vám és adó folyna be, mint átlag a vámterület többi részéből.

Bonyolult a quotaszámítás továbbá a sokféle különböző viszonyoknak megfelelő pótlás és levonás következtében. A mely ország külön diplomatiail képviselőt tart, az a külügyi költségekből megfelelő leengedésben részesül. Bajorország, mivel önálló katonai háztartása van, nem részesül a hadsereg saját és a katonai nyugdíjalap bevételeiben ; de nem terhelik őt a hadi czélokra fölvett birodalmi adósságok sem. Bajorországot és Würtemberget a posta- s távirdaügyre fölvett adósság szintén nem érinti, mivel önállóan viszik e két ügyet, az üzemi fölösleget nem szolgáltatják be, mint a többi állam, a birodalmi kincstárba és csak a központi igazgatás költségeihez járulnak. Quotájok tehát ennek megfelelőleg szintén fölemeltetik. Még bonyolultabb a birodalmi főszámvevőszek költsége. Minthogy e hivatal nem foglalkozik a bajor katonai költségeknek és a déli államok külön fogyasztási adóinak, meg a külön posta- s távirda-terület

ez üzemének ellenőrzésével, viszont azonban Elzász-Lotharingia országos háztartását is számon veszi: ezeknél fogva e birodalmi tartomány viseli külön néhány állás fizetését, a többi költség pedig megoszlik következőleg: 13 százalékot viselnek az összes államok, 66 százalékot ugyanezek Bajorország kivételével, azután 21 százalékot az összes államok Bajorország és Württemberg kivételével.

Részletezhetném még azon költségek különböző mérvű megtérítését, melyek az egyes államoknak a vámhatár őrzéseért és a határbeli vámhivatalok kezeléseért, a fogyasztási adók beszedéseért, a birodalmi bélyegjövedék és a posta s távirda kezeléseért járnak. Érdekesek ezek is; mert mutatják, a mit különben az előbbiekből is bőven tapasztaltunk, hogy a német birodalom huszonhat alkatrészének társas háztartása milyen tüzetes gondossággal veszi tekintetbe az egyes részek sajátlagos érdekeit és milyen szabatosan igyekszik e bonyolult viszonyban minden félnek eleget tenni. Az e gondosságból eredt tarkaság sehogy sem gyöngíti azonban a belső összetartást és a hatalmi állást kifelé.

Az osztrák-magyar monarchia viszonyai hasonlíthatatlanul egyszerűbbek. Közösök csak azon ügyek, melyek a monarchia «közös biztosságának együttes erővel való védelmére s föntartására» szolgálnak. Nem közös az udvari háztartás; mindegyik törvényhozás tíz évenként önállóan szavazza meg egyenlő összegben a civillistát. Svéd- és Norvégországban sem közös, de nem is egyenlő. A német császárnak nem jár a birodalomtól külön udvartartási költség, de van külön rendelkezési alapja.

Monarchiánkban közös a külügy, közös a szárazföldi és tengeri hadügy; közös pénzügy nincs, csak közös pénzügy-minisztérium van. A quotajárulékok havonkénti átvetele s a másik két közös minisztériumba való átszolgáltatása, a közös aktívák, a közös függő államadósság és némely közös alap kezelése külön minisztériumot nem tesz szükségessé; csakhogy 1867-ben közös hitelműveletekre is gondoltak. Most a megszálolt tartományok igazgatása foglalkoztatja e minisztériumot. De közös pénzügy — mint mondtam — közös jövedelem nincs. A mi a hadsereg és tengerészet saját bevételeiből, az osztrák-magyar Lloyd és a diplomatiái kar jövedelmi adójából befoly, azt úgy is az illető minisztériumok fölhasználják fedezetül, ille-

tőleg előre levonják a kiadásból. A közös fedezetre rendelt, de nem közös eredetű vámjövedelem tisztán a két állami pénzügyminiszter ügye s a közös pénzügyminiszterrel a vámelőirányzat csak azért közöltetik, hogy a delegatióknak előterjeszthesse, mekkora összeg fedezendő a magyar és osztrák quota útján.

Nincs közös törvényhozás; a közös ügyekre vonatkozó mindennemű törvény és szerződés a magyar országgyűlés és az osztrák reichsrath elé tartozik. A delegatiók csak a költségeket szavazzák meg és ezek is végérvényesekké akkor lesznek, ha az állami budgetekbe fölvétnek. Minthogy a monarchiának, mint ilyennek, saját bevételei nincsenek, a közös szükségletet a két államnak valamely arány szerint kell fedezni. A meddig a két állam vámszövetségben él, a tiszta vámjövedelem, minthogy annak helyes fölosztása a két kincstár közt különben fölötte bajos, első sorban a közös költségek fedezésére fordítottik, és így csak a szükséglet többi része fedezendő a két állam hozzájárulása által.

E hozzájárulási quota tíz évről tíz évre állapíttatik meg; épen most van újból tárgyalás alatt. 1867-ben, mikor először megállapított az az elv, mely szerint a quota kiszámítandó, éles elnéjű vita alá vonatott. Akkor az osztrák küldöttség azt indítványozta, hogy nem csak a vám, hanem a fogyasztási adók jövedelme is közös fedezetre fordíttassék. Kívánta ezt talán centralista fölfogásánál, minden esetre azon bevallott tekintettel fogva is, hogy a fogyasztási adók visszatérítése a kivitel alkalmával fogyasztási adók közössé tett bevételeiből fedeztet-hessék. Magyarország pénzügyileg nagyon jól járt és közjogilag mit sem kockáztatott volna, ha ez ajánlatot elfogadja. A magyar küldöttség azonban ez előnyös javaslat érdemleges vitatásába nem is bocsátkozott, hanem egyszerűen azzal utasította el, hogy ily alkura nincs fölhatalmazva. Ekkor osztrák részről elejtettek az indítványt, de kívánták, hogy az adóvisszatérítés fődöztessék a vámból és csak az ezután fönmaradó vámfölösleg fordíttassék a közös kiadásokra. A magyar küldöttség ebbe beleegyezett, bár e javaslat elfogadására sem volt fölhatalmazva. Így keletkezett az adórestitúciónak vám által való fődözése, a minek javaslatba hozatalára a magyar küldöttség magatartása mintegy rákényszerítette az osztrákokat. Ez a módozat, miután az első tíz év alatt sok millió kárt okozott a magyar kincstárnak, 1878-ban az osztrákok makacs ellenzése után érdemileg

megjavíttatott és most az új egyezés alkalmával reméljük, alakilag is meg fog szünni.

A vita azon kérdés fölött, hogy mi szolgáljon a quota kiszámításának alapjául, azzal végződött, hogy e teherviselés az adóképesség arányának feleljen meg, az adóképesség mértékeül pedig elfogadtatott a mindkét államban egyaránt fennálló egyenes és közvetett adók brutto bevétele. Ez adók 1860—1865-iki hat évi bevételeinek átlagát a két küldöttség eltérőleg számította; a magyar küldöttség a magyar hányadot 30 százalékon alúl, az osztrák pedig jóval harminczon fölül; viszont az osztrák hozzájárulást a mi küldöttségünk jóval 70 százalékon fölül, az osztrák deputatio pedig ezen alúl számította, míg végre a két küldöttség, az államadosságok rendezését is belevonván az alkuba, a 30:70-es quotában egyezett meg, és pedig az 1868—1877-iki évtizedre való érvénnyel.

Ez az arány az államadosságok rendezésénél is elfogadtatott megosztási kulcsul, még pedig akként, hogy Magyarország nem tőkét, hanem kamatterhet vállalt magára. E kamatmenynység pedig úgy számíttatott, hogy az 1868-iki év 122.295,702 forintnyi kamatszükségletéből levonatott 25 millió, mint azon kölcsönök kamata, a melyek kizárólag Ausztria külön céljaira vétettek föl, és az így megmaradt 97.295,702 forint 30 százaléka vagyis kerekszámban 29.188,000 forint esik Magyarországra mint évi állandó adóssági járulek. Hasonló alapon számíttatott a tőketörlesztésből Magyarországra évenként eső 1.150,000 frt. A közös függő adósságnak 100 milliónyi sóbányajegyeinek öt százalékos kamatja már befoglaltatik a 29 millió évi járulékból; és a 312 millió államjegy bevonása szintén 30 százalékkal Magyarország terhere fog esni. A függő adósság természetével bíró, de kincstári nyereséget is adó ezüst- és rézváltópénz ugyanezen arányban veretik. A 80 millió bankadósságból, és pedig tőkéjéből, 1878-ban szintén elvállaltunk 30 százalékot, bár akkor a quota már 31.4 százalék volt és ama százalék szerint törlesztetik is a bank bizonyos jövedelmi többletéből amaz adósság. Megtartatott pedig azon eredeti kulcs azért, mert az összes államadosságok rendezésére, s így a függőben maradt részre is a 30 százalék fogadtatott el.

Alig telt el három év az első quota megállapítása után, midőn azt módosítani kellett. A 30:70-es arány úgy számíttatott, hogy a katonai határőrvidéknek, mely annak idején a had-

ügyminiszterium igazgatása alatt állt, bevételei sem az egyik, sem a másik állam, hanem a hadügyminiszterium pénztárába folyt. A magyar quota-küldöttség kijelentette 1867-ben, hogy Magyarország kész megfelelő nagyobb hozzájárulást elvállalni, mihelyt a katonai határőrvidék polgári kormányzat alá kerül és így jövedelmei a magyar kincstárba folynak. 1871-ben a horvát határőrvidék egy része polgári kormányzat alá helyeztetvén, a két kormány, illetőleg törvényhozás, megegyezett abban, hogy Magyarország e rész fejében 0·4 százalékot, a bekebelezés haladása szerint további százalékrészeket egész két százalékig, mikor a bekebelezés teljes lesz, elfogad mint további hozzájárulást a közös költségekhez. A számítás pedig úgy történjék, hogy ez újabb százalék levonandó mindenek előtt a vámfölösleg fedezete következtében leszállított közös szükségletből és a fennmaradó összeg osztassék föl azután 30 és 70 arányában. Így Magyarországra 1875 óta, mikor a két százalék teljes lett, nem 32, hanem 31·4 százalék esik. Az előleges leütés helyes, mert a határőrvidék jövedelme, míg a hadügyi pénztárba folyt, már előre a katonai szükséglet leszállítására szolgált és az így kisebbitett közös költség osztatott föl a két állam közt 30 és 70 arányában. De a két százalék kiszámítására nem létezett semmi pozitív alap, csak combinatio vezetett e százalékra; azóta több évi tapasztalat és még inkább a quotaküldöttségek elé most terjesztett adatok világosan bizonyítják, hogy ama hozzávetőleg megállapított két százalék túlságosan nagy quota a volt katonai határőrvidék fejében.

Ez a határőrvidéki praecipuum 1878-ban, mikor a quota újabb tíz évre megállapított, vita tárgyát képezte ugyan, de változatlanul megmaradt. Az alku azon terület s azon jövedelmek alapján folyt, melyek 1867-ben a számítás tárgyát képezték és pedig ezúttal az 1868—75-iki nyolcz évről szóló egyenes és közvetett adóeredmények alapján. A magyar országos küldöttség a magyar quotát 29 százalékra, az osztrák küldöttség a határőrvidéki praecipuumon kívül 31·4 százalékra számította ugyan, de a megegyezés az addigi 30 : 70 arányban nem ütközik vala nehézségbe, ha nem kellett volna az új quota megszabásával az adó-visszatérítési mód megváltoztatásának fontos kérdését is összekapcsolni. Az utóbbi nyolcz év tapasztalata ugyan is azt mutatta, hogy Magyarországnak igen nagy kára támadt abból, hogy a fogyasztási adó visszatérítése a kivitelkor a vámjövede-

lemből fedeztetett. A vámjövedelem ugyan is az által, hogy közös fedezetre fordittatik, a két állam közt 30 : 70 arányában osztatik föl. Hogy e quota megfelel-e a két állam direct és indirect vámfizetésének, és nem kellett volna-e más, helyesebb, megosztási kulcsot kinyomozni, ez nagyon vitás tétel; de ha már egyszer Magyarország 30 százalékot kap a vámból, akkor nem szabad többé a vámot adóvisszatérítésre fölhasználni. Mert Magyarország távolról sem visz a külföldre 30 százalékot a monarchiában termelt és fogyasztási adó alá vetett összes cikkekből. És helyesen a vámot a vámból, az adót az adóból kell visszatéríteni. Az osztrákoknak azonban nem lehet szemökre vetni ezen az 1878 közepéig folytatott, reánk nézve káros eljárást; mert hisz ők 1867-ben a fogyasztási adókat épen a visszatérítés közös kezelhetése végett közösökké akarták tenni.

Nem részletezem e harc folyamatát: a két quotaküldöttség eredménytelenül vált el, mert az adóvisszatérítés kérdésében egyik sem engedett. Ekkor a két törvényhozás döntött és pedig a magyar igény javára: a quota megmaradt előbbi nagyságában, Magyarország fizet két százalék præcipuumot a volt katonai határőrvidék fejében és azontúl harmincz százalékot; a restitutio a vámbevételből fedeztetik ugyan, de mindegyik kincstár a kivitt szesz, cukor és sör után fizetett adóvisszatérítésekből akkora részt visel, mint a mekkora az illető országnak része a monarchia e háromcikkbeli termelésében. Ez új rendezés 5—8 $\frac{1}{2}$ millió új jogos bevételt hoz évenként a magyar kincstárnak, illetőleg ekkora megkárosítástól óvja meg azt.

Íme egy újabb megosztási quota, mely abból a föltevésből indul ki, hogy Magyarország czukorexportja úgy áll az osztrák czukorexporthoz, miként Magyarország czukortermelése áll Ausztria czukortermeléséhez, és hasonló a föltevés a szesz és sörexportra nézve. Oly föltevés ez, mely mindjárt a czukornál a valóságnak meg nem felel; mert köztudomású, hogy Magyarország czukorkivitele az ő czukortermeléséhez képest sokkal nagyobb, mint az osztrák czukorkivitel az osztrák termeléshez képest. A három fogyasztási cikk adóvisszatérítésének három quotája e szerint változik a termelési arányhoz képest évenként. A czukortermelésnél a hányad, mely például az 1885. 6-diki idényben 6.6 százalék, kétszeresen jön tekintetbe: egyszer a visszatérítésben való részesülésnél, másodszor a gyárosok pótfizetéseinek fölosztásánál a két kincstár között.

A quoták második évtizede lejárában van; újabb adatok az 1876—84-diki kilencz évről feküsznek a küldöttségek előtt. A kules kiszámításának alapja most is úgy, mint a múlt két ízben, az egyenes és közvetett adók nyers bevétele lesz. Ez adatok, ha belölők, a mint kell, kizáratnak mindazon adóbevételek a melyek a monarchiának csak egyik államában fordulnak elő s ha a számítás egyenlő alapra fektettetik, oly quotára vezetnek, hogy a magyar küldöttség messze menő engedményt tesz, ha a békés megegyezés kedvéért rááll ugyanazon hányadra, a mely 1867-ben és 1878-ban elfogadtatott. De tervben van két módosítás: az első a határörvidéki praecipuum elejtése s ennél fogva a magyar quotának egyetlen számban való kifejezése; a második az adóvisszatérítésnek nem a közös vámból, hanem a két kincstár külön jövedelmeiből való fedezése.

A határörvidéki külön két százalék csakis átmeneti quotakules lehetett; mert ha egyszer a határörvidék teljesen bekebleztetik, akkor nem is lehet adóbevételeit az ország többi részeinek bevételeitől határozottan elkülöníteni s ez utóbbiakat a praecipuumon túli hányad számítására kimutatni. Az 1877-ki quotaküldöttségek föntartották a határörvidéki átmeneti praecipuumot, mert akkor még csak három év (1873—75) összesített bevételei voltak kimutathatók. Jogilag és tenyleg elveszett a praecipuum alapja s az, hogy nyer vele Magyarország, nem a főkérdés; a föladat az, hogy az adózási tekintetben is egybeforrt és Ausztriával szemben osztatlan egységet képező egész Magyarország quotája a valóságnak megfelelő egyetlen számban fejeztessék ki csak úgy, mint az osztrák hányad.

Az adóvisszatérítés érdemileg már most is a két kincstár saját bevételeiből egyenlítettik ki s az az eljárás, hogy a kivitelnél visszatérített adó a vámbevételből vonatik le, csak a közös vámfedezet apasztására s az elszámolás összebonyolítására vezet a nélkül, hogy ebből akár a közösügvi, akár a magyar vagy osztrák háztartásnak legkisebb haszna volna. Több esetben alig marad a vám 30—40 millió bevételeből közös fedezetre egy-két millió, annyira fölemésztette azt a restituczió; sőt 1881-ben megtörtént, hogy a fogyasztási adóvisszatérítés még többet emésztett föl, mint a mennyi a vámból rendelkezésre állott és ekkor a vámhiányt, a mi közjogilag meg sem engedhető, mint közös költséget kellett a quota arányában fedezni s Magyarországnak e czímen pótlólag 543,163 forintot befizetni.

Ez a visszásság bizonyára meg fog most szűnni; mert a két kormány a vámszövetségi javaslatba foglalta az adóvisszatérítés szabályozását oly értelemben, miként eddig a quotatörvényben rendezve van s a visszatérítésre nem a közös vámbevétel, hanem a két kincstár egyéb jövedelmeit jelölte ki. És minthogy a magyar és az osztrák képviselőház a vámszövetségi javaslatot már helybenhagyta, nem foglalható többé az adóvisszatérítés a quotatörvénybe s nem hozható már kapcsolatba a vámbevétellel.

E szerint a vámbevételből ezentúl csak a vámkezelési átalány vonatik le, a többi a közös szükséglet fedezésére marad. A magyar átalány 450,000, az osztrák 1.400,000 és boszniai 600,000 forint. Ez utóbbiban kárpotlás is foglaltatik a magyar-osztrák vámterületbe való bekebelezés következtében részben elmaradó vám bevétele fejében; a másik két átalány nem valamely quotaszerű számításból ered, hanem 1868-ban bizonyos tapasztalati adatok nyomán állapítottatott meg és változatlan hagvásában mindkét felől megnyugodtak 1877-ben, valamint bizonyára most is érintetlen fogják hagyni.

Ha a restitutio nem a vámból fog fedeztetni s föltéve azt, hogy a quota változatlan marad, akkor oly közös és állami költségvetés fedezéséhez, a milyen az 1887-diki, Magyarország-nak 7.478,253 forinttal kisebb quotával kellend járulni; csak-hogy viszont elmarad a fogyasztási adóvisszatérítés kiegyenlítése czímén járó 5.015,498 forint és a restitúcióra a magyar pénzügyminiszternek adóbevételeiből 2.462,755 forintot kellend fordítania, úgy, hogy a módosítandó adóvisszatérítési eljárás pénzügyileg, mint látni való, az utolsó krajczárig a most főnállóval azonos eredményre vezet.

És most odahagyva a Magyarország és Ausztria közti quotaviszonyt, forduljunk a Magyarország és Horvát-Szlavonország közti elszámoláshoz. A közjogi kapcsolatot nem fejtegetem; elég megjegyeznem az itt főnforgó viszonyok jellemzésére, hogy a közösség Magyarország és a társországek közt sokkal tovább terjed, mint a *pragmatica sanctio* adta megtartandó s a vámszövetség fölmondható kapcsolata Magyarország és Ausztria közt. Ama sokkal nagyobb terjedelmű magyar-horvát közösség költségeinek kulcsa 1868-ban az adóképesseg szerint és pedig ugyanazon természetű számadatok nyomán állapítottatott meg, a melyek 1867-ben a magyar-osztrák quota kiszámításának

alapját képezték. Az eredmény az volt, hogy Magyarország a közös költségekből 93·56, Horvát-Szlavonország 6·44 százalékot tartozik viselni. Ámde a társországok nem lettek volna képesek beligazgatási szükségletöket fedezni, ha tiszta jövedelmök oly nagy részét, mint a mennyit ama közös költségi hányad megkövetel, kiszolgáltatnák, sőt utóbb kiderült, hogy a társországok, ha a közös költségek 6·44 százalékát fedezni akarnák, tiszta jövedelmeikből már ezt is távolról sem győzték, annál kevésbbé juthat tehát valami az autonóm kormányzatra. Ennél fogva Magyarország azt ajánlotta föl a társországoknak, hogy 1868-tól fogva 1877 végeig a beligazgatási szükségletre 2.200,000 forintban részesüljenek, mi a közelebb múlt évek beligazgatási költségeinek megfelelt. Ez általány úgy volt kiutalványozandó, hogy a horvát-szlavon közjövödelmekből időről időre 45 százalék adattott ki az autonóm kormánynak, a többi pedig a közös költségek fedezésére. E 45 : 55-ös arány csakis a kiutalásra vonatkozott, a mennyiben a közös kincstár az autonóm kormányzatban ébren akarta tartani a jövedelmek behajtása iránti érdeklődést; de azért Horvát-Szlavonország beligazgatási költségeire 2.200,000 forintnyi általánynál se többet, se kevesebbet nem kapott.

A mint 1868-tól kezdve a bevételek a magyar birodalom minden részében és így a társországokban is egyre öregbedtek és ez utóbbiak tartományi háztartásukat egyre növelték : folyton nagyobb igényeket támasztottak. Sikerült is nekik 1873-ban az 1868-diki pénzügyi egyezmény oly módosítását keresztülvinni, hogy a 2.200,000 forintos beligazgatási általány elejtetett és a társországok 1873 kezdetétől fogva tiszta jövedelmeik 45 százalékát kapták, a közös költségekre pedig 55 százalék maradt. A jövedelmek ez új fölosztása következtében a horvát-szlavon beligazgatási dotatio százazrekkel nagyobbodott évről-évre, és ellenkező irányban még nagyobb összegekkel öregbedett Magyarország vesztesége. Ertem azon veszteséget, mely kiderül, ha egybevetjük azt, hogy mennyit tett a horvát-szlavon tiszta bevételek 55 százaléka s viszont, hogy ennél mennyivel nagyobb összegre ment a közös költségek 6·44 százaléka, s a mely sok millióra menő különbözetet Magyarországnak saját jövedelmeiből kell pótolni.

Ez a megosztási kulcs, minthogy Ausztriával elkéssett a pénzügyi kiegyezés, érvényben maradt 1880-ig. Ekkor ugyan-

azon adatok alapján, melyek a magyar osztrák quota megállapítása végett 1877-ben a két küldöttség elé terjesztettek, kiszámított az adóképeség aránya s ehhez képest a közös költségek viselésére irányadó magyar-horvát quota. Ez Magyarországra nézve 94:43, Horvát-Szlavonországra nézve 5:57 százalék. Tényleg azonban nem ez, hanem továbbra is a 45 : 55-ös arány szolgál megosztási kulcsul. Tüzetesen meghatározott ez alkalommal, hogy mikép számítandók a horvát-szlavon közjövödelmek tiszta eredménye, a melyből az autonóm kormány 45 százalékot kap. Ezenkívül részletesen kijelöltettek azon bevételek, melyek kizárólag egyfelől az autonóm, másfelől a közös magyar-horvát kincstárt illetik s így fölosztás tárgyát képezik; végre megállapított a társországok részére egy 20,000 forintnyi átalány oly bélyegilletékek fejében, melyekből bizonyos rész illeti őket, de nagyságát kiszámítani bajos.

A most érvényben levő magyar-horvát pénzügyi egyezmény tehát két különböző quotát tartalmaz: az egyik, mely az adóképeséget fejezi ki, de gyakorlatilag nem alkalmazható; a másik, mely semmi pozitív számításon nem nyugszik, de tényleg alkalmaztatik és a társországokat a magyar birodalom többi részéhez viszonyítva, bőséges beligazgatási költségekre képesíti.

Visszatekintő pillantást vetve már most a felsorolt különböző közös költségekre s quotákra, eredményeként kimondható az, hogy a szövetséges államok a közös költségekre elégséges közös fedezettel rendelkeznek vagy ennek megszerzésére igyekeznek; a hol a közös fedezet elégtelen, és a kantonok és statusok rendesen vagy kivételkép quotákkal járulnak a közös költségekhez, ott nem tisztán a népesség a kivetési kulcs; a hol pedig ez még fönnáll, ott a matrikularis hozzájárulást megszüntetni igyekeznek. A népesség száma csak a véradóra nézve szolgál kulcsul; így különösen a német birodalomban és a monarchiánkban. A hol közös vagy legalább egyöntetű a vám s indirect adók törvényhozása s kezelése, ott ezeknek jövedelme közös fedezetet képez; így van ez az éjszak-amerikai Egyesült Államokban, Svájcban, a német birodalomban, csak nálunk törlik meg a szabály, a mennyiben közös fedezetet csupán a vám képez. Nincs pedig semmi közjogi tekintet, mely ellenezné, de van igen is pénzügyi érdek, mely ajánlja s az igazság követelménye, a mely parancsolja, hogy a közös szabályozás alá tartozó szesz-, sör-, czukor és petroleum-adó bevétel szintén közös

fedezetre és ez esetben közös adórestitutióra is fordíttassék. Azon németországi kivétel, mely szerint a déli államok a szesz- és söradóval nem járulnak a közös költségek fedezéséhez, csak megerősíti e szabályt; mert ez országban a nevezett adók egészen különbözök a többi állam említett adónemeitől és nem is esnek közös szabályozás alá. Monarchiánk két állama azonban teljesen egyöntetűleg szabályozza a négy fogyasztási adót, csak úgy mint a vámot; és még is csak ez az egy bevétel fordíttatik közös fedezetre. Pedig az ok, a miért a két államkincstárba folyó vám közössé tétetett és részben restitutióra fordíttatott, de nem osztatik föl a szerint, a mint az egyik és másik állam-pénztárba foly: tökéletesen érvényes a fogyasztási adókra nézve is. A fogyasztási adók oly megosztásának, mint Magyarország és Ausztria közt, nincs mása a világon. Orvosolható lesz-e ez a hiba, helyrehozható-e az a mulasztás, melyet, mint fönnebb említém, az 1867-iki quotaküldöttség elkövetett, ki tudja? Hanem ez értekezés egyik folyományaként ezúttal is, mert nem először teszem, ismételve ki akartam emelni az Ausztriával fönnálló közgazdasági s pénzügyi viszonyunk eme hiányát.

FENYVESSY ADOLF.

VITZTHUM GRÓF EMLÉKIRATAI.*)

Első közlemény.

I.

A múlt év elején volt alkalmunk ismertetni Vitzthum von Eckstädt gróf emlékiratainak akkor megjelent első részét, mely e cím alatt: *Berlin und Wien in den Jahren 1845—1852* az egész Közép-Európán végigviharzott forradalom korszakát tárgyalta.***) E műnek újabban mintegy folytatása jelent meg ugyanazon szerző két kötetre terjedő emlékirataiban, a melyek az 1852—1864 évekből keletkező naplójegyzeteket, sőt némely hivatalos jegyzéket is foglalnak össze, s minthogy szerző ez évek alatt Szt.-Pétervárott és Londonban képviselte a szász kormányt, főleg az orosz és angol politikai viszonyokat ismertetik, de — egy rendkívüli kiküldetés révén — kiterjeszkednek Portugáliára is, és miután akkoriban előbb a krími, majd az osztrák-olasz-francia háború szerfőlött élénk diplomatiai tárgyalásokat idézett elő az összes középeurópai kabinetek között, természetes, hogy Vitzthum ez emlékiratai a német, osztrák, francia és olasz államok kormányférfaival és politikájával is foglalkoznak.

A magyar történet és politika szempontjából e mű nélkülözi azt a közvetlenül érdeklő vonást, a mely az előbbi mun-

---

*) *St.-Petersburg und London in den Jahren 1852—1864.* Aus den Denkwürdigkeiten des ... Carl Friedrich Graf Vitzthum von Eckstädt. Stuttgart, 1886.

**) Lásd a *Budapesti Szemle* 1886. évi februári füzetében: *Egy német diplomata a forradalom alatt.* Berzeviczy Alberttől.

kát — mely szabadságharczunk korát a bécsi körök fölfogása tükrében tüntette föl — oly élesen jellemezte; de az említett két háború, a mely ez újabb műnek drámai hátterét képezi, s melyek egyike az európai államrendszerben idézett elő egy időre jelentékeny változást, s a keleti kérdést modern alakjában fölállította, másika pedig monarchiánk activ részvételével folyt le és vereségével végződött, sokkal általánosabb érdekű politikai eseményeket képeznek, semhogy az arra vonatkozó s részleteikben sok újat is tartalmazó adalékok fölött, melyeket Vitzthum könyvének köszönhetünk, szó nélkül lehetne napirendre térnünk.

A túlságosan terjengő emlékiratok egyébiránt, melyekben fejezetről fejezetre magánlevelek közlése által ismétlődik az, a mit a szerző már naplójegyzetek alakjában elmondott, nem annyira a bennök tárgyalt események, mint inkább az ezekben működött alakok jellemzése szempontjából érdekelnek; meg kell vallani, hogy némelyike emez alakoknak a közölt párbeszédek és levelek világítása mellett hatalmasan domborodik ki a különben épen nem színgazdag korképből, míg egyeseknél maga az az elfogúltság, melylyel a szerző őket megítéli, jellemző ama politikai légkörre, a melyben e naplójegyzetek keletkeztek.

Követve a műnek e sajátságát, ismertetesünket is az egyes kiváló alakok köré csoportosítandjuk, másolva és bírálva a képet, melyet róluk a szerző naplójegyzetei nyújtanak.

Midőn a naplójegyzetekben itt-ott nyilvánuló elfogúlt íteletet említettük, már érintettük ama túlzó politikai irányt is, a melynek Vitzthum első könyvében híve volt, és híve maradt a másodikban is. Politikai jelleme az előbbiben leírt korszakhoz képest határozottabb színt nyert, erősebben domborodott ki, de semmi okunk nincs e miatt jobban rokonszenvezni vele. Ha szerzőt előbbi művében az absolutismus nyers hatalmának csodálójaként ismertük meg, de mint olyant, kiben e hajlam még nem tudott teljesen diadalmaskodni a forradalmi mozgalmak benyomása által táplált ifjúkori idealismus gerjedelmei fölött: ez újabb könyvében már egy megállapodott politikai hitvallással állunk szemben, a mely híu maradt az absolutismushoz és elfordult a nemzeti eszményektől s amannak igazolását és ezeknek megölő betűjét a merev legitimismushoz keresi. És ez a jellemvonás válik most mindenekfölött uralkodóvá. Míg

az az elvakultság, a melylyel szerző a bécsi és magyar forradalmak leveretése fölött tapsolt, hinnünk engedte, hogy a Napoleon dictaturájával is fog tudni rokonszenvezni, addig másrészt azok az ifjúkori ömlengések, a melyek még versekben is dicsőítik a német nemzeti érzület fölébredését, könnyen kelthették föl azt a sejtelmet, hogy szerző az olaszok önállósági törekvéseben is — a mely a német érdeket már épenséggel nem sérthette — egy hasonló politikai cél kitűzését fogja üdvözölni; és végül ama körülmény, hogy gróf Vitzthum, miután Szt.-Pétervárott jóllakott a despotismus benyomásaival, épen az angol politikai élet iskolájába került: valószínűvé tette, hogy az alkotmányossággal végre valahára mégis megbarátkozik.

De a ki nem forrott politikai egyéniségének különböző nekiindulásaihoz kötött mindhárom nemű várakozást megcsalta az eredmény, s az ellentétek, melyeket ott szemléltünk benne, s melyek már bécsi időzése alatt mindinkább helyet adtak az absolutistikus iránynak, kiegyenlítésöket végre csakugyan az absolutismusban, de csak a legitim absolutismusban és az Európa földabroszának «szerződésszerű» állapotához való ragaszkodásban találták meg.

Hogy III. Napoleont miként ítéli meg, azt lesz alkalmunk fejtegetni; itt csak annyit jegyzünk meg, hogy szerző absolutistikus hajlamai daczára még a francia imperator legfényesebb sikereivel szemben is föntartja bizalmatlankodó sőt megvető ítéletét a «parvenu» uralma felől, — s ez talán egyedüli politikai ítélete, a melyet az események igazoltak, a mely ítéletet azonban úgy látszik inkább elfogultság, mint politikai éleslátás sugalta.

Az olasz mozgalommal szemben határozottan Ausztria «megtámadhatatlan jogainak» álláspontjára helyezkedik; csodálkozik fölötte, hogyan tehet az angol kormány ígéreteket a szabadságpártnak, mely nem «legitim hatalom», vagy ha tett, mikép érezheti magát kötelezettnek ez ígéretek megtartására? Mesterségesen előidézettnek tartja az olaszok egész törekvését, hazugoknak az elégtelenségökről terjesztett híreket s az olasz egység megvalósulására nézve olyan nyilatkozatokat tesz, a melyek az utókor szemében vajmi rossz prófétának tüntetik föl.

És a mi legsajátságosabb: hosszú diplomatiái működése Angliában egyáltalán nem volt képes őt az angol alkotmányos-

ság eszmekörébe belevonni. Kedélye, melyet első könyve után ítélve a benyomások iránt annyira fogékonyak hittünk, itt teljesen idegen marad az öt környező világ iránt. Az angol parlamentáris praxis csak egyetlen egyszer ragadja csodálatra, akkor tudniillik, mikor Derby lord tizennégy öse nevében protestált a felsőházban az ellen, hogy Lord Wensleydale (Sir James Parke) «életfogytiglan» neveztesse ki a lordok háza tagjává, miután erre «präcedens» nincs. A korona kénytelen volt a kinevezést visszavonni, és a gyermektelen aggastyánt «öröklő joggal» nevezni ki peerre, a mi ellen aztán Derbynek és a lordoknak kifogásuk nem volt. «Csak ily országban — így kiált föl Vitzthum, — a hol mindenkinek joga ilyen határozott védelemben részesül, virágozhat a szabadság!»

Egyebekben azonban az angol példa semmi hatással sem volt reá s az alkotmányosság iránt épen oly kevés érzéke van Londonban, mint volt Bécsben. Mindenütt a forradalom rémét látja s az ellen akarná védelmezni a hatalmuakat; az angol közvélemény alkotmányos befolyását a kormányügyekre, a «napi véleményekkel való kaczerkodásnak» nevezi s reményét fejezi ki, hogy a királynő «jogérzete» a miniszterek előítéletei által nem fog megzavartatni; a sajtó iránt már épenséggel határtalan megvetéssel viseltetik. Az egész világot nem lehet «angol chablonok» szerint berendezni, s ezért csak sajnálni tudja, hogy a Metternich-Schwarzenberg-féle osztrák császárság nimbusa hanyatlott; e körülmény — ellentétben az első könyvében vallott nézetekkel, — mégis arra készteti, hogy a német hazafiakkal együtt Berlin felé irányozza tekintetét s mindinkább onnan várja hazája üdvét.

Nem időztünk volna hosszasabban Vitzthum politikai egyéniségének és gondolkodásának jellemzésénél, ha az oly annyira tipikus nem volna s nem képviselne egy egész politikai iskolát, a mely Középeurópa sorsára oly soká volt döntő befolyásaul s a melynek végzetes tévedéseivel a szerző e második könyvében is találkozunk.

Jellemzései közül legkitünőbb s legteljesebb az, a melyet Miklós czárról ad; ezúttal ennek ismertetésére szorítkozunk tehát annál inkább, mert ez a műnek mintegy önálló bevezetését képezi, s mert a benne föltüntetett hatalmas alak később letűnik világrészünk politikai színteréről.

*

*

*

Miután Vitzthum megismertette Nesselrodet, az akkori orosz miniszterelnököt, ki e minősége daczára a czár terveibe majdnem soha sem volt beavatva, a később annyit emlegetett Mencsikoffot, továbbá Rachowot, a porosz követet, ki Miklós különös bizalmával dicsekedhetett, következőleg írja le fogadtatását a minden oroszok czárjánál.

«Vasárnap, július 8-dikán (1852.) a mise után fogadott a császár. Ez tulajdonképen az etiquette ellenére történt, mert az uralkodó rendesen csak nagyköveteket és követeket részesített magánkihallgatásban ;*) Albert szász herceg ittléte miatt tettek ezúttal kivételt és ennek köszönhettem életem egyik legérdekesebb óráját. Az udvari szertartásmester a császár szobájába kísért s azután tévőázva állott meg, nem tudva, vajon e szokatlan kihallgatásnál jelen lehet-e vagy nem. Néma kérdésére a czár, egy szót sem szólva, azzal válaszolt, hogy újjával erőlyesen mutatott az ajtóra. Egyedül maradtunk, először életemben négy szem között a világ leghatalmasabb és leginkább rettegett uralkodójával. Ötvenhat éves kora daczára I. Miklós classikus görög vonásai és óriási alakja még fiatal erőt árultak el. Phidias e mintára alkothatta volna Zeus vagy a hadisten szobrát. Egyik gárda-ezredének kisebb díszébe volt öltözve, két gombsoros kék katonakabátba. Jól megnéztem már majdnem egészen tarkoponyáját s föltűnt a császár alacsony, kevésbé kifejlett homloka, melylyel férfias orra majdnem egy vonalt képezett. Feje hátsó része, melyben phrenologok az akaraterőt keresik, rendkívül erősnek látszott s a farnesei Herculeshez méltó nyak hordozta az egészben véve kicsiny fejet.»

«A császár egész megjelenése lovagias, sőt hatalmas jelleggel bírt, s most már megértettem, hogy az előttem álló kolossz képes volt a cholera kitörésekor fenyegető forradalmat keze egy legvintésével lecsendesíteni. Ama napon köpenyébe burkolva egyedül lépett az ezerek közé, kik a tág Izsák-téren hangosan kiáltozva vádolták a kormányt, hogy a kutakat megmérgezte ; oda lépve ledopta köpenyét s kezével intett a tömegnek, hogy térdeljenek le. Senki sem mert állva maradni. A császár pedig mennydörgő hangon kiáltá : «Nyomorúltak ! nem a kutak vannak megmérgezve, de ti mérgeztétek meg önmagato-

---

*) Ez időben a szerző csak mint ügyvivő volt a szász követség vezetésével megbízva.

tokat bűneitek által. Fohászkodjatok Istenhez, hogy megbocsásson és elvegye rólunk e csapást.» A lázongók tömege erre ezerszeres üdvkiáltásba tört ki: «Éljen a mi urunk és atyánk!» S egyetlen rendőr segélye nélkül mintegy varázsütéssel volt leküzdve a mozgalom. E nagy pillanat képe lebegett előttem, mikor a császár szemeibe néztem. Kissé bizonytalannak, tévetegek látszott e szemek tekintete, s a száj környékén mutatkozó ideges rángás felelmes, beteges benyomást tett.»

«Miután Miklós császár megnyerő szeretetreméltósággal szólt Albert herczegről*) s arról, hogy e látogatás neki mily örömet okoz, egészen megfeledkezni látszott róla, hogy egy fiatal diplomatával van dolga, a kit soha sem látott s kiről aligha hallott valaha valamit. Oly bizalmasan, mintha régi ismerőshöz szólna, beszélt épen bevégzett útjáról. Berlinben volt, Drezdában, Bécsben, Mária Anna császárnét látogatta meg Prágában, Weimarban és Darmstadtban is időzött, úgy szintén Stuttgartban leányánál. Sas szeme mindenütt néhány nap alatt meglátott mindent s páratlan nyíltszívűséggel, minden tartózkodás nélkül mondta el azt, a mit szemle-útján tapasztalt. Legkevesbbé volt Berlinnel megelégedve. Hevesen kelt ki sógora, a porosz király, gyöngesége ellen.»

«Midőn megkísérlettem e váratlan kifakadásokat azzal a kissé köznapi megjegyzéssel csillapítani le, hogy a király szándékai mindezek daczára a legjobbak, s hogy vannak rendkívül szeretetreméltó tulajdonai, mennydörögve viszonzá a czár: «Annál rosszabb! a mi pedig jó szándékait illeti, azt mondom önnek, hogy ő soha sem tudja mit akar. Az ilyen ember nem király; megrontja mesterségünket. Tudja meg hát — folytatá lábával toppantva — az én lábaim alatt a föld csak épen úgy alá van aknázva, mint az önöké alatt; mindnyájan solidárisak vagyunk; mindnyájunknak egy az ellensége: a forradalom. Ha folytatják a forradalmi elemek legyezgetését, úgy mint Berlinben teszik, nemsokára lángba borúl minden. Itt e perczben nincs mitől félnem; a míg én élek, moczcanni sem mernek. Mert én katona vagyok, sógor uram azonban sohasem volt az. A mint itt lát, — folytatá aztán egész nyugodtan s kellemes zengésű hangjának teljes varázsával — a mint itt lát, harminczöt éve állok szolgálatban, mert első fegyvertetteimet

---

*) A jelenlegi szász király.

1813-ban végeztem. Igen, katona vagyok; ez az én legsajátabb mesterségem (*c'est mon métier à moi*), azt a másik mesterséget, a melyet a gondviselés bízott rám, — e szavakat nagyon lassan s majdnem suttogva monda — elvégzem, mert hát utóvégre is el kell végezni és mert nincs senki, a ki fölmenthetne tőle, — de ez nem az én mesterségem!»

«Mély tragikum rejlett e vallomásban. Szinte éreztem, mily súlyosan nehezednek e fejedelemre az uralkodás gondjai, melyeket immár huszonhét éve visel egymaga. Szép szeme egészen elborult és tekintete tétovázni kezdett. A császár legjóakaróbb búcsúszavaitól kísérve, hagytam el a nagy, fényes, de majdnem felelmissé vált szobát.»

Majd egy nagy katonai szemlét ír le a szerző, melynek alkalmával a császár személyes vezénylete mellett százezer katona vonult el díszmenetben a császárné előtt. «A czár — úgy mond — kivont karddal állott egy kis dombon, melyről az egész tért áttekinthette. A szemle lefolyása alatt többször cserélte háttas lovait, melyek bár nem nagyok, de különösen zömök növésűek voltak; oly jól voltak idomítva, hogy fülök sem mozdult, annál kevésbbé lábuk; de egy óránál tovább e nemes állatok egyike sem bírta ki óriás termetű urának súlyát; ekkor a lónak minden tagja reszketni kezdett, s a császárnak hamar más paripára kellett ülnie.»

Abban az időben halt meg Wolkonsky Péter herceg, a fejedelmi ház egyik legmeghittebb embere; temetését a császár parancsára pazar fénynyel rendezték s maga Miklós czár kiszámított tüntetéssel adta meg kipróbált hívének a végtiszteséget.

«A midőn elérkezett a pillanat, melyben a templomban magas ravatalra helyezett koporsót le kellett zárni, a császár fölhaladt a ravatal lépcsőin, megcsókolta a halottat s hosszasan térdelt a koporsó mellett. Azután fölemelkedett s intett a boldogult ezredebeli tizenkét altisztnek, kik a koporsót leemelték s a sírbolt felé vitték. A midőn azonban a menet megindult, a császár félretolta az élén haladó altisztet, maga ragadta meg a hordozó rudat és személyesen vitte sírboltjába hű szolgáját. Ez ünnepélyesség egy félórán túl tartott s ez idő alatt minden szem a czárra volt függesztve. Azt mondják, I. Napoleon minden ünnepély s különösen koronázása előtt Talmától kért tanácsot s forma szerinti szerepet tanult be vele. I. Miklóst Talma sem

taníthatta volna meg mozdulatai méltóságteljes bájára. Ő természetstől tökéletes művész volt s a legjobb színész tanulhatott volna tőle. Minden oly egyszerűnek, oly természetesnek látszott rajta s e látszaton mégis átértzett a hatásra számító szándék.»

Ilyen, a nagy tömegre ható személyes tulajdonok okozhatták főképen Miklós czár népszerűségét, mely személyének még az «aláaknázott talajon» is teljes biztonságot nyújtott. «Büszke volt reá — beszéli el Vitzthum, — hogy a nap s éj bármely órájában egyedül, minden katonai fedezet sőt kíséret nélkül járhatta be fővárosa utcáit. Majdnem naponkint találkoztam vele, mikor leányához Mária nagyhercegnőhöz ment; már messziről fölismerhető volt magas alakja, régi kopott katonaköpenybe burkolva, — abba a bizonyos köpenybe, a melyet egyszer zálogúl kellett hagynia egy bérkocsisnak, ki őt föl nem ismerte s kit kifizetni nem tudott. Sok apró jellemvonást beszélnek róla, a mely népszerűségét s leereszkedését bizonyítja. Hatalma a tömegen nyugodott; feje volt annak a demokratikus, majdnem communistikus községi szervezetnek, melyben az orosz nép él, a mely benne atyját, földi istenét látta.»

Mindez igaz volt s fényes külszint borított az orosz birodalom külső viszonyaira; de belsejében a kolosszt már akkor férgek örölték s szerző kiáltó példáit beszéli el a legfelsőbb körökig elható mély romlottságnak.

Egy más tulajdona Miklós czárnak, a mely talán szintén emelte nimbusát, de másfelől sok bajt okozott neki, példátlan nyíltszívűsége volt, s a vigyázatlanság, a melylyel — ha azt fölindulása úgy hozta magával, — legkényesebb titkait elárulta. Egyik példáját e túlságosan fesztelen szókimondásának már Vitzthummal folytatott első beszélgetésében láttuk; egy másikat ugyanő egy a téli palotában tartott fényes estely leírásánál mondja el.

«A terem közepén egy asztal a diplomatiái testület számára volt föntartva, a melynél rang szerint sorakoztunk. Mellettem Zichy Ferencz gróf ült, nem mint diplomata, hanem mint kiváló vendég, a kit magánügyei hoztak Pétervárra.»

«Miklós czár nem vacsorált, de megjelent az étteremben s egyszerre szomszédom széke mögött állott meg; ez föl akart kelni, de két hatalmas kéz nyomta vissza ülőhelyére. A mint a császár német nyelven kezdett beszélni, azt hittem, szintén föl kell kelnem, hogy arra figyelmeztessem, miszerint értek néme-

tül; de a czár intett, hogy ülve maradjak s folytatta beszélgetését, közölve Zichy gróffal — kinek másnap Bécsbe kellett visszautaznia — Ferencz József császárnak szóló utolsó szóbeli megbízásait. Az egész vacsora alatt szakadatlanul beszélt a czár s Zichy épen úgy mint én, némán hallgatta. Nemsokára átesapott a francia nyelvbe, melyet folyékonyabban beszélt s elmondta a mi szívéen feküdt, azzal a tartózkodás nélküli őszinteséggel, a melyet már első kihallgatásomkor tapasztaltam. Beszéde tárgya kemény leczke volt, a melyet a törököknek adott: «*ces chiens de Turcs*», mint a hogy a császár ismételve mondá. «Uralmuk Európában — úgymond — nem tűrhető tovább, s ő számít reá, hogy az osztrák császár, a kit úgy szeret mint fiát, vele kezét fogva fog véget vetni annak a piszkos gazdálkodásnak, a mely a Bosporusnál folyik s a gaz hitetlenek által elnyomott keresztyének sanyarú sorsának.»

Ez a philippika, mely ismét csak annak volt tanüjele, mily rossz diplomata Miklós czár, már némileg előkészítette Vitzthumot arra a néhány nap múlva elterjedt hírre, hogy a Törökország határszélén állomásozó negyedik és ötödik orosz hadtest hadilábra helyeztetett. E felől a miniszterelnök, Nesselrode, természetesen megint semmit sem tudott, de annál nagyobb fölindulással értesült felőle Seymour, az angol követ, a ki el nem mulasztotta e miatt a legkomolyabb szemrehányást tenni a császárnak.

Erre Miklós földühödött, idő előtt elárulva látván intézkedését s haragosan idézte maga elé meghittjét, Orloff herceget, a titkos rendőrség főnökét, ugyanazt az Orloffot, a ki fiatal korában egy ökölcsapással mentette meg a czár életét egy merénylő támadásától s a kinek ezért sokat elnézett ura.

«Miért tartok rendőrséget?» — kérdé boszúsan a czár.

«Azt felségednek legjobban kell tudnia.»

«Igaz, de azt valóban nem tudom, hogy mi hasznom van ebből a rendőrségből, és ha ön huszonnég óra alatt ki nem deríti annak az árulónak a nevét, a ki a negyedik és ötödik hadtest mozgósításának titkát dobra verte, el van mozdítva hivatalától.»

«Oh — viszonzá a herceg — az én rendőrségem oly kitünő, hogy nincs huszonnég órára szükségem arra, hogy felségednek az árulót megnevezem.»

«Tehát ön ismeri! tudja? . . .»

«Tudom a mit tudok, felséges úr, hanem azt csak a császár egyenes parancsára mondhatom meg.»

«Ezennel megadom önnek e parancsot.»

«Az áruló a kit felséged keres, nem más mint I. Miklós, Pawlovics, minden oroszok czárja, a ki rendesen el szokta feledni, ha a czárné termeiben államügyekről s különösen katonai szabályokról beszél, hogy az ott jelenlevő udvari hölgyek mindegyikének nem csak két füle van, hanem azonkívül testvérei, atyafiai vannak a hadseregben, a kiknek mindazt elmeséli a mit hallott. És így minden szó, a melyet a császár elejt, vilámgyorsan terjed el a városban.»

Erre aztán — mint a szerző megjegyzi — Orloffot el nem mozdították, a császár azonban meg nem szünt nem csak a czárné estélyein, hanem mindenütt elmondani azt, a mi épen elfoglalta elméjét.

A mi abban az időben a beavatottak előtt már jóval a háború kitörése előtt komoly aggodalmakat keltett a béke fönntartásának lehetőségére nézve, az Miklós czár egészségi állapota volt, a melynek aggasztó voltát ő maga legkevésbé sejtette. Vitzthum azt hiszi, hogy a krimi hadjárat talán megakadályozható lett volna, ha akkoriban Pétervárott csak egy lett volna a nagykövetek között, a ki tapintattal s a józan emberi ész érveivel igyekszik vala leküzdeni a nyilván már akkor tébolylyal határos rögeszmeket, melyek a szerencsétlen czár elméjét elhomályosítani kezdték.

Hogy mennyire beteg volt, azt persze csak halála után tudták meg. De egy angol orvos már 1853. évi júliusban fölismerete rajta az öröklő baj tüneteit s előre monda, hogy a császár két évnél tovább nem él. Ez egy Palmerston lordhoz intézett levélben van elmondva «azzal a jó szándékkal, hogy a fenyegető bonyodalmat megakadályozza e figyelmeztetés, s hogy így a béke barátai időt nyerjenek addig, a míg a halál megmenti Oroszországot és Európát a czártól, kinek lelki egyensúlya meg volt zavarva». Az orvos, kinek jóstehetségét igazolták a következők, azt is megjegyzi, hogy Pál czár négy fia közül egyik sem érte el a hatvanadik életévet, s hogy mindegyik negyvenötödik évétől kezdve fölötte aggasztó agyvértődulásokban szenvedett.

Miklós czár halálára nézve — mely 1855. évi márczius 3-dikán egész hirtelen következett be — Vitzthum gróf magá-

nak is jóslatszerű sejtelmet tulajdonít, melyet állítólag Londonban, Henczel porosz követtel folytatott beszélgetésében nyilvánított.

A helyzet nehézségeiről beszéltek, melyek akkor abból állottak, hogy a kifáradt hatalmak minden békevágyai mellett is egy maradandó béke megkötése lehetetlennek látszott, mert Oroszország vereségei daczára ellenfelei Pyrrhus-győzelme által nem hagyta a kívánt engedményeket magától kicsikartatni.

Vitzthum nézete szerint az ily kietlen helyzeteken csak egy váratlan esemény segíthet; hivatkozott történelmi példákra s Miklós csárnak, ki az egész bonyodalmat fölidézte, halálát jelölte meg, mint oly eshetőséget, a mely a gordiusi csomót megoldhatná. Mikor este a clubban újra találkoztak, már megjött a czár halálhíre. Az eupatoriai vereség törte meg szívét — mint akkor értelmezték halálát. És utódja, II. Sándor a békét csakugyan nemsokára megkötötte a nyugati hatalmakkal.

A szász követnek e részökben kissé regényesen hangzó naplójegyzetei talán túlbecsülik a befolyást, melyet az 1854-ki keleti bonyodalomra Miklós czár személyes önkénye s méginkább beteges lelki állapota gyakorolt. Tudjuk, hogy az események folyamán része volt benne III. Napoleon nyugtalan becsvágyának is. De az első lökés, mely Európa békéjét meg-rúzkódttatta, akkor is — mint oly gyakran — Pétervárról indult ki, s azt sem népakaratból, sem pusztá politikai hagyományból kimagyarázni nem lehet. És másrészt körülbelül bizonyosnak tekinthető, hogy akkoriban az orosz autokrata észjárása már beteges jelleget öltött.

Mily megdöbbentő gondolat, s mennyire megzavar minden történetphilosophiai okoskodást, elképzelni, hogy egy világ-rész békéjét egy emberi agy szerkezetének elváltozása s működésének zavara földúlhatja!

BERZEVICZY ALBERT.

A HAJLÉKONYABB ÁG.

Elbeszélés.

A Majornoky Ferencz és Gál Katalin házasságából két fiú született. Bizonyosan azt is hallották, miért vált el az öreg a feleségétől. El volt kérem ez a házasság hibázva eleitől. Egy ügyvéd útján kötötték, pedig úgy látszik, mégis csak az égből kell azt kötni és nem az ügyvédi irodában.

Különben is az öreg Majornoky teljes életében szeles, makranczos bolond volt, hiszen éppen azért házasították is meg, ekképen okoskodván a rokonai:

«Ferinek asszony kell. Az asszony rendesen elferdíti a férje esztét. Okos emberből bolondot csinál. Miért ne csinálhatna hát bolond emberből okosat? Egy fáradtsággal megy a kettő!»

A mi Gál Katát illeti, csinos leány lett volna, ha természetben nem olyan nagyon apró, s valószínű jó asszony válik belőle jó férj mellett, ha apja, a gazdag szappanos, alaposan el nem rontja a nevelését. Fölébreszté benne a rangkórságot, mely kivált a polgári osztályból bőven szedi az áldozatokat.

Szerencsét csinálni! Erről álmodnak azok a szegény polgár-leányok . . . Nemesi koronát a zsebkendőik csücskébe. Szerencsét csinálni? Hát ugyan szerencse, átmenni idegen földbe, idegen levegőbe?

Ha a venyige mondaná: «Ültess át engem le a virágos völgybe», azt felelné a vinczellér: «Elment az eszed, kis venyige, hisz ott nem sütné rád a nap, a kövér föld kiégetne . . .» Vagy ha a füzfa vágyakoznék: «Ássátok ki gyökereimet, ott fönt akarok élni a hegyormon» — hogy dugnák össze fejeiket a bujasások, gólyabegyek, mocsárvirágok alatta, nevetnének, kicsüfol-

nak: «Jámbor füzfa, a hegyoromra följuthatsz, de nem élni, csak elhervadni» . . .

Hja, Gál Katalinnak senki sem szólt semmit!

Ferencz úr, azt mondják, eleinte, mikor meglátta, tett ugyan némi kifogásokat az apró termete miatt, de arra állítólag azt felelte volna vissza a leendő anyósa:

— Ne búsuljon Majornoky úr semmit. Majd elég magas lesz a Katka, ha a pénzes ládájára ültetjük. (Hát persze, hogy az elég magasság!)

El is vette, de bizony csak három évig éltek együtt. (Ha udvarias volnék, hatnak is mondhatnám, mert a háborús esztendők kétszeresen számítanak.) A harmadik évben valami pletyka kerekedett a környéken. Nem is érdemes beszélni róla, a régi chablon: katonatiszt . . . párbaj . . . elválás. (Ismeretes három állomás a házasság országában.)

Ferencz rosszúl bánt a nejével, az asszony ennél fogva túlságosan jól bánt másokkal. Egyébiránt az ördög tudja, igaz-e? A válóperben csak az a bizonyos «engesztelhetetlen gyűlölség» volt fölhozva. Két szó, olyan széles és mély, mint két nagy zsák, a mibe két ember szennyese bele fér.

Ők nem oldozgatták, én sem rázogatom. Nekem úgy is csak a fiúkkal van dolgom, a kik az anyjoknál töltötték gyermek éveiket az öreg szappanosok körében, mert az elvált asszony a szüleihez ment szalmaözvegyeskedni. (Nem is tudom, miért nevezik szalmának, a mi voltaképen tövis?) A szappanosok még úgy is büszkék voltak Katira, nincs az az alkalom, hogy a nagyasszony ne úgy említse: «leányom Majornokyné». Hát még a két kis kölyköt hogy kényeztették, becézgették. Egész nevetség volt, mikor a vén Gál Péter minden évben verset tanult be az unokái nevenapjára s rigmusokban köszönté föl Majornok urait».

A fiúk valóságos ellentétei voltak egymásnak. Gyuri barna, Pali szőke; Gyuri jámbor, mély érzésű, Pali pajkos és léha természetű; Pali korán elárulta, hogy úrnak született, fíntoritotta is az orrát a szappanszagra, hanem a szelid lelkű Gyuri hévvel ragaszkodott a nagyszülőkhöz. Öröme is telt benne e miatt a nemzeti uramnak.

— Ez a miénk. Ez a hajlékonyabb ág. Pali, meglássátok, reánk nem ismer, ha majd négy lovon jár, de a Gyurikában megbízom, az ide hajlik.

Mikor aztán a nyolczadik évben átvette a fiúkat az apjuk, hogy a városi iskolákban kezdje meg neveltetésüket, az elválás annyira elkéséríté az öregeket, hogy Gál Péterné asszonyom a nagy búsulásba belehalt. Utána ment az ő hites feleségének Gál uram is. Mert minek is élt volna már? Átkozott agyvelők kitalálták a milly-gyertyát. A szappanért pedig tulajdonképen nem érdemes életben lenni, mert a gyertyamártás adja a jövedelmet.

Hiszen, ha a milly-gyertyákat föl nem találják, akkor az öreg nagy vagyont hagyott volna a leányára és én most meg sem írhatnám ezt a történetet, de mivel a milly-gyertyákat csakugyan föltalálták, Gál uram ennek ellensúlyozásául mindenféle vállalatokba belekapott és mire szemeit behúnyta, annyira leolvadt a nagy hirhedt vagyon, hogy maradt is nem is valami a szalmaözvegynek.

Pedig el kellett volna a sok is, kivált aztán, a hogy a két haragvó szülő közt, a kik soha sem találkoztak, sohasem látták egymást azóta, megindult az elkéseredett verseny — a két fiú szereteteért.

Sajátságos harc volt az! Olyat még nem jegyeztek föl annálék.

A fiúkról most már az apa tartozott gondoskodni, de tehette az anya is. Minden héten ment a sok friss kalács Selmezcze, a hol tanultak. Erre megharagudott Majornoky Ferencz és contractust csinált az ottani czukrászszal, hogy az ő fiai annyit ehessenek a boltjában, a mennyi a bőrükbe fér. A karácsonyi szünetekre ezüst órát vett nekik ajándékba; fogta magát az asszony és a húsvéti szünetekre (ki volt kötve, hogy azt minden évben nála töltsék) arany órákkal lepte meg őket. No ez már olyan tromf volt, hogy a tekintetes úr nem tehetett mást mint pony-fogatot szerezni be nekik a nyári szünnapokra. Ezt tessék aztán túllicizálni!

Bizony az anyai leleményesség sem pihent . . . S a mit az elméje kigondolt, azt bármi áldozatokkal megszerezte, hogy a gyerekek szeressék. Majornoky Ferencz váltig erősködött: «Nem hagyom magamat; nem fog ki rajtam!»

Így folyt ez hosszú tíz éven keresztül; ha az asszony instructort fogadott a fiúkhöz, Majornoky mindjárt egy praefectust szerződttetett hozzájuk. Mikor képes könyveket, ifjúsági olvasmányokat kezdett küldözgetni, ő megvett a licitáción

egy egész bibliothekát s béres szekéren vitette föl Sel-meczre.

A nebulok természetesen jól érezték magokat a vetélykedés mellett. Tejben-vajban úsztak, bársonyban jártak, selyembe törülköztek. Pénzök meg annyi volt, hogy a tizedrészét sem bírták elhajigálni.

De a tizenegyedik esztendőben láthatólag meglankadt a küzdelem. A mama engedni kezdett. A mama már csak hímzéseket, kézimunkát küldözgetett.

Palinak nem tetszett az időknek ez a jele, de a «hajlékonyabb ág» szépen elrakosgatta e csekélységeket is, sokra vette, megbecsülte, a mikor megkapta meg is csókolgatta:

— Szegény édes anyám, hány ezer öltést tett, míg ezeket varrta!

Az igazat megvallva, utóbb Majornokyn is észre lehetett venni némi «fáradtságot». Hja, a múlt ősszel állott ki egy követválasztást. Sok vérvesztéssel jár az!

De mindegy, hisz már úgy is be van a fiúk neveltetése fejezve. Most teszik le az érettségi vizsgát. Az pedig elég tudomány egy-egy Majornokynak.

Maga az öreg is feljött a vizsgára. (Mióta képviselő lett, szerette magát mutogatni mindenfelé.) Mindjárt föltűnt neki, hogy a Gyuri igen kopottasan néz ki az idén.

— Neked nincs külön ruhád?

— Nincs, édes apám.

— Hát hova teszed azt a sok pénzt, a mit küldözgetünk?

— Elköltöm — felelte könnyed vídámsággal.

Az apa kedvetlenül símogatta a szakállát.

— Hogy változtál át úgy egyszerre? Tavalý még megta-
karított pénzed is volt és a mellett úgy néztél ki, mint egy her-
czeg! Mi történt veled, te fiú? Nini, hát az órád, ékszereid,
gyűrűid?

— Nincsenek meg.

— Szépen vagyunk. Neked van valakid, te gazember.
Valld meg őszintén. Nem szoktál hazudni.

— Igen, van valakim.

— No ez bizony elég korán van, te tejfelszájú — dör-
mögte az öreg, összeránczolt homlokkal, de azért a tömött,
öszülő bajsza mosolyra görbült titokban. — Ej, kópé, hát nem
mondanád meg, ki?

— Nem mondom meg, apám.

— Jól van, jól; most már csak siessetek hát a vizsgára, majd én is utánatok megyek későbbben.

A képviselő úr még egy szívart akart elszíni előbb, de nem volt neki. Talán csak lesz a fiúknak valahol. Kinyitogatta sorba a kis mahagonifa-szekrényeket s kezébe akadt egy csomó postai levél . . . ötven . . . hatvan . . . negyven forintról szóltak.

— Aha! — dünyögte — megvan a valaki!

Nosza, hol a pápaszemem? Föltette hirtelen és fölsziszszent. Ez a név volt ott a levélkeken: «Gál Katalinnak».

Hát már ennyire jutott az az asszony?

Úgy kell! Úgy kell! Valami ördögi ösztön újjongni készte mint diadalmast. A káröröm démonai körültánczolták s a delejes újjakkal csiklandozták, míg nem egyszerre jött egy fagyos kéz és rácsapott a szívére, hogy megremegett és hátratántorodék.

— Hozzá szít, engem pusztít, őt szereti! — és fölemelte ökleit dühösen. — No megállj, kigyó-kölyök!

Erőt vett magán, elment és végig hallgatta a vizsgát látszólag nyugodtan, csendesen, de a lelke háborgott belül.

Mikor vége lett, a tanár urak kihirdették az eredményt: Pali megbukott, Gyuri kitűnő sikerrel ment át.

Az apa odalépett ahhoz a fiához, a melyik megbukott s gyöngéden csókolta meg homlokát:

— Ne félj semmit, azért te még is úr leszel.

A másik lehajolt hozzá, hogy a kezét csókolja meg; visszavonta s szemeiből haragos villám lövelt feléje.

— Eredj a szemem elől . . . Megátkozlak!

— Atyám! — kiálta Gyuri elhalványodva — hát mit cselekedtem?

— Mit? Elárultál! Anyádnak küldözöd a pénzt. Tudom már, hova lett órád, hol vannak ékszereid. Meglopsz engem ő miatta . . .

— Tudd meg, hogy ő nagy szegénységben van — rebegte Gyuri és előtörtek szemeiből a könnyek.

— Semmi közöm hozzá — szólott a szívtelen Majornoky.

— Hozzád se többé. Mehetsz, a hová akarsz.

— Bocsáss meg — esengett a fiú szívszakgató hangon — én csak a természet törvényeit követtem.

Az öreg gúnyosan kaczagott föl.

— A természetét? Nem ismerem azt az urat mint törvényhozót. Tudtommal egy kerületben sem választották meg. Különben eredj hozzá, ha az ő törvényeit követed. Én többé nem ismerlek!

Így tagadta ki Majornoky a Gyuri fiát, a ki elhagyatva, a gyalogszerrel indult a városka felé, a hol az anyja lakott, míg Palit négy lovas hintó vitte az ősi kastélyba. Hanem a városban ők is megálltak. Majornoky bemutatta fiát az alispánnak.

— Ajánlom Palit a szívésségedbe. Nem iskolázatom többé, ennélfogva végzett ember. Gondoskodjál, kérlek, számára valami hivatalról.

Az alispán nyájasan fogadta őket.

— És mire volna leginkább alkalmas a Pali öcsém?

— Arra, a mi legelőbb megüresedik — felelte természetes hangon idősb Majornoky úr.

Az isteni gondviselés úgy akarta, hogy Lázár János úr a megyei számvevő, költözék el leghamarabb az élők közül, lön hát Majornoky Pálból néhány hónap múlva számvevő a megyénél; míg a hajlékonyabb ág, a becsületes Gyuri egy vén prókátorhoz állt be írnoknak, hogy anyja nyomorát keresményével is enyhíthesse.

Mert bizony gyöngén állt már a szalmaözvegy; a mi kis pénze volt, elfogyott, a nagy kőházából kilicizálták, értékes ingóságai elvándoroltak. (Milyen gyors lábuk van azoknak, ha úgy megindúlnak!)

Hónapos szobába húzódott a fiával, annak a bérét is varrással kellett megkeresnie. A toll is rossz kenyérkereső, de hát a tű! Az még tekintetes úrnak szólíthatja a tollat is . . .

Szegényesen tengtek, de nem minden öröm nélkül, kivált az asszony; élt még a férje, gyűlölhette; ott volt az egyik fia, és egészen az övé volt, szerethette. Sőt szerethette a másikat is, habár az csak hébe-hóba írt egy-egy levelet. Eljönni nem ért rá. Élte a világát, udvarolt, mulatott, adósságot csinált.

Sokszor is ülte meg e miatt a szegény anya homlokát a borús megrezgette hangját a keserűség:

— Egyedül állunk, édes fiam. Pali a világé. Nincsen nekünk senkink ezen a világon.

Igaz, úgy volt; a másvilágról kellett jönni valakinek, hogy kisegítse őket. Egy nap néhai Gál Mátyás, budai csizmadia

végrendeletét bontották föl a budai tanács előtt, melyből kisült, hogy a becsületes mester kétszázezer forintnyi vagyont hagyott a testvérbátyja, Gál Péter, Katalin nevű leányának, ha még életben vagyon. (Ugyan hány pár csizmát varrhatott az meg életében!)

Bezzeg fölvirradt megint a Majornoky fiúknak! Gyuri ott hagyta a principálisát, Pál úrfi is legott ráért az édes anyját látogatni. De a mikor itt fölbukkant arany pompájával a nap, épen akkor áldozott le odaát. Majornoky Ferenczet tönkre tette a képviselőség. Hja a népbizalomnak nagy a gyomra. Most hogy nem kapott többé mandatumot, kénytelen volt szolgabíróságot vállalni s mindig alább-alább merült az uzsora hullámaiban. A Majornoky-kastély és birtok árverésre került.

Kapóra jött a szalmaözvegynek. Milyen elégtétel lesz az! Ki is adta legott a parancsot:

— Ülj kocsira, Gyuri, és meg se állj Majornokig. Vedd meg, akármibe kerül is.

Majornoky Ferencznek nem volt már semmije, de még úr volt, és pedig mekkora úr! Gyuri épen a járásán át útazott a majornoki árverésre s a hol éjtszakára megszállt, egy falusi korcsmában, valami enni valót kért.

A korcsmáros gondolkozóba esett, hogy mit adhatna.

— Csináltasson talán egy kis rántottát — szólt a vendég.

— Rántottát? — kiáltott az föl csodálkozva. — Jó helyen beszél az úr. Az egész környéken nincsen tojás!

— Hát hova lettek a tyúkjaik, azaz mivel foglalkoznak?

— Megvannak, kérem alássan, hanem a kakasok pusztultak el. Rettentő öldöklés van itt egy év óta, a hogy Majornoky úr a szolgabíró.

— Nem értem.

— A nagyságos úr ideges, nem tud aludni s a melyik faluba megszáll a járásban, ott az előljárásság kiöldösteti a kakasokat, hogy éjjelente föl ne keltsék ostoba kukorikolásaikkal.

Ilyen volt a szolgabírói nymbus valamikor. Hanem a kétszer kettő már akkor is örökké négy volt. A ki nem tudott számolni, biz az arra jutott, hogy aztán nem tudott aludni. A kakasokat még ki lehetett végeztetni, de a hitelezők éltek és ébren voltak.

— Hanem iszen — fecsegett tovább a korcsmáros — nem sokáig lesz már ő szolgabíró. Nagyon a végét járja már.

— Hogy-hogy?

— Épen holnap árverezik Majornokot.

— Tudom. De szolgabíró azért megmaradhat.

A korcsmáros szemeivel hunyorgatott.

— Hát tetszik tudni, a hogy veszszük. Sok mindenféle tarka macskája van Majornokynak. Egy pár nem tiszta természetű adósság, hiszen tetszik engem érteni . . . a kezelés körül némi formátlanságok. Én tudom ezeket, mert a fiam az írnoka, Az nekem mindent elmond. Ezek a dolgok előbb-utóbb megfojtják. Pedig sajnálom szegényt, igazi úr volt.

A vendég szomorúan sóhajtott, gondolkodva hajtotta le fejét az asztalra; majd élénken kérdé:

— Hogy hívják önt?

— Engem Balics Gábornak.

— Akar-e egy szívességet tenni s a mellett egy jó cselekedetet?

— A dolog mineműsége válogatja — felelte ékesen Balics Gábor.

— Én Majornoky György vagyok, a Majornoky Ferencz fia.

Az öreg korcsmáros agyaráról ijedten fordúlt le az ezüst kupakos pipa.

— Ejnye, ejnye! — dadogta kétségbeesve. — Inkább a nyelvemet vágtam volna ki . . . Itt állok, kötözzenek meg!

— Semmi baja sem lesz, Balics bácsi — biztatta Gyuri nyájasan — sőt inkább köszönöm, hogy szólt. Hanem egyre kérem . . .

— Életemet! — kiálta a csacsogó öreg éledezve.

— Nem kell az élete, Balics bácsi, hanem beszéljen fiával és valahányszor valami olyan dolog talál fölmerülni, a mi árthatna atyámnak, jöjjön hozzám, én rendbe hozom azt úgy, hogy ő észre se vegye, önnek is megfizetem a fáradságát. Megígéri?

— Itt a kezem rá. És hol keressem az úrfit?

— A Majornoky-kastélyban.

— A Majornoky-kastélyban? De hisz azt holnap eladják,

— Épen azért — felelte mosolyogva Gyuri. — Csak keressen föl ott; vagy ön, vagy fia.

Másnap a Majornoky kastély és birtok Gál Kataliné lett mindenestül. Nem kellett megmozdítani semmit. A címzer

(a kard élére szúrt török fő) ott maradhatott a homlokzaton, az ősök sem voltak kénytelenek elköltözködni a falakról; otthon voltak itt ezentúl is.

Nemsokára beköltözködött a szappanos leány azokba a termekbe, hova annyi édes reménynyel lépett egykor fiatalon s hol annyit szenvedett azután. Bejárta a kertet, fölkereste az ismerős bokrokat. Nini, a szegény galagonya innen kiveszett. Pedig abba hasítottad föl egyszer homlokodat, Gyuri fiam. Oh, oh, a kis körte vessző hogy megnőtt, hogy elaggott... Az volna ez? Nézd csak Pali, abban az évben ültették, mikor te születel. Hát a patak a kert végében megvan-e még? csörög-e még?

Biz' az ott csörgött, csacsogott, és mert ősz eleje volt, ringatta, vitte az elszáradt faleveleket a tengerbe.

Mikor aztán kigyönyörködte magát az úri birtokban, fölosztotta a szerepeket fiai közt.

— Pali hadl hivataloskodjék tovább is. Házasodjék meg jól, hozzon menyecskét a házhoz. Elég tág a kastély. Évenként pótolom fizetését négy ezer forinttal. Mi pedig Gyurival itt maradunk gazdálkodni és élvezzük a csendes falusi örömeket. Azért te is úr leszel, édes fiam, neked is kiadom a négy ezer forintot itthon, négy lovon járhatsz, inast tarthatsz, pezsgőt ihatsz.

Úgy is lett. György úri otthon cseppent s egész odaadással vitte a gazdaságot. Négy lovat ugyan nem tartott, pezsgőt sem ivott, de azért boldognak érezte magát, csak néha komorodott el napokra.

Akkor aztán hiába símogatta forró fejét lágy újjaival édes anyja.

— Neked valami rejtett bajod van. Mi bánt, kis «ágacs-kám»?

— Csak úgy elgondolkoztam egyről-másról.

No ugyan miről? Hiszen nem volt semmi oka a búskomorságra, mely egyre gyakrabban lepte meg. Szerelmes nem lehetett, nem járt sehova, nem ismert senkit. Ő hozzá sem jártak. Csak egy öreg ember fordult meg nála egy idő óta sűrűbben, azzal aztán becsukakoztak a kerti házba és tárgyaltak órák hosszáig. Rendesen olyankor mutatkozott rajta az a méla levertség.

Az édes anya kiérezte:

«Ez az ember szállítja valahonnan azt a sok bánatot. De megtudom, rájövök, ha másképp nem, fortélylallyal.»

A fia épen künn járt a mezőn egy délután, mikor Balics Gábor, mert ő volt, beállított.

— Jöjjön be hozzám — hívta nyájasan az úrnő.

— A fiatal úrhoz jöttem — húzódozott Balics uram.

— Tudom — ravaszkodék ez — mondta a fiam és megbízott, intézkedjem helyette. Hát mi baj van?

— Hja bizony, megint pénz kell.

— Még mindig? De hát mire kell az a sok pénz? — kérde a szalmaözvegy találomra.

— Hja, hja, — vakarta fejét az öreg — a vármegye nagy kemencze . . .

— Hozott-e valami írást?

— Hogy ne! Itt a levél magától az öreg nagyságos úrtól. Tegnap függesztették föl szegényt. Hja, a vármegye nagy kemencze . . . . Mennyi pénzt hordtam el és még is fölfüggesztették!

Míg az öreg fecsegett, csacsogott, addig az asszony reszkető kezekkel tartotta azt a levelet és olvasta villámló szemekkel:

«Kedves Gyuri fiam! Küldj a becsületes Balicstól száz forintot. Majornoky».

Az asszony olyan sápadt lett, mint a fal, majd vörös, mint a skarlát-posztó, apró, szürke szemei kidülledtek és kekes lángokat löveltek, mint a kigyóé.

— Távozzék! — hörgé, fogait megcsikorgatva — mert mindjárt keresztül megyek a lelkén. Egy garast sem kap. Takarodjék!

Egyszerre levált róla minden máz, a mit a nevelőben ráaggattak, a mit a fényes kastély, a bíbor függönyök, selyem kelmék kölcsönöztek neki. Egészen kihámozódék a szappanos-leány.

Ökleit fölemelte, s neki rohant sziszegve körmeivel Balics uramnak úgy, hogy az vad futásban keresett menedéket.

És e rettenetes furiában összeszakgatott magán minden ruhát, a földhöz vagdalta a porcellánokat, a vaskályhákhoz paskolta az üvegeket, végig futott a folyosókon, fölrúgott dőzsát, virágserepet a mit előtalált, beszaladgálta a cseléd-szobákat s ütötte verte ádáz dühvel agyba főbe a szolgálókat.

Ekkor érkezett Gyuri. Vidáman fütyörészve lépegetett a gyalog úton a kastély felé. A nap utolsó bágyadt fényét nevetve szórta le a halmokra és a völgyekre. Az égbolt olyan volt,

mint a frissen szűrt tej. Balról az erdő zúgott rejtélyesen, elálmosítón.

— Csukjátok be a kapukat! — rikácsolá a böszült aszszony.

A megriadt cselédek összeugráltak, s az ősi nehéz vaspántos kapu, mely már százötven esztendő óta nyitva áll éjjelnappal (mióta a törökök elmentek innen) dübörögve csapódott be Majornoky György előtt.

— Ej no, hát mi ez? — boszankodott Gyuri s zörgetni kezdett. — Nyissátok ki!

Semmi nesz. Hallgatódzott és úgy rémlett előtte, mintha belül halkan beszélgetnének. Egy-kettőt csapott öklével a kapura:

— Hej emberek! Én vagyok itt!

Fojtott, visszatartott kacaj volt a felelet.

— No megálljatok, gazemberek.

Türelmetlenül járt föl s alá. Majd fölvelt egy követ és azzal kezdte döngetni a vaspántokat.

Egy ablak nyílt meg az emeleten. Hallani lehetett a nyikorgását.

— Miféle zaj az? — kérdé egy százszor hallott hang, de még sem ismerős.

— Én vagyok, mama.

— Kicsoda ön?

— Hát rám nem ismersz? — kaczagott föl Gyuri. — Persze a méreg megváltoztatta a hangomat. Képzeld, becsukták a kaput az orrom előtt.

— Én parancsoltam.

— Te? — kérdé Gyuri meghökkenve. — Te rendelted? Hogyan kell azt magyaráznom?

(Most kezdte csak észrevenni, hogy ez aligha pusztá tréfa.)

— Úgy hogy föl is út alá is út. Itt önnek nincsen többé keresete.

— Annyám! — kiáltá remegő hangon. — Hát mi történt?

— Az történt, hogy ön titokban az apjával tart, meglopta a szeretetemet, kijátszotta jóhiszeműségemet, pocsékolja a vagyonomat. Önnek nincs jelleme, én önt kitagadom.

Ez volt az utolsó szó. Az emeleti ablak még egyszer zörrent, mikor becsapódott. Vége volt mindennek.

Gyuri odatámasztotta zúgó fejét a kapuoszlophoz s hosszan, megüvegesedett szemekkel nézte a felhőtelen fönsgésen nyugodt eget, a hol éppen most gyuladozott egy virgoncz csillag. Nézte a csillagot, de az meg nem szólította.

Azután kitörülte szemeiből a könnyeket és elindúlt a gyalog úton. Most már jobbról maradt el az erdő. És az meg is szólította: «Önnek nincs jelleme» — zúgta utána. Fönt a dombon a Pap István-féle majornál egy mogyorófa-bokor szólt hozzá: «Vágj le rólam vándorbotot!» Sokáig keresgért a hajtások közt, míg végre letörte a leghajlékonyabb ágat.

Hova ment, mi lett Gyuriból, nem hallottam, de majdnem bizonyos, hogy mindig a rövidebbet húzta, míg a léha Pali csillogott a jólétben. Mert mindig a jóléthez húzódott.

A mit én elmondtam, hajszálig így történt, de azért, a mit Balics uram fecsegett, jót nem állok. Hiszem ugyan, hogy az öreg Majornoky elkezelte a vármegye pénzeit, de hogy föl is függesztették volna, az az egy — nem valószínű.

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

L Á T O G A T Ó K.

Szeretem az estvét, az estveli csendet,
A lámpa világa derengve ha gyúl ;
Miért nappal a szív hiában esengett,
Gyötrelme nyögétől ekkor szabadúl.
Felnyílik a lélek titkos birodalma
S a hallgatólag érzés bátran ömöl dalba.

Ajtó, ablak zárva . . . ment vagyok a bajtúl,
Édes lesz az ábránd, könnyű a dolog . . .
Ott künn a sötétben éjszaki szél zajdúl
S egy-két járó-kelő gyors lépte kopog,
Majd az is elhangzik a távoli részen
S önmagamé leszek osztatlan, egészen.

Egy lelket se' várok, egy lélek se' mocczan,
Ringathat ölében biztos nyugalom . . .
A lámpavilágot nézem, nézem hosszan,
A mint játszodozva rezeg a falon.
És im' lendül a lég . . . látogatni járnak
Lebbenve, suhanva, igézetes árnyak.

Mind jó ismerősöm . . nagy messziről jönnek . .
Mind égi jelenség, nem földi alak,
Emlékei rég múlt izgalmas időnek,
Eltűnt nap után még felszállt sugarak . . .
Lebbenve suhannak s szívem meg se' döbben,
Söt magasztalódik bűvös közelökben.

Ő néz legelől rám nagy okos szemével,
 Kit folyton emésztett a honszeretet . . .
 Tar homloka boltját bánatja fedé el
 A letiport nemzet gyász sorsa felett.
 Ihlett ajakáról a mint szava zendül,
 Láng lobog a szívben, könny pereg a szemből.

Mennyei beszédjét elmerülve hallom :
 «Ott, a hol én járok, fény árad elé,
 Csüggedő reménynyel kelle bár meghalnom,
 A bús haza sorsát ott sem feledém.
 Most is komor a lég, tájéki sötétek :
 Buzditani, védni jöttem le közétek !»

Kézfogva közelget zárt, néma lakomba
 Két dalnok is . . . édes, aranyszívű pár.
 Lényöket felfogni földi eszem tompa,
 Tisztultan alakjok oly isteni már !
 Hol az ész nem láthat, a szeretet lát, im'
 Omoljatok ide keblemre, barátim !

Sértetlen, örökzöld, lantjok koszorúja,
 Körülöttök bájos hármónia zeng . . .
 Látják a jövőndöt szebb fényben ujúlva
 S láng-szemök a múlton mélézva mereng.
 Ah ! hogy egy kis felhőt, mely soha sem széled,
 Dicsőült arczokon ott hagyott az élet !

És szellemi sorban érkeznek utánok,
 Az egykori hívek, az egykori jók,
 Mind, a kiket onnan még visszakivánok,
 Eltűntök után is hű látogatók.
 Nyájas bizalommal szállnak le körültem,
 Mint mikor élőkben kedvőknek örültem.

Ez komolyan hallgat, bár nem örzi titkát ;
 Az meg' csupa jószág és játszi kedély ;
 Ez a tulvilágra mély szerelmet vitt át
 S még most is emésztí a bús szenvedély . . .

Ismerősnek látszik, csakhog' még se' földi,
Az érzelem, a mely lényöket eltölti.

Ám ti is itt vagytok a mennyei körben,
Kikért ez a szív még életre dobog,
Kik velem osztotok bánatban, örömben,
Oh! már ma kevés, de kedvelt alakok . . .
Röppenő szellemek biztatnak az éggel,
Ti vontok a földhöz édes kötelékkal.

S szeretem az estvét, az estveli csendet,
A lámpa világa derengve ha gyúl,
Miért nappal a szív hiában esengett,
Gyötrelme nyügétől ekkor szabadúl.
Felnyílik a lélek titkos birodalma
S a hallgatag érzés így ömlik e dalba!

LÉVAY JÓZSEF.

ERDÉLYI SZÁSZ NÉPDALOK.

I.

A mit egykor ifjú szívem
Hőn epedve kért,
Megnyertem a menyasszonyi
Szép virágfüzért.

Oh de jaj! nem az az ifju
Kötötte nekem,
Kíról egykor szerelemmel
Álmodott szívem.

Könnyeimmal áztatom most
E virágfüzért,
A mit egykor ifjú szívem
Oly epedve kért.

II.

Templom előtt a hárs
Hullatja levelét;
Tudtad, hogy szeretlek,
S szerelmem megvetéd.

Hullatja levelét
Utadra a hársfa;
Engemet szerettél,
S másnak léssz a társa!

Elhullott már régen
Hársfának virága,
Mikor a szívedet
Hűtlennek találta.

Csak e hárs látta, hogy
Bübajos éjtszakán,
Szerelem szép álmát
Kebleden álmodám.

Hullatja lombját a
Nászútra most néked,
Mivel más férfinak
Esküvél hűséget.

III.

Jaj, szegény vén fejem!
Rabságra születtem!
Anyósom, anyósom
Sanyargat szünetlen!

Ha meghal, vagyont nem
Öröklök utána,
De ütött számomra
Szabadság órája.

Ha meghal: akkor lesz
Széles jó kedvem, ám,
Mintha a pap borát,
Legjobb borát innám!

IV.

Volt nekem sok rózsafám,
S a kis madár énekelt . . .
Szeretöm volt akárhány,
Ki megcsókolt, megölelt.

Elhervadt a rózsagaly,
S a kis madár elröpült . . .
Kik szerettek: vissza majd
Melyik tér a sok közül?

V.

A sírba zárták anyám,
Ki úgy szeretett engem,
Mint asszony e világon
Soha egy gyermeket sem.

Mit ér, ha sírja hantján
Fakadnak szép virágok,
Ha anyaszeretetre
Én többé nem találok!

Mit ér, ha nap és csillag
Még járnak fent az égen,
Ha oda egy se' vezet,
A hova vágyom régen!

WLISLOCKI H. *kiadatlan gyűjteményéből fordította*

HERRMANN ANTAL.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT JUBILÁRIS TÁRLATA.

Művelődési célokra újabban alakult társulat még nem ért el hazánkban olyan sikert, minőt a képzőművészeti társulat. Királyi bőkezűség, testületek és egyesek áldozatkészsége szilárdul megvetették anyagi fejlődése alapjait, a nagy közönség pedig, megragadván az alkalmat saját műízlése fejlesztésére, épen oly örömet járult a társulat gyarapításához, mint hazai művészetünk általános föllendítéséhez.

Mennyire elismerik a társulat nemes küldetésének fontosságát a művelt körök minden rétegében, azt alig tanusíthatta volna valami jobban ama télynél, hogy a király ő felsége személyesen nyitotta meg az ünnepi tárlatot, melyet a társulat huszonöt éves főnnállásának alkalmából rendezett. A látogató közönség is, mely pedig az évkönyvek bizonyossága szerint mindig jobban érdeklődött az egyes nagy művek vagy kapcsolatos képsorozatok tárlata, mint az ilyen évenként ismétlődő tárlatok iránt, ez alkalommal, együtt ünnepelevén a társasággal, megszorodott számban látogatta a jubilaris tárlatot az első naptól kezdve az utolsóig.

Kissé elkésett szemlénkben is őszinte örömmel constálva e tényt, az is megvallhatjuk, hogy a tárlat nagyon is megérdemelte e tömeges látogatást. Bár egyetlen úgy nevezett «clou», azaz olyan kiváló remekmű sem volt benne, mely valódi, képzelt vagy csinált hírével megsemmisítette volna az összes többi képet; de tehetség, szorgalom és komoly tanulmány tanúságát tette a kiállított művek legtöbbje. Nem szólva a külföldiekről, kik nem versenyre jöttek hozzánk, meglegevéssel szemlélheté .

mindenki, hogy öregebb művészeink képzeletök és technikájuk frissességét még mindig megtartották, az újabb nemzedék buzgalommal tör előre a siker és művészi hírnév útján s a mi kis mesteriskolánk tanítványai olyan eredményekkel kecsegtetnek, melyek bizonyára el fogják némítani azokat, kik annak idején e szegényesen dotált szakiskola fölállítását oktalan költekezésnek mondták.

A közoktatásügyi miniszter nagy aranyérme, a Munkácsy-díj, a társulat díja, Ráth György és Ipolyi Arnold díjai, megannyi kecsegtetőül szolgáltak, hogy művészeink, kiknek a mai pénzsűtk világban nem igen nyílik alkalmuk busás áron eladogatni képeiket, megjelenjenek a tárlaton. Nagy kár, hogy néhányan, a tehetségesebbek közül azzal a művészi nonchalanceal, mely nem ismeri el azokat a különféle szabályokat, melyeket szerintök csak a művészek bosszantására gondolt ki egy bürokrata igazgató, megfélelkeztek képeiket a megszabott határidőre beküldeni, hanem beküldték — egy nappal később, megfosztván ez által magokat a remélhető jutalomtól, minket attól az élvezettől, hogy műveiket szakértő bírálók által osztályozva láthassuk.

E kimaradtak közé tartozik Feszty Árpád, a tehetséges gárda egyik legtehetségesebbje, ugy szintén Spányi Béla, Roskovics, Vágó stb.

Feszty közülök az, ki a legnagyobb igényű képpel jelent meg a tárlaton. Nem bibliai vagy történeti tárgyú kép, genre az egész, de olyan genre, mely borzasztó ridegségében megrendítő. *Kárvallottak* a kép címe s egy leégett portába vezet, melynek udvarán ott vannak hajléktalanná lett lakói, ott a pap vigasztaló szavával s néhány kíváncsi, kik közönyösen bámulják a vész színhelyét. Feszty Árpád egyike legérdekesebb művészeinknek, a mi fejlődését illeti. A tájképfestésen kezd s ezelőtt hét-nyolcz évvel kiállított *Téli tája* általános föltűnést kelt akkor még ismeretlen szerzője iránt. Akad vevője is, ki alkuvás nélkül lefizeti a kívánt árát — 1200 forint volt, ha nem csaldunk — olyan összeget, minőt néhány év előtt kezdő magyar festő alig kérhetett a nélkül, hogy az elbizakodottság vádjával ne illessék. A tájképfestés terén elért eme sikere után egy egész új, nálunk teljesen ismeretlen fajjal áll elő, a bibliai tájképpel. A Megváltó tragédiájának legsötétebb és legdicsőbb jelenetét, a *Keresztrefeszítést* veti vászonra oly módon, hogy tájképi hatás-

sal egészíti ki az evangelium ez örökhatású momentumát és bizonyos realismussal festi azt a jelenetet, melyet daczára főséges voltának, az unalomig gyakran láttunk megörökítve illetéktelen kezek által, az iconographicus traditiók rideg és merev formáiban.

De e képének s párdarabjának, mely a holttest lehozatalát ábrázolta, ő volt első, ki megérezte nagy hiányát; rajzbeli gyöngeségét. Egy darab időre eltűnt a tárlatokról s tanult szorgalmasan, iskolás módjára rajzolni. Bizonyára nem csekély elhatározás olyantól, ki ifjúkora daczára már élvezett a művészi siker mámorából. A tanulást követő évek eredményei az operaházi falképek, melyek conceptióban úgy mint kivitelben egyhangú dicséretet arattak s a nemzeti színházaiak, melyek már több anyagot szolgáltattak eltérő nézetek nyilvánítására.

Ennyi változatosságon keresztül jutott el mai productiójához, ehhez az újabb irányhoz, melynek első terméke az országos tárlaton szerepelt *Bányaszerencsétlenség* s a föntebb ismertetett *Kárrallottak*. Mindkettőben meg van a tragicum vonása, amabban mélyebben s megrázóbban, itt közvetlenebbül s reflexiókat költve. A jelen képről szólva, lehetetlen el nem ismerni, hogy az egy rendkívüli tehetség műve, de fájdalom, még mindig kiforratlan tehetségé. A kép közepén ülő aggastyán — a családfő bizonynyal — a festői jellemzésnek egyik legsikerültebb példánya; a mint elkábulva, nem érezve, nem gondolkozva, lelkileg bénán bámul maga elé hosszú verejtekés életének megsemmisült gyümölcseire. Igen jó a mellette álló férfi is, de a többi alak így a lelkészé, de különösen az üszköket kaparó emberé, olyan chablonszerű, olyan üres. A compositio hiányait constataálni nagyon nehéz volna. A mai festőnemzedék az ilyen kritikára azzal felel, hogy: «Én ezt így láttam», de hogy a compositióban kell hibának lenni bizonyítja az, hogy a kép nem kapta meg a közönséget és csak a közelebbi megtekintés fődte fel a benne rejlő rendkívüli művészi vonásokat. Feszty még nem érkezett el művészete végéhez, ő bizonyára sokat és kitünőt fog még nyújtani nekünk, de ehhez a belső fejlődésen kívül külső impulsus is kell. Knaus, a Munkácsy mestere, igen jó véleménynyel van tehetségei felől s a legnagyobb szeretettel hívta ki magához. Az a berlini út nagyon üdvös volna reá nézve.

Vágó Pál — szintén a versenyen kívül maradtak egyike — staffage-os tájjal jelent meg a tárlaton. A kép előkelő vevőre akadt, a király ő felsége vette meg s a választás bizonyára nagyon hízelgő a művészre nézve, ki túl lévén már az első próbálgatások korán, folyton tanul, fejlődik és dolgozik. De itt épen Vágó képén észlelhető az a sajátságos tünemény — ellentétbe állítva a Feszty képével — hogy a tájfestő, ha belejön az alakok rajzolásába, sokkal könnyebben boldogul a genre-ral, mint viszont. Vágó képén az emberek s állatok egyaránt ügyesen, élettelenesen vannak megfestve, de a tájképi részből hiányzik a természetnek az a költői fölfogása, mely szigorúan tartva magát a valósághoz, a vászonra is át tudja vinni azt a megmagyarázhatatlan bájt, melyet fölismerni és megkapni csak annak adatott, kinek művészi egyénisége mindennek előtt a szabad természet tanulmányozásában izmosodott meg. Szolid, jó munka a Vágó képe, de azt hiszszük, jobb neki a négy fal közt, vagy egy bekerített udvaron maradni, ott az ő tehetsége jobban érvényesül.

Nem tartván magunkat se a tárgysorozat, se a termék rendjéhez — a mi most a tárlat bezárása után teljesen fölösleges is volna — egyszerre áttérünk azokra, kik részt vettek a pályázaton, s kiknek művei a csarnok nagy termében állítottak ki.

A mi szalondíjunk, a közoktatásügyi miniszter nagy aranyérme, csak legújabb keletű s a jubilaris tárlat alkalmával adatott ki először Eisenhut Ferencznek *Gül-Baba halála* című képeért. A díj odaítélése, a mennnyire értesültünk a közhangulatról, úgy a közönség, mint a művészi körök sanctióját megnyerte. Eisenhut valóban izmos tehetség. Compositiója nemes, színezése ragyogó és hatásos. A kép a haldokló Gül-Babát ábrázolja, mellette egy búban megtört hodzsával, egy férfival, ki a hátrahanyatló aggot fölemeli, s egy kis szolgagyerekkel. Körülte letépett rózsák hevernek, a török böles e kedvencz virágai. A fehér falról színgazdagon válik le a csoport, a háttér a távol ködében elmosódó házak s minaretek képezik. Úgy kell lenni, hogy a török uralom alatt levő Pest az, bár ege és színhangulata sokkal inkább vallanak Tunisra, hol Eisenhut a képet festette. De ilyenén fönnakadni épen oly képtelenség, mint egy színdarab címén. Ám ne hívják a képet Gül-Baba halálának, hanem bármiként is, azért mégis egy jól meggondolt, jól megrajzolt és ügyesen megfestett kép marad az, mely becsületére válik mes-

terének s díszére hazai művészetünknek. Szerzője az arany-
érmén kívül a Munkácsy-díjra is ajánltatott. Ha netalán reá
esnék az adományozó művész választása, úgy teljes joggal vár-
hatunk sokat Eisenhuttól, többet, mint a másik két festőtől,
kik megelőzték őt ez ösztöndíj élvezetében.

Eisenhut képének nem csekély érdeme még decoratív ha-
tása is. Melancholikus tárgya mellett is fölfüggeszthető bármely
elfogadó teremben, mert fölfogása és kivitele teljesen megsem-
misítik a tárgyban rejlő kellemetlen hatást. E decoratív hatás-
ról szólva, térünk át Paczka Ferenczre, kit jó barátai a támadók
ellen azzal szeretnek védelmezni, hogy végre is ő az egyetlen
magyar festő, ki a magasabb decoratív műfajt műveli s ezért is
érdemes a buzditásra. Paczka először is Zichy Mihály dédelgetett
tanítványa volt Párisban, s mint csekélyebb méretű tehetségnek
sikerült is rövid időn át ellesni nagy mesterének összes hibáit a
nélkül, hogy jó tulajdonságaiból átvett volna valamit. Ekkor
állította ki a Sarasate arczképét, melynek egyetlen hatása abban
állt, hogy egy világos sárga alapba belefestett egy hollóhajú
barna bőrű embert, a mi a színek legsikerültebb cacophoniáját
eredményezte. Azután Zichy elköltözködván, néhány szentkép
került ki ecsetje alól, míg új decoratív irányának termékei:
Attila halála, melyre annyi vér volt festve, mintha egyenesen
a Rettenetes Iván képtára számára készült volna s *Emese álma*,
melynek szeszélyes compositiójában az országos tárlaton gyö-
nyörködhattunk.

A mostani tárlaton *Szent Benedek kísértése* című képe
van kiállítva. Azok kedvéért, kik nem ismerik a szentek életét, a
tárgymutató a következő magyarázatát igtatta be: «Szent Bene-
dek, patriczius-család ivadéka, már kora fiatalságában meg-
utálva a római erkölcstelen életet, a vadon Subiacóban keres
nyugalmat zaklatott lelkének. A kísértetek itt is folyvást üldö-
zik s Benedek, hogy véget vessen testi gyötrelmeinek, barlangja
mellett tenyésző túskebokorba veti magát.»

Ez címe és tárgya a képnek, melyet úgy is lehetne ne-
vezni hogy: «Baleset az Olympuson» vagy bárminő phantas-
tikus más czímen. Ha decoratív szempontból nézzük a képet,
nem igen tudjuk hová képzelni. Ahhoz, hogy templomot ékit-
senek vele, nincs benne elég ihlet; ahhoz, hogy egy magántermet
diszesítsen, nincs elég világos értelme s elég művészi szépsége.
Színezésétől egy bizonyos bravourt elvitatni nem lehet, de tár-

gyában és compositiójában van valami bántó. Olyan kellemetlen egy embert lefestve látni — fejjel lefelé. Semmi esetre sem szép.

A classicus compositio terén próbálkozott meg Stettka Gyula, még pedig igen jelentékeny sikerrel. E Benczur-tanítvány olyan komoly méltósággal, oly nemes egyszerűséggel s mindamellett annyi művészi erővel oldotta meg föladatát, hogy az ember alig képes művét egy tanítvány munkájának tartani. Tudvalevő, hogy a fiatal festők mindig föláldozzák a mélyebb hatást a brillians hatásért s tárgyuknak mindig azt a részét használják ki, mely legtöbb alkalmat nyújt virtuositásukat csillogtatni. Stettka ezt gondosan kerülni igyekezett s ez jórészt sikerült is neki, ha nem tekintünk egy férfi-alakot, kinek izmai nagyon is magokon viselik az act-tanuló szorgalmának bélyegét. A kép nagy ékessége volna egy vidéki templomnak, vagy egy főpap termének, ha ugyan főpapjaink a rajnamelléki művészek mellett juttatni akarnának a honi tehetségeknek is valamit. Ugyan-e nemben állított még ki Kardos Gyula egy *Jóbot*. Régi ismerősünk e Jób, ő benne excellál a legtöbb fiatal festő, ha egy lefogyott, összeszáradt aggastyán testének ábrázolásáról van szó. Tíz év óta bizonyára láttunk ugyanannyi Jóbot a tárlatokon. Kardosé nem a legrosszabb köztők. Szorgalomról és tehetségről tanúskodik, de még csak kezdetén van pályájának.

A tárlat egyik különlegességét képezik a jelentékeny számban kiállított magyar genre-képek. E fajtából ennyi jó egyszerre nem igen volt még együtt.

Bihari Sándor képe: *A bíró előtt* tetszett általában legjobban. Falusi duhaj legény áll a bíró ítélőszéke előtt, körülte néhány többé-kevésbé összevert cigány, kik közül az egyik fölmutatja a corpus delictit, a betört hegedűt. Élő, igaz alak valamennyi. A peroráló cigány a fontossága érzetében komolyan hallgató bíró, s a vádlott, ki elfojtott haragjában megvetéssel tekint vádlójára. Arczáról szinte leolvashatni, hogy csak a hivatalos helyiség méltósága tartja vissza attól, hogy ne ismétlje a történeteket a vádlókkal. Ez alakok egyike sem került ki az atelier-modellek közül, valamennyi olyan ismerős, mintha nem egyszer, de százszor láttuk volna őket imitt-amott az országban. Mindennapi jelenet, de a helyes pillanatban megkapva, teljes élethűséggel megörökítve. S a mi bizonyára nem utolsó érdeme a képnek az az a szelíd humor, mely előmlik rajta, az a hangulatos kedélyesség, mely nem igyekszik egyes

föltünő művészi momentumért föláldozni a kép összehatását. Minden esetre dícséretreméltó önmérséklés egy fiatal festőnél.

Népszerűségben a tárlat látogatói előtt Koroknyai Ottó vetekedett Biharival. Ilyféle magyar Assommoir-genret állított ki, melynek czíme a *Jaríthatatlan*, fő alakja egy részeges paraszt, kit síró neje, csecsemőjével karján, nem tud elvonni dorbezőlő társaságából. A kép szép és igaz s a hozzá szükséges alakokat minden faluban megkapja művész mindaddig, míg a mértékletességi egyletek tehetetlenül állnak a regaléval szemben. Ezt a kis falusi drámát megkapó élethűséggel s elszomorító igazsággal veté vásznára a művész — szintén Benczur-tanítvány — ki compositiójában épen oly jó, mint Bihari, de színezésben, azt hiszszük, hogy fölötte áll. Alakjait szintén nem érheti az a vád, hogy atelier-alakok. A részeges férj, az idem czimborák a börkötényes majsztrammal s az egyik gazdaember, ki maga is megszánván a szegény síró asszonyt, hazatérésre unszolja czimboráját, megannyi tipikus töröl metszett magyar falusi alak.

Aggházy Gyula szintén korcsnába vezeti a nézőt, de vidámabb jelenetre. *No ne izéljen* a cím s ebből szinte képzelhetni már a tárgyat. Kaczkias bakalegény ölelgeti a félig-meddig vonakodó szolgálót. Biz ez meglehetősen chablonszerű tárgy, melyet — ha szabad e kifejezést használnunk — igen régóta agyonfestettek s Aggházy azonfölül se compositióban, se kivitelben nem tette indokolttá ez újabb megfestés szükségét. Alakjai meglehetősen merevek s olyan állásokban vannak elrendezve, melyek nagyon is keresetteknek látszanak. Az egész kép édeskésen síma, majdnem azt mondhatnók, hogy egy olajnyomat benyomását teszi a nézőre. S ezt nem vártuk Aggházytól, kinek kis tájképe, az *Esti hangulat*, melyet a tárlat sok látogatója alig hiszszük, hogy észrevett volna, bizony sokkal különb tanúságot tesz az ő művészi értékéről, mint sokak által megbámult genre-ja. Ebben van finomság kedély és valódi hangulat, míg amaz egy banális tárgy banális földolgozása. A népszerűség s olesó hatások vadászása épen a művészetben fizeti ki magát legkevésbé. Az «izé»-kép rég el lesz felejtve, midőn a kis tájra még jó amateur vevő akad, a ki szeretettel fogja megőrizni.

Szorosabb értelemben vett magyar genreképet küldtek még Ebner Lajos, kinek *Körmenete* bizonyára igen jó szerzeménye a múzeumnak. Ebner főhibája, a «színfoltok» túlságos alkalmazása, ezen a képen egyáltalán nem jelentkezik. Kelle-

mes hatást keltett Valentinynek *Pipázó cigánygyereke*. Valentiny a meztelen cigányok kiváltságos festője. Szépen kisimított képeit szívesen veszik s ha Aggházy-nál e síma, édes kezelést meg is róttuk, Valentiny-nél ezt nem tehetjük, mert neki ez az iskolája, ez a modora s ő úgy látszik, teljesen jól érzi magát mellette.

Révész Imre képének a *Megzarart meeting* címét adta. Ez után kevesen képzelik, hogy a szárazmalom alól kizavart gyermekekről van szó. Nem tekintve azt, hogy a kép egészen csinos, jó munka s korántsem szándékom levonni valamit művészi értékéből, lehetetlen itt meg nem érintenem festőinknek azt a csodálatos szenvedélyét, hogy képeiknek hihetetlenül szellemes címeket keresnek. Még Kegyes József uram is, a ki parasztember letére egész tisztességes niveaura küzdte föl magát, egy összecsuksorított ajkú leányzót e címmel küldött föl a tárlatra: *Valamit sügok magának*. Hogy kinek, miért, s mit, azt természetesen ő maga sem tudja. Egész sorát lehetne ideírni a legképtelenebb címeknek illustrációjául festőink szellemességének. Mi a célja s mi a haszna ennek? kivéven azt az esetet, ha a képtárgy magyarázatra szorúl? Hisz évek múlva, ha a Révész képe tulajdonost változtat s eladásra kerül, azt bizony csak úgy fogják hívni, hogy «Gyermekcsoport», az Aggházyt «Koresmai jelenet»-nek, Kegyes uramét pedig «Parasztleány»-nak. Rossz német szokás ez, a mire példát máshol, például Franciaországban nem találunk.

Baditz genreja, *Az első csárdás*, kis szökehajú bajor gyermek tánczolja s egynehány magyar ruhába bújtatott müncheni ember nézi. Csodálatos, hogy egy magyar festő, ha már nem juthat itthon modellhez, a képzeletéből nem tud jobb magyar typust alkotni. Kivüle még Peske Géza, Szirmai és Tahi állítottak ki egy-egy jóra való magyar genret. Fiatal tehetségek, kikkel óvatosan kell a kritikusként bánni s azért bírálatunkat egy következő alkalomra tartjuk fenn.

A nem specialisan magyar genreban még többen próbálkoztak meg fiatal festőink közül. Valami kivételes nagy sikert egy sem ért el közülök, de laikusok és műértők igen szívesen időztek képeik előtt, bár valami revelatio-szerű egyikben sem volt. Nagy népszerűségnek örvendett Margittay Tihamér két képe: *Az ellenállhatatlan* s az *Első szerelmem*. Mindkettő boulevard-genre, mely műfajnak sok a művelője Párisban, több is,

mint kellene, míg nálunk az újdonság ingerével bír budapesti dandy-typust látni. Mindkét kép elég ügyességgel van megcomponálva, de mindkettőben van valami caricatura-szerű. Mindazonáltal örömmel látjuk e téren Margittayt, ki Piloty-tanítvány korában nagyon aggodalmat keltő módon járt híres, de unalmas mestere nyomában. Kéméndy Jenő egyik képe tárgy-dolgaiban hasonlított az előbbiekhöz. *En ?* czímmel volt a tárgymutatóban fölemlítve s e czím megmagyarázta a fiatal ember kellemetlen helyzetét, kit néhány csinos hölgy bizonyosan valamely pletykaságot von kérdőre. Kéméndy, a mennyiben egy ilyen tréfás jelenetnél lehet, gondosan el igyekezett kerülni a torzképszerűséget s ez sikerült is neki. Ez ugyan nála, ki oly soká művelte a rococót, nem tudható be valami nagy érdemnek. Egy másik képét: *Hazatérés az álarczos bálból*, rendkívül hatásossá teszi bizarr színezése. Reggeli, ködpárakkal teljes levegőben botorkáznak haza a jelmezes alakok s ruháik rikító színet a finom párán át csak sejteni lehet. Hangulatos, ügyes kivitelű kép. Annál szomorúbban hat Vajda Zsigmond hasonló tárgyú festménye, *Bál után*, ki azzal a zöld fénnyel vont be alakjait, mely a velencei fényképészeknek legkizárólagosabb találmanya és tulajdona, de a mely zöld fény, az ő képzeletöket kivéve, a természetben sehol sem létezik.

Igen tetszetős kép Karsay Lajosnak *Almaszüretje*. Egészen francia iskolára vall, bár tudtunkkal Karsay eddig nem tanult Párisban.

Tornay Gyula *Kaméliás hölgyét* bizonyos megindulással szemlélték a tárlat hölgylátogatói, elgondolkodva a szerencsétlen Gauthier Margit megindító tragédiáján. A tárgy, melyet a fiatal festő választott, igen hálás volt s kivitele finomság s a világos és tört színek hangulatteljes kezelésében a legnagyobb dicséretre méltó. De Margit alakja se a valóság, se a képzelet Margitjáénak nem felel meg. A milyen nagy föladat ez alakot jól megjátszani, épen oly nehéz, sőt talán nehezebb, jól megfesteni. Hisz a történet, vagy az irodalom bármely alakját — a kiről arckép nem maradt — le lehet festeni tetszés szerint, azért jutna-e eszébe valakinek Opheliát fekete hajjal, jól megtermett nemes kisasszonyúl ábrázolni. Tornay Margitja egy beteges fiatal leány, de nem az a tésben-lélekben egyaránt megtört, végső szerelmében átszellemült nő, kit mi Gauthier Margit neve alatt ismerünk. Erre a föladatra még nem elég erős Tornay,

Érdekes volna látni, miként fogná föl ez alakot húsz év múlva, megismerve az embert általában s azt a világot különösen, melynek a szerencsétlen Margit egy oly ritka tüneménye vala.

Tolnay Ákos egy apácza halálát festette le. Nagy megelégedéssel néztük a képet, mint egy fiatal tanítvány művét s már-már föltétlen dicséretet voltunk mondandók, midőn egy kiváló műértő egy német kép másolatát mutatta meg, mely német kép tárgya némileg hasonlít a Tolnayéhoz. «Nézzé meg a gyermekesoportot Tolnay képén s nézzé meg figyelmesen ezen is. Mit lát?» Ekkor szökött szembe a nagy különbség. Míg a német mester képén minden gyermek egy-egy külön típus, addig Tolnay gyermekalakjai mind egy családból valók s épen úgy hasonlítanak egymáshoz, mint a játékkereskedések kirakataiban látható bábúk. Egyiken sincs semmi egyéni. Állásuk, kezök lábok, arczkifejezések mindnek egyforma, mintha csak testvérek lennének. Megszégyenülve álltam műértőm előtt, de e megszégyenülés nem gátol abban, hogy elismerjem Tolnaynak igen szép reményekre jogosító tehetségeit. Képének középrésze, a haldokló apáczával, fölfogásban, elrendezésben s mindenek fölött világitásban igazán méltó a dicséretre.

Roskovics Ignác, e tehetséges fiatal festőnk, egy pikáns skizzel jelent meg a tárlaton. Nem tartozunk azon rideg bírálók közé, kik följajdulnak a miatt, hogy vázlat is szerepelhet egy tárlaton, de viszont nem tartjuk szükségesnek, hogy egy vázlattal foglalkozzunk.

Ennyi különféle genre-képet látva a tárlaton, a régi «nagy művészet» barátja joggal sóhajthat föl, hogy hova lett az ő nagy művészete. Hol vannak azok a négy-öt méteres képek pánczélos lovagjaikkal, selyembe, bársonyba öltöztetett nemes hölgyeikkel? Hol vannak azok a nagy szentképek, melyek a székesegyházak főoltárait volnának díszítendők. Bizony . . . sehol. «Kunst geht nach Brod», ez az axioma jobban áll ma, mint valaha. Ma már nem monumentális templomok, hatalmas középületek s főúri paloták boltos termeinek fest a művész, hanem a modern bérházak szerényebb arányú falainak. A képeken ez a mai ideges nemzedék már nem lelkesül, csak üdül, s nem szereti, ha nálánál különb elődök tetteit kell mintegy kihívásként folyton látnia neki, a gyöngének. Neki a genre kell, az ismerős modern világ jeleneteivel.

A történeti rész a jelen tárlaton is a minimumra apadt le.

Greguss Imre *Zách Klára kivégeztetését* állította ki. Nem valami rokonszenves tárgy, de szívesen elismerjük a képről, hogy előnyös változást bizonyít e festőnk művészetében. Rajta kívül Than Mór s Madarász Viktor állítottak ki egy-egy történeti képet, s Jantyk Mátyás úr egy mythologiait, mely a Laocon és családjának szörnyű végét ábrázolja, szörnyű módon megfestve. Az «akasztó bizottság» egy ajtó fölé akasztotta a képet, hogy lehetőleg kevesen szörnyűködjenek rajta, de vajon az «elfogadó bizottság» nem functionál-e az idén, hogy az ilyen kép egyáltalán helyet nyerhetett?

Tájképfestőink közül Ligeti Antal, a magyar tájfestészet e veteránja, három képet állított ki. Mindhármát szíves örömmel, gyönyörűséggel nézzük. A természet mindig ünnepi köntösében van Ligeti képein, de azért igazak és szépek azok. Valósággal üdítően hatnak a mai világban, melynek tájfestői mindinkább az impressionismus felé törekesznek, melynek hatását, fájdalom, úgy látszik, csak a teljesen túlfinomult kedélyek képesek megérteni.

Sajnálattal kell bevallanunk, hogy az öreg Ligeti képei még frissességben is messze előtte vannak a jóval fiatalabb Mészöly képeinek. Mészöly veszedelmesen megállott az utóbbi időben. Örökösén a Balaton-symphonia járja s még a staffageban is alig van némi csekély változatosság. A Mészöly tehetségével, természetesen nem nagy baj a stagnatio, de mégis baj, ha egy művész férfikora teljében megszűnik productive újat alkotni és csak önmagát ismétli folytonosan.

Az ifjabb nemzedék közül, sőt egyáltalán tájképfestőink közt a legkitűnőbb képeket Spányi Béla és báró Mednyánszky László állították ki. Spányi levegőhatásai rendkívüliek. Tonusban, hangulatban nincs egy sem, a ki vetekedhetnék vele. Műveszi egyénisége folyton erősödik, izmosodik s mióta figyelemmel kísérjük működését, minden tárlat hozzájárult hírének gyarapításához. Az ő kedvencz terrenuma, a hol legszebb hatásait éri el, a ködpárás nádas, a zsombékos rét; Mednyánszkyé az erdő. Ez utóbbi képeit látva, némileg megvigasztalodunk a szegény Paál László korai halálán, melynél nagyobb veszteség alig érte még ifjú művészetünket. Mednyánszky méltó helyettesítője leend. Az ő nehrei várkastélyában elég alkalmunk van megismerni s megszeretni az erdőt s ez ismerés, e szeretet ömlik el képein. Nagy kár, hogy aránylag kevés műve kerül a

közönség elé. Tájékozás genreban nagyon bájos kis kép a Jendrassik Jenőé: *Elhagyatva*. Telepy Károly igen szép hatással festé meg a poprádi tavat az ő fönségesen rideg környezetében.

Az arczképfestők közül első helyen egy olyan művészt kell fölemlítenünk, a ki nem emberi, de állati arczképet festett: Pallik Bélát. Az ő juhái valóságos állati portrait-k. Igazi gyöngye e kép a tárlatnak. Minden egyes állat specialis typus, a gyapjú kezelése pedig egyik különleges tehetsége Pálliknak. De még töle sem, ki e nemben igazán sok figyelemreméltót alkotott, nem láttunk ennyire sikerült képet. Ennek valóban jó helye lenne a múzeumban.

Ábrányi Lajostól egy igen sikerült arczképet láttunk, bár az oly magasra volt függesztve, hogy részletesen sehogy sem volt megtekinthető. Burger Lajos arczképe igen jó a maga nemében s Vastagh Géza női arczképe sok elegantiával, ügyesen van megfestve.

Nem mondhatunk hasonlót Parlaglly Vilmárról, kinek sok port fölvert Kossuth-képe már másodszor volt ez alkalommal a nyilvánosság előtt. E Kossuth-kép még nagyon jó a kisasszony többi képeihez, bár a 10,000 forintnyi árát bizonyára csak tréfából írta mellé. — A két másik kép igen gyöngye tanúságot tesz amaz óriási művészetéről, melynek bizonyítványát Kossuth Lajos az ő jó szívével oly készségesen állította ki, a kisasszony részére. Íme a cause célëbre utolsó fölvonása, a mire a napi sajtó, mely fölfújta a Kossuth-kép ügyét az országos tárlat alkalmával, most nem reflectál. A képet akkor nem fogadták el, mert elkésve érkezett be. De ezt akkor nem hitte el a közönség, mert a kisasszony barátai azzal feleltek, hogy politikai cselszövényből történt a visszautasítás. Most azonban ott függött azon tárlaton, melyet épen úgy, mint a másikat ő Felsőge személyesen nyitott meg s nem jutott eszébe senkinek megbotránkozni rajta. Nézte mindenki, mint egy nagy embernek egy kis festő által festett nagyon közepszerűen sikerült arczképet.

* * *

Terünk nem engedi, hogy a külföldi festőkkel is foglalkozzunk. Csak fölemlítjük, hogy a német művészek közül olyan mesterek, mint Menzel, Meyerheim, Diez, Knaus és Wágner Sándor voltak képviselve a tárlaton. Láttunk azonkívül egy

elsőrendű spanyolt, a nagyhirű Villegast, a nem kevésbé híres angolt Alma Tademat, a svájci Böcklint s a francziák közül Moreau de Tours-t és Rochegrosset. Belgiumból hű Abrynk látogatott el ismét két sikerült képpel.

Mindezeket részletesen méltatni sokkal több helyet foglalna el, mint a mennyivel rendelkezünk. A műértő közönség sokkal jobban ismeri e neveket, semhogy újabb kritikáját várná művészetőknek.

* * *

A tárlat tehát fényesen sikerült. A társulat bizonyára jelentékeny hasznát látta. Nem úgy a festők, de ennek ök magok az okai. Az, a ki a hazai piacznak dolgozik, szabjon az itteni viszonyokhoz mért árat képeinek. Végre is egy kép becsértéke mindig relativ. A művészi érték positivuma nagyon csekély. Elég példa reá a számos Corot-kép, melyek a festő életében 100—500 frankon, ma alig néhány évvel halála után 10,000—100,000 frankon kelnek. Ha arról van szó, hogy egy elismert művész nevét fizessék meg, ez olyan elv, melynek teljes jogosultsága van. De ha ebből az elvből indulunk ki, minő csodálatos arány az, midőn Ligeti Antal egy igen sikerült képeért 800 forintot kíván; s a kezdő Karcsay *Almaszüretje* 3500 forintra s a fiatal Peske *Új ködmenje* 3000 forintra van téve a tárgymutatóban, nem is szólva Parlaghy kisasszony 10,000 forintos képéről. Valóban a mi festőinknek nagyon gazdagoknak kell lenni, hogy ilyen drágára tarthatják képeiket!

SZEMERE ATTILA.

NYÍLT LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ.

Salamon Ferencz: *Pauler Gyula mint kritikus* című cikke ügyében.

Igen tisztelt szerkesztő úr!

Valami három éve, 1884-ben, Ortvay Tivadar az akadémiában megtámadta Salamon Ferencznek *Buda-Pest története* I. kötetében foglalt azt az állítását, hogy a római nagy birodalmi út Eszéktől éjszak felé, Pammonián keresztül — nem mint eddig, Mommsent is beleértve, mindnyájan hitték, szorosan a Duna mellett ment, hanem beljebb húzódott Villány, Pécsvárad, Martonvásár, Bieske, Tata stb. stb. irányában. Fölolvasásának eredménye volt, hogy Salamon combinációja — szó szerint idézek: «Ellenkezik az 1-ször Itinerariummal, 2-szor Ptolemæussal, 3-szor a Peutinger táblával, 4-szer a milliariummokkal, 5-ször a régiség-leletekkel, 6-szor a valószínűséggel. Valósággal csak úgy volt föllátható, hogy szerzője 1-ször téves interpunctio alkalmazásával rosszul olvasta az Itinerarium szövegét, 2-szor hogy helytelenül értelmezte annak «in medio» kifejezését, 3-szor hogy erőszakosan félremagyarázta úgy az itinerariumi út szakasz-címét, valamint Ptolemæusnak a «parti» helyekre vonatkozó egyenes és határozott közlését, 4. hogy általán önkényesen magyarázta Ptolemæust, azt ott is, hol kimutathatólag tévedt, megegyeztetni akarva az Itinerariummal, 5. hogy az Itinerariumot minden ok, alap és bizonyítás nélkül mulasztásokról vádolja, 6. hogy semmibe sem vette a Peutinger táblát, 7. hogy mellőzte a római mérföldek tanuskodását s végre 8. hogy adós maradt a reális bizonyítékokkal.»*)

---

*) *Értekezések a tört. tud. köréből.* XI. k. VII sz. 1884. 73., 74. ll.

Erre Salamon — kik a gyűlésen jelen voltak, emlékezhetnek — fölállott és körülbelül ezt mondá: «Ő mindenkit megkérdezett (sic!), hogy mit jelent az «in medio» az Itinerariumban? Senki sem tudta neki megmondani, és most mégis megtámadják. De ő majd felel így, amúgy»; de a felelettel, tudtommal legalább, mai napig adós maradt.

Képzelteti tehát, tisztelt szerkesztő úr, mily jól eshetett az ember hiúságának, mikor látta, hogy ha ő kritizálja meg *Buda-Pest történetének* II. kötetét, Salamon Ferencz azonnal felel, még pedig — azt kell legalább következtetnem a válasz terjedelméből — azzal a tollal, melylyel Buda-Pest fővárosa történetét írja. S e felelet, e figyelem annyival hízelgőbb, minél több, nem csak formalis nehézséggel jár az ilyen fajta válaszlás. Nem könnyű dolog, legalább nem *minden embernek* könnyű, akkor ülni bírói széket egy «bujkálni szerető, önálló ítélet, öszinteség, meggyőződés és elfogulatlanság nélkül való *) irodalmi mikado» kritikus fölött, kit eddig, valami húsz évig, szó nélkül hagyunk garázdálkodni, mikor bennünket támad meg; s ítélni saját ügyünkben, bizonyítgatni íveken keresztül, hogy művünk jó, s kitárni keblünk szerény meggyőződését, hogy mentül többet sikerült nekünk az ország történetében rectificálni, annál nagyobb ellenségünké tettük nem egy kortársunkat, a kik kétség kívül fölbujtották az «önálló ítélet és meggyőződés nélkül való» kritikust, hogy «a főváros megbízására és költségén sok éven át legjobb igyekezettel készült» — ennél fogva szükségképen jó! — «munkát» a fővároshoz méltatlannak nevezze. No de Salamon elismerésre méltó virtuozitással túltette magát minden nehézségen, és lekötelező figyelmével alapos reményt támaszt bennem az iránt, hogy ha én most contrakritikájára egy kissé recontrázok, három-négy közleményre terjedő re-recontrakritikával fog még megtisztelni engem, fogja megörvendeztetni a *Budapesti Szemle* olvasóit.

Azonban, tisztelt szerkesztő úr, nyugtával dicsérjük csak a napot. Mikor a für . . . akarom mondani felelet mindkét részét végig olvastam, főnhéjazásom nagyon alább szállt. Igaz, Salamon sokat foglalkozik velem, de oly fennem, mintha csak én volnék a szegény Anonymus. Úgy látszik, hogy el sem olvasta vagy rosszul olvasta bírálatomat; mert csak azt értette meg be-

*) Lásd *Budapesti Szemle* 1887. 126. l. A Mikado czím. 137. l.

lőle tisztán, hogy műve nekem nem tetszik s én őt némely, sőt sok dologban tudatlannak tartom. Erre azután elfutotta a mérreg s a többit vagy éppen nem értette, vagy rosszúl értette. Így lehetséges csak — például, hogy Tacitust idézi annak czáfolatára, mit Don Quixoteról mondtam. Hát Salamon Ferencz úrnak most is az, *csak is* az tetszik Tacitusban, mi tetszett neki iskolás gyerek korában? Sybel definitiójára, melyet idézek, mondja, hogy kifejejtette a kritikát,*) — pedig a «methodische Forschung»-ban, a «módszeres kutatásban» — a szót talán hallotta Salamon? — már befoglaltatik a kritika. Mikor hibáztatom, hogy ő a «XVII. századbeli» Ferrarinak, mint későbbkori írónak művét teljes hitelűnek elfogadja: feleli, hogy az én ráfogásom szerint ő Ferrarit IV. Béla kortársának tartaná, s aztán következik elmés kimutatása annak, hogy — mert Ferrari nyomtatásban adta ki művét — IV. Bélának kortársa nem lehetett.***) Szavaimban: «Tele hordta az utat haszontalan kövekkel», a vádat látja: «hogy ő kétszáz évi történet becses históriai emlékeinek romjaival töltötte el a haladás útját»,**) pedig a — nem hasznos kövek alatt — elég világosan kimondtam — többrendbeli combinatióját és elméletét értettem. És mintha nem volna elég neki, a mit mostani bírálatomból félreért, még más, hét-nyolcz év előtt megjelent czikkeimet is a *Budapesti Szemlé*-ből, *Századokból* kikeresi, hogy azokat is — félreértse. Mikor én azt mondom Marczali *II. József*éről írt bírálatomban, hogy az ország állapotáról *jó jelentést* egy beamter is csinálhat, ha kellő adatai vannak és szerzőt azért hibáztatom, hogy «tabellákat ad, de nem képeket»,†) akkor azt fogja rám, hogy az állapotok stb. művészi rajzára, minőt ő nem adott, «az írói tehetséget szükségesnek nem tartom».††) Még jobban belebonyolódik akadémiái székfoglalómba, melyet szent Istvánról és alkotmányáról tartottam. Kimondja rám a sententiát, hogy én az inductiónak ellensége vagyok, sőt nem is tudom, mi az az inductio. Én eddig azt gondoltam, hogy — jól, rosszúl? — de mindig az inductio, a természettani módszer mellett predikál-

---

*) *Budapesti Szemle* i. h. 135. l.

**) U. o. i. h. 139. l.

***) U. o. i. h. 241. l.

†) U. o. 1882 april 155., 157. ll.

††) U. o. i. h. 289. l.

tam, bár jogász volnék, s a históriával is — a nélkül, hogy épen kenyerem volna — babrálok. És mert talán az inductióról még is van egy kis fogalmam, tudom, hogy a mit Salamon a történeti inductióról mond,*) az igen szépen és okosan van mondva. Csakhogy ő, ellenkezőleg az egyszeri pappal: bort predikál és vizet iszik. Jó logikus — mint Szigligeti Donatfija a *Fenn az ernyő nincsen kasban* «erős férj» — «in theoria.

De gyöngé in praxi.» Lássuk inductióját azon a híres helyen, melyen ő az óbudai társas káptalan létezéséből következteti, hogy a mai Ó-Budát flamandok alapították a XII. század derekán, s mely inductiót én — megfoghatatlan vaksággal! a priori, vagyis deductiv, még pedig igen rossz deductiv okoskodásnak tartok. Salamon okoskodása a következő: Brügge és Ardres flandriai városokban prépostságok voltak; tehát minden flandriai városban prépostság volt; tehát a prépostságok flamand nemzeti intézmény. Eddig tart az inductio; crudeliter rossz ugyan, mert két város példájából, melyek közül egyik nem jelentékeny, valamennyi többi városra nem lehet következtetni; de ha lehetne is, még abból a társas káptalanok specifikus flamand nemzeti volta nem következne: formailag azonban inductiv okoskodás. De mikor azután ezt az inductiv úton nyert tételt mint axiómát Ó-Budára alkalmazza, s abból következteti, hogy azt flamandok alapították, akkor már deductive, a priori okoskodlik. Okoskodása, ha a fölösleges beszédeket elhagyjuk, a következő: A prépostság (társas káptalan) flamand nemzeti intézmény, melyet a bevándorlók magokkal hoztak oda, hová nagyobb számmal telepedtek.**). Ó-Budán prepostság volt, tehát Ó-Budára is flamandok telepedtek. Az által, hogy Salamon nem vonja le a következtetést úgy, hogy mindenütt, a hol társas káptalant találunk, voltak flamandok: az okoskodás ugyan deductive rosszabb lesz, a mennyiben akkor még logice sem következik szükségképen az óbudai flamand telepítés: de azért azt inductiv úton elért eredménynek mondani még sem lehet. Ha Salamon Ferencz csakugyan a valóságban és nem csak képzeletében az «inductio híve» volna, és neki az ötlete támad, hogy a prépostságok és flamand telepedések közt valószínűségképi kapocs van — a legokosabb embernek is jut

---

*) *Budapesti Szemle* i. h. 294. l.

**) *U. o. id. h. 292. l.*

eszébe néha . . . hogy is mondjam csak — mindenféle gondolat — mindennek előtt vizsgálnia kellett volna, hogy hát micsoda prépostságok (társas káptalanok) voltak nem Ardeában, hanem minálunk abban az időben s vajon létezett-e ezek a prépostságok és valami flamand telepítések közt valami szükségkapocs, úgy hogy magából a prépostság tényéből már óbudai flamand telepítésre lehessen következtetni? Ez inductív lett volna, de akkor kétség kívül egészen más, vagyis inkább semmi eredményre, semmi furcsa fölfedezésre sem jut. Érez ebből vagy legalább sejt valamit Salamon, mert maga mondja: «Egy korábbi alapítás (tudniillik korábban alapított társas káptalan) gyöngíthetné annak (tudniillik okoskodásának) erejét, ha nem is döntené meg».*) A pozsonyi, nyitrai káptalan, melyeket idéztem, nem kell neki. A fehervárit is, melyet szent István alapított, úgy veszem észre egy jegyzetéből, valami újabb alapítmánynak tartja. Ott van hát a dömösi társas káptalan, prépostság, melyről tudjuk, hogy Álmos herczeg alapította valami negyven évvel előbb, mint Salamon számítása szerint a flamadok Ó-Budára telepedtek, melynek prépostja 1156-ban — jegyezzük meg — mint egy természetű, egyrangú tanú ott szerepel a budai prépost mellett a — Salamon szerint «első hiteles» — oklevelen, melyen a budai prépostról említés történik. Már most: «Mit felelhetünk arra, miért állítottak Dömösre épen *társas káptalant?* s ezt miért épen *Dömösre?*»**), mely Ó-Buda környékén fekszik, meg közelebb az esztergomi székes káptalanhoz, mint Buda a váczilhoz? Mi szegény halandók, kik azt képzeljük, hogy az inductio hívei vagyunk — legfőljebb azt mondanók, hogy Álmos herczegnek itt voltak birtokai; talán — így-amúgy — gyanítánk valamit, és végre is, ha lelkiismeretek és az inductio hívei vagyunk, nem mondanánk semmit, mert positive nem tudunk semmit. Salamon ellenben bizonyosan azt felelné: 1091-ben Brüggeben alapítottak társas káptalant; 1108-ban Dömösön. Világos tehát, hogy Dömösön is flamandoknak kellett lenni. Nem adtak ugyan magokról semmi életjelt, de: tant pis pour eux! annál rosszabb rájuk nézve; az óbudai flamandok sem adtak. Ez azután nem volna ugyan inductio — legfőljebb Salamon képzeletében; deductiónak is

---

*) *Budapesti Szemle* i. h. 293. l.

**) *Buda-Fest története*, II. 114. l., a hol a kérdés Budáról szól.

rossz volna; de Salamon Ferencz értelme «eppur si e moto», «mégis mozgott», s nem hagyta magát «eltiltatni a munkától». Különben — komolyan szólva — nehéz érteni, mikép lehet állítani, hogy a «XII. század flandriai-szász bevándorlói mint nemzeti intézményt hoztak magokkal a prépostságokat»,*) mikor tudjuk, hogy a II. Géza alatt Erdélybe vándorolt flamandok ily prépostságot nem hozták magokkal; valami negyven évig prépostság nélkül voltak, s a prépostságot, köztudomásúlag — talán Salamon Ferencz is tudja? — III. Béla alapította, nem is valamennyi erdélyi flamand, hanem csak azok számára, a kik már II. Géza alatt jöttek be az erdélyi Maroson túli pusztaságba.

Mintegy csere fejében azért, mit Salamon Ferencz az én bírálatomból nem ért, kedveskedik ő némely dologgal, melyeket meg én nem értek, és — gondolom — talán sok más ember sem ért. Nem értem például, miért volt szükség, az öreg Rupp *Helyrajzi történetét*, mely «voltaképen inkább a város katholikus egyházainak története», a vitába keverni? Talán hogy e korlátolt czélú, adatgyűjtő, a maga korában hézagpótló, szerény munka mellett Salamonnak egy teljes, a mai kor színvonalán álló monographia igényeivel föllépő műve — már az optika törvényeinél fogva is — nagyobbnak tűnjék föl? vagy azzal a . . . hogy is mondjam csak? — nagyon is népies logikával van dolgunk: «Mert te egyszer megdicsértél valamit, a mi rossz volt, annak, a mit most nem dicsérsz, jónak kell lenni?» Majdnem úgy látszik, tisztelt szerkesztő úr! Csak hogy én azt sem ismerhetem el, hogy én valamit megdicsértem volna jobban, mintsem azt megérdemelte volna. «Nincsen város hazánkban — írtam ez előtt tizenkilenc évvel Rupp munkájáról a *Századokban* — melynek múltjáról, régi topographiájáról annyit tudnánk, mint Buda-Pestről; de az egyes adatok egy teljes egészbe foglalva, biztos történelmi alapra fektetve Ruppig nem voltak, kinek munkája tehát valóban hézagot pótol irodalmunkban. Épenséggel nem akarjuk kisebbiteni a Millerek, Schamsok, Palugyayak, Hæuflerek érdemeit, de ők nem voltak azon szerencsés helyzetben, mint szerző, hogy a budai kamarai levéltárnak roppant mennyiségű, és a mi több, teljes hitelű adatait fölhasználhatták volna, melyekhez még a két város levéltárából is számos

---

*) *Budapesti Szemle* i. h. 292. l.

becses adalék járult. Ez adatokra támaszkodva, sikerült szerzőnek, számos téves állítást megegyeztetni vagy fölvilágosítani, melyekben legjelesebb tudósaink is osztoztak. Csak az óbudai és újbudai királyi várak kérdését említem» — ezt Salamon is fölfedezte. — «Egyáltalában véve — folytatom — azt hiszszük, hogy Ruppnek munkáját a haladó tudományosság egyes részleteire nézve talán ki fogja igazítani, hézagait ki fogja egészíteni: de a legfontosabb, leglényegesebb kérdésekre nézve nem fog többé újat előhozni, úgy hogy vele fővárosunknak *régi topographiája* a leglényegesebb keretekben, sőt számos részletben is megdönthetetlenül meg van állapítva.» . . . «Szerző legtöbb figyelmet a templomok és kolostorokra fordít, melyekre nézve legtöbb adat is állott rendelkezésére, de e mellett a világi épületeket sem hanyagolja el, sőt a városi élet alkotványaira is kiterjeszkedik, ámbár ez művének leggyöngébb része.»

«Egyáltalában véve, hol szerző nem a kamarai levéltárra támaszkodik, művének tudományos bece csekélyebb; valamint a török időről is keveset mond. Modorát sem helyesellhetjük egészen, mely abból áll, hogy elbeszélés helyett minden egyes utca, templom, zárdánál chronologikus rendben közli azon okiratokat, melyeket rájuk vonatkozólag föltalálnia sikerült. Mind a mellett — ismételjük — valódi nyereségnek tartjuk Rupp művét a tudományra nézve, mind azért, mit fölfedezett, mind pedig, hogy számos tévedést lerontott.» Következik azután néhány példa és a munka rövid kivonata, a mit az, a kit épen érdekel, a *Századok* 1869-ik folyamában megolvashat.*) Látni való, hogy én Rupp művét annak vettem, a mi: topographiai történetnek. Hibáiról is megmondtam véleményemet, bár kinézetesebb hangon szóltam — beismerem — egy öreg, magában álló tisztviselőnek, dilettans, kezdő írónak, mint egy félelmes tollú, elismert tekintélyű, hatalmas irodalmi körök által portált budapesti monographusnak hibáiról. Salamon ezt nekem rossz néven veszi; lehet, hogy sokan másképp is, talán ellenkezőleg fogtak volna cselekedni; de, szerkesztő úr, arról meg vagyok győződve, nem fogja hibáztatni eljárásomat. Különben Rupp művének *akkori* értékét nem lehet a *mostani* mértékkel mérni. Több hibáját, mint előre mondtam, kimutatták. Kimutatták — de nem Salamon — hogy tévedett az Alba Ecclesia, a Magdolna-

*) *Századok*, 1869. 255. s. kk. 11.

egyház, a Szt-György tere fekvésére nézve — mely utóbbi kérdésben Salamon még hűséges követője, s úgy szólván egész értéke, mely annak idején hézagpótlóvá, nyereséggé tette, elveszett az által, hogy azokat a kamarai levéltári iratokat, melyeket akkor csak általa ismertünk, most már mindenki az országos levéltárban közvetlenül maga is használhatja. És mégis, tisztelt szerkesztő úr, van egy író, ki nem törődik Palacky munkálkodásával, mert Budának 1437-ből való, fölfogásunkat a város külső physognomiájáról egészen megváltoztató, páratlan becsű házösszeírását, melyet a nagy cseh történetíró már több, mint egy évtizede kiadott volt, nem ismeri; ki nem forgatja az akadémia okirattárait, Horváth Mihály dolgozatait, mert sopánkodik, hogy Bertrandon de Brocquière útleírását, mely a XV. századbeli Pestről oly becses adatokat tartalmaz, nem bírjuk eredeti középkori francia, hanem csak új francia nyelven és német fordításban, holott azt eredeti nyelvén Horváth Mihály még mint Hatvani, már huszonöt év előtt a *Brüsseli Okmánytár* IV. kötetében kiadta; mondom, ez az író Ruppnek oly föltétlen tisztelője, hogy számos országos levéltári adatról, sőt még egy-két nyomtatásban is megjelent okiratról húsz lapon, több mint negyven esetben nem megy vissza az eredeti oklevelekre vagy kiadásokra, hanem csak Rupp művének, e «locsalék»-nak kivonataira támaszkodik. Ez az író pedig, a ki ekkép maga magát ruppificálja, senki más, mint Buda-Pest monographusa — Salamon.*) Egyébiránt — hogy a Rupp-féle témát befejezzem — elfelejti-e, nem-e, a jövő: Rupp mellett Salamon? azt nem tudom. De azt tudom, hogy ha ma elveszne Rupp műve forrásidézeteivel és Salamoné minden okoskodásával és fölfedezésével: a történetbuvár nehezebben fogná nélkülözni Ruppnek, mint Salomonnak munkáját.

Érthetetlen — legalább én nem értem — Salamon Ferencz antikritikájában az a folytonos célzás valami mellékes titkos okokra. Emleget: elhallgatást, rejtegetést, titkolódzást, furfangot, színfalak mögött való bujkálást, dugdosást — és kérem! — mindezt csak egy lapon;**) mindebből azonban con-

---

*) Bertrandon de la Brocquière megjelent a *Brüsseli okmánytár* IV. 301. és kk. ll. Salamon sopánkodása. *Buda-Pest története* III. 208. lap, 2. jegyzet. A Rupp-féle idézetek, u. o. 220—240. ll.

**) *Budapesti Szemle* i. h. 124. l.

eret vádként csak egy domborodik ki: hogy én nem idézek. De én Istenem! minek idézzek köztudomású dolgokat, olyanokat, miben még Salamon Ferencz is — mint nyomatékka kiemeli*) — «tudja a járást». Igaz, hogy Salamon, mint tőle értesülünk, «még gymnasiális tanárságra pályázó ifjak írásbeli értekezéseit is nem egyszer utasította vissza csupán a kútfők nem idézése miatt», de azt hiszem, hogy ezt a *Budapesti Szemle* íróira nézve, eddig legalább, még codexül el nem fogadta. Egyébiránt, ha nem idézek — kezdek különben, uti docet, javulni — ha nem idézek, mondom, csak magamnak ártok, mert az, a ki csak idézetekre ád, nem fog nekem hinni; azok a «gymnasiális tanárságra pályázó ifjak» pedig, kiknek dolgozatait Salamon nem idézés miatt rejciálja, ellenségeimmé lesznek és irigykedni fognak rám, hogy oly szárazon viszem el a nem-idézést, irigykedni fognak rám majdnem oly mértékben, mint irigykednek a historikusok Salamon Ferenczre, ha az országos történetben valamit «rectifical». A nem-idézés tehát nem lehet, vagy legalább egyedül nem lehet az «útvesztő a valódi indokra nézve».*) De hát mi lehet? Gondolkodtam. Akkor mondá egy barátom: «Soha sem törd azon a fejedet! Mind e czélzás nem egyéb, mint az önmagával való igen nagy meglegedésnek — barátom más szót használt — rendes, naiv tévedése, mely hogy ha megrójják, mindjárt rosszakaratot és mellékezelőkat lát; ha azonban dicsérik, soha sem keresi, mennyi része van a dicséretnek, rokonszenynek, barátságnak, hízelgésnek, érdeknek, a nemes vagy nem-nemes érzelmek egész lánczolatának, melyek a kritikus szemét elhomályosítják, szigorúságát lefegyverzik» — és én, tisztelt szerkesztő úr, — megnyugodtam.

Azt hiszem, tisztelt szerkesztő úr, senki sem fogja kívánni tőlem, hogy én Salamon Ferencz antikritikájára pontonként feleljek és új bírálatot írjak *Buda-Pest történetének* II. és III. kötetéről ama recipe szerint, melyet magának Salamon természetesen egy jó dosis dicsérettel megrendel. Én véleményemet úgy a hogy tudtam, s a mint a *Budapesti Szemlé*be valónak gondoltam, megmondtam. Semmi sem készítet arra, hogy azt valakire rádisputáljam. Ott fekszik Salamon művével és védőiratával a közönség előtt; és én legföljebb csak némely észrevételekre szorítkozom, melyeket a kérdés teljes megvilágítására Salamon

*) *Budapesti Szemle* i. h. 125. l.

válasza után, még szükségesnek tartok. Két tételt állítottam föl Salamon művéről bírálatomban. Mint olvasmány — hosszadalmas, fárasztó, formátlan. A ki nem hiszi, olvassa el. Tudom ugyan, hogy az nem csekély követelés, de a ki bíró akar lenni, nem tehet úgy, mint Salamon sok történeti forrással; el kell olvasnia a peres iratokat, s ez elolvasásból még az a haszna is lesz, hogy ha azután visszagondol arra, mi mindent hirdettek szóval, példával elméletileg és gyakorlatban Csengery Antal és Szalay László óta a művészi történetírás kellékeiről és a mellett Salamon Ferencz «erős formaérzékéről» — e műben — hall beszélni: arra a megnyugtató meggyőződésre fog jutni, hogy időjártával nagyon szerény igényű embereké lettünk mi magyarok, mi e deficités világban csak öröndetes esemény. Második állításom volt: mint tudományos munka egy-két mellékkérdést kivéve, ismereteinket a főváros múltjáról semmivel sem gyarapítja. Itt sincs más mód, mint tessék visszagondolni mindarra, mit fővárosunk múltjáról monographiákban, kiadott, ismert *forrásokban készen* találunk s azután mondani ítéletet, mennyiben igaz, mennyiben nem állításom? Én senki véleményét praecipuálni nem akarom, de valószínűnek tartom, hogy a kegyes olvasónak Salamon művét és a forrásokat lapozgatva, nem egyszer fog eszébe jutni a régi mondás, hogy a mi új, az nem jó, s a mi jó, az nem új. A mivel dicsekszik: Pest falairól, Aeneas Sylvius, Tubero, Teleki rég ismert adatai, Rómer, a lenézett Rómer! vizsgálatai alapján csak annyit hoz ki: «hogy több hihetőség van a mellett, hogy Mátyás korában s az ő segítségével épültek Pest falai, mint az előtt.*) Azt, a mit «kimutatott», hogy Mátyás emelte szabad királyi város rangjára Pestet, már a «locsadékos» Rupp is tudta, s negyvenkét év óta olvashatjuk nyomtatásban a budai törvénykönyv függelékében**) s ha Oláh Miklósnak százötven év óta közkezen forgó tudósítása Pest külvárosairól, nincs is meg Ruppban, ki most egyszerre a legmagasabb niveauvá válik, azt még sem tekinthetjük oly adatnak, melyvel Salamon gyarapította ismereteinket.

Nem tagadom, sőt nyíltan beismertem, hogy van Salamon

---

*) *Buda-Pest története* II. 584. l.

**) Rupp: *Helyrajzi történet*, 284. l. Michnay és Lichner: *Budai törvénykönyv*, 264. l.

Ferencz művében jó is. Elismerem itt például, mert kétszer is dicsekedik vele,*) hogy Mátyás király kertje nem volt a mai barátok terén. Azt sem vonom kétségbe, hogy a budavári templomtornyon a Corvin címér fölött 1470 és nem 1475, vagy 1476 volt olvasható. Teljesen megbízom e kérdésre nézve Torma Károly szemében, ki azt Salamon számára megnézte,**) vajha mindent az ő szemével nézett volna Salamon! — s elismerem, hogy ez Salamon Ferencznek egyik különös vívmánya, jöllehet már korábban Nemethy is rájött az 1470. számra: de mindkét körülmény mégis csak mellékes dolog, tekintve Budapest egész történetét. Örömet ismerném el, mert nagyon büszke reá, vívmánynak azt is, mit egy másik mellékes körülményről, nem az egyetemről, hanem Mátyás királynak, egy úgyszólván még meg sem született és már meghalt tervéről mond: de azt a legjobb akarattal sem tehetem. Heltai, XVI. századbeli krónikusunk, egy rengeteg épületről beszél, melyet Mátyás király Budán állítólag 40,000 deák számára tervezett. Hogy elbeszélése, melyben Brodaricsra támaszkodik, nem lehet egészen correct, már csak abból is valószínű, hogy e szerint az egész — már abban az időben! — a középkori Trivium és Quadrivium alapjára lett volna fektetve, mely alá egyébiránt, nem csak a philosophiai kart, hanem némi jogi tanulmányokat, a gymnasiumot, sőt még a felsőbb elemi osztályokat is lehetne foglalni. A nélkül, hogy részletekbe bocsátkoznám, merem állítani, hogy kevésbbé skeptikus író is, mint Salamon, kételkedhetnék azon, vajon csakugyan azt látta-e Brodarics, azt beszélte-e el Heltainak, a mit Heltai művében — a mint ő értette — főtartott? Salamon sokkal fundatusabb dolgokat vetett már el; de e kérdésben, ahhoz, mit Heltai és — állítólag — Brodarics mondtak: nem fér — szerinte — kétség. Mindkettő oly hiteles, józan férfi! ki csak akkor bolondul meg, ért mindent félre, von hibás következtetéseket, a mikor Salamon elméletébe — egy ötletébe — ütközik. Ez ötlet szerint Mátyás király terve, úgy mint Heltaiban olvassuk, csakugyan létezett, de azt nem egyetemre, hanem egy római mintára készülő castrumra vonatkozott, a hová a király az ország főerejét akarta Buda védelmére összepontosítani. Szerencsére vagy szerencsétlenségre

---

*) *Budapesti Szemle*, 138., 286. l.

**) *Buda-Pest története*, II. 534. l., 2. jegyzet.

ugyanis meglátta «egy gymnasiumok számára készült könyvben»*) egy római castrum alaprajzát s azonnal, mint Don Quixote — még egyszer idézem! — mikor kétfelől porfelleget lát közeledni, minden ürüben Alifanfanor és Pentapolin seregeinek egy-egy trapobanei vagy garamant vitézét látja: Salamon is minden egyetemi tárgyban római hadi vonatkozásokat lát. A kristály lámpásokat, «melyeket — Heltai szerint — minden este meggyújtattak volna, hogy este is lehessen előadásokat tartani», táblának nézi, «egy címerrel vagy fölirattal, melynek nyomán el lehessen igazodni» természetesen a táborban, és még abban is «nevezetes találkozást» constatál, hogy a Mátyás-féle terven piac, szabad tér van ott, hol a római táborban a sátrak és lakhelyek állottak; az épületek pedig ott vannak, hol a castrumban a szabad terek voltak. A híd és pesti erősítést, melyet Heltai az egyetemi terv után, mint Mátyás királynak egy másik tervét említi: az egyetemi tervvel hozza kapcsolatba, és végre még abból is, hogy Mátyás senkinek sem szólt tervéről — a titoktartás azonban oly nagy nem lehetett! — várépítési tervre von következtetést, mintha várépítést — a ténnyel magát, nem az erősítési részleteket értve — lehetne, és abban az országban, melynek védelmére készült, kellene olyan nagyon titkolni! Én azt hiszem, tisztelt szerkesztő úr! hogy Mátyás tervét — ha ilyen egyáltalában véve volt — másképp sokkal természetesebben lehet megmagyarázni, mint Salamon Ferencz tette. Iskola, melynek negyvenezer tanulója volna, kétségkívül valami monstruosus gondolat. De Mátyás király a tanulmányok terén csak az elmélet embere volt. Hitte, mint positive tudjuk, hogy a párisi egyetemet 20—30,000 tanuló látogatja,**) és miért ne hitt volna ő, ki kora szellemében az astrologiában is hitt, ily rendkívüli frequentiát, a melyet az egész tudós világ a legújabb időkig lehetségesnek tartott? Abban sincs semmi képtelenség, sőt nagyon is valószínű, hogy megkapta a gondolat nagyszerűsége, oly iskolát állítani Budára, a melynek párja nincsen a világon, s csak mikor a kivitelre került a dolog, látta csakhamar, mint nyíltszemű ember, hogy a dolog nem megy és abba hagyta. Lehetséges az is, hogy antikizáló építészek,

*) *Buda-Pest története*. III. 313; ugyanott olvasható az egész e tárgyú értekezés a 306—323. ll.

**) Ábel: *Égyetemünk a középkorban*, 40. és 87. l. 74. jegyzet.

kik neki a tervet készítették, egyben-másban, a mennyire ismertek, egy római castrumra gondoltak; azt utánózták; van is valami hasonlatosság ily rengeteg iskola és tábor közt; de már azt nem tudom elhinni, hogy a miben Mátyás király már nem az elméletnek embere, hanem praktikus, igen kitűnő praktikus volt: a hadi dolgokban, oly képtelenséget gondoljon, s az az «ország minden rendezettebb haderejét»*), melyből, ha az állítólagos deákok száma szerint 40,000 emberre teszzük legalább is 30,000-et lovasnak kell vennünk, — a szent Gellérthegy aljába, egy római castrumba akarja zsufolni Buda védelmére, a melyet jobban biztosított volna az által, ha azt magát kellőképen megerősítetteti.

Említettem még bírálatomban, hogy Salamon műve számos téves állítást tartalmaz. Ennek, valamint kritikai módszerének fölvilágítására néhány példát hoztam föl. Hozhattam volna föl még más sokat; hozhattam volna föl nagyobb, fontosabb tárgyakra vonatkozókat: de olyanokat kellett keresnem, a melyekben a kérdés minőségét, a hibát, a laicus olvasó is azonnal átlássa. Különben is nem a hibák száma, hanem minősége a jellemző, a döntő, mint az egyszeri deáknál, ki csak egy hibát követett el és mégis megbukott — apprehendalt is — a latinból: «Et regina trucidatus est.» Hozzájárult ehhez még, hogy valami nagyobb kérdést, például — igaz-e, mit állít, hogy a magyar királyok a hospeseket honvédelmi célokra hívták be? nem is lehet Salamonnal szemben fejtegetni. Fölfogása a középkorról, annak társadalmáról, viszonyairól oly hiányos, oly ferde, hogy az ember vele szemben mindig abban a helyzetben van, mint a tanár, ki magyarázni kezdte a kis fiúnak, hogy a holdban tengerek, hegyek vannak, s egyszerre csak észrevette, hogy a fiú a holdat nem tartja sokkal nagyobbnak, mint valami jókora palacsintát. Kellett tehát neki előbb beszélni a távolságról, az emberi szemről, az optikai törvényekről. Kellene Salamon számára minden egyes tárgynál majdnem egy egész kis könyvet írni. Vagy lehet-e valakivel vitatkozni arról, mi a város? mi a városi befolyás? mi a városi szellem, mely Franciaországban a tiers état-ot szülte, a ki Kossuth Lajos működésében a városi elem befolyását látja, mert Kossuth Lajos mint ügyvéd, mint hírlapíró Pesten lakott? Ilyenforma az is, mit Salamon az általa kifogásolt

*) *Buda-Pest története*, III. 319. 1.

oklevelekről mond. Én nem azt hibáztatom benne, «hogy igenis szigorú kritikát gyakorol az oklevelekre nézve,»*) hanem hogy az okleveleket rosszul, értelem nélkül, nem is annyira kritizálja, mint sem alap nélkül piszkálja. A világért sem hiszem róla, hogy ő «egy történeti iconoclast», ki «valami hazug bálványt öszszetört»; nem tört össze semmi mást, de azt aztán igazán diribredarabra, mint saját oklevéltani reputációját. Nem is látom veszélyeztetve az Árpádkori történetet, ha a hamis okleveleket kiderítjük, kiküszöböljük. Magam is gyakoroltam ezt a mesterséget, hol még csak fiókom számára, hol már nyilvánosan**) és azt tartom, hogy épen annyi járatlanság kell néha ahhoz, hogy valaki valami okiratot valódinak elfogadjon, mint ahhoz, hogy valamit kellő alap és ok nélkül megtámadjon. De II. Géza 1148-diki oklevelét, melynek «tributum portus Pest et Kerepes» kitételéből én — mellesleg mondva — csak «pestrévi és kerepesi», nem pedig «pesti és kerepesi révi vámot» tudok kiolvasni és IV. Béla 1244-ki évi pesti arany bulláját — minden «kritikai harapófog nélkül» legyen mondva — hamisnak nem tartom, nem is fogom tartani mindaddig, a míg vagy magam, vagy Salamon, vagy bárki más arra nézve, hogy csakugyan hamisak, valami megállható okot nem talál, a mikor azután — ott, a hol — kötelességemnek fogom tartani kijelenteni, hogy Salamon ez oklevelek hamisságát már ekkor és ekkor gyanította, de állítását tudományosan indokolni még nem tudta. Addig is azonban fölöslegesnek tartom a Salamonfele objectiókat czáfolni, s ez után is csak «a véka alá rejtem a gyertyát», mert arra ott, hol a napvilág süt, semmi szükség; annak pedig, a ki behúnyja szemét vagy vak, ugvis hiában világítanak. Ha azonban Salamon Ferencz épen nagyon kíváncsi, kérdezze meg, nem egyetemi vagy akadémiai collegáit, hanem valamelyik tehetségesebb, szorgalmasabb tanítványát, ki azonban az ő előadásain kívül is foglalkozik a régi magyar történettel, diplomatikával, és az is meg fogja neki mondani, miért nem szükséges például a II. Géza féle okmány ellen fölhozott tizenkét ellenvetésével komolyan foglalkozni.

Hogy tisztelt szerkesztő úr is appreciálhassa Salamon Ferencz oklevéltani tudományát vagy tudatlanságát, mely nála mint a *Századok*ban, egy, helylyel-közel Salamont rendkívül

---

*) *Budapesti Szemle*, I. k. 141.

**) Lásd például *Századok* 1879. 114. 1. 2. jegyzet.

magasztaló, czikkben olvasom nem ok »hanem csak okozat»,*) — fölhozok egy példát, melyben Salamonnak — igaza van. Egy II. Istvánnak tulajdonított oklevélről van szó, mely a Fejér-féle *Codex Diplomaticus* II. 81. lapján jelent meg, »melyet már Szalay László is 35 évvel ezelőtt hamisnak ismert föl,**) s a melyet mai nap már senki sem tarthat valódinak. Az egész oklevél, kezdve az első szótól, »Nos Stephanus, Dei Gratia» — végig mind csupa kézzel fogható anachronismus, elannyira, hogy — úgy szólván — csak az adományos neve: Korus, melyet Salamon nem tudom miért? vezetéknévnek tart, sőt rólam is, még kevésbbé tudom miért? azt hiszi, hogy annak tartom; e név Korus — mondom — olyan, mi egy 1130-dik évi oklevélben meglehetne. Képzelsen, tisztelt szerkesztő úr valami régi magyar nyelvemléket, dalt, énekli egy hegedős a XIV. században Róbert Károly előtt Zách Kláráról, melyben mindegyre ilyféle szavakkal találkozik: »lény», »erény», »egély», »kedély» stb., vagy egy Mária Teréziának tulajdonított Handbilletet, melyben a királynő a magyar miniszterelnököt utasítja, hogy egyetértőleg a közlekedésügyi miniszterrel, bizonyos vasúti tarifát módosítson: és megkapja a Korus-fele okirat analogonját. Vajon mit mondana, ha valami tanári vagy alapvizsgálaton arra a kérdésre: valódiak-e ezek az okiratok? egy philosoph vagy jogoncز Bukovay Absentius elkezdéné, hogy ő ez okiratokat hamisaknak tartja, mert pszichológiai képtelenség, hogy Róbert Károly előtt egy hegedős Zách Kláráról így merjen énekelni, vagy pszichológiai képtelenség, hogy Mária Terézia épen ezt a tarifát akarta volna módosítani? Szinte látom, mint hegyezi a tollat, hogy »secundaba» — adnak-e még? — »ponálja» szegény Abszit: pedig Salamon is ekkép jár el a Korus-fele — szava szerint — »több mint gyanús hitelű okirattal».***) »Lélektani okokból» »mit a betűhöz tapadt diplomatikai iskola nem szokott figyelembe venni, még a történetíró sem mindenik, s a magyar történetírók egyáltalában nem»†) — igyekszik kimutatni az oklevél

---

*) Miután az író elmondta az oklevél kritika módját, kérdi: »Miért nem tesz így Salamon? Azt mondják, mert tudatlan, de ez csak okozat, az ok» stb. stb. *Századok* 1887. 62. l.

**) *Magyarország története*, 1852. I. 236. l. 23. jegyzet.

***)) *Buda-Pest története*, III. 16. l.

†) *Budapesti Szemle*, I. k. 143., 144. l.

hamisságát és feledi, hogy nagyon ingatag alap az a pszichológiai okoskodás ott, hol sem a személyek jellemét, sem a viszonyokat nem ismerjük, és teljesen fölösleges ott, a hol, mint a Korus-féle okirat esetében, még a «betű» is — az előtt a ki ért a dologhoz — teljesen megállapítja a hamisságot.

Fölhasználja az alkalmat Salamon, hogy amúgy mellesleg Kápolnayra is rátámadjon, kinek ellenvetéseit a magyarok hadszerkezetéről írt munkája ellen megczáfolni, támadásával szemben a maga álláspontját megvédeni, még eddig — bár majdnem tíz éve múlt — még nem próbálta. Semmi okom Kápolnayt védelmezni. Nem is szorult ő az én védelmemre. Salamon hadtörténeti munkájának bírálataival sem untatom tisztelt szerkesztő urat. Engemet abból — mostanig legalább — úgy sem a szoros értelemben vett hadtudomány, mintsem a hadtörténelmi adatok és az azokból a régi magyarok kormány-szerkezetére levont következtetések érdekelték, a melyeket minél tovább tanulmányozom az Árpád-korszakot, annál — furcsábbaknak tartok. Azt a tételt sem merem mint axiómát elfogadni, hogy a fővezér mindenek fölött álló teljhatalmának . . . «A monarchia elve felel meg», vagyis ha van értelme az okoskodásnak: «csak monarchiában lehetséges». Mert én azt hiszem, hogy annak a teljhatalomnak van is, lehet is, sok oka, mi épenséggel nincs *sükségképi* kapcsolatban a monarchia elvével. A római disciplina például a köztársaság alatt nőtt nagyra s a flibustier kapitány is teljhatalmú úr volt hajóján. Igen sok esetben sőt talán a leggyakrabban, a vezére válogatja. Nem tudom mennyire jártas a régibb történetben Salamon Ferencz az a szakembere, ki «győzelmes hadakat is vezérlett», de az újabb kor hadi eseményeit bizonyynyal ismeri és így tudni fogja azt is, hogy például Görgey Arthur egy forradalmi hadseregnek a maga kormánya iránt nem mindig engedelmes vezére, sokkal teljesebb hatalommal rendelkezett a maga seregével, mint ellenfele, herezeg Windischgrätz, ki egy abszolút monarchiának élén állott.

Azok a példák közt, melyeket Salamon Ferencz kritikája jellemzésére fölhoztam, van Preissel Henrik osztrák vitéz *sármazása*, kiről mellesleg azt is érintem, hogy — az általában elfogadott évet mondva — 1267-ben, az isaszeghi csatában elesett. Salamon ezt nem tudta, s azt most két lapon igyekszik valami

módon eltakarni. *) Én nem akarom itt fejtegetni, hogy ha krónikában olvassuk: «in bello . . . cecidit» «a harczban elesett», ha királyi oklevél mondja: «in conflictu» — e szót Salamon elhagyja — «inter empto» ütközetben elesvén»: lehetett-e? nem-e? mondani Preisselről, hogy a csatában elesett?**) Nem akarom fejtegetni, mikép lehet értelmezni a klosternenburgi IV. continuatiónak, Salamon által most idézett helyét, melyet nekem is van szerencsém Katonából, Pertz *Monumentáiból* és Huber *Historische Studien*jeiből, melyekről, kapcsolatban egy nagyobb művével a *Századok* 1885-diki folyamában emlékeztem, ismerni.***) Nem fejtegetem tehát azt sem, mi valóbb-színű, hogy egy ifjú, vitéz, magyar király, Árpádvére, ember ember ellen harczolva, lovas tusában, hol az ellenséges hadsereg vezérét, Henrik nádort is lováról ledobják, elfogják, vág le egy német vitézt, vagy hogy akkor ölje meg, III. Richard módjára, mikor mint fogoly, védtelenül, hatalmába kerül? valamint nem vitatom meg azt sem, mi érdemel több hitelt, egy külföldi későbbi krónika, vagy egy korábbi, hazai, királyi — tehát hivatalos — oklevél? mert mindez teljesen irrevelans a jelen kérdésre nézve. Lényeges csak az a tény, mit Salamon sem tagad, már most, hogy Preissel 1267-ben befejezte életét, minél fogva 1267 után már semmiféle földi sorsa nem volt; mi történt pedig vele a más világon? arra választ Salamontól senki sem várt. Ha tehát mégis azt olvassuk nála «Isaszegnél történt az ütközet 1267-ben, itt a vezérlő nádorral együtt ő is (tudniillik Preissel) fogságba esett . . . Nem tudni 1267 utáni sorsát»:+) minden elfogulatlan embernek azt kell következtetni, hogy a mikor Salamon ezt írta, még azt gondolta, hogy Preissel az 1267-diki évet túlelte.

Sokat foglalkozik Salamon az ötödik Nota Diessensissel, melyet szintén kritikája illusztrálására hoztam föl. Teljes hitelű kútfőképp hivatkozik rája, és azt hiszi, hogy 1224-ben írták. E «nota»-ban olvassuk már, jóllehet még név nem fordul elő

*) *Budapesti Szemle*, i. h. 300., 301. ll.

**) *Mon. Germ.* SS. IX. 706. és a most már Salamon által is ismert oklevél Fejérenél V/2. 97. l.

***) Katona: *Hist. Critica* VI. 464. *Archiv für Öst. Geschichte*. 65. kötet, 185. l. *Századok*, 1885. 185. l.

+) *Buda-Pest története*, II. 221., 222. l.

Bánk bán tragédiáját, kinek feleségével Gertrud királyné testvére az aquilejai patriarkha (sic — pedig 1213-ban még csak kalocsai érsek volt) visszaélt. Valami négy év előtt a *Nemzet* 1883-dik folyama 118—119. számában, egykorú hiteles kütőkből — bár nem idéztem! — kimutattam s az ismert nevű osztrák történetíró — ha Salamon nem is találná ismerni, nem baj! — Huber Alfons valamivel később a nélkül, hogy magyarul tudna, a nélkül, hogy munkámat ismerné, ugyanarra az eredményre jutott — mi az ilyféle, combinatió alapuló dolgoknál az igazságnak legerősebb criteriuma —: hogy Gertrud meggyilkoltatása politikai tény volt. Bánk bán nevének esetéről csak a XIII. század *vége felé* kezdenek beszélni, s a királynét kit diribre darabra vagdaltak, Péter ispán, Katonánk Petur bánja, ölte meg. A ki tehát az eseményt ebben is, másban is, úgy beszéli el, mint a kérdéses nota, az nem lehet egykorú, hiteles, megbízható forrás, bármiképen erőlködjék is, Salamon,*) ki erőlködésével csak azt bizonyítja be, hogy a latin nyelvvel is van valami haragja, vagy legalább nem áll vele a legbizalmasabb lábon. «Nem értelmezhető s le nem fordítható mondatnak» tartja a következő helyet, melyet — a kapcsolat kedvéért az előző mondatokkal megtoldva, latinúl és magyarra fordítva ide írok.

«Convenit — tudniillik a megbecstelenített nő férje — quosdam maleficos pro pecunia, qui nocturno tempore intraverant cameram regine et ipsam strangulantes suspenderunt. Quo facto omnes simul et semel contradictionem membrorum inciderunt, ita quod de mane familiaribus intrantes inventi sunt contracti et muti excepto viro, qui tantum negotium confitebatur. Qui propterea condignam mortis pœnam subierunt. Et illa et alia signa apud reginam claruerunt; que postmodum auctoritate ecclesie solempniter fuit canonizata.»**)

«Fölfogadott pénzen némely gonosztevőket, kik éjjel behatottak a királynő szobájába, megfojtották, és fölakasztották. Mikor ezt megtették, egyszerre mindnyájan inaszakadtakká lettek, úgy hogy mikor reggel a cselédség bejött, mindnyájat megbénúlva, megnémúlva találta, kivéven egyet, ki a dolgot elmondotta, kik azután méltó halállal bűnhődtek. És» — most jó az

*) *Budapesti Szemle* i. h. 303—309. ll.

**) *Mon. Germ. SS. XVII. 331.*

«a nem értelmezhető», «le nem fordítható» mondat — «ezek és más jelek tündököltek a királynénál, ki azután az egyház tekintélyével a szentek közé igttattatott.»

Ítéljen, tisztelt szerkesztő úr! jól fordítottam-e? s van-e a szövegben valami «nem értelmezhető, le nem fordítható»? Én legalább világosnak, világos badarságnak tartom, és Salamon Ferencz ízlése szerint igen szép, és igazi tragikai momentum lehet, hogy Petur bán, miután megölte a királynét, úgy megijed, hogy mozdulni sem tud, s egy kukkot sem szól többé, de azért az elbeszélést megbízható, egykorú 1224-ben írt író művének — s in fine finali ez itt a kérdés? — én nem tarthatom. Különben az íróra nézve: bár nem nagyon gyönyörködöm Salamon Ferencz deductiv vagy inductiv furfangos okoskodásaiban, azt mégis szeretném, ha megmagyarázná, miként lehetséges az, hogy ez «1224-ben írt bajor szerzetes»,*) már az évszám kitételeivel oly eseményeket beszél el, melyek 1232-, 1237-, 1241-, 1245-ben, 1248-ban, 1250-, 1252-ben, sőt még későbbben is történtek?

Keményen rám támad Salamon, hogy én Oefelenek «az andechsi grófok monographusának» azt a, szerintem alapos, véleményét érintém, hogy a kérdéses nota a XV. században íratott. Ő végig nézte a múlt századbéli Oefele András Bódog munkáinak címjegyzékét, s abban az andechsi grófok monographiáját nem találta. Más művében sem talált ilyféle véleményt; én tehát idézek munkát, melyet nem ismerek, nem ismerhetek, mert nem létezik. Idézem Oefele szavait — ezt talán nem tettem! — melyeket nem mondott. De ki mondta Salamonnak, hogy annak az Oefelenek munkái közt keressen, ki *nem* írt monographiát az andechsi grófokról? Ha oly jól ismerné a bajor írókat, mint a müncheni kávéházakat, a Dannert — én többször, hetekig voltam Münchenben, de nem emlékszem rá — tudná, hogy Oefele Andrásnak volt, s talán még most is van, egy kisunokája, báró Oefele Ödön, ki a magyar irodalomban is — nem mindenki előtt ugyan, mint látom — ismeretes, mert ő fedezte föl szépapja hagyatékában a régibb történetünkre és historiographiánkra nézve oly fontos altaichi annalesek egy, lehet mondani teljes példányát, és adta ki Giesebrechttel a *Monumenta Germaniae Scriptores* huszadik kötetében. Ez az

*) *Buda-Pest története*, II. 129.

Oefele Ödön tehát írt egy: *Geschichte der Grafen von Andechs* című, 1877-ben Innsbruckban Wagnernél megjelent rendkívül száraz, formátlan, de alapos és kimerítő könyvet, «*musterhaft kritische Behandlung*»-ot «mintaszerű kritikai tárgyalást», mint Riezler, Bajorország egyik legújabb történetírója megjegyzi.*) Ebben a munkában, melyet az Árpád-korral foglalkozván, szükségesnek tartottam megszerezni, jelesen annak hatodik lapján elmondja ő véleményét az ötödik diesseni följegyzésről is, mi egyébiránt teljesen irrevelans dolog, mert hogy e följegyzés nem 1224-ből való, hanem jóval újabb keletű, azt Oefele nélkül is tudhatjuk. Nem is reflectáltam volna Salamonnak erre vonatkozó több lapra terjedő, csütörtököt mondott praectiójára, ha az nem jellemezné oly sajátságosan történelmi munkásságának nagy, lehet mondani legnagyobb részét. Téves irányban indul. Kutat, fárad, mint — Robinson; hamis eredményre jut; azt nagy garral igazságának hirdeti, mind csak azért, mert azt, a miről kérdés van, kellőleg nem ismeri. Ha nem volna a dolog oly csekély, igazán fölkiálthatnék a «Velencei kalmár» Gratianojával: «I thank thee, jew, for teaching me that word»! «Köszönöm zsidó, hogy e szóra megtanítottál! Köszönöm Salamon, hogy történetírói photographiádat adtad».

Azokra az apró adatbeli hibákra, melyeket jellemzésére fölhoztam, Salamon úgy szólván, semmit sem tud felelni. Egy-kettőt általánosságban beismer.***) A többire nézve ő, kiből kevéssel előbb csak úgy omlott a szó, sajnálja a beszédet. Különbözik igazán van! «A világirodalom minden zege-zugát nem ismerheti»,***) hogy tudná tehát, hogy mikor uralkodott IV. Incze pápa? Egy állításomat azonban erősen megingatta. Feleletében vajmi kevés jelét adta nagy tehetségének. No de: «Quando quidem bonus dormitat Homerus» — magyarul: «Néha a jó Homer is alszik és Salamon sem tud mást, mint mérgeledni» — és én föntartom állításomat. Bővebb indokolásába azonban nem bocsátkozom. Bírálatomban sem akartam, most még kevésbbé akarhatok személyével foglalkozni, irodalmi arczképét adni. Nem is lehetne azt így elszigetelve rajzolni. Történetírói szerepe egy kis darab culturtörténet legutóbbi huszonöt évi fej-

*) *Geschichte von Bayern*, I. 854. l., 1. jegyzet.

**) *Budapesti Szemle* i. h. 299. l.

***) U. o. i. h. 302. l.

lődésünkből s minden esetre korunkbeli specialitás az oly tudós, kinek — a *Századok*kal szólva — a nélkül, hogy brillians fascinaló elbeszélő lenne — bár lehetne, de ő az ilyesmire nem ad semmit — «mindig több hatása volt a nagy közönségre, mint éppen a tudósokra».*) Vagy ez is csak a régi mese volna az ignotusok és notusokról? Nem feszegetem, nem kutatom. Egyet azonban meg kell jegyezni. Salamonnak szokása úgy beszélni, mintha ő találta volna föl a történeti kritikát, mintha az ő monopoliuma volna az, mit minden valamire való író megtesz, megtett; mit megtett — hogy élőt ne említsek — Szalay László is, azzal a különbséggel, hogy a többi történetíró a kritikát annak tekinti, a mi: eszköznek, hogy az igazat megállapíthassuk, és elbeszélhessük, nem pedig a végeznének, a melyen túl azután menni többé nem szükséges; tekinti a hímzés visszájának, melyet nem szükséges, nem kell tendentiose mutogatni; mit természetesen nem értenek azok, kiknél a hímzés eleje is olyan kuszált, mintha csak annak visszája volna. Szokása úgy beszélni, mintha csak ő volna az «észnek» hivatott bajnoka, a többi historikus mind csak «betűnagoló», és minden kifogás ellene olyan, mintha az észnek, a gondolkodásnak jogát támadná meg az «obscurantismus». Pedig az a lappangó kritika, melyre Salamon oly gyakran céloz, s a melynek én, tisztelt szerkesztő úr ismételt fölhívására, *Buda-Pest történetére* nézve gyöngye kifejezést adni törekedtem, nem támad meg, nem is keres Salamonban oly nagy dolgokat. Nem tartja Salamont oly bírónak, ki genialis fölfogással, erős jogérzettel pótolja a törvény hiányait, lerázza magáról a betűi békóit; oly bírónak sem tartja, ki értelem hiányában, rosszul, hibásan ítél a peres actákból; de tartja bírónak, ki gyakran, leggyakrabban, rosszul ítél azért, mert a peres iratokat csak félig ismeri, a másik felének létezését sem tudja. A mi pedig az írásbeli eljárásban a bíróra nézve az acta, a természettudományokban a buvárra nézve a tünemények: az a történettudományban a történelmi adatok. Ez adatok lehetnek, mint néha a természeti tünemények is, nem igazak, látszatok, de azért minden történetírói munkásságnak első és nélkülözhetetlen kiindulási pontját, alapját képezik. Azokat tehát minden kérdésre nézve, melyekkel foglalkozunk, minden irány-

---

*) *Századok*, 1887. 65. l.

**) *Budapesti Szemle* i. h. 148., 286. l.

ban teljesen apróra ismernünk kell, s arra nem elegendő csupa alkalomadta, accidentalis tanulmány, olyforma eljárással, mintha valaki sötétben egy bibliothekába bele markol, a mi könyvet kihoz, azt olvassa, tudja; mi maradt azonban még benn? arról fogalma sincs. Salamon Ferencz pedig — az eredmény mutatja — főleg újabb műveinek nagy, lehet mondani legnagyobb részében, ebben a hibában leledzik. Ez pedig nem járja. Bármily kedves, jellemes, nagy tehetségű, jó tollú, jó ízű, humorú ember legyen is valaki: privilegiuma a tájékoztatlan-ságra nem lehet. A kritika elnézhet sokat, megalkudhatik sokféle modorral, iránynyal, fölfogással, de egygyel nem alkudhatik meg soha: a tudatlansággal. «Tous les genres sont bons, hors le genre ennuyeux», «Minden genre jó, csak az unalmas nem», mondá Voltaire a költészeti műfajokról tréfásan, de nem minden igazság nélkül. Szavait variálva, azzal a komolysággal, a melylyel ő mondá, a történetíráshoz is alkalmazhatjuk, megszíve-lésül Salamon Ferencznek: «Tous les genres sont bons, hors le genre — ignorant», «Minden genre jó, csak a tudatlan nem!»*)

Buda-Pest, 1887 február 8. — Teljes tisztelettel

PAULER GYULA.

*) Kénytelenek vagyunk ismételni előbbi megjegyzésünket, hogy valamely író becse nem egyes tévedésektől függ. Minden esetre nagyon igazságtalan Pauler végitélete, a mely Salamon történetírói munkásságát a tudatlanság munkásságának nevezi. Épen most olvastuk a *The English Historical Review*ban (1886. N. 1) a következő sorokat: «Ranke a francia akadémiaiban maga igazította helyre egy a Richelieu emlékirataira vonatkozó tévedését. Kínos föltűnést keltettek Treitschkének hibás adatai bizonyos kanalak eltűnéséről. Gervinus Zellernek a görög philosophia történetéről írt munkáját hibátlanak nevezte, de a legújabb kiadásban található száz meg száz javítás eléggé bizonyítja, hogy maga Zeller más véleményben volt saját munkájáról.» Vajon Ranke, Treitschke és Zeller munkássága a tudatlanság munkássága-e? S épen Salamont illetni e czímmel, a kit Szalay a homályos helyek történetírójának nevezett, a ki a magyarországi török hódítás korát először világította meg, a ki az *Első Zrínyiek* című munkájában a magyar-sáldalmát viszonyokat és Sziget ostromát szabatosabban rajzolta előzőinél, a ki Leo császár munkájáról írt kútfő-tanulmányában a legrégibb magyar hadszerkezetet először magyarázta meg, a ki történetíróink közt leginkább használ föl más tudományokat is a történeti tények megvilágítására, minek a kérdés alatti munkájában is számos jelét adta — ez mégis egy kissé sok! Pauler e végitélete épen oly igazságtalan, mint a Salamoné, midőn őt meggyőződés nélkül való bírálónak nevezi. Mi azt hisszük, hogy Paulernek igen is erős meggyőződései vannak s épen ez teszi őt néha egyoldalúvá, sőt igazságtalanná is.

Szerk.

SCHLAUCH LŐRINCZ A KÖZÉPKORRÓL.*)

Mikor a szatmári püspök a Szent László társulat közgyűlésén eszméit felolvasta, a napi lapok eseményként üdvözölték az «elnöki előadást». Az olvasó tehát nem fogja különösnek találni, ha e beszédre, miután külön füzetben is megjelent, bár *post festa*, újra visszatérünk. Igaz ugyan, hogy a hirlapírói stílus melegségi foka a kellőnél rendesen többet mutat; sok szerkesztőségi szoba csodálatos melegágy, a hol néha a valóság cseppnyi magjából pillanat alatt különös alakú s illatú növények fakadnak. Így azután megtörténhetik, hogy vezércikkben eseménynyé dagad, a minek hatása különben oly rövid életű, mint a tiszai kérészé. De a jelen esetben mindenesetre érdekes dologgal állunk szemben. Egy magyar katolikus püspök — mint mondták — «zászlót bont az eszmék terén», s csakhamar egy csapat ministrans támad, kik esakúgy öntik a tömjént, mintha «eseményben szegény» korunknak még mindig szentelt ajakhoz kellene fordulnia, hogy onnan szívjon ihletet s lelki táplálékot.

Ha azonban a füzetkét a kellő lelki nyugalommal lapozzuk át, találunk ugyan benne eszméket, de azokat már világtörténeti compendiumokban olvastuk; s akadunk benne azonkívül olyan stilusra és szerkezetre, melynek hatása alatt leghelyesebb arról megemlékeznünk, hogy az író tollát az «elnöki előadás» szüksége vezette inkább, mint az írói ambitio. S mind e mellett az eszméknek is, mint a stilusnak meg van a maga különös íze, melyet érdemes nyelvünkre

---

*) *Eszmék a középkor kultureletéből.* Elnöki előadás. Dr. Schlauch Lőrincz, szatmári püspök. Buda-Pest. Nyomatott a «Hunyadi Mátyás» intézetben. 1886.

vennünk. Ez az íz füzetünkéből — talán szerzőjének csekélyebb írói képessége miatt — csak homeopathikus mértékben érződik ki, de mégis kiérződik. Van benne valami a modern tudomány savából, egy csipetnyi myrrha, az égiekkel játszó idealismus szagos olaja ; a mi így együtt, a gyöngédebb húsú ínynek vajmi jól esik. Különben sem e stilusnak, sem e gondolkodásnak nincsen egyéni bélyege ; minden katolikus író így ír és gondolkozik, a ki a mai tudománynyal némi egyességre lép s hívó volta mellett mutatni akarja azt is, hogy lépést tart a korrallal.

Egyáltalán érdekes a catholicizmusnak ez irányzata a tudomány felé. Európaszerte föl-fölmerül a katolikus egyetemek kérdése s e mellett a papságon belül támadnak «modern elmék», kik többé nem az anathema hangján szólnak a tudomány vívmányairól, hanem azokat a színlett objectivitás egy nemével elfogadják ; beszélnek Darwinról s az evolutio tanáról minden megrázkódás nélkül, mintegy jelezve a közönségnek : «látjátok, mi nem félünk az ördögtől» ; csak-hogy beszéd közben e tanoknak észrevétlenül élet törlik, tudományos értékökből kivetköztetik, következményeiket önkényesen visszahajlítják s hypothetikus voltukat arra használják fel hogy mint egyedül biztosra oda mutassanak a szabad tudománynyal szemben az oltárra s egy középkori ideálra, az «egy akol egy pásztor» eszméjére. A tudomány mezét veszik föl s maradnak mégis eszmék hirdetői, melyeknek történeti fontosságát és fonságát egy művelt ember sem fogja tagadni, de a melyeknek egyedül üdvözítő voltát ma elfogadni nem lehet. Különösen nem, midőn egy lépést tovább haladva, orvosszernek vagy inkább opiumnak akarják adni a modern kultura bajaival szemben. Kulturánk bajai számosak s gyógyításukban csak egy bizonyos : nincs ellenök panacea, csodaszer s a ki ilyet készletben tart, — legyen az akár valami egyoldalú társadalmi elmélet, akár a füstölő — többé-kevésbbé Molière orvosaira ütött, kik a beteget okvetetlenül meggyógyítják, csak el nem kell feledni, hogy :

Clysterium primo
Érvágium imo
Purgare postremo.

Merev dogmákhoz kötött vallásosság még mindig lehet mentő deszka hajótöröttek számára ; társadalmi rázkódásokban egész osztályok épülhetnek tanain ; s támaszbotja lesz — talán örökre — az emberi gyöngeségnek. S nincs butább, mint az a politikai radicalismus, mely az egyházat ez irányban támadja meg. De viszont az egy-

ház is túllép körén, ha mai kulturánknak közepette úgy lép fel, mint a haladásnak célmutatója. Az örök mécs világa a templom homályában csúcsíves boltozat alatt nagyon megható lehet s a képzelmet leköti. Csak barbár fogja a körülötte sereglők áhítatát zavarni. De már egészen más dolog, midőn szolgálai kihozzák azt a napvilágra, azt állítva, hogy az élet könyvét jobban olvashatni e mécs mellett, mint a nap fényében. Az egyházi író pedig mindig így tesz, ha a tudomány kérdéseivel foglalkozik; nem a száraz igazság érdekli, hanem a — mécs.

Azért a katolikus történetírás, katolikus philosophia, katolikus államtan csak olyas valami lesz, milyen például a felekezeti természettudomány volna. Kész igazságokkal lép a síkra; meg van átöröklött eszménye; neki az igazság kezdettől megnyilatkozott, míg az emberi szellem inkább Lessinggel tart, ki az Úrtól nem a kész igazságot kéri, hanem a kutatás vágvát, még az esetre is, ha örökké sötétben kellene botorkálnia. És ép ezért elhibázott dolognak látszik, mikor az egyház korunk materialismusával szembe állítja a maga idealismusát. Félre ismeri a kor természetét, a mint az irodalmi termékeiben, s még inkább tudományában jelentkezik. A materialismus — a mint füzetünk nevezi — «önzésre törő nemzetgazdasági irány» meg van korunkban, de ez csak a fénynek árnyéka. Mert a mai szellemi életnek van oly vonása, melyet a későbbi századok is méltatva fognak fölemlíteni. A mai kor sok illúzióval szegényebb a réginél; de viszont, egy sem nézett bátrabban az igazság szemébe. Iparkodik tárgyilagos lenni, elfojtani vágyait, hogy a valósághoz közel juthasson. Az igazság eddig jobbára a fönséges nimbusával volt körülveve; volt vallási méltósága, æsthetikai fénye. A mai kor érzi először mélyen, hogy az igazság rideg, fájdalmas, az emberi büszkeséget és autonómiát mélyen sebző, különösen a légvárakra romboló lehet. Innen az æsthetikai vagy szemlélődő ember pessimismusa. De mindamellett küzd az emberi szellem s bízva bízik, nem többé természetfölötti erőkben s kegyelemben, hanem a saját munkájában. Nem keresi többé a Jákob létráját, melyen álmodva az égis juthatott, hanem valóban — mint füzetünk mondja — alulról fölfelé épít. Nem hiszi többé, hogy valami elválasztó sorompó van közte s a többi természet között, és tudja, hogy ép csak annyi igazságot lát, mennyit szellemével felkutathat s csak annyi szabadsága van, mennyit magának az élet harczában, — ha van rá ereje — megszerezhet. Ez a resignatio sincs ám mély idealismus nélkül s a ki ezt átérzi, az előtt az égi gloria, melyet a catholicismus oly hívólag föl-

mutat, s az egész, hatalmas hierarchiában megtestesült más világ szép látvány lehet, «*aber ach ! ein Schauspiel nur*».

Különben e sok szót felhordva, épen nem akartuk Shakespeare Vazkorával «rossz szándékunkat kimutatni», pusztán a hírlapok szavával «*tényeket akartunk constataálni*»; s jelezni azt, hogy az egyház iránt való előzékenység és tisztelet épen nem kívánja meg, hogy széles Magyarország napi sajtója egy házi körre számított elnöki előadást mint valami culturalis tényt ünnepeljen. Ily dolog legfőlebb műveltségi viszonyainkra vet hamis világot.

Mert reménylhetőleg tudja ma minden művelt ember, hogy ha a középkor sötétsége kerül szóba, e sötétség inkább a beszélő elméleti homályára vonatkozik. Sőt épen protestans íróknak van érdemük a középkor helyesebb felfogására nézve. Nem is akarjuk említeni a német romantikusokat, kik a középkort a költészet minden csecsebecséivel körülaggatták, mint görög templomokban a szent képet; s kik közül sokat az irányavesztett művészi lelkesülés s néhány egyéb indok convertitává tett. De egyébként is már régen hatástalanná tette az újabb történetírás azt az igazságtalan ítéletet, melyet a saját fényében sűtkérező fölvilágosodás a középkorra ráolvasott. Midőn tehát fűzetünk írója e részben a homályt el akarja oszlatni, már eléggé jól megvilágított terembe lép. Azért minden habozás nélkül igazat kell adni a szerzőnek, midőn mondja, hogy «*akár az evolutio elméletét alkalmazzuk a művelődési történelem e korszakára, úgy a mint azt az újabb tudomány az emberi lét minden ágára nézve teszi; akár az emberiség nevelésében egy magasabb kéz vezetését fogadjuk el*»: a XII. századtól az emberi szellem munkáját bámulunk kell. S itt nem is ez az állítás érdekel, hanem a modor, melyben mondva van; az a tárgyilagosság, melylyel egy katolikus egyházfejedelem az evolutio tanát az isteni gondviselés tanával párhuzamba állítja; az alulról-fölfelé haladást a felülről való igazgatással. Ilyenkor kézzel fogható, hogy az evolutio az egyházi írók modorában is milyen fejlődést és változásokat teremt. Nem Bossuet tüze lángol s pompája kápráztat; a higgadt megfontoló beszéd mögött valószínűleg inkább csak készletben marad.

Különben elismeri fűzetünk is, hogy a középkor vallásosságának voltak «*materialistikus kinövései*»; csak azt nem tartja helyesnek, hogy e miatt sajnálkozással tekintsünk vissza az egész korra. Itt azonban egy jogos kérdés merülhet fel: állottak-e valaha a katolicismus materialistikus kinövései oly annyira szerves kapcsolatban magával a vallásosság lényegével, mint épen a középkorban? S ezen

fordúl meg a dolog. Ha példának állítjuk e kornak vallásosságát a mai önző iránynyal szemben, a pártatlan szemlélő mindenek előtt e kérdés megol lására kíváncsi. Háttha e materialistikus kinövéssek nemcsak szemölcs egy különben égi arczon, hanem a kornak valóban jellemző vonása? Ez igen lényeges dolgon fűzetünk csak átsurran, hanem e helyett Dantéra hivatkozink, mint a kinek művében sok egyéb mellett a középkor vallásossága is az eszme fényében él. Igaz, de épen Dante költeményében mutatkozik az ellentét az eszme s a valóság között. Ha mesternek elfogadjuk, el kell fogadnunk bírónak is. S ha hirdeti az evangeliumi eszmét; hirdeti azt is, hogy az élet ennek visszája s hogy itt a «materialistikus kinövéssek» a vallás szervezetét felbomlasztották. Különben Dante vallásosságában is két elemet kell megkülönböztetnünk. Van hatalmas egyéniségében megragadó erő, mely őt az eszményi felé hajtja, kis érdekek helyett az emberiség üdvét, megváltását átölelő gondolatok felé; s e tekintetben Dante nem idegen szívunktól; ihlete ma is megráz és emel. De rokonérzésünk ez egészen belső, a dogmák résén lángokban átcsapódó pathosnál tovább nem terjed. Danténál azonban ez a pathos közvetlenül mystikus szemléletekbe, scholastikai okoskodásokba olvad át; s itt már pathosa előttünk pusztán történeti érdekűvé lesz. Egészen ellenkezően érezünk, mint a fűzet kívánná. Dantéban a középkori ember mögött, a középkori daczára az «örök emberi»-nek hódolunk, melynek mélységeiben minden dogma korlátaitól szabadon Dante sötét tüze, Faust resignatioja, Byron világfájdalma békésen megfér egymás mellett.

Sokkal békésebben megfér, mint a középkorban a pápai s a császári hatalom. Pedig fűzetünk szerint e két hatalomnak, az egyházinak és világinak különállása nem ellentétben, hanem összhangban és pedig a fűzet szava szerint «a legszebb összhangban gondolatott». Így gondolták, lehet; de mindegyik fél másként értelmezte a gondolatot. Mert épen a pápaság s császárság ellentétességén fordul meg a középkor fejlődése, élete. Ez ellentét következtében világosiasodik el s lesz mindinkább határozott politikai hatalommá a pápaság, fejlődik a nemzetek önállósága s szabadulnak föl az emberiség eleven erői. S ez ellentétes harc végeredménye épen a katolikus világnézetnek s universalistikus irányzatának megtörése volt. A középkort Róma története nem meríti ki; a Róma ellen különböző oldalról sorakozó, földve vagy nyíltan ellenséges irányzatok méltatása is a középkor kulturtörténetébe való.

Fűzetünk egyáltalán a kelletténél többet tulajdonít a középkor-

ban az egyház befolyásának; még oly jelenségek feltűnését is, melyeket az akkori katholicismussal ellentétesnek kell elősmernünk. Fűzetünk mondja ugyan, hogy a hűbéri jogot nem az egyház teremtette meg; de a hűbéri viszony ideális fölfogását már egészen az egyház javára írja. A tulajdonjognak például az egyház adta meg szentségét; a hűség, áldozatkészség, mely az urat hűbéresével egybekapcsolta, az egyház befolyása alatt keletkezett, különösen «az élet azon kelleme, mely a vár urát védnökévé, sokszor atyjává tette jobbágyainak». S valóban különös, hogy fűzetünk sehol sem melegül föl annyira, mint épen a hűbéri viszonyok méltatásánál. Sőt e ponton pillantást vet a jelenre. «A tulajdon szentsége az egyedüli conservatív elem az emberi s társadalmi átalakulások hullámlásában.» Az emberi átalakulások hullámlása szép kifejezés, de a mondat oly ködös általánoságban lebeg, hogy gondolhatunk is alatta valamit, nem is. De fűzetünk csakhamar tisztábbra fejtí föl értelmét. «Nem szükséges — úgy mondja — hogy valaki magát ma épen vár urának érezze, elég ha földbirtoka van s akkor azonnal érezni fogja azt is, hogy nagy fontosságúnak kellett lenni a középkorban azon elvnek, mely a föld veszélyes földarabolását épen a hűbéri jog által lehetetlenné tette.» Ez a legszebb argumentum ad hominem, melyet valaha olvastunk; csak az a kár, hogy aránylag igen kevesen lesznek, kik ez igazságot ily kellemes módon érezhetik; sőt az új földesurak között is nem egynek kellemetlen lesz e középkori visszaemlékezés. Ezeknek természetesen nem szól az igazság. S fűzetünk most újra tovább megy egy lépéssel, de csak óvatosan, kérdés alakjában. «Vajon a birtok oszthatatlansága nem szolgálhatna-e mentő deszka gyanánt ma is, ha a feloszlató socialis elemek (újra «elemek») túlsúlyra vergődnének?» De itt meg kell állanunk. Gondolatunk menetébe egy kis logikai hiatus csuszszant be. A tulajdonjog szentségéről beszéltünk s most íme a tulajdonjog szentségével a birtok, a földbirtok oszthatatlanságát kapcsoljuk egybe, mintha ugyanazon egy dologról volna szó. Ez nem helyes; mint túlzott a socialismus popánczeitól való félelem. A mellett így egymagában a birtok oszthatatlansága, «ez az egyedüli mentő deszka», az aristokratikus arcanumok közé tartozik, melynek hatása, ha a feloszlató elemek már túlsúlyra vergődtek, olyan, mint falusi harangozás fürgeteg idején. Pedig a fejtegetés végezetéül igen hatásosan mondja fűzetünk: «Ezen középkori eszme (a földbirtok oszthatatlansága) ma inkább, mint valaha Magyarország létkérdésében egyike a conservatív elemeknek». S ezzel a fűzet aktív politikája is véget ér.

Ismét általános szempontokra emelkedik s talán nem egészen az evolutio szellemében a középkori egyház behatásának tulajdonítja az egyéniség szabadabb kifejlődését. Az ifjú humanizmus csak az egyéni szabadság visszaéléseit hozta életre, de a szabadságra az egyház nevelte az egyént. E mellett az irányok, melyeket az emberiségnek az újra feltáruló antik világ mutatott, a scholastikának hátat fordító szabadabb gondolkodás, az élet szépségének esodálatosan ébredő új érzéke, a természetnek elfogultság nélkül való szemlélete, — ez az egész pszichologiai nagy világforradalom fűzetünk szerint csak alárendelt szerepet játszanék. Szerinte még a tudományos, művészi egyéniséget is az egyház fejtette ki. S itt némileg különböztetnünk kell. A középkor csodálatraméltó templomai mindenesetre hirdetik az egyház eszmájének nagy hatalmát s azt is, hogy a művészettel törődött. Hanem — figyelmen kívül hagyva a művészi értéket — van ez épületeknek valami hasonlóságuk Egyiptom pyramisaival. Ez utóbbiakon dolgozva, ezeken hullottak el sanyarú munkában; századok építettek a hatalmas dómokon s itt is ezeken áldozták fel közös munkában — igaz önként, szerényen, sokszor áhítattal — egyéniségüket. S az az égisz nyúló kőóriás csakugyan hatalmasabb, mint az ember; miként a dogma hatalmasabb volt az ész minden ellenvetésénél. A százados mű nagyobb és fontosabb, mint minden építész. Szinte félve húzódik meg benne a művészi egyéniség valami csodálatos cizfacságban, a szószék vagy szentségtartó ékítményeiben. Ez az építészet, ez a stílus az emberi megkötöttséget példázza, nem az egyéniség szabad nyilatkozatát. Ez igazán és egészen középkori, katolikus. De később, a renaissance művészetét már nem lehet a középkori egyházzal fűti viszonyba hozni. Míg a festészet és szobrászat az építés szolgája volt, már a primitív technika miatt is, termékeiben nincs egyéni különbség. Névtelen a művész és névtelen a műve. Néha áhítat, báj ömlik el rajta, de hiányzik belőle az egyéniség szemepillantása. Mikor a művész megkötöttségéből szabadult, s termékein az egyéniség bélyege rajta van: ez már egy új szellemnek — kezdetben egész öntudattalan győzelme, melynek a középkori egyház nem bölcsője, hanem ellentéte. Vagy ki fogja Rafael művészetét madonnáiban, Michel Angeloét az *Úolsó ítélet*ben katolikusnak nevezni? Ép oly joggal mondhatnók valami újabb művésZRŐL, ki képei tárgyát a görög mythológiából veszi, hogy benne a polytheizmus hite újra ébredt. A különbség, mely főleg művészi szempontból fontos, csak az, hogy Rafael naivabban, reflexio nélkül állott tárgyával szemben,

mint egy újabb művész. Ezért aztán *Galatheája* ép oly szép, mint madonnája.

Ép oly kevésbé különböztet fűzetünk a középkori tudomány fejlődésében. Fölhozza, hogy szerzetesek tanulmányozták s magyarázták a klasszikus írókat stb. Hogy a zárdák voltak a népvándorlás zavaraiiban s később is jó ideig a műveltség terjesztői s a tudomány menedékei — ki fogja tagadni? De akkor meg kell említeni azt is, hogy a római s görög írók az egyház kezében holt kincs maradtak. A szerzetesnek a régi író — hogy egy újabban sokat említett szót használjak — Hecuba volt s csak azt nézte, talál-e benne erőszakolt vonatkozást a kinyilatkoztatásra. A régi írók szellemét csak a humanismus s renaissance ébresztette föl a középkori katholicismus ellenére. Mert nem egyenes vonalban fejlődik az emberiség élete, hanem ellentéteken. Ezt fűzetünk feledni látszik, midőn a középkor minden fontosabb nyilatkozatát alapjában a középkori egyházra vezeti vissza. Innen van az is, hogy a fűzet végére érve, egy nagy talány előtt állunk. Nem bírjuk megérteni a protestantismus világtörténeti fontosságát.

Egváltalán, fűzetünk szerint, az a vád, hogy az egyház a szellem szabad röptét lenyűgözi, «nem kapott soha nagyobb és csattanósabb czáfolatot, mint épen a középkorban». Ez az állítás egy igen jeles példája a fűzet gondolatmenetének; nem csak azt írja az egyház javára, a mit ez befolyásával meg nem akadályozott, hanem azt is, a mit a fejlődés rendje szerint meg sem akadályozhatott. A szellemi haladás terén így egy nézetten van Mephistóval: Die Kirche hat einen guten Magen. — Talán lesz némi igazság a dologban, ha két ellentétes táborból hangzik fel ugyanazon ige.

Egyébként fűzetünk lehetőleg a színtelen általánosságot keresi. Ékesszólásának nincsen tüze, még felhői sincsenek, mint érvelésének néha nincsen sava. Például a középkor tudományos viszonyairól szólva, szabatos magyarsággal azt állítja, «hogy a középkor előtte állott a mainak, ha a tudományos műveltség magas volta a tudományos intézetek száma szerint mérlegeltetik». De hátha nem így mérlegeltetik? Még akkor sem, ha biztos alapon, helyes elveken nyughatnék e tekintetben a statistika. Kérdezze meg az egyszerű szőlős gazdát; az sem fogja vevőjét azzal csalogatni, hogy jó ám a borom, mert tele van a pinczém. A kóstolás adja meg a módját. — Ha pedig a humanismus s renaissance törekvéseit az omladozó kor végén, mint idegen gyökér hajtásait lemetszük, marad az egyházi s tudományos szellem együtthatásaként — a scholastika. Az elfogulat-

an s a forma borzasztóságán el nem rettenő elme fog itt is sok fényes gondolatot találni; észre fogja venni, hogy az emberi észnek s az önismeretnek sok nehéz problémája van már itt is megpedzve. De észre veszi azt is, hogy lassankint minden élet megdermed benne s minden tartalmat fölemésztett a legabstrusabb logikai forma s osztályozás. Mint óriás pókháló fonódott a scholasticismus egyik egyetem termétől a másikáig s az emberi elme mintegy magát fogta meg benne s emésztette föl. Innen többé fejlődés ki nem indulhatott. A fűzetnek igaza van, ha azt mondja, hogy az egyetemek voltak a szabadság bölcsoi, de nekünk is igazunk van, ha azt mondjuk, hogy később, ép privilegiumaik következtében, nem egyszer a szabad kutatás nyügeivé lettek. Giordano Bruno máglyája is a középkorba tartozik; s a legnagyobb hasáb fát a máglyához épen a középkori tudomány szolgáltatta. Szinte meglepetve olvassuk a fűzetben, hogy az egyetemeknek «csak egy előjoguk volt, az, melyet a lángész adott». Még volt egy másik is: elnémitani a nem tetsző véleményt, sőt magát a vélemény kimondóját is. S itt jó példával épen a theologusok haladtak elől. De az idők hatását még a legfüggetlenebb szellemek is megérik s ime fűzetünk ma a középkori egyetemeknél a «lángész előjáról» beszél. Mindezekből azonban következő a rövid tanulság: ne keverjük össze egy csészében a scholasticismust, humanismust, a renaissance-ot, hanem inkább különböztessünk élesen, mert a keveréknek nincs — históriai íze.

A középkori catholicismusnak különben a tudományban is megvan a maga klasszikus kifejezése; ha nem is oly fölséges, mint a művészetben a gót templom —: aquinói szent Tamás művei, melyeket most nyomtat újra irigylésre méltó szép kiadásban a Vatikán. Ha jól értjük fűzetünk gondolatmenetét «a tudományos átalakulások hullámozásaiban», e nagy theologus bölcsesége is igen alkalmas volna — conservatív elemnek. Elnöki beszédünk ékes szavai szerint aquinói Tamás ama kor legfényesebb philosophiai csillaga. S itt újra érdekes fűzetünk békéltető modorát megfigyelni. Mint az evolutio tanával szemben, Rousseau s az encyklopædisták társadalmi eszméivel szemben is megőrzi objectivitását; sőt gyaníttatni engedi, hogy ez eszmék csakhogy helyesebb irányban már aquinói szent Tamás irataiban is föllelhetők. Valóban nem Rousseau s az encyklopædisták az újabb társadalmi eszmék szerzői. Övék csak a «tán» tetszetősb forma, lényegben a régiek nyomán jártak, vagy ezekből merítettek. Azt ugyan fűzetünk nem tudja, olvasták-e az encyklopædisták aquinói szent Tamást (talán Voltaire a délutáni siesta alkalmával), de

tudja azt, hogy az általa hirdetett elvek «a gyakorlati életbe átültetve, az újabbkori felfogásnak aligha fognak valamit engedni». Ó mily szép ez az «aligha»; majdnem olyan szép, mint Trisottin sonettjében az a *quoi qu'on die*, melyet Molière tudós női annyira bámulnak. De azért el kell ismernünk, hogy nem lehetnénk elnézőbbek az újabbkori eszmék iránt s aquinói szent Tamással szemben nem modernebbek, mint fűzetünk. S csak ez az, mit jelezni akartunk, mert ez általánosságban tartott megjegyzések magját keresni — messze s a fűzettől egészen elvezetne.

S így nem marad egyéb hátra, mint fűzetünk végére sietni, hol egy rövid mondatban az egész beszéd veleje mintegy egybe van gyűjtve. Nem a középkori állapotok visszállításáról van szó, hanem mint Lohengrint a Grál visszakívánja, visszakívanni való a középkor mély vallásossága, magas röptű idealismusa és a középkori nagy férfiak. — Vágyakat kritika alá fogni hálátlan dolog: azért mi is csak óhajtásunkat fejezzük ki, hogy azok, kik korunk «rideg materialismusát» minduntalan ócsárolják, el ne feledjék, hogy a mai ember, ha le is csöppent az égből, a középkori eszmék segélye nélkül is lábára törekszik állani. Volt már Isten angyala, volt napba repülő Ikarus, ma az ember pusztán — ember akar maradni, a mi minden esetre nem idealismus nélkül való föladat.

Hanem azért szívből helyeseljük az elnöki beszéd azon meleg hangú meggyőződését, hogy az emberek a középkorban sem voltak rosszabbak, mint ma. — Igen, az ember a középkorban is ember maradt. A fűzet stílusa azonban azt mutatja, hogy a korunkbeli egyházi írók magyarsága valamicskével talán még is jobb, mint a középkoriak szokásos latinsága.

—e—.

